

I
1434

SGDF

Sri Gargakavi Digital Foundation

SRI CHAMARAJENDRA SANSKRIT COLLEGE LIBRARY
BANGALORE
1699
Accn. No. 1839

1. The maximum time allowed for retention of a book shall be one fortnight. It may be borrowed again if not required by others.

2. No reference books shall be lent out.

3. No borrower shall have more than two volumes out of the Library at one time.

4. Borrowers must not pass books from one to another but must return them to the Librarian.

5. Library books must not be used as class-books.

6. Any one who defaces by writing or otherwise damages any book shall pay the full cost of the book or of the entire works, if it consists of more than one volume.

7. The borrower shall be responsible for the value of the books lent out to him if they are lost, damaged or otherwise cannot be returned to the Library when they are due or recalled.

8. The presence of the voucher with the Librarian shall be considered sufficient proof of the non-return of books.

Class and No. R. 37 tpt
59

ಚಾರ್ವಕಶಿಲೆಯಿಂದ ಬರಿಸಿ

R. 37
1839

1-1434
ಕಟ್ಟುನಿರ ಸಂಖ್ಯೆ.....

SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

सवितारायस्मृतिसंरक्षण-ग्रन्थमाला ।

कवि-कर्णपूर-गोस्वामिनिर्मितः

अलङ्कारकौस्तुभः ।

सटीकः

काव्यतीर्थ-साहित्यशास्त्रि

श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्य्य संस्कृतः

स्वरचितया टिप्पण्या समुद्भासितश्च ।

THE ALAMKARA-KAUSTUBHA

(A WORK ON SANSKRIT POETICS)

BY

KAVI-KARNAPURA

WITH AN OLD COMMENTARY

EDITED WITH A GLOSS BY

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA, M. A.

LECTURER, PRESIDENCY COLLEGE, CALCUTTA.

PUBLISHED BY

THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,

RAJSHAHI, BENGAL.

December, 1926.

[All rights reserved.]

SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

Published by B. N. Sarkar, Hony. Secretary Varendra Research Society, Rajshahi.
Printed by S. Bhattacharji at the Bharat Mihir Press, 2, Bethune Row, Calcutta.

[Annotated Edition]

SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

PUBLICATIONS OF
THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,

RAJSHAHI, BENGAL.

I. Society's Own Series.

1. Gaudarajamala—A dynastic History of Bengal from early times to the Muhammadan conquest, (in Bengali). By Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, Rs. 2.

2. Gaudalekhamala—Vol. II.—Inscriptions of the Pala Kings of Bengal, (In Bengali). Text in Nagari characters, with plates, Bengali translation and notes. By Akshay Kumar Maitra, C. I. E., Rs. 3.

3. Do Vol. III. Inscriptions of the Chandra, Varman and Sena Dynasties of Bengal, (In English). Text in Nagari characters with plates, English translation, introduction, and notes. By N. G. Majumdar, (*In the Press*).

4. Taratantra—Text in Nagari characters. Edited by Girishchandra Vedantatirtha, with an English introduction by Akshay Kumar Maitra, C. I. E., As. 8.

5. Kasika-Vivarana-Panjika or Nyasa by Jinendrabuddhi. Edited by Srishchandra Chakravarti, Complete in 3 volumes, Vol. I (Adhyayas 1-4), Rs. 9. *Also available in 4 separate parts.* Vol. II. Pt. 1 (Adhyaya 5), Rs. 2-8. Vol. II. Pt. 2 (Adhyaya 6), Rs. 5. Vol. II (S. M. Series) (Adhyayas 7 & 8), Rs. 6-8.

“Done in a scholarly manner”—H. Jacobi.

“The edition is very good and scholarlike”—Sten Konow.

6. The Indo-Aryan Races (In English)—By Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, Rs. 5.

“A valuable addition to the literature dealing with the origin of the Indo-Aryan peoples.” A. B. Keith (J. R. A. S., 1917).

SGDF

7. A Catalogue of the Archaeological Relics in the Museum of the Varendra Research Society, Rajshahi. By Radhagovinda Basak and Dinesh Chandra Bhattacharya, As. 12.

8. A Descriptive List of Copper-plates and Inscriptions in the Museum of the Varendra Research Society, Rajshahi. By Niradbandhu Sanyal, M. A. (*In the Press*)

9. Varendra Research Society's Monographs :—

No. 1—The Nalanda Copper-plate of Devapala. By N. G. Majumdar, Rs. 1.

No. 2—Mahasthan and its Environs by Prabhas Chandra Sen (*In the Press*.)

II. Savita Memorial Series.

1. Bhashavritti—a commentary on Panini's Grammar by Purushottamadeva. Edited by Srishchandra Chakravarti, Rs. 6.

"A scholarly work"—S. K. Belvalkar.

"A very creditable production"—A. F. R. Hoernle.

"The editor has carried out his work with care and success"—A. B. Keith.

2. Dhatupradipa—a work on Paniniya Dhatupatha (Sanskrit verbal roots) by Maitreya Rakshita. Edited by Srishchandra Chakravarti, Rs. 1-8.

3. Ālamkarakaustubha—a work on Sanskrit Poetics by Kavi Karnapura. Edited by Sivaprasad Bhattacharyya, Kiranas 1—6 Rs. 3-8. Kiranas 7—10 (*In the Press*).

"Excellent edition"—Ganganath Jha.

"Edited with great judgment and discrimination"—A. B. Keith.

"The manner in which the work has been edited is to be highly commended"—H. Jacobi.

4. Prayaschittaprakarana—Texts on expiatory rites by Bhatta Bhavadeva. Edited by Girishchandra Vedantatirtha, Rs. 2.

श्रीश्रीकविकर्णपूरगोखामिहृतः

अलङ्कारकौस्तुभः ।

प्रथमकिरणः ।

श्रीश्रीवृन्दावनचन्द्राय नमः ।

ग्रन्थारम्भे स्वाभीष्टदेवतानामगुणकीर्तनात्मकं मङ्गलमङ्गीकुर्वन् ग्रन्थकारो ग्रन्थस्य
निर्व्विघ्ना परिसमाप्तिमाश्रास्ते ।

खानन्दरससदृशः कृष्णश्चैतन्यविग्रहो जयति ।

आपामरमपि कृपया सुधया स्रपयाम्बभूव भूमौ यः ॥ १ ॥

टीका ।

श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ।

अद्वैतप्रकटीकृतो नरहरिप्रेष्ठः स्वरूपप्रियो

नित्यानन्दसखः सनातनगतिः श्रीरूपहृत्केतनः ।

लक्ष्मोप्राणपतिर्गदाधररसोल्लासी जगन्नाथभूः

साङ्गोपाङ्गसपार्थदः स दयतां देवः शचो नन्दनः ॥

टिप्पणी (मौक्तिकावली) ।

श्रीश्रीरामचन्द्रो विजयतेतराम् ।

कृतावासाभ्यासा हृदयकमले प्रोक्षितमले

गिरां सारे पारेजडिमगह्वने देवभवने ।

पुनानाऽशा भासा नियतशुचिना मोहमलिनाः

अदाऽम्बाता माता निखिलजगतां काऽपि रमताम् ॥

मेघश्यामोऽच-नरक-ग्रामो प्रेममाधुर्यरामो

दीप्यहामाडतसुललिताकारधिकाः रिकामः ।

(१) 'श्रीश्रीश्रीरविपुत्रजयति' इति (ग) (ज) पुस्तकयोः, 'श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः' इति (ख) पुस्तके,

'श्रीश्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः' इति (ङ) पुस्तके ।

स जयति येन प्रभवति दृशि सुदृशां व्यञ्जनावृत्तिः ।

अतिशयितपदपदार्थो ध्वनिरिव मुरलीध्वनिर्मुरारातेः (क) ॥ २

जयतिरत्राकर्म्मकः सर्वोत्कर्षवचनः, तेन नमस्कारो व्यज्यते, स्वापकर्ष-
बोधानुकूलव्यापारविशेषो नमस्कार इति न्यायात् । सर्वोत्कर्षं दर्शयति—

पदं वैकुण्ठादिस्थानं, पदार्थो वस्तुभूतो ब्रह्मानन्दः, ताभ्यामप्यतिशयो,
तत्र तत्रापि दुर्लभ इत्यर्थः । तत्र बीजमाह—येनेत्यादि—येन हेतुभूतेन
सुदृशां गोपाङ्गनानां दृशि नेत्रे व्यञ्जना विगताञ्जना वृत्तिः प्रभवति,
आनन्दाशुधीतत्वात् ।

अथ सोऽयं कविसुकुटुम्भिः श्लोकैर्गूरुगोस्वामी स्वस्तश्लोकानां स्वयमेव टीकामाह
(२)—ग्रन्थारम्भ इति । ग्रन्थकारः स्वयमेव मत्कृतग्रन्थस्य समाप्तिर्निर्विघ्ना भवत्विच्छती
त्यर्थः । चेतन्यनामा विग्रहश्चेत्यविग्रहः, कथम्भूतः ? कृष्णः श्रीकृष्णभित्तः । स जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । खोयो यो भजनानन्दरसस्तत्र स्वयमेव सङ्गः । यो भूमौ तिष्ठन्
पामरपर्यन्तं सुधया स्तपयाच्चकार निमज्जयति स्म (३) ॥ १ ॥

भक्तासक्तः प्रमनप्रमनस्त्रिचमत्कारकारी

वंशोधारी भवतु प्ररणं रावणारिहंरिणा ॥

समाधिसिद्धस्य सुजन्मनो मनाङ्गनारायणस्यान्वयलव्यजन्मना ।

निधीयतेऽलङ्कृतिकौस्तुभोपरि प्रागल्भ्यसुग्धेन हि मौक्तिकावली ॥

प्रवाचां प्राचां सरणिमनुसृत्य कृतकृत्वा भवेयमिति ।

त्वयति मम मतिर्नृयत्तन्मकोऽपि वावदूको जातः ॥

(क) नमस्कारश्लोकेनेतेन ग्रन्थार्थोऽपि मनाक् दर्शितः । अतिशयितौ स्वमहिम्ना न्यग्-
भावितौ पदपदार्थौ येनेति वाक्यमेवोभयत्र वरम्, 'अतिशयितपुरासुरप्रभाव'मित्यादिप्रयोग-
दर्शनात् । एवमत्र राजदन्तादित्वस्वीकारगौरवं परिहार्थम् । मुरलीध्वनेः शब्दतत्त्ववेदिनां
भक्तानाञ्च सकाशे पदपदार्थातिशायित्वं स्फुटमेव । 'लावण्यमिवाङ्गनास्त्रि'ति न्यायात्
व्यञ्जनापरनान्नो ध्वनेः पदपदार्थाश्रितत्वेऽपि सङ्गद्वयैः पदपदार्थातिशायित्वं स्वीक्रियते ।
यदाह ध्वनिकारः स्वयमेव—

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थो ।

व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सरिभिः कथितः ॥ (११३)

(१) 'लावण्यमाह' इति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

(३) 'अथवा येषु राधिकादिभक्तजनेषु आनन्द आनन्ददायको यो रसः प्रज्ञारसवत् सदाशक्तद्रससाक्षाद्-

यन्मस्याभिधेयमप्युपमाऽलङ्कारेण दर्शयति — ध्वनिरिवेति । ध्वनिरुक्तम-
न्नाभ्यतल्यं व्यञ्जभूतं यत् किमपि । स कौटुशः ? अतिशयितौ पदपदार्थौ
यतः, पदपदार्थातिरिक्त इत्यर्थः । सुहु पश्यन्तीति सुदृश आलङ्कारिकाः,
तयो दृशि ज्ञाने देन व्यञ्जनावृत्तिः प्रभवति प्रभुर्भवति ।

किञ्च ध्वनिर्नादब्रह्म । तदुक्तम्—

मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः

पथात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुद्धमध्वमाख्यः । Sankaracharyya—
Prapanchasaratantara.
पञ्चो वैखर्य्यथ रुदिपोरस्य जन्तोः सुषुम्ना-
Patala III. (Verse 43.)

ग्रहस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसङ्घः (ख) ॥

'जि' अभिभवे इति पराभवार्थकजिधातुः सकर्मकः, अतस्तद्वाट्त्तार्थमाह—
जयतीति । सन्निष्ठो योऽपकर्षबोधस्तदनुकूलव्यापारो नमस्कार इति नमस्कारलक्षणम् ।
अतः तु स्यापिचया उत्कर्षबोधकाले तुल्यवित्तिवेदात्तान्यायेन स्वस्मिन्नपकर्षबोधो जायते,
तादृशवोधानुकूलव्यापारे (4) 'जयती'ति प्रयोगः । तत्कर्तुर्गन्धकारस्यापि वाचनिकनमस्कार-
विधिरिति भावः । 'पद' यवसितित्वायस्थानलक्ष्णार्ज्ज्वस्तुष्वि'त्वभिधानात् 'पद'शब्दोऽतः
वैकुण्ठादित्वात्विशेषवाचकः । तथा 'प्रदार्थ'शब्दोऽपि वास्तवस्तुभूतब्रह्मानन्दरूपप्रदार्थ-
विशेषवाचकः । ताभ्यां पदपदार्थाभ्यां सकाशादोऽतिशय उत्कर्षस्तद्विशिष्टः । तथाच
पदपदार्थाभ्यां सकाशादतिशयित इति ; राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः । अत्रातिपूर्वका-
कर्मक'शी'धातुरनुत्कर्षवाचकः । तत्र तत्र वैकुण्ठे ब्रह्मानन्दे च दुर्लभ इति—ननु
तदपिचया सुरलीध्वनौ उत्कर्षबोधे सति कथं तत्र सुरलीध्वनेर्दुर्लभताप्रतीतिः, यथा
मन्दादिपिचया मन्दहासोऽतिशयित इत्युक्ते न च मुखे मन्दहासस्य दुर्लभताप्रतीति-
र्भवतीति चेत् ? उच्यते—अत्रातिशयपदमनुत्कर्षवाचकम् । स चोत्कर्षविशेषः वैकुण्ठ-

(ख) चतुर्थयोः शब्दानां प्रवृत्तिरिति दर्शनम् । स चोत्पत्तिप्रवृत्तः वैखर्यादि-
भेदेऽनुभिः, बोधव्यापारविचारमालम्बा जातिगुण क्रियाद्रथाख्यैश्चतुर्भिश्च सूच्यते । अत्रोत्-
पत्तिप्रवृत्तमवलम्ब्यैव योगशास्त्रमतोद्धारः । 'वैखरां शब्दनिष्पत्तिर्मध्वमा अतिगोचरा ।
योतितायां च पश्यन्ती सृज्ता वागनपायिनी' इत्यप्यभिन्नो मार्गः । अग्रेऽप्येतत् वक्ष्यते ।
मावीत्यतिविशेषे प्रतीत्यानां मतमत्र सादरं तुलनौयम् ।

सिद्धिमिच्छन् जन्मवैतन्यान्नाविषयः सन् भूमौ स्थितं पासरपथ्येनं कृपाहृपया सुधया सप्रयत्नभूवेत्यन्वयः—
पल्लविका पातोः केवलं सतिवपुष्पाक एव दृश्यते ।

(4) 'आपारो जयती'ति पाठः (क) (ख) (च) (ङ) पुस्तकेषु । Sri Gargishwar Digital Foundation

तस्यापि सर्वोत्कर्षशालित्वं, तत एव वेदादिसर्वसिद्धेः । तत्पक्षे, अति
अतिशयेन सुप्तौ पदपदार्थौ यस्मिन्, परस्परया वर्णपदादीनां सर्वेषां ध्वनिरेव
बीजमिति भावः । व्यज्यते अनया सर्वमिति व्यञ्जना माया, तस्याः
वृत्तिः प्रपञ्चः येन प्रभवतीति । सुदृशां ज्ञानिनां ज्ञाने । शेषोभयपक्ष-
स्वीकारः काव्योपयोगित्वात् ।

प्रकारान्तरेणोक्तमर्थं स्तौति—

गोकुलललनामोदी नानाविध एव स खलु भावानाम् ।

शावत्यप्रशमोदयसन्धिसुगन्धिश्वमत्कारी ॥ ३ ॥

अत्रापि त्रय एवार्थाः । स इति मुरलीध्वनिः काव्यध्वनिर्वाद्यश्च । आद्ये
भावानां व्यभिचारिप्रभृतीनां, द्वितीये तेषामेव, तृतीये भूतानाम् । आद्ये
ब्रह्मानन्दाभ्यां वृन्दावनस्य य उत्कर्षस्तस्य हेतुरूपः । तथाच मुरलीध्वनौ वृन्दावनोत्-
कर्षहेतुरुपोत्कर्षस्तदैव सिध्यति यदि वैकुण्ठे ब्रह्मानन्दे च मुरलीध्वनिर्न तिष्ठतीत्याक्षेप-
वशादेव तत्र तत्र दुर्लभताप्रतीतिः स्यादेवेत्यभिप्रायः । तत उत्कर्षविशेषे हेतुमाह—
येन मुरलीध्वनिना गोपाङ्गनानां नेत्रे विगतमञ्जनं यत्, तथामृता वृत्तिः सत्ता
प्रभवति । तथा च वृन्दावन एव सर्वपुरुषार्थशिरोमणिभूतस्य मुरलीध्वनिहेतुक-
गोपाङ्गनाप्रेमोदयस्य सम्भवः, न तु वैकुण्ठे । ब्रह्मानन्दे तु प्रेमसामान्यस्य गत्व एव नास्तीति
भावः । अन्यस्याभिधेयं प्रतिपादयुक्तमकाव्यस्य तत्त्वं खरूपम् । अतिशयितौ
अतिक्रान्तौ पदपदार्थौ येन, पदपदार्थाभ्यामतिरिक्तो भिन्न इत्यर्थः । अतिक्रमणार्थकोऽति-
पूर्वक'शी'घातुः सकर्मकः । यथैक एव 'जि'घातुस्तत्कर्षार्थकश्चेदकर्मकः पराभवाथ
तु सकर्मकः, तथाऽत्रापि खस्मिन् खस्यातिक्रमणासम्भवात् अतिक्रमणलिङ्गेनैव पदे अर्थ
च ध्वनेर्भेदप्रतीतिः स्यादेवेति भावः । वृशि ज्ञान इति, 'डक्' ज्ञाने ज्ञातरि त्रिवि'त्यमरः ।

अथ योगशास्त्रमते प्रणवघटकीभूतनादन्नत एव दृष्ट्यादत्तपत्तिः । एवं
वर्णात्मकाः सर्वे शब्दा निव्या एव, कण्ठतात्त्वादिभिधातेन तेषां प्राकल्पमेवोत्पत्तिः ।
तन्मतमालम्बाद्—किञ्चेति । तदुक्तं योगशास्त्रे । यस्तु भावो नादो वर्णरूपः सन्
नाभिरूपमूलाधारात् प्रथममुदयं प्राप्तश्चेत् 'परा' इति आख्या यस्य तथाभूतो भवति,
अथानन्तरं स एव हृदयं चित्तं गतश्चेत् 'पश्यन्ती'त्याख्यो भवति, बुद्धिशुक्लेश्वे'मध्य-
मा'ऽख्या, वक्ते कण्ठे गतश्चेत् 'वैखरो' इति आख्या यस्य तथाभूतः । प्रणवघटकीभूतनादस्य
स्वरूपानुभवस्तु रोदनसमये नाभिकादारा यथाकथञ्चिद् भवतीत्याह—एवद्विभोर्जन्तो-
नाभ्याश्चित्तसुयुगानाञ्च वक्ते, तथाच नासादारेव यथाकथञ्चित् नादस्वरूपः प्रत्यक्षो

गोकुलललना गोपाङ्गनाः, द्वितीये गोर्वाचः कुलं वर्णादिस्तस्य ललनमीषा,
तृतीये गोर्वाग्देवता सैव कुलललना । शावत्यं मिश्रीभावः, प्रशमो नाशः,
चदयः सृष्टिः, सन्धिः सन्धानं, पक्षत्रयेऽपि तौल्यम् ।

अस्मिन् अन्ये शब्दार्थयोः प्राधान्येन तयोश्च वर्णमूलत्वेन वर्णानाञ्च ध्वनि
मूलत्वेन ध्वनेर्चाद्वन्नप्य उद्देशः कृतः ।

अथ ध्वनेः काव्यप्राणत्वं दर्शयिष्यन् काव्यस्य शरीरादिस्वरूपमाह—

शरीरं शब्दार्थौ ध्वनिरसव आत्मा किल रसो

गुणा माधुर्याद्या उपमितिमुखोऽलङ्कृतिगणः ।

मुसंस्थानं रीतिः स किल परमः काव्यपुरुषो

यदस्मिन् दोषः स्याच्छवणकटुतादिः स न परः ॥१॥ का

भवति । तस्मात् वेखरोदशाऽपन्नाद्वावात् पवनप्रेरितो वर्णसमूहो बहिः सर्व्वेषां
प्रत्यक्षविषयो भवतीत्यर्थः । परापश्यन्तौदशाऽपन्नः (५) स तु योगिनामेव प्रत्यक्षो, न तु
सर्व्वेषामित्यपि बोध्यम् ।

ननु नादस्य सर्व्वोत्कर्षः श्रुतस्तत्राह—तस्यापीति । वेदादखिलपदार्थसिद्धिहेतुत्वेनैव
तस्य सर्व्वोत्कर्षः । सुभी प्रत्यये लीनतया स्थितौ सृष्टिसमये ततो निःसरत इति भावः ।
'अज्ञाने'ति श्रुत्यात् युक्तप्रत्ययेन सिद्धा । तस्या मायाया वृत्तिर्जगद्रूपः प्रपञ्चः येन नादरूप-
सौन्दर्यसमन्वेन ज्ञानिना ज्ञाने प्रभवति ज्ञेयो भवतीत्यर्थः । श्रेयोभयपक्षः दृष्टान्तरूपः
प्राग्ध्वनिपक्षो नादपक्षश्च । तत्र काव्यस्य प्राणरूपत्वादेव ध्वनेरुपयोगित्वम्, ओङ्कारा-
द्यखिलोत्पादकत्वेन नादस्योपयोगित्वमिति बोध्यम् (ग) ।

उक्तमर्थं ध्वनेरुत्कर्षम् । अत्रापीति—सुरलीध्वनिशब्दध्वनिनादध्वनयस्त्वयः पक्षाः ।
स ध्वनिर्नावाविधो भवति । आद्ये सुरलीध्वनिपक्षे भावानां अभिचारिसात्त्विकप्रभृतीनां
प्रावल्यादिभिः । तथाच स ध्वनिर्भावावल्या-भावशान्ति-भावोदय-भावसन्धि-रूपपुष्पैः
सुगन्धयुक्तः । द्वितीये यथा स्वकार्यैः पुष्पैः सुगन्धयुक्तस्तथा ध्वनिरपि स्वकार्यभूतेर्भावा-

(ग) वस्तुवस्तु मूले 'काव्योपयोगित्वा'दित्येकाग्रयः पाठः । अतएव नादध्वनेरपि
काव्योपयोगित्वं पर्यवसियम् । नादस्य वेदांशत्वेन विच्छिन्ना काव्योपयोगित्वमिति
निष्कर्षस्तदनुमानम् । 'अतिदुष्टादथो दोषा अनित्या ये च दर्शिता' इत्यादि ध्वनिकारसम्मत-
नित्यदीर्घानित्यदीर्घत्वपक्षः परमत्राप्याश्रित इत्यलम् ।

यदि दोषो भवेत्तदा अवगणकटताऽदिः प्रसिद्धः स्फुटदोष एव, न तु क्षुद्रः, रसानपकर्षकत्वात्,—सोऽपि यदि भवति । अतो निर्दोष एवासौ भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति ग्रन्थस्य त्रयो व्यवहाराः । तत्रादौ शब्दादीनामनेनैव श्लोकेनोद्देशः कृतः । लक्षणपरीक्षे कर्तव्ये ।

अथ किन्तावत् कार्यं यस्य पुरुषत्वेन शरीरादीनि कथितानीत्यपेक्षायां काव्यलक्षणमाह—

शावल्यादिपुष्पैः सुगन्धिः शोभित इत्यर्थः । द्वितीये शब्दध्वनिपक्षेऽपि तेषां व्यभिचारिभावादीनां शावल्यादिभिः सुगन्धिः । तृतीये नादध्वनिपक्षे भूतानां शावल्यादिभिः । सुरलीध्वनिः पुनः कीदृशः ? गोकुलललनामोदी गोकुलाङ्गना आमोदयतीत्यर्थः । द्वितीये शब्दध्वनिपक्षे तस्य वर्णादिकलनं प्राप्तीच्छा यतः, स चासौ आमोदी चेति । वर्णस्य प्राप्तिरत्र उच्चारणमेव, तथाच चमत्कृतध्वनिर्यस्य स्पर्त्तां सत्तां कायात्मकवर्णानामुच्चारणेच्छा जायत इत्यर्थः । तृतीये नादपक्षे वाग्देवता सरस्वती सा कुलललना, तामामोदयति । तौल्यामिति पञ्चत्रयेऽपि शावल्यादेरेक एवार्थः ।

नन्वत्र ग्रन्थे नादात्मकध्वनेर्वर्णने किं प्रयोजनमित्यत आह—अस्मिन्निति । शब्दार्थचमत्कारात्मककाव्यस्य निरूपणरूपेऽस्मिन् ग्रन्थे शब्दार्थयोः प्राधान्यम् । तयोः शब्दार्थयोः वर्णमूलत्वम् । तत्र च शब्दस्य वर्णघटितत्वेन अर्थस्य तु वर्णबोधत्वेन वर्णमूलत्वं ज्ञेयम् । वर्णानाम् नादस्वरूपध्वनिमूलत्वेन नादब्रह्मण उद्देशः कृतः । नादब्रह्मैव सर्वेषां वर्णानां मूलभूतमिति पूर्वमेवोक्तम् ।

दर्शयिष्यन् दर्शयितुम् । ध्वनिरसवः प्राणाः । चासुर्यवैदग्ध्यादयो गुणाः काव्यनिष्ठमाधुर्याद्या एव । उपमितिरुपमानं सुखमादिर्यस्य तथाभूतोपमाऽदालङ्कार एव काव्यपुरुषस्यालङ्कारतिगणः कुखलादालङ्कारसमूहः । गौडीप्रभृती रीतिरेव काव्यपुरुषस्य सुसंस्थानमङ्गादिसौष्ठवम् । परमः सत्तत्त्वयुक्तः काव्यपुरुषः । अवगणकटताऽदिरिव दोषः, न परः, तस्मादन्त्यः क्षुद्रतरदोषो दोषो न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतु रसानपकर्षकत्वादिति । समर्थेन कविना क्षुद्रदोषोऽपि स्वकृतकाव्ये न प्रवेशनीय इत्याह—सोऽपौति । स क्षुद्रदोषोऽपि देवाददि भवति तदा न दोषः । अतएवासौ काव्यपुरुषो निर्दोष एव भवितुमर्हतीति ।

ग्रन्थस्येति—तथा न ग्रन्थकारेण उद्देशादयस्त्वय एव कर्तव्या इत्यर्थः । आदौ ग्रन्थस्यारम्भ एव । शब्दार्थध्वनिरसगुणालङ्काररीतीनामनेन काव्यपुरुषस्य वर्णनश्लोकेनोद्देशः कृतः । वर्णबोधायाणां प्रथमतो नाममात्रेण कथनसुद्देशः ।

कविवाङ्निर्मितिः काव्यम् ॥ २ का

‘वाङ्निर्मित्युक्ते (6) कविवाङ्मात्रस्यैव काव्यत्वापत्तिः । ‘निर्मिति’रित्युक्ते कविकृतशिल्पान्तरस्यापि । ‘वाङ्निर्मिति’रित्युक्ते व्याख्यातृविशेषस्य यस्य काव्यापि व्याख्याकौशलस्यापि । असाधारणचमत्कारकारिणी रचना हि निर्मितिः । तेन रसापकर्षकदोषरहितं यथासम्भवगुणालङ्कारं रसालोकं शब्दार्थयुगलं काव्यमिति लक्षणस्य स्वरसः (घ) ।

‘कविवाङ्निर्मित्युक्ते कविकृतवचनमात्रस्यैव काव्यत्वापत्तिः । ‘कविनिर्मिति’रित्युक्ते कविकृत-चित्रादिशिल्पस्य काव्यत्वापत्तिः । ‘वाङ्निर्मिति’रित्युक्ते कविभिन्नव्याख्यातृविशेषस्य यस्य काव्यापि व्याख्याकौशलस्य काव्यत्वापत्तिः, अतः ‘कवी’ति विशेषणं देयम् । तेन ‘असाधारण-चमत्कारकारिणी रचने’ति व्याख्यानेन काव्यप्रकाशोक्तं दोषाभावगुणवैशिष्ट्यशब्दार्थ-भयत्वादिविशेषणं विनैव निर्व्वाहः कृतः । तत्र तत्र दोषरहिते गुणरहिते च काव्या-भावे असाधारणचमत्कारकारिरचनाऽभावादेव न कविवाङ्निर्मितिरूपकायलक्षणस्य समन्वयः । दोषरहित्यादिकं लक्षणस्य स्वरस एव स्वतःसिद्धमेव, नतु तत्तद्विशेषणं लक्षणे विद्यमिति भावः ।

अथना दोषोद्घाटनार्थं काव्यप्रकाशकृतो लक्षणमुत्थापयति—तेनेति । दोषरहितौ मग्नौ शब्दार्थौ काव्यम् । कथम्भूतौ शब्दार्थौ ? कुत्रापि काव्यविशेषेऽनलङ्कृतौ अलङ्काराभावविशिष्टौ । तथा च तत्र स्थले लक्षणसमन्वयार्थमलङ्कारवैशिष्ट्यं न निवेश-नीयमिति भावः (7) । एवञ्च स्फुटदोषाभाववत्त्वे सति तथा स्पष्टास्पष्टालङ्कारान्यतरविशिष्टत्वे

(घ) एतच्च काव्यप्रकाशकृतो मङ्गलाचरणश्लोकस्य वृत्तौ प्रदर्शितं मार्गमनुसृत्य । नैवलक्षणमेकान्ततः समीचीनम् । प्रथमं तावत् यदत्रापि परस्परान्वयदोषनिरासप्रथासस्तु योद्धिरेव । द्वितीयतः, पर्यायान्तरप्रयोगो न लक्षणं, लक्षणे लक्षणीयस्य प्राधान्येन यदत्रापि धर्मेणानुल्लेखस्य नितान्तप्रयोजनीयत्वात्, अत्र तु लक्षणे गत्यकृता स्वयमेव ‘आत्मा किल रस’ इत्युद्दिष्टस्य मुख्यधर्मेस्यानुल्लेखान्नैतत् सुष्ठु । रचनायामेव काव्यत्वे स्थापिते ‘शब्दार्थयुगलं काव्यमिति लक्षणस्य स्वरसः’ इत्युक्तिरपि न खलु शोभते । निष्कृष्टलक्षणस्वरसस्तु काव्यप्रकाशलक्षणालोचनं कुर्वतो दर्पणकृतो दिशा खण्डनीयः । ‘निरास्यपुराणलक्षणस्यैव काव्यलक्षणस्यापि शब्दनिष्ठतैवोचिते’ति पण्डितराजमतं आरविति च ज्ञेयम् ।

(6) ‘वाङ्निर्मित्युक्ते वाङ्मात्रस्यैव’ इति पाठः (ग) (घ) (ङ) पुस्तकेषु ।

(7) ‘तथा च तत्रैदि वाक्ये’ सुत्रितपुस्तके एव न दृश्यते । तत्र, (ख) पुस्तके च एतत्पूर्ववाक्यस्य

तेन 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणानलङ्कृती पुनः कापी'ति लक्षणं 'कुरङ्ग-
 Kavyaprakasa— नयने'त्यादावपि पर्याप्तं भवति, सगुणालङ्कारनिर्दोष-
 Ullasa I. शब्दार्थत्वात् ।

'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति च लक्षणं 'गोपीभिः सह विहरति हरि'-
 Sahityadarpana— रित्यादौ पर्याप्तं स्यात्, रसात्मकवाक्यत्वात्(ड) । व्यति-
 I. 3. र्केन दोषः, यद्याक्यं न भवति तत् काव्यं न भवती-
 त्यायाते;

Yogavasistha-
 Ramayana—Ut-
 patti. 4 & 20.

कूर्मलोमपटच्छन्नः शशशृङ्गधनुर्हरः ।

एष वन्द्यासुतो भाति खपुष्पकृतशेखरः (च) ॥

इत्यस्य वाक्यत्वाभावेऽपि काव्यत्वदर्शनात् ।

सति गुणविशिष्टशब्दार्थोभयवत्वमिति काव्यलक्षणम् । कुरङ्गस्य नयने इव नयने
 यस्यास्तथाभूता इत्यादौ शब्दार्थदोषाभावगुणालङ्कारादीनां सत्त्वात् तादृशलक्षणं
 पर्याप्तमतिव्याप्तं भवति । स्वमते तु असाधारणचमत्कारकारिरचनाऽभावादेव तत्र न
 दोषः । कस्यचिन्मते 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति लक्षणम् । तदपि दुष्टं, यतो 'गोपीभिः
 सह विहरति हरि'रित्यादावतिव्याप्तं, शृङ्गाररसात्मकत्वस्य वाक्यत्वस्य च तत्र सत्त्वात् ।
 'कूर्मलोमपटच्छन्न' इत्यादौ न वाक्यत्वमस्ति ; परस्परान्वितार्थबोधकपदसमुदायवत्त्वं
 वाक्यत्वमिति तल्लक्षणात् । अत्र तु शृङ्गादौ शशशृङ्गाद्यक्रममन्वयाप्रसिद्धेरेव न
 वाक्यत्वमिति भावः ।

(ड) काव्यप्रकाशकृतो लक्षणं खण्डप्रो विचारितं दूषितञ्च तद्वर्णकद्रसगङ्गाधर-
 कारादौः । अत्र तु खण्डनस्यापूर्वः पन्थाः । प्रस्तुतात् लक्षणाद्रसस्य समग्रस्यार्थबोधस्य
 चाहार्थत्वादेवेयं प्रौढिः । दर्पणलक्षणं रसगङ्गाधरेऽपि दूषितं, तत् प्रौढेति । यदाहुः
 गङ्गाधरशास्त्रिपादास्तत्र खट्विषयम् । अत्रापि योऽव्याप्तिव्याप्तिरूपस्तल्लक्षण-
 दोषो दर्शितः स खलु परमार्थतः भाक्त एव । 'गोपीभिः सह' इत्यत्र वैचित्र्याभावः, चर्चणा-
 परपर्यायस्य रसास्वादनस्य सहृदयहृदयगस्य विरलता च । 'कूर्मलोमे'त्यादौ गौणवृत्त्या
 बुद्ध्यावसितसम्बन्धोकारात् वाक्यत्वं सम्भवतीति तु हिक् । एवञ्च दर्पणकृतो लक्षणं
 यथामति यथासम्भवमदोषमेवेति प्रतिभाति । Vide Dr. A. B. Keith's remarks in
 J. R. A. S., 1910.

'अनलङ्कृती' इत्यतः पन्थात् 'इषदलङ्कारविशिष्टो, इषदर्थे नञ्, तथाच कुत्रापि स्थानेऽस्यलङ्कारविशिष्टो',
 इति पाठः ।

SGDF

Vamana's Kavya-
lankara.

यसु 'रीतिरात्मा काव्यस्ये'ति पठति, न तदपि साधीयः,
रीतिर्वच्चगुणत्वात् । यसु

लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणः कविः ।

तस्य तादृग् वचः काव्यम्—

इत्यपि न साधु, अन्योन्याश्रयदोषप्रसक्तेः । तथाहि लोकोत्तर-
चमत्कारवर्णनानिपुणः कविः, कवेर्लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणा वाक्
काव्यमिति परस्परश्रयम् । (8)

तत् साधून् 'कविवाङ्निर्मितिः काव्यम्' इति । कविरिति पारिभाषिकी
संज्ञेति परस्परश्रयदोषो निरस्तः ।

कस्यचिन्मते रीतिरेव काव्यस्यात्मा, रीतिर्गौडीप्रभृतिः । तन्मते रीतिमत्त्वं काव्यत्व-
मिति तल्लक्षणम् । तदपि न साधीयः, यतो रीतिर्वच्चगुणत्वम् । तथाच सदोषे गुणालङ्कार-
भावविशिष्टे च रीतिमति काव्याभासे दोषः स्यादिति भावः । यन्त्विति—लोकोत्तरवर्णनायां
निपुणः कविः, तस्य लोकोत्तरचमत्कारवर्णना वाक् काव्यमिति लक्षणमन्योन्याश्रयदोषदुष्टम् ।
तथाच काव्यलक्षणघटितं कविलक्षणं, कविलक्षणघटितं काव्यलक्षणमिदमेवान्योन्याश्रय-
रूपम् । तथा सति काव्यलक्षणे कविज्ञानापेक्षा, कविलक्षणे काव्यज्ञानापेक्षा । अत
उभयोरेव (9) ज्ञानासम्भवाद्विदमपि लक्षणं न साधीय इत्यर्थः ।

ननु कविवाङ्निर्मितिरिति लक्षणस्यापि कविकृते काव्यभिन्नव्याख्याकौशले दोष-
प्रसङ्गः । न च निर्मितपदेनासाधारणचमत्कारकारिरचनारूपोऽर्थः पूर्वमुक्तः, अतः
पिङ्गलच्छन्दोमञ्जर्यादिरूपकृन्दः शास्त्रोक्ततादृशरचनायास्तत्र व्याख्याकौशलेऽभावान्न दोष
इति वाच्यं, कविपदस्य वाक्पदस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । अन्यकृतव्याख्याकौशले शिष्यकर्मणि
न निर्मितपदार्थतादृशरचनाया अभावादेव न कुत्रापि दोषावकाश इति । पारिभाषिकीति-
...कवेः पारिभाषिकं लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति ।

(१) लोकोत्तरं शरणदेवकृतदुर्घटदृष्टौ (२।२।८) किञ्चित् विलक्षणतया दृश्यते । तत्रायं
पाठः—

एष बन्धासुतो याति खपुष्पकृतप्रेखरः ।

रुद्रगट्यान्मसि स्नात्वा प्राशश्चन्द्रधनुर्द्वरः ॥

एषेति तन्मतेऽप्यत्र काव्यत्वस्थापनं न दुरुपपादम् । आक्षेपात् विशिष्टबोधजननमुखेन
नृपमतापि चमत्कारित्वम् । 'रक्षे सारस्वमत्कार' इति धर्मदत्तोक्तदिशा अत्र रसोद्बोधकत्व-

(8) (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु 'यत्' इत्यन्वय वाक्यं 'निरस्तः' इत्यन्वय वाक्यस्य पश्चात् दृश्यते ।

(9) पाठोऽयं सर्वत्रैव पुस्तकेषु । वस्तुतस्तु 'उभयोरज्ञानकाले एकतरज्ञानासम्भवात्' इति
भावितुमर्हतीति ज्ञेयम् ।

अथवा काव्यत्वं नाम गोत्वादिवज्जातिरेव । यथा सास्नाद्यवयववतीषु गोव्यक्तिषु प्रत्येकमयं गौरयं गौरित्यनुगताकारा येनासाधारणधर्मेणावगतिः स एव जातिलक्षणः कोऽप्यसाधारणधर्म्नो गोत्वं, तथा शब्दार्थसङ्घातस्य सहृदयहृदयास्वाद्यः कोऽपि काव्यत्वलक्षणे धर्मविशेषः काव्यत्वं जातिः । (क)

निपुणं कविकर्म तत् ॥ २का

अथ काव्यं कविकर्मेति कविजिज्ञासायां तत्स्वरूपमाह—

लक्षणान्तरमाह—अथवेति । अवगतिः प्रतीतिः, येन गोत्वरूपासाधारणधर्मेणावगतिः गौरयं गौरित्यनुगताकारा समानाकारा भवति स एव गोत्वरूपो धर्मो जातिः । तथात्रापि शब्दार्थसमूहस्य काव्यत्वलक्षणो धर्मविशेष एव काव्यत्वं जातिः । ननु गोत्वजातौ हलिकलोकादिसर्वेषामनुगतप्रतीतिरेव प्रमाणं, काव्यत्वजातौ किं प्रमाणम् ? तत्राह—स काव्यत्वरूपो धर्मः सहृदयहृदयास्वाद्यः, तथाच सर्वत्र काव्ये सहृदयानां काव्यत्वरूपेणानुगता प्रतीतिरेव काव्यत्वजातौ प्रमाणमिति भावः । न च प्रत्येकवर्णनिष्ठकत्वखत्वादिजातिभिः काव्यत्वजातिः सङ्कीर्णा स्यात् । तथाहि कलादभाववति केवलैकाक्षरघटितचित्रकाव्ये काव्यत्वं वर्तते, काव्यत्वाभाववति च केवलककाररूपाक्षरे कत्वजातिर्वर्तते, एकस्मिन्नेव ककारघटितकाव्ये काव्यत्वजातिः कत्वजातिश्च वर्तते, अतः परस्परालम्बनाभावसमानाधिकरणत्वे सति एकाधिकरणवृत्तिस्वरूपसाङ्ग्यदोषेण काव्यत्वजातिर्दृष्टेति वाच्यं (10), यतो यन्मते साङ्ग्यस्य न जातिबाधकत्वं तन्मतमालम्ब्यैवोक्तं (क), अतो न दोषः ।

मन्थवे । तथाच गौण्या वृत्त्या काव्यलक्षणाङ्कितोऽयं श्लोकः । एवमितरत्रापि चमत्कारमुख्येन काव्यता यथाधोदृष्टेति नैषधचरितश्लोके—

अस्य क्षौणिपतेः परार्द्धपरया लक्ष्मीकृताः संख्यया

प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्तयः ।

गौयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्धोदरा-

न्मृकानां प्रकरेण कूर्मैरमणीदुग्धोदधे रोधसि ॥

(क) लक्षणे पञ्चान्तरकल्पनं लक्षणकृतो दुर्वलत्वं प्रकटयति । काव्यस्य जातिलक्षणीकारेण काव्यलक्षणं न सहजकल्पप्रमित्यपि प्रतिपादते । साङ्ग्यस्य जातिबाधकत्वाभावपक्षस्तु न सर्वैः स्वीक्रियते, अतस्तन्मते लक्षणदोष एव । एवञ्च, काव्यत्वं चेत् शब्दार्थव्यतिरिक्ता जातिरेव, तत् कथं काव्यत्वलक्षणो धर्मः शब्दार्थयोस्तथाकथिते सङ्घाते स्थातुमर्हति ? अतो नेतन्मनोद्यम् ।

सर्वीजो हि कविर्ज्ञेयः स सर्व्वागमकोविदः ।

सरसः प्रतिभाशाली यदि स्यादुत्तमस्तदा ॥ इका (ज)

एतेन 'द्वये कवयः सम्भवन्ति अरोचकिनः सट्टणाभ्यवहारिणश्च' इति वामनः ।

Kavyalankara-
Mitra.

तत्र सट्टणाभ्यवहारिणः कवय एव न भवन्त्यनादृतत्वात् ।

अरोचकिन एव कवयः । (झ)

ननु काव्यत्वस्य जातिरूपत्वे कविघटितकाव्यलक्षणस्यासम्भवात् कथमलङ्कारिकै-
रलङ्कारशास्त्र उत्तममध्यमादिभेदेन कवेर्लक्षणं क्रियते, तत्राह—अथेति । काव्यत्वस्य
जातित्वेऽपि काव्यमिति पदं यौगिकवृत्त्या कवेः कर्म काव्यमिति व्याकरणसिंहं भवति,
अतस्तत्र कविजिज्ञासायां कवेर्लक्षणं सुसङ्गतमेवेति भावः । सर्व्वागमकोविदोऽलङ्कारादनेक-
शास्त्राभिज्ञः । (II)

एतेन पारिभाषिककविलक्षणकरचण्येन द्वये द्विप्रकाराः कवयो भवन्ति । द्वयशब्दस्य
पञ्चवचनेऽपि प्रयोगः साधुः, न तु द्विशब्द इव नित्यद्विवचनान्तः । अरोचकिन इति—
यथा तिसृकुमारा महान्तो जना असंस्कृतविरसवस्तुनि अरोचकिनो भवन्ति, तथैव

(ज) 'सर्वीजः' 'सर्व्वागमकोविदः' 'प्रतिभाशाली' इति विशेषणतयादाचार्यदण्डिप्रोक्तं
काव्यसम्पन्नदानभूतं कविकृतित्वमखिलमायाति । उक्तं हि दण्डिना—

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतश्च बहु निर्मलम् ।

अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥

अमन्दोऽभियोगोऽत्र कौस्तुभे कायरोहभूस्कारविशेषफलतया वीजत्वेनोक्तः ।
एवमपि पीयूषवर्धो जयदेवः—

प्रतिभैव श्रुताभ्याससहिता कवितां प्रति ।

हेतुर्मादृशसुखस्वस्ववीजव्यक्तिर्लतामिव ॥

अत्र च संस्कारविशेषः प्राप्तः एव (४ का) । रसगङ्गाधरकृष्णगन्नाथः प्रतिभाया
प्रतरणवर्जितायाः कारणत्वं निर्दिशति । ग्रन्थकृदपि 'सर्वीज इत्येव कविलक्षण'मिति
निर्दिष्टान् एकस्यैव कारणत्वं काव्यकरणे स्वीकरोति । वस्तुतस्तु नाममात्रे भेदः । सरस-
त्वचात्वेवान्तर्भूयते इति केचित्, अन्तर्भावं वा तदित्यपरे । यदाह महिममभट्टस्तत्त्वोक्ति-
कोश—

रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः ।

यत्नं सारूप्यप्राप्त्यर्थं प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः ॥

SGDF

सवीज इत्येव कविलक्षणम्, अन्यानि तु विशेषणानि, सवीजः कवि-
रौट्टशः स्यादित्यर्थः ।

किन्तु द्वीजं येन सवीज इति ज्ञेयः कविरित्याह—

वीजं प्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः ॥ ४ का

रोहश्च द्वेधा निर्मातृमूलः स्वादकमूलश्च, यं विना निर्मातुं स्वादयितुञ्च न
शक्यते । तेनोत्पत्त्यास्वादयोरेवास्य कारणता ।

केचिदुत्कृष्टकविजनाः सदोवेऽथवा गुणालङ्काररहिते च अकाव्ये (12) अरोचकिनो
भवन्ति । यथा च पञ्चवस्तृणसंहितान्नादिभोजिनो भवन्ति तथैव निरुक्तकवयो दोष-
संहितकाव्यास्वादका भवन्तीति द्विविधाः कवयो वामनसम्मता इत्यर्थः । अन्यानि
'सर्वागमकोविदः' 'सरसः' 'प्रतिभाशाली'ति पदानि विशेषणबोधकान्येव, न तु कविलक्षण-
घटकानि । तथाच सवीजः कविः कौट्टशः स्यादित्याकाङ्क्षायां तादृशविशेषणानि ज्ञेयानि ।

काव्योत्पादकप्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः काव्यरोहस्थानम् । रोहश्चेति—
द्विविध उत्पत्तिरूप आस्वादरूपश्च । अस्य संस्कारविशेषस्य कारणता बोध्या । तथा
च काव्योत्पत्तिकाव्यास्वादनोभयहेतुभूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवान् कविरिति कवेर्लक्षणम् ।

सा हि चक्षुर्भगवतस्तृतीयमिति गीयते ।

येन साक्षात्करोत्येष भावांस्त्रैकाल्यवर्त्तिनः ॥

सरसत्वमेव कविष्टष्टेश्वरमनुपादानं, यदुक्तमग्निपुराणे—

अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः ।

यथास्त्रे रोचते विश्वं तथेदं परिवर्त्तते ॥

शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।

स चेत् कविर्ब्रौतरागो नीरसं यत्तमेव तत् ॥

अत्र शृङ्गारपदेन रस उपलब्धते इत्यभिनवगुप्तपादा ध्वन्यालोकलोचने ।

(भ) एकेशामर्थोऽयोनिरन्येषामन्यच्छायायोनिरितथा निन्दनीयश्च । तदेतत् सर्वं
यत्तं भट्टवामनेन खोपज्ञवृत्तौ विशदीकृतञ्च काव्यालङ्कारकामधेनौ । अत्र क्षेमराजकृत-
कविकण्ठाभरणे कविप्रिच्छाप्रसङ्गे कविविभागकल्पना उदाहार्या । सा चेत्वं निर्दिष्टा—

कायोपजीवी पदकोपजीवी पादोपजीवी सकलोपजीवी ।

भवेद्य प्राप्तकवित्वजीवी स्वोन्मेषोत वा भुवनोपजीव्य ॥

तत्र च अरोचकानां प्रतिभावताम् प्रशंसा भुवनोपजीव्य इत्यभिधानात् ।

कासौ प्रतिभेत्याह—

Bhamahā-
lamkāra I.

प्रज्ञा नवनवोल्लेख-(न्मेष) शालिनी प्रतिभा मता ॥५॥ का

अथोक्तलक्षणं काव्यं कियत्प्रकारकं भवतीत्याकाङ्क्षायां तद्देदानाह—

उत्तमं ध्वनिवैशिष्ट्ये मध्यमे तत्र मध्यमम् ।

अवरं तत्र निष्पन्द इति त्रिविधमादितः ॥ ६॥ का (ज)

व्यङ्ग्यमेव ध्वनिः । यत्तु 'इदमुत्तमातिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याङ्गनिर्वुधैः
Kavyaprakasa. I. कथित' इति काव्यस्यैव ध्वनित्वं, तत्तु ध्वनिसम्बन्धाङ्गनि-
रिति लक्षणा, किम्वा ध्वन्यतेऽनेनेति करणसाधनेन । वस्तुतस्तु ध्वन्यत इद-
मिति कर्मसाधनमेव ।

तेन कविभिन्ने काव्यास्वादवति सहृदये आस्वादनहेतुभूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवत्स्वरूप-
लक्षणस्य न समन्वय इति भावः ।

नवनवोल्लेखशालिनी नवनवार्थरचनायां समर्था प्रज्ञा बुद्धिः प्रतिभा भवति ।

ध्वनेर्वैशिष्ट्ये उत्तमत्वे काव्यमुत्तमं भवति । तत्र ध्वनौ मध्यमे सति काव्यं मध्यमं
भवति । ध्वनौ निष्पन्दे अस्मिन्ने सत्तु सहृदयसहृदये शीघ्रमप्रकटे सति अवरं निष्कण्टं काव्यम् ।
ननु कोऽयं ध्वनिर्यस्य त्रैविध्येन काव्यस्यापि त्रैविध्यमुक्तं, तत्राह—यङ्गं व्यङ्गनादुक्तिबोध्यं
वस्तु ध्वनिः । काव्यप्रकाशकतोक्तं ध्वनिलक्षणमाह—यत्त्विति । अस्मिन् काव्ये वाच्यात्
वाच्यार्थापेक्षया यङ्गार्थोऽतिशयिनि उत्कृष्टे सति इदमुत्तमं काव्यं बुधैर्ध्वनिः कथित इति
काव्यस्यैव यद्वनित्वमुक्तं तत्तु असङ्गतं, प्रामाणिकानां काव्ये ध्वनियवहाराभावात् । अतः
काव्ये ध्वनिपदप्रयोगो ध्वनिसम्बन्धाङ्गाच्चणिकत्वेन गौण एव, नतु साक्षान्मुख्यप्रयोगः ।
नन्वेनेन काव्येनार्थो ध्वन्यते शब्दत इति करणसाधनेन काव्येऽपि ध्वनिपदस्य साक्षात्प्रयोग
इष्ट एवेत्याह—किमेति । ननु काव्ये प्रामाणिकानां न कदापि ध्वनिपदस्य मुख्यप्रयोगः,
अतो ध्वनिपदं न करणसाधनं, किन्तु काव्येनेदं वस्तु ध्वन्यत इति कर्मसाधनमेव । अतएव
ध्वनिपदस्य मुख्यप्रयोगो यङ्गार्थ एव नतु काव्ये । काव्ये तु ध्वनिसम्बन्धाङ्गाच्चणिक
एवेत्यथ संक्षेपेणाह—वस्तुतस्त्विति ।

(ग) निष्पन्द इति—अत्र शरीरं शब्दार्थावित्यादिवहारोपोक्तिः । निर्नास्ति स्पन्दन-
सुखसाधः प्राणाः (ध्वनिरिति यावत् ध्वनिरख इति ग्रन्थकृता स्वयमवोक्तत्वात्)—यत्तु,
अर्थात् यत्तु कियत् शब्दार्थवैचित्र्यमेव स्फुरति तदधमं काव्यम् । चित्रकाव्यमिति तस्य
प्रकाशकदादिज्ञतसंज्ञा । न तन्मुख्यं काव्यं, काव्यानुकारो ह्यसाविति ध्वनिकारः ।

ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे तदेव ह्युत्तमोत्तमम् ।

शब्दार्थयोश्च वैचित्त्रे द्वे यातः पूर्वपूर्वताम् ॥ ७का (ट)

यदि ध्वनिवैशिष्ट्ये ध्वन्यन्तरवैशिष्ट्यं स्यात्, यदि वा शब्दार्थयोर्वैचित्र्यञ्च भवति, तदा काव्यसुत्तमोत्तमम् । एवं शब्दार्थवैचित्त्रे सति द्वे मध्यमावरे पूर्वपूर्वतां यातः, मध्यमसुत्तमं भवति, अवरं मध्यमं भवतीत्यर्थः । शब्दार्थयोरिति काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र योजनीयम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

गौरीमर्च्चयितुं प्रसूनविचये श्वश्रूनिदिष्टा हरेः

क्रीडाकाननमागता वयमहो मेघागमश्चाभवत् ।

ध्वनेरिति—यस्मिन् काव्ये ध्वन्यर्थस्यापि ध्वन्यर्थः सम्भवति तत् काव्यसुत्तमोत्तमं भवति । शब्दार्थयोर्वैचित्त्रे सति द्वे काव्ये पूर्वपूर्वतां यातः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे इत्यस्यार्थमाह—यदिति । ननु यत्र काव्ये ध्वनिवैशिष्ट्यमात्रं वर्त्तते, नतु ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं, अथच शब्दार्थयोर्वैचित्त्रं वर्त्तते, तदुत्तममपि काव्यं शब्दार्थवैचित्त्राद्भेदोत्तमोत्तमं भवतीत्याह—यदिवेति । एवमिति—तथा च यत्काव्यं ध्वनेर्मध्यमत्वान्मध्यमं भवति तत्काव्यस्यापि शब्दस्यार्थस्य च (13) चमत्कारो वर्त्तते चेत्तदा मध्यममपि काव्यसुत्तमं भवति । एवं ध्वन्यर्थस्यास्पन्दे सति यत्काव्यमवरं भवति तत्काव्यस्यापि शब्दार्थयोश्चमत्कारो वर्त्तते चेत्तदा अवरमपि काव्यं मध्यमं भवतीत्यर्थः काकाक्षिगोलकन्यायेनेति—शब्दार्थयोर्वैचित्त्रे इति पदस्य काकाक्षिगोलकन्यायेन उत्तमोत्तममित्यत्र द्वे यातः पूर्वपूर्वतामित्यत्र चान्वयो बोध्यः ।

तत्र वाच्यार्थापेक्षया ध्वन्यर्थस्योत्कर्षे सति उत्तमं काव्यं भवतीत्यत्रोदाहरणमाह—

विश्वनाथोऽप्येवम् । जगन्नाथस्तु एवम्बिधस्थलेषु यत्र शब्दचमत्कृतिसम्बन्धा अर्थचमत्कृतित्वेव काव्यता, यत्र तु शब्दचमत्कृतिरेव केवलं वर्त्तते, नार्थचमत्कृतित्वस्तत्र कैश्चिदधमाधमकाव्यतया स्वीकृतमपि न तत् काव्यमित्याह । त्रिविधमादित इति—पञ्चात् चतुर्णां भेदानां स्वीकारादादित इति । ध्वनिरिति लक्षणा—सुष्ठुक्तमेतत् । नादध्वनितः काव्यध्वनिप्रतिपादनं ध्वनिपदस्य मुख्यया वृत्त्या न भवतीति ।

(ट) एवम् यद्गुणास्त्वाचारत्वकृतविभागेन एतस्मिन् उत्तमोत्तमं मध्यमं अधमञ्चेति स्थिततः काव्यं चतुर्धा भिद्यते । रसगङ्गाधरेऽपि काव्यभेदाश्चत्वार एतन्नामाङ्कितानि एव स्वीकृताः । ध्वनिकाव्यमात्रमेव उत्तमोत्तमं, जागरकगुणोभूतयद्गुणमयसुत्तमं यत्र

प्रेङ्गोलाः परितश्च कण्टकलताः श्यामाश्च सर्वा दिशो

नो विज्ञाः प्रतिवेशवासिनि ! गुरोः किं भावि सम्भावितम् ॥ ४

अत्र वाच्याङ्गावि श्रीकृष्णसङ्गजन्यनखक्षतस्थगनरूपस्य व्यङ्ग्यस्य वैशिष्ट्या-
वृत्तमत्वम् । (ठ)

गौरीमिति । श्रीकृष्णेन सह मिलनार्थं वृन्दावनमध्ये गता काचिद्वज्रमुन्दरी श्रीकृष्णेन सह मिलनात् पूर्वमेवाकस्मात् कार्यान्तरे तत्रैवागतां पङ्क्तिनीति प्रसिद्धां कामपि प्रतिवेशिनीं दृष्ट्वा स्वीयागमनं पुष्पचयननिमित्तमिति वक्तुं, एवं देवात् सम्भोगानन्तर-मनया सह पुनर्मिलनं चेत् सम्भोगचिह्ननखक्षतादिकं दृष्ट्वा किं सिद्धिदृष्ट्यतीत्यधुनेव सम्भोगचिह्नं कण्टकक्षतत्वेन वक्तुं च तस्याग्रे खखेदमभिनयति । श्वश्रुनिदिष्टा सती हरेः प्रीडाकाननं वृन्दावनमागता । मेधागमस्वेत्यनेन श्यामाश्च सर्वा दिश इत्यनेन च प्रीष्टं गन्तुं न शक्नोमीत्येतोऽत्र मम विलम्बश्च भविष्यतीत्यपि ध्वनितम् । हे प्रतिवेश-वासिनि ! अद्य गुरुजनस्य किं सम्भावितं भावि कोटश्री सम्भावना भविष्यतीति न जाने । तेन गुरुजनोऽपि यदि विलम्बं नखक्षतश्च दृष्ट्वा किञ्चिद्विद्यति तदा त्वामेव साक्षित्वेनो-पन्यस्य हे प्रतिवेशवासिनि ! तन्निकटे तदानीं मया यत् सम्भावितं तदेव मम ललाटे फलितमित्यपि वक्ष्यामीति स्वाभिप्रायश्च ध्वनितः । प्रेङ्गोलाश्चक्षलाः कण्टकयुक्तलता इत्यनेन प्रीष्टं गृह्णागमनसमये मम कण्टकक्षतं भविष्यतीत्यपि विज्ञापितम् । अत्र भावी यः श्रीकृष्णसङ्गमस्तस्य स्थगनं स्वरूपम् ।

व्यङ्ग्यप्रधानमेव सत् चमत्कारकारि । एतच्च कर्णपूरमते मध्यममपि शब्दार्थवैचित्र्येण काचिदुत्तमं जायते—यथा तदुदाहृते शिक्षितानि सुहृदामित्यादौ । मध्यमन्तु यत्र व्यङ्ग्य-चमत्कारासमानाधिकरणो वाच्यचमत्कारः । उत्तममध्यमाख्यं काव्यद्वयम् जगन्नाथमते-ऽलङ्कारप्रधानमेव । अधमन्तु यत्र शब्दचमत्कृतिमुपजीव्यैवार्थचमत्कृतिः कथमपि भासते । कर्णपूरस्तु श्वस्विधस्थले अवरस्यापि काव्यस्य शब्दार्थचमत्कृतिस्मृततया मध्यमत्वमिच्छ-तीति विज्ञाः । तदुदाहृताधमकाव्यं उज्ज्वलं स्फूर्जति रित्यादि शब्दचित्रमेव, न तत् काव्य-तया उररीक्रियते ततोऽर्वाचीनेन सार्थकनाम्ना पण्डितराजेनेत्यस्माकमनुमानम् । प्रकाश-कविताधराद्या उत्तममध्यमाधु^मभेदेन त्रिधा काव्यभागमिच्छन्ति । आनन्दवर्द्धन-विष्णवाणादिमते ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ये उभे एव काव्ये, नेतरत् । महिममभट्टादयस्तु व्यङ्ग्य-चासत्वाचासत्त्वकतविभागसरणिं त्राक् नाद्रियन्ते यदाह महिमाडतो महिमा स्वयमेव,—

यदि काव्ये गुणीभूतव्यङ्ग्येऽपीद्यैव चारुता ।

प्रकर्षशालिनी तर्हि यर्थ एवादरो ध्वनौ ॥

(ठ) कोकोऽयं कर्णाट स्थप्राचीनस्त्रीकवेः विज्जकायाः 'दृष्टिं' हे प्रतिवेशिनि । Foundation

SGDF

मध्यमं यथा—

उत्तमस्य पुरुषस्य वनान्तः सतप्रमालि ! कुसुमाय गतासीः ।

आययुर्मधुकरास्तव पश्चादुःशकः परिमलो हि वरीतुम् ॥ ५

Amarakosa—
Vanausadhi-varga.

अत्र 'पुन्नागे पुरुषस्तुङ्गः केशर' इत्यादिनोत्तमपुरुषस्य

प्रकटपुन्नागस्य पक्षे पुरुषोत्तमस्य श्रीकृष्णस्यैवेति व्यङ्ग्यमेव स्फुटम् । (७)

अवर्गं यथा—

जर्जत्स्फूर्ज्जैर्गर्ज्जनैर्वारिवाहाः प्रोद्यद्दियुद्दामविद्योतिताशाः ।

अद्रावद्रौ विद्रुता द्राघयन्ते दन्तिभ्रान्त्या सिंहसङ्घप्रकोपान् ॥ ६ । (८)

अत्र केवलं शब्दवैचित्र्याद्भुनेर्निस्पन्दभावाच्चावरत्वम् ।

ध्वनेर्ध्वन्यन्तरीदृशारे उत्तमोत्तमत्वं यथा—

यातासि स्वयमेव रत्नपदकस्यान्वेषणार्थं वना-

दायातासि चिरेण कीमलतनुः क्लिष्टासि हा मत्कृते ।

उत्तमस्य श्रेष्ठस्य नागकेशर इति प्रसिद्धस्य पुन्नागस्य वनमध्ये पुष्पार्थं त्वं गतासीः । भ्रमरास्तव पश्चादावधुः । यतो हि निश्चितम् पुन्नागस्य परिमलस्त्वया सम्बरीतुं दुःशकः । श्रीकृष्णपक्षे त्वदङ्गस्यः श्रीकृष्णस्य परिमलः सम्बरीतुं दुःशकः । अत्र श्लेषप्राप्तत्वेन ध्वनेर्मध्यमत्वम् ।

अवरमिति—जर्जन् वलवान् स्फूर्ज्ज आठोपी यत्र तथाभूतेर्गर्ज्जनैः करणेर्वारिवाहा मेघा अद्रावद्रौ प्रतिपर्वन्ते विद्रुता धावन्तः सन्तः दन्तिभ्रान्त्या श्यामाकारा एते हस्तिनः प्रतिपर्वन्ते भ्रमन्तीति हस्तिभ्रमेण सिंहसमूहस्य कोपान् द्राघयन्ते दीर्घान् कुर्वन्ति दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः । कथम्भूताः ? प्रकर्षेणोद्यन्ती या विद्वन्माला तथा प्रकाशिता आशा दिक्थैः ।

चणमिहाप्यस्मदृष्टे हास्यसी'त्यादि 'नीरन्धास्तनुमालिखन्तु जरटच्छेदा नलयन्त्यथ' इत्यन्तं सन्दर्भरत्नमनुख्य कृतः । उभयत्रापि एक एव वस्तुध्वनिस्तेन च ध्वनिकायत्वम् ।

(७) अगूढगुणोभूतयद्गतया मध्यमं कायतेतुः । 'अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कथितुं सौभाग्यमेती'ति वचनेन स्फुटयद्गतया नात्र चमत्कार इति बोध्यम् ।

(८) द्राघयन्त इत्यात्मनेपदप्रयोगः । 'आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां कचिदि'त्यादिना समाधेयः । आत्माप्राप्तप्रकर्षवशात् शब्दवैचित्र्यं जायते । मधुमङ्गलवाक्यमेतदिति साहित्य-कौमुदीटीकायां लघानान्वित्याख्यायां निर्दिष्टम् ।

प्राप्तो दीर्घतरः सकण्टकपदं वक्षो मुखं नीरसं

का ते झीरसमञ्जसा सखि ! गतिदूरे रहः सुभ्रुवाम् (14) * ॥ ७ (ण)

अत्र त्वं तदानयनार्थं न गतासि, अपि तूपभोगार्थमेवेति ध्वनिरेकः । अन्योऽपि वक्तृप्रकृतिप्रकरणवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते । तथाहि प्रकरणन्तावत् प्रियसखीमेनां श्रीकृष्णेन सह सङ्गमयितुं तेनैव सह श्रीराधया प्रागेव युक्तिः कृता, यदासौ मया प्रह्रीयते तदास्याः सङ्गः करणीय इति । पश्चात्तथा समागतायान्तस्यां तामपराङ्मां कर्तुं (15) तस्याः परीहासावहित्यासूयादि-भावशावल्यां, सख्याश्च क्लीसाध्वसकोपादिभावशावल्यामिति बहव एव ध्वनेः पक्षवाः । तेन ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्धारः, अत एवस्विधस्थले उत्तमोत्तमत्वं ज्ञेयम् ।

शब्दार्थवैचित्तेरणोत्तमोत्तमत्वं यथा—

नवजलधरधामा कोटिकामावतारः

प्रणयरसयशोरः श्रीयशोदाकिशोरः ।

अरुणदरुणदीर्घापाङ्गभङ्गा कुरङ्गी-

रिव निखिलकुशाङ्गी रङ्गिणि ! त्वं क्व यासि ॥ ८ । (त)

काचित् यथेश्वरो स्वसखीं श्रीकृष्णसम्भृतां कर्तुं सकण्टस्थितपदकानयनमिषेण काष्ठमध्ये प्रेषितां तत्र स्थितेन श्रीकृष्णेन सह सम्भोगानन्तरं खनिकटे आगत्य लज्जयाधो-मुखीं तां प्रति सपरीहासमाह—यातेति । वक्षः सकण्टकपदं कण्टकचिह्नेन सह गतमानम् । हे सखि ! रह एकान्ते दूरे सुभ्रुवां गतिरसमञ्जसा भवति । अतस्त्वयादा-यसमञ्जसं कृतमधुना पश्चात्तापे किं भविष्यति ?

त्वमिति—तदानयनार्थं पदकानयनार्थं न, किन्तु श्रीकृष्णेन सहोपभोगार्थम् । अन्योऽपि ध्वनिः वक्तृवैशिष्ट्यात् प्रकृतिवैशिष्ट्यात् प्रकरणवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते । सख्या

(ण) श्लोकोऽयं 'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतट'मित्यादि 'वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्थान्तिक'मित्यन्तं बहुशः ध्वनिकारादिप्राचीनालङ्कारिकैः नितरामाहत-समस्तकवेः सुभाषितसुपजीव्य रचितः । सुष्ठूक्तं खलु नैषधकारेण 'विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरितं विदग्धनारीवदनं तदाकर' इति ।

(त) एवमादीनि पदानि सार्थकानाम्; श्रीश्रीकविकर्णपूरस्य सुललितसरसवती-निस्सङ्गभूतानि । यदि रसानुगुणवर्णरचितार्थगम्भीरिमसहितवाक्प्रपञ्च एवादरमर्हति,

(14) 'जीरनवस्थितो हि भवति प्रेसा सखि स्वैरिणः' इति (क) पुस्तके मूलधनः पाठः ।

(15) 'तामपराङ्गीकर्तुं'मिति (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषु पाठः ।

अत्र शब्दार्थवैचित्र्येण वाच्यादतिशयिना ध्वनिना चोत्तमोत्तमत्वम् ।

ध्वनिस्तु—हे रङ्गिणि ! कुतुकिनि ! त्वमतिप्रसिद्धा गुणवती । क यासि ? तत्रैव याहि यत्र श्रीयशोदाकिशोरः निखिलकृशाङ्गीररुणत् रुरोध । कया ? अरुणदीर्घापाङ्गभङ्गा । कुरङ्गीरिवेतुपमालङ्कारिणापाङ्गभङ्गा वागुरात्वेन रूपकालङ्कारो ध्वनितः । वस्तुतस्तु क यासीति तत्र किं यासि, मा याहीति⁽¹⁶⁾ लक्ष्योऽर्थः, कोटिकामावतार इति प्रलोभनद्वारा तत्रैव याहीति व्यङ्ग्योऽर्थः । अत्राविश्वासञ्च मा कार्षीः, यतः प्रणयरसयशोरः प्रणयरसयशःप्रदः । नवजलधरधामेति स्वधानैव सर्व्वतस्त्रिमिरमुत्पाद्य निःशङ्कमलक्ष्यो भूत्वा विहरति । अतो लोकभीतिरपि न कार्य्येति वहव-एव ध्वनेः पक्षवाः ।

शब्दार्थवैचित्र्ये मध्यमस्योत्तमत्वं यथा—

शिक्षितानि सुहृदां न गृहीतान्युक्षितासि निजगर्ज्वरसेन ।

दीक्षितः कुलबधूवधयागे वीक्षितः सखि ! स नन्दकुमारः ॥ ८

अत्र ध्वनेर्माध्यमत्वेऽपि शब्दार्थवैचित्र्यपुष्ट्या उत्तमत्वमेव ।

सह प्रेमासुवन्धप्रकरणवशात् राघवेव कृष्णेन सह प्राक् युक्तिः कृतेति ध्वनिः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं यथा समागतायामिति । परीक्षासः स्पष्टः । अवहित्या श्रीकृष्णेन सह सम्बादरूपाकारगोपनम् । सुभ्रुवां दूरे गतिरसमञ्जसेत्यनेनास्या, इत्यादि भावशावर्धनं व्युत्प्रेक्षाः । सख्याश्च साध्वसं भयं, एतादृशमद्विडम्बने त्वमेव हेतुरिति प्रणयकोपश्च ।

नवीनमेघस्येव धाम कान्तियंस्य, तथा कोटिकन्दर्पा अवतारा यस्य, सौन्दर्यातिशयत्वेन तेषामवतारोत्तर्यः । प्रणयरसरूपं यशो राति ददति, एवम्भूतो यशोदाकिशोरोऽरुणापाङ्गभङ्गा निखिलकृशाङ्गीररुणत् रुरोध—तत्र दृष्टान्तः कुरङ्गीर्हरिणी-रिव । तस्मात् हे रङ्गिणि । त्वं कुत्र यासि ? तत्र मा याहीति लक्ष्यार्थस्य वैचित्र्यम् । प्राब्धवैचित्र्यास्तु स्पष्टमेव । एवं वाच्यार्थात् ध्वन्यर्थस्योत्कर्षणोत्तमत्वम् । हे रङ्गिणी-त्वस्य व्याख्या हे कुतुकिनि । अपाङ्गभङ्गा वागुरात्वं गृहगन्धनीत्वम् ।

तर्हि स एवात्रोदाहृते श्लोके प्रकटो नितरासुपभोग्यश्च । माधुर्य्यवञ्जकैः र-ण-य-म-वहुलै-रसंयुक्तवर्णैस्तथा ज्ञेतिरूपैरत्यप्राणसंयुक्ताक्षरैश्च गुम्फिता सासुप्रासा रचनेयं ललिता-त्मिका ।

SGDF

शब्दार्थवैचित्र्येऽवरस्य मध्यमत्वं यथा—

काननञ्जयति यत्र सदा सत् का न नन्दति यदेत्य सुखश्रीः ।

का न नन्दतनये प्रणयोत्का काननं धयति वा न हि तस्य ॥ १० (थ)

अत्र ध्वनेर्निस्सन्दतायामवरत्वेऽपि मध्यमत्वम् ।

यशःप्रभृत्येव फलं नास्य केवलमिष्यते ।

निर्माणकाले श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिषु ॥

चित्तस्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दलयस्तु यः ।

स एव परमो लाभः स्वादकानान्तथैव सः (६) ॥ ८ का

शिक्षितानीति ॥ हे सखि । नन्दनन्दनस्य दर्शनं कदापि मा कुर्वीति शिक्षितानि न गृहीतानि । यतोऽहं कुलाङ्गना, मच्चित्तस्य चाच्चल्यं कः कर्तुं शक्नोतीति निजगर्व-रसेनोक्षिता सित्तासि । यः कुलाङ्गनावधे दीक्षितः स नन्दकुमारस्त्वयेक्षितः । अत्रास्माकं शतसहस्रशिक्षितान्यप्यनादृत्य अत्यौत्सुक्येन त्वया तस्य दर्शनं कृतं, अधुना तु तेन सह मिलनं विना त्वत्प्राणा न स्थास्यन्ति । यतः कुलाङ्गनावधे दीक्षितः, अतस्त्वत्प्राण-रक्षार्थमस्माभिः सखीभिरेव तेन सह मिलने यतनीयमिति यूथेश्वरीं प्रति सखीनामाश्वासो ध्वनिः । अस्य ध्वनेर्गूढत्वाभावेन मध्यमत्वम् । यद्वात्र सतीः कुलवतीरपि कृष्णो मोहयितुं क्षम इति ध्वनिः । अस्य वाच्यादतिशयित्वं नास्तीति मध्यमत्वम् ।

काननमिति । यत्र सत् काननं वृन्दावनञ्जयति, यत् काननमेत्य प्राप्य का सुखश्रीः सुखसम्पत्तिर्न नन्दति न सम्बद्धा भवति । का सुन्दरी श्रीकृष्णे प्रणयार्थं नोत्का नोत्-कण्ठिता । धैर्यलज्जावती का कुलाङ्गना तस्य कृष्णस्याननं न धयति न पानं करोति ? सुखसम्पत्तिश्च (१७) रमणमेवेति ध्वनिः, तस्मादाचार्य एव चमत्कारी ।

(थ) अत्र चतुर्वैष पादेष्वदियमकम् । तेन च शब्दवैचित्र्यरक्तचमत्कारः । सुखसम्पत्ती रमणमेवेति टौकाकडुक्तदिशा व्यङ्ग्यार्थस्य तथा न यथा वाच्यार्थस्य वैचित्र्यम् । तथापि नात्रावरत्वमिति ।

(६) सत्कायकृतः प्रकृतकायतत्त्वग्राहिणश्च कायत एव तत्त्वत आखण्डप्रकाशानन्द-विमयस्य ब्रह्मास्वादसहोदरस्य रसस्यानुभवः । उक्तं हि प्राचा भामहेन—

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचन्द्रण्यं कलासु च ।

करोति कीर्त्तिं प्रीतिश्च साधुकायनिबन्धनम् (निधिवणम्) ॥

SGDF

Kavyaprakasa I.

‘काव्यं यशसेऽर्थकृते’ इत्यादीन्वेव केवलं न फलानि, अपि
तूक्तप्रकारः श्रीकृष्णगुणानुवादादिकृत आनन्दश्च ।

*॥ इत्यलङ्कारकौसुमे काव्यादिसामान्योद्देशो नाम

प्रथमः किरणः ॥ *

‘काव्यं यशसेऽर्थकृत’ इति वदता काव्यप्रकाशकृता काव्यनिर्माणस्य फलं यशोऽर्थ-
प्राप्तमङ्गलनिवृत्तादि फलमुक्तं, स्वमते तु तत्तत्फलस्य तुच्छत्वात् तत्तन्न मुख्यं फलम् ।
मुख्यफलान्तु निर्माणसमये श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिषु चित्तस्याभिनिवेशेन सान्नायनन्दमूज्ज न-
मेवेत्याह—यश इति । (18)

एवमपि काव्यमोमांसायाम् राजशेखरः—‘पञ्चमी साहित्यविदो’ति यायावरीयः । सा
हि चतसृणां (आन्वोच्छिन्नादीनाम्) अपि निखन्दः । आभिर्घन्मैथौ यत् विद्यात्तत्
विद्यानां विद्यात्वम्’ इति । कालिदासभवभूत्यादिकृतप्रबन्धेषु भट्टमयूरभट्टवाणादिकृत-
सूर्यशतकचण्डौशतकादौ ग्रन्थकृत्स्नपसनातनजयदेवादिगौडीयवैष्णवाचार्याणां आनन्द-
वृन्दावनपदावलीगतगोविन्दादिकाव्यनिबन्धेषु भक्तिरसनिर्भरिणीप्रवाहस्य सान्नायनन्द-
लयस्य वा साक्षादेवोपलम्भः ; प्रकृतकाव्यकृतिर्हि जगतो मातेव गङ्गेव च पापभ्याश्च
पुनाति वर्धयति च श्रेयांसि, मङ्गल्या च मनोहरा च भवति । एतमेव लक्ष्यमुद्दिश्य
अन्यालोककारेणोक्तम्—

या व्यापारवती रसान् रसयितुं काचित् कवीनां नवा

दृष्टिर्यां परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चित्ति ।

ते हे अप्यवलम्ब्य विश्वमखिलं निर्व्वर्णयन्तो वयं

आन्ता नेव च लब्धमव्विश्रयन् ! त्वङ्गक्तितुल्यं सुखम् ॥ इति

(18) ‘समाप्तोऽयं प्रथमः किरणः’ इति किरणटीकाशेषेऽव दृश्यते सर्व्वेष्वेव पुस्तकेषु । एवं द्वितीय-
किरणादौ

द्वितीयः किरणः ।

अथ काव्यपुरुषस्य शरीरत्वेन निर्दिष्टयोः शब्दार्थयोः शब्दे निरूपित
एवार्थनिरूपणमिति प्रथमतः शब्द एव निरूप्यते—

आकाशस्य गुणः शब्दो वर्णध्वन्यात्मको द्विधा । ६ का

वर्णात्मको ध्वन्यात्मकश्चेति द्विधा । यद्यपि वर्णा नित्यास्तथापि तदभि-
व्यक्तिः शरीरस्थवायुनैव भवति (क) । अत उक्तं 'तस्माद्भवति पवनप्रेरितो
वर्णसङ्घः' (३ पृष्ठायाम्) इति ।

नित्यत्वप्रकारश्च यथा—

सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।

आसीच्छक्तिसतो नादस्तस्माद्विन्दुसमुद्भवः ॥

नादो विन्दुश्च वीजञ्च स एव विविधो मतः ।

भियमानात् पराद्विन्दोरुभयात्मा रवोऽभवत् ।

स रवः श्रुतिसम्पन्नः ^(१) शब्दब्रह्माभवत् परम् ॥ १० का

वर्णध्वन्यात्मक इत्यस्य व्याख्या—वर्णात्मक इति । ननु वर्णानां नित्यत्वमते वर्णघटित-
काये कथं कविजन्यत्वव्यवहारस्तत्राह—यदपीति । अभिव्यक्तिरिति— तथाच
नित्यसिद्धस्य वस्तुनः कविकृतप्राकृत्यमेव, ननु वास्तवजन्यत्वमिति भावः । उक्तं
प्रथमकिरणे ।

(क) वर्णानां नित्यत्वविषये मीमांसकसिद्धान्तोऽनुकूल एव । वर्णा एव शब्दः, शब्दाश्च
नित्या इति तैरसुप्रगम्यते । एवमपि योगिनस्तेषां मतमत्र उपरिष्ठाच्च उदाहृत-
मतदर्शमेव । वर्णानां शब्द(व्यवर्त), उत्पन्नप्रध्वंसित्वाद्दर्शानामनित्यत्वमिति तु तार्किकाः ।
'न शब्दनित्यत्वं कार्यत्वप्रतीतिः' (सांख्यसूत्र ५।५८) इति च दर्शनान्तरसिद्धान्तः । वैधा-
कारणः प्रतिष्ठापिते स्फोटवादे नितरामास्थावन्त आलङ्कारिकाः, 'यद्यपि नित्यः, तथापि
काये' इति महाभाष्योक्तदिशा नित्यानामपि वर्णानामभिव्यक्तिमिच्छन्ति । विस्तरस्तु
वाक्यपदीयादिनिबन्धेषु द्रष्टव्यः । नित्याया अपि शक्तेस्तुपत्तिकथनसुपपद्यते—यथा
आकाशस्याम्—

(१) 'स' एव श्रुतीति केवलं मुद्रितपुस्तके पाठः ।

सकलादिति मूर्त्तात्, नादो घोषः, तथा च 'प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्ट'

Bhagavatapurana.

XI. 12.

इति । विन्दुः प्रणवः । स च बीजं (२) सर्व्ववर्ण-

प्रभवत्वात् । तथाच—

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

Bhagavatapurana.

XII. 6.

हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधादिभाव्यते ।

ततोऽभूच्चिद्वदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ॥

इत्यारभ्य—

ततोऽक्षरसमान्नायमसृजज्ञगवानजः !

सकलात्—कला अंशोऽवयवस्तत्सहितान्मूर्त्तादित्यर्थः । तथाच मूर्त्तात् सच्चिदानन्द-
विभवात् (३) मूर्त्तसच्चिदानन्दस्वरूपात् परमेश्वरादित्यर्थः । तस्मात् स्वरूपभूता-
च्चिच्छक्तिः पृथग् बभूव । ततश्चिच्छक्तेः सकाशात् परमेश्वरस्वरूपो नादः पृथग् बभूव ।
नादात् स्वरूपभूतो विन्दुरपि पृथग् बभूव । स एव विन्दुर्वर्णानां प्राकट्य बीजत्वाद्बीज-
रूपश्च । स एव परमेश्वर एव भिद्यमानात् पृथग्भूतात् परात् परमेश्वरस्वरूपानादा-
दिन्दुः, विन्दोः सकाशादुभयात्मा वर्णध्वन्यात्मा रवः शब्दोऽभवत् । स उभयात्मा रव
एव सर्व्वेषां अतौ कर्णान्द्रिये सम्यन्नः सन् प्रत्यक्षगोचरो भवति, नतु नादविन्दू । परमेश्वर
एव विन्दुद्वारा वर्णात्मको भवति, इत्युभयात्मा शब्दः परं ब्रह्माभवत् । नादशब्दस्य
घोषवाचित्व ईश्वरस्वरूपत्वे च प्रमाणमेकादशस्कन्धोक्तप्रत्यमाह—'स एव जीवो विवर-
प्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्ट' इति । अस्यार्थः—जीवयतीति जीवो परमेश्वरः
विवरेषु आधारादिकक्रेषु प्रसूतिरिव प्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्य सः । तामेवाभिव्यक्तिमाह—
घोषेणेति । घोषेण पराख्येन नादवता प्राख्येन सह गुह्यमाधारचक्रं प्रविष्ट इत्यर्थः ।
स च प्रणवः सर्व्ववर्णानां प्रादुर्भावे प्रयोजकत्वाद्बीजम् । प्रणव एव वर्णात्मकः सन्

देवानां कार्य्यसिद्धयर्थमाविर्भवति सा यदा ।

उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयते ॥

वैशेषिकमते ध्वनिरेव शब्दः, स च वर्णावर्णात्मकत्वेन द्विविधः । तदभिव्यक्तिस्तु
कार्य्यमित्यभिन्नः स्थूलतः सिद्धान्त इत्यास्तां तावद्विस्तरः ।

(ख) तन्मातृवृत्तिगुणस्यैति—नित्यद्रव्यमातृवृत्तिगुणस्य । नित्यद्रव्यमातृवृत्तिगुणत्वन्तु
नित्यद्रव्येतरावृत्तित्वे सति नित्यद्रव्यवृत्तिगुणत्वम् । तथाच शब्दस्य नित्यद्रव्यभिन्ने-
ऽनित्यद्रव्ये पृथिव्यादाववृत्तेराकाशरूपे नित्यद्रव्ये वृत्तेऽनित्यद्रव्यमातृवृत्तिगुणत्व-

(२) 'स च बीजश्चेति (क) (ख) (क) पुस्तकेषु पाठः ।

(३) 'सच्चिदानन्दरूपविभवादि'ति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

इति श्रीभागवतम् । तेन नादस्य नित्यत्वात्तदात्मकसौन्दर्यस्य च नित्यत्वं, स्वरादिति पूर्वोक्तेः । तदात्मकस्य वर्णसमूहस्य च तथा । आकाशस्य नित्यद्रव्यत्वे तद्गुणस्यापि नित्यत्वं, गुणाश्रयो द्रव्यमिति गुणगुणिनोः समवाय-सम्बन्धात् (ग) । तेन पवनप्रेरणाप्रेरणवशादेवाभिव्यक्त्यनभिव्यक्ती । वसुतसु नित्यतैव तेषामित्ययमान्तरस्फोटः । उक्तञ्च 'मृणोति य इमं स्फोट'मिति द्वादशस्कन्धे ।

XII. 6.

प्रकटो भवतीत्यत्र प्रमाणं द्वादशस्कन्धस्य प्रवक्ष्यमाह—तथा चेति । अस्थार्थो यथा—चतुर्मुखब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् । यः कर्णपुटपिघनेन श्रोतृवृत्ति-निरोधादस्मादित्यपि विभाव्यते वितर्क्यते । ततोऽभूदिति—त्रिवृत् त्रिमात्रः अकारो-कारमकारात्मक ओङ्कारः । अव्यक्तात् परमेश्वरात् प्रभवः प्राकट्यं यस्य सः । स्वराद् स्वतन्त्र एव हृदि प्रकाशमानः । ततोऽक्षरेण्यस्यार्थो यथा—ततस्त्रिवृदोङ्कारादक्षराणां समा-न्तार्यं समाहारं भगवानवदत् । तदात्मकस्य ओङ्कारात्मकस्य वर्णसमूहस्य तथा नित्यत्वम् । शब्दस्य नित्यत्वे प्रमाणमुक्त्वा युक्तिमाह—आकाशस्येति । तद्गुणस्य तन्मात्रवृत्तिगुणस्य—तथाच यो गुणः नित्यद्रव्यभावे वर्तते स तु नित्यो भवति । अतएवाकाशवृत्तिद्वित्वबहुत्वादिसंख्यानां तद्वृत्तिसंयोगानाञ्चानित्यत्वेऽपि न चेति, तेषामाकाशमात्रवृत्तित्वाभावात् । एतन्मते रागद्वेषेष्टाप्रयत्नादयो नात्मनो गुणाः, अपि त्वन्तःकरणगुणा एव । परमाण्वोऽपि तत्सरेणोः सकाशान्नातिरिक्ताः । एवं पञ्चमस्कन्धे परमाणूनामज्ञानकल्पितत्वेनानित्यत्वमुक्तम् (4) । एवम् नित्यदिक्कालावपि न परमेश्वरातिरिक्ताविति बोध्यम् । गुणा-श्रयो द्रव्यमिति द्रव्यसामान्यलक्षणम् । गुणगुणिनोः शब्दाकाशयोः समवायसम्बन्धा-नित्यगुणाश्रयो नित्यद्रव्यस्य लक्षणमिति बोध्यम् । तेन शब्दानां नित्यत्वेन हेतुना

मयाहृतम् । आकाशवृत्तिद्वित्वबहुत्वादिसंख्यानामाकाशवृत्तिसंयोगानाञ्च विशेष्य-द्वलसत्त्वेऽपि सत्यन्तदलाभावान्न नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्वम् । आकाशमात्रवृत्तित्वा-भावादिति—आकाशेतरावृत्तित्वे सति आकाशवृत्तित्वस्याभावात् । तथाच संख्यादीना-माकाशभिन्ने पृथिव्यादावपि वर्तमानत्वात् सत्यन्तदलाभावादाकाशमात्रवृत्तित्वाभावः ।

(ग) आकाशस्य नित्यद्रव्यत्वमुपरिष्ठाद्दर्शितात् ब्रह्मलिङ्गादेवावसेयम् । 'आकाशस्त-तिघ्नात् (८।१।२२), 'आकाशे चाविशेषात्' (२।१।२०) इति भगवद्वादरायणकृतब्रह्मसूत्रयो-क्तान् च भगवत्पादभाष्यस्याशयात् सुप्रकटमेव तत् ।

परादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेषु सम्बन्धः समवायः प्रकीर्तितः ।

इति समवायलक्षणतो द्रव्यस्य नित्यत्वे तद्गुणस्य नित्यत्वं भवतीत्यखिलमवदत्तम् ।

Vide Punyaraaja-
Vakyapadiya-pra-
kasa I. 48.

अतएवैके आचार्याः शब्दार्थमान्तरं स्फोटं शब्द-
ब्रह्मेत्याहुः । यथा 'निरंश एवाभिन्नो नित्यो बोधस्वभावः
शब्दार्थमय आन्तरः स्फोट' (ङ) इति ।

प्रयोगश्च—

Yogavasistha-
Ramayana—Nir-
vana. II. 42. P

जातान्धमूकवधिरस्यान्तः स्वीयपरास्मृति ।

स्ववाक्शब्दार्थयोर्व्योधा आन्तरस्फोट एव सः ॥

तेषामुत्पत्तिनाशौ पवनप्रेरणप्रेरणवशादभिव्यक्तजनमिवव्यक्तिरूपावेव । वस्तुतत्त्विति—
वस्तुतस्तु तेषां वर्णानां नित्यता एवेति हेतोरन्तरपक्षभ्यमानोऽयं नित्यो वर्ण आन्तरः
स्फोट इति प्राचां प्रवादोऽपि सङ्गच्छते । ननु स्फोटशब्दस्यादृष्टाश्रयत्वेनाप्रामाण्यमिति
न शङ्कनीयं, यतो द्वादशस्कन्धे स्फोटशब्दस्य श्रवणमस्तोत्रेत्याह—उक्तञ्चेति । अस्यार्थो
यथा—ननु कोऽसौ परमेश्वरस्तत्राह—यः परमेश्वर इममोङ्कारमन्तःकरणमात्रवेद्यतया
आन्तरं स्फोटं शृणोति । (घ)

(घ) अत्रार्थः स्फुटीक्रियते समग्रमूलश्लोकोदाहरणेन, तत्र श्रीश्रीधरस्वामिकृततटीकांशेन
च । श्लोकस्त्वेवम्—

शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यहृक् । येन वाग्व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ॥
श्रीधरस्वामिचरणान्तेवम्—...ननु जीव एव तं शृणोतु, नेत्याह । सुप्तश्रोत्रे कर्ण-
पिधानादिना अष्टत्तिकेऽपि श्रोत्रे सति । जीवस्तु करणाधीनज्ञानत्वान्न तदा श्रोता,
तदुपलब्धिस्तु तस्य परमात्मदारिकैवेति भावः ॥

(ङ) स्फोटास्थो निरवयवो नित्यः शब्दो जगन्निदानं ब्रह्मैव । एवमपि हरिराह
ब्रह्मकाण्डे—

चनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ इति
स्फोटस्य निरंशत्वाभिन्नत्वप्रकारस्तत्रैव दर्शितो यथा—

नादस्य क्रमजातत्वान्न पूर्वो नापरश्च सः । अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव नृह्यते ॥ इति

शृणोति य इममित्यादि भागवतश्लोकेन स्फोटात्मकशब्दश्रवणस्यात्मलिङ्गतोक्ता ।
आन्तरः स्फोट आन्तरः शब्दः । स च हृदयगो बहिष्पृक् च भवति । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं
'अथवा प्रतीतपदार्थक' इत्यादि व्याख्यानवसरे भाष्यप्रदीपोद्गते नागेशेन—ध्वनिपदेनात्र
वेखरी, स्फोटपदेनाभिव्यक्तत्वादिको मध्यमावस्थ आन्तरः शब्द उच्यते । ब्रह्मतत्त्वमेव
हि शब्दरूपतया प्रतिभाति' इति । तदेवं वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिन्तामणिं लब्ध्वा-
निति शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसङ्गादहेते ब्रह्मण्यपि व्युत्पाद्यतामित्यादि च शब्द-
कौस्तुभे दर्शितः । नादध्वनेरप्यत्र परामर्शः । तथाच स्फोटसिद्ध्यन्यायविचारे—

तत्र केचन नादानां स्फोटाभिन्नत्वमृचिरे । असंवेद्यत्वमितरे स्वातन्त्र्यं मेनिरे परे ॥ इति ॥

वैयाकरणास्तु वहिःस्फोटमाहुः (च) । तत्र पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणाभिव्यक्त-
तत्तत्संस्कारसहकृतचरमवर्णसंस्कारनिष्ठपदजन्यैकपदार्थप्रत्यायकता पदस्फोटः ।

अतएवैके आचार्याः शब्दः अर्थश्च शब्दार्थं तदन्तरेवोपलभ्यमानचेदान्तरं स्फोटम् ।
तत्र शब्दस्फोटं शब्दत्रयेत्याहुः । तत्र दृष्टान्तो यथेति—निरंशः न कस्याप्यंशः
अतएवाभिन्न एक इत्यर्थः नित्यो ज्ञानस्वरूपश्च एवम्भूत ओंकारः शब्दार्थवस्तुमात्राणां
प्रादुर्भावकत्वात् शब्दार्थमयः । एतन्मते प्रणवादेव वेदादीनां सर्वेषां सृष्टिरिति
बोध्यम् । अन्तरेवोपलभ्यमानत्वात् स प्रणव आन्तरः स्फोटोऽव्यक्त इत्यर्थः । प्रयोग
उदाहरणं यथा—जन्मान्मूकवधिरस्य पुरुषस्य चक्षुःकर्णवागिन्द्रियानामभावात्
स्वीयान्तःकरण एव स्वत एव शब्दार्थयोः परामर्शं जाते सति स्वीयवाक्यस्य शब्दार्थस्य
पान्तरेव बोधो भवतीत्यान्तरः स्फोट एव ।

अथ घटेन जलमाहरेति वाक्यश्रवणं विना घटकरणकजलाहरणस्य शब्दबोध-
धारणाय प्रत्येकवर्णज्ञानसहितचरमवर्णज्ञानत्वेन (५) कारणता वक्तव्या । एवं सति
द्वितीयवर्णस्य ज्ञानकाले प्रथमवर्णज्ञानस्य नाश्रादेवं क्रमेण चरमवर्णज्ञानकाले पूर्व-
पूर्ववर्णज्ञानानां नाश्रात् कथं शब्दबोधः ? तथा विशदङ्गलतत्तद्वर्णज्ञानात्ताडशज्ञानजन्य-
संस्काराद्वा शब्दबोधापत्तिश्च इत्यतोऽत्र वैयाकरणानां समाधानं यथा—घटकरणक-
जलाहरणस्य शब्दबोधं प्रति स्फोट एव कारणं, नतु तत्तद्वर्णज्ञानानां ताडश-
ज्ञानजन्यसंस्काराणां वा कारणत्वम् । स्फोटत्वन्तु यादृशयादृशानुपूर्वीविशिष्टचरमवर्ण-
ज्ञानानन्तरं घटकरणकजलाहरणप्रतीतिर्जायते तादृशचरमवर्णज्ञाननिष्ठोऽसाधारण-

(च) वैयाकरणा भाष्यकदादयः । यदाह स्फुटमेव भाष्यकारस्तपरसूत्रभाष्येऽभिव्यक्तप्र-
कारकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वं प्रतिपादयितुकामः—‘एवं तर्हि स्फोटः शब्दः ।
ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् ? मेर्याघातवदिति । तत्र कैयटः—एवं तर्हीति पदाभिव्यङ्गो
पत्तिस्फोटोऽत्र विवक्षितः । स च नित्यः । एतच्च धेनोच्चारितनेत्यत्र पक्षश्रयां
विचारितमिति तत एव बोध्यम् । नागेशस्वित्यं विशदयामास—अत्रेदं बोध्यम्—
एक एव स्फोटस्तत्तद्वर्णैस्तत्तद्रूपेणाभिव्यज्यते । ध्वनिः शब्दगुण इति भाष्ये ध्वनिशब्देन
वर्णां वैकृतध्वनिश्च ।वैकृतध्वनिस्फोटयोः प्रमाणमाह—तदुक्तं हरिणा,—
स्फोटस्य गृहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतं प्रतिपद्यते ॥ इति

‘वस्तुतस्तु वाचकता स्फोटैकनिष्ठा । तत्र चाद्यौ पक्षाः—वर्णस्फोटः पदस्फोटः

(५) ‘जलाहरणस्य बोधाभावात् शब्दबोधकरणाय प्रत्येकवर्णस्यार्थस्य च ज्ञानत्वेन’ इति (‘ग’) (‘क’)
पञ्चमवी पाठः ।

एवं पूर्वपूर्ववर्णदोषाचारणामिव्यक्ततत्तत्संस्कारसहकृतचरमपदसंस्कारनिष्ठवाक्य-
जन्यैकवाक्यार्थप्रत्यायकता वाक्यस्फोटः । एतदुभयलक्षणं शब्दब्रह्म ।

*Vide citation by
Punyaraja-Vakya-
padiyaprakasa—
II. 29.*

तथाच 'एक एव नित्यः पदाभिव्यङ्ग्यो वाक्याभि-
व्यङ्ग्योऽखण्डो व्यक्तिस्फोटो जातिस्फोटो वहीरूप'

जातिविशेषः । स तु घटकरणजलाहरेणविषयकशब्दबुद्धिन्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित-
जनकतावच्छेदकतया सिद्धः । न च न्यायमतसिद्धताडशानुपूर्व्यवच्छिन्न (6)—चरमवर्ण-
ज्ञानस्यैव कारणत्वं कथं न स्वीक्रियते, अलं स्फोटरूपस्वनन्तधर्मस्वीकारेणेति वाच्यम्,—
आनुपूर्व्यघटितधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वे महागौरवात् । तथाहि घोषाचारणायव-
हितोत्तरटोच्चारणघटितानुपूर्व्योऽशरीरे तदयवहितोत्तरत्वं नाम तत्तत्क्षणध्वंसाधिकरणक्षण-
ध्वंसानधिकरणत्वे सति तत्क्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपं, एतादृशानन्तायवहितोत्तरत्वघटित-
गुरुधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वप्रसङ्गः । एवं घटेन जलमाहरेति, जलं घटेनाहरेति
द्विविधानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य कारणत्वे परस्परव्यभिचारवारणाय कारणवैशिष्ट्यमपि कार्य-
तावच्छेदके निवेशनीयमिति कार्यतावच्छेदकेऽपि महागौरवप्रसङ्गः । यन्मते साङ्ख्यं
न जातिबाधकं तन्मतमालम्ब्योक्तम्—अतएव वैयाकरणतमतमेव साधीयः, अतस्तन्मत-
मुपन्यस्यति—

वैयाकरणास्त्विति—तत्र वैयाकरणमते पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणेनाभिव्यक्ततत्तदुच्चारण-
संस्कारः, ताडशसंस्कारोऽत्र पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणायवहितोत्तरघटितानुपूर्व्यार्थः । तथाच
ताडशानुपूर्व्यविशिष्टचरमवर्णस्य संस्कारश्चरमवर्णस्य ज्ञानम् । तन्निष्ठपदजन्यैकपदार्थ-
प्रत्यायकतेत्यस्य समुदायार्थो यथा—ताडशानुपूर्व्यविशिष्टचरमवर्णज्ञाननिष्ठपदजन्यपदार्थ-
बोधजनकतावच्छेदकधर्मः पदस्फोटत्वम् । स्फोटत्वविशिष्टपदज्ञानमेव पदस्फोटः ।
वाक्यस्फोटस्तु तत्तद्वान्तरपदस्फोटसहितमहास्फोटस्वरूप इत्याह—एवमिति । एतदुभय-
लक्षणं पदस्फोटवाक्यस्फोटलक्षणं शब्दब्रह्मैव ।

तथा चेति—यत्तः स्फोटः भावप्रधाननिर्देशात् स्फोटत्वमित्यर्थः । तथाच चरम-

वाक्यस्फोटः, अखण्डपदस्फोटस्ताडकवाक्यस्फोट इत्थं पञ्च व्यक्तिस्फोटाः, वर्णपदवाक्य-
भेदेन त्रिविधो जातिस्फोट इति, इत्यादिको विचारः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यः । समाप्तेनोक्ता
चात्र वाचोऽतिरिक्त्यं शब्दार्थरत्ने तारानाथतर्कवाचस्यतिपादैः—'तत्र वर्णानां प्रत्युच्चारण-
मन्यथा प्रतीयमानतया अनित्यत्वेन आशुविनाशिनाच तेषां मेलनासम्भवेन तत्-
समुदायस्यापि वस्तुत्वभावेन प्रत्येकं वर्णं वृत्तौ व्यभिचारेण च पूर्वपूर्ववर्णानुभवाहित-
संस्काराविवर्जिते अन्यवर्णजनितपरिपाकशालिनि हृदये भाटिति समुदायमानस्य

Kavyaprakasa—
Ullasa I.

इत्याहुः । व्यक्तिस्फोटपुरस्कारेण जातिस्फोटः । अत
आहुः—बुधैर्वैयाकरणैरिति काव्यप्रकाशकृतः ।

तमन्ये न सहन्ते । तथाहि पूर्वपूर्ववर्णाननुभवतश्चरमवर्णश्रवणकाले
पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतचरमवर्णसम्बन्धेन पदव्युत्पादनसमय-
ग्रहणानुगृहीतेन पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहकृतचरमवर्णसम्बन्धेन
श्रोत्रेण युगपदेव सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जन्यते । सहकारि-

वर्णज्ञानव्यक्तिनिष्ठस्फोटत्वरूपो (७) धर्म्मो नित्यः अखण्डः पदाभिव्यङ्गाच्च । एवं तादृशा-
नेकपदघटितमहावाक्यस्फोट एव जातिस्फोटपदवाच्यः । तथाच व्यक्तिस्फोटसहित-
जातिस्फोट एव महावाक्यजन्यशाब्दबोधे कारणम् । अतो वैयाकरणमतस्य सर्वोत्कर्षादेव
काव्यप्रकाशकृतापि बुधशब्देन वैयाकरण एवोक्त इत्याह—अत आहुरिति ।

ननु पूर्वोक्तदोषवारणाय चरमवर्णस्य अवगन्निधयजन्यज्ञानकाले पूर्वपूर्ववर्णानां
संस्कारवशात् पुनरपि तेषां ज्ञानादेव शाब्दबोधः स्वीकरणीयः, अतो न दोष इत्याह—
तमिति । तं स्फोटमन्ये अज्ञान सहन्त इति । पूर्वपूर्ववर्णाननुभवतः पुरुषस्य
चरमवर्णसम्बन्धेन श्रोत्रेण युगपदेव पूर्वपूर्वातीतवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्चायते,
तदनन्तरं वाक्यार्थविषयकशाब्दबोधो जायते । श्रोत्रेण कीदृशेन ? पदव्युत्पत्तिजनको
यः समयस्तस्य ग्रहणं ज्ञानं, तदनुगृहीतेन तत्सहकृतेनेत्यर्थः । तथाच 'न सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते' इति मीमांसकमतानुसारेण कालस्यापि विषय-
विधया कारणत्वमुक्तम् । तत्र दृष्टान्तः—सहकारोति । सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञान-

स्फोटरूपस्यैव शब्दस्य नित्यतया तत्रैव नित्यसम्बन्धस्य योग्यतया वृत्तिमत्त्वमुचितमिति ।
स्फुटयति व्यञ्जति वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यङ्गाः, स्फुटोभवत्यस्मादर्थ इति स्फोटशब्दार्थ-
सुभयथा निराहुः । एवं पदाभिव्यङ्गाव्यक्तिस्फोटपुरस्कारेण वाक्याभिव्यङ्गाजाति-
स्फोटस्वीकारो न व्याहतः । अनेकवर्णानां शक्ततावच्छेदकतापेक्षया एकस्यैव जातिरूप-
स्फोटत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वकल्पने लाघवमपि द्रष्टव्यमिति दिक् । वाक्यस्फोटस्य
निष्कृष्टतया तस्यैव बोधकत्वं, यदुक्तं वाक्यपदीये—

'पदे न वर्णा विदन्ते वर्णेष्ववयवा न च । वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥'

'वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षं तिष्ठतीति मतस्थितिः ॥' इति च ।

योगदर्शनेऽपि (३।१७) स्फोटः स्वीकृतः—तत्र व्यासभाष्यं भोजवृत्तिश्चासुसन्धितसुभि-
र्नश्यम् । प्रपञ्चितश्चेतद् दस्खिलमेव वाक्यपदीयादौ । ग्रन्थबाहुल्यभयान्नान्न निर्दिश्यते ।

दाट्टेन प्रत्यभिज्ञानवदेव प्रत्यभिज्ञाने प्रत्यक्षेऽपि अतीतापि पूर्वावस्था स्फुरति,—तेन कृतं स्फोटनेति (छ) ।

तत्र । तथाहि पदव्यात्पादनसमयो हि स्फोटकृत एव । न च तत्र प्रमाणाभावः, प्रत्यक्षार्थापत्त्योः सम्भवात् । यथायं गौरित्युक्ते नहि गकारौकार-
विसर्गा एव प्रतीयन्ते, अपि तु साक्षादिमत् किमपीति प्रत्यक्षम् । अयं
गौरित्यत्र किं गकारादयो वर्णा व्यस्ता एवार्थप्रत्यायकाः, किं समस्ताः ? नाद्यः,
इतरवर्णवैयर्थ्यात् । नापि द्वितीयः, उत्पन्नप्रध्वस्तानां सामस्याभावात् ।

स्थले यथा चक्षुःसन्निकर्षजन्येदंपदार्थज्ञानकाले पूर्वप्रतीततत्कालतद्देशरूपतत्तापि
ताड्यप्रत्यक्षे भासते, तथात्रापि चरमवर्णस्य अवर्णोन्मियजन्यज्ञाने पूर्वपूर्वप्रतीतवर्णस्यापि
संस्कारवशाद्ज्ञानं भविष्यतीति । तेन कृतं यर्थं स्फोटनेति ।

तत्रेति—यत्समयेऽतीतसमस्तवर्णघटितपदानां युष्माकं मते पुनः प्रतीतिर्भवति, तत्र
समये स्फोटकृतशब्दबोध एव भवति, न तु अतीतवर्णानां पुनः प्रतीतिरित्यर्थः ।
अत्र प्रमाणाभावो न वक्तव्यः, यतः प्रत्यक्षप्रमाणमर्थापत्तिप्रमाणञ्च वर्तते । तत्र च
प्रथमतः प्रत्यक्षप्रमाणमाह । गौरित्युक्ते नातीतगकारादेः पुनः प्रतीतिः, किन्तु

(छ) वर्णवादमेवार्थबोधे प्रमाणीकुर्वन्निस्तार्किकादिदृशं प्रस्थानपरमाचार्यैर्बहुभिः
स्फोटवाद आपाततः प्रध्वस्तकल्प इव प्रतिभाति । तथाहि

ननु दृष्टं परित्यज्य सर्वथादृष्टमार्गणम् ।

कुर्वन् नृगयसे ननं पिपासुर्मृगहृष्टिकाम् ॥ (स्फोटसिद्ध्यन्यायविचार १७ श्लोक)

इति पूर्वप्रक्षिणो प्रश्नः, 'तस्मादन्ये स्थायिनः संस्काराः कल्प्याः, तथा वर्णातिरिक्तः
शब्दः कल्प्य इति ब्रह्मप्रमाणकमापन्नमिति शास्त्रदीपिकाकृतां पार्थसारथिमिश्राणां
सोत्प्रासा गृह्णा च स्फोटवादिनः प्रति प्रवर्तते । तार्किकयुक्तिर्निराकृतात् कौस्तुभकृता,
स्मृतिहेतुभूतसंस्कारादिनां मते निहितं कल्पनागौरवच्चात्र दर्शितम् । निर्विरोधमेवेतदत
इति ग्रन्थकृतः कल्पः । एतत्प्रसङ्गे 'शब्द इति, चेन्नात' (१।३।२८) इत्यादौ ब्रह्मसूत्रे भाष्यं,
'प्रतीत्यप्रतीतिभ्याम् न स्फोटात्मकः शब्दः' (५।५७) इति साङ्ख्यसूत्रे वृत्तिश्च,

'यथामेयादिकर्माणि क्रमवर्तीनि सन्त्यपि ।

संहत्य कुर्वते कार्यमेकं वर्णास्तथैव नः ॥' (श्लोकवार्तिक)

"यद्वा प्रत्यक्षतः पूर्वं क्रमज्ञातेषु यत्परम् ।

समस्तवर्णविज्ञानं तदर्थज्ञानकारणम् ॥" (शास्त्रदीपिका)

'गार्थस्य वाचकः स्फोटो वर्णभ्यो व्यतिरेकत' इत्यादि मीमांसाग्रन्थेऽपि विपुलमालोचनीयं
मुधोभिर्बोधवैश्यायम् । न चेत्तत् सम्यग्विचारसहमिति वद्वः । आकर एव तत्प्रपञ्चः ।

Sarvadarsana-
samgraha-Panini-
darsana.

“न च व्याससमासाभ्यामन्यः प्रकारोऽस्ति । तस्माद्वर्णानां

वाचकत्वानुपपत्तौ यहलादर्थप्रतीतिः स एव स्फोटो
वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्यार्थप्रत्यायको नित्य एवेति । अर्थापत्तिरपि ।
स्फोटानङ्गीकारे सर्व्व एव संस्कारा विशृङ्खला एव सन्तः पदजन्यपदार्थ-
प्रतीतौ न शक्नुवन्ति । नापि प्रत्यभिज्ञाने प्रत्यक्षेऽप्यतीतापि पूर्वावस्था
स्फुरति । न वा सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिः श्रोत्रेण जन्यते ।
सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानस्य तत्तांशे संस्कारजनितस्मृतिविशेषत्वात्,
श्रोत्रेण सदसदनेकवर्णावगाहाभावाच्च । नहि प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं, तदंशे
संस्कारजन्यतया इदमंशे च चक्षुर्जन्यतया च स्मरणग्रहणात्मकत्वात् । न
च तदंशेऽपि चक्षुः कारणं, तस्य सन्निहितग्राहितया तदभावात् । नापीदमंशे

साक्षादवयवविशिष्टगोपदार्थस्य प्रतीतिरित्यत्र सर्व्वेषामनुभव एव प्रमाणम् । अर्थापत्ति-
प्रमाणमाह—गौरित्यत्र केवलगकारस्य कारणत्वेऽन्यवर्णोच्चारणस्य वैयर्थ्यापत्तिः, केवल-
गकारोच्चारणात् शाब्दबोधोपपत्तिश्च । नापि द्वितीय इति—वर्णसमूहज्ञानानामेकदाऽ-
सत्त्वेन द्वितीयपक्षोऽपि निरस्तः । तस्मात् पदजन्यशाब्दबोधान्यथानुपपत्त्या स्फोटः
सिद्ध इत्यन्यथानुपपत्तिरेवात्र प्रमाणम्—यथा स्थूलो (४) देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त
इत्यत्र पीनत्वान्यथानुपपत्तिप्रमाणेन रात्रिभोजित्वसिद्धिः । नापि वर्णसमुदायज्ञानानां
तादृशज्ञानजन्यसंस्काराणां वा कारणत्वं वक्तुं शक्यं, यतो विशृङ्खलाद्वर्णानां ज्ञानात्
संस्काराऽऽ शाब्दबोधोपपत्तिरित्याह—स्फोटानङ्गीकार इति । यच्च सोऽयं देवदत्त इति
प्रत्यभिज्ञानात्मकचक्षुषप्रत्यक्षं दृष्टान्तीकृत्य अवशेन्द्रियजन्यचरमवर्णज्ञानेऽप्यतीतवर्णस्य
संस्कारवशाज्ज्ञानसुक्तं तदपि दुष्टमित्याह—नापि प्रत्यभिज्ञान इति । तत्र प्रथमतो दृष्टान्त-
मेवासिद्धमित्याह । प्रत्यक्षात्मकप्रत्यभिज्ञाने तद्देशतत्कालरूपा अतीता पूर्वावस्था न
स्फुरति, न वा दार्ष्टान्ते श्रोत्रेणातीतवर्णावगाहिनी चरमवर्णविषयकप्रतीतिर्जन्यते । तत्र
चेत्—सोऽयमिति—तत्रातीतदेशकालरूपतत्तायाः स्मरणं, चक्षुःसन्निकृष्टेदम्पदार्थस्य

पदान्तादिदर्शनप्रतिपादितापत्तिश्च दूरादास्ते यदि तावद्वैयाकरणमतं धीरमालोच्यते ।
अतएव ‘तस्मात् यश्चोभयोः समो दोषः न तेनैकश्चोदो भवतीति न्यायात् नातिरिक्त-
स्फोटकल्पनावकल्पत इति चेत् तदेतत् काशकुशावलम्बनकल्पनं विकल्पानुपपत्तेरित्यादिः
‘तस्माद्वर्णानां वाचकत्वासम्भवात् स्फोटोऽभ्युपगन्तव्य’ इत्यन्तः प्राणिनिदर्शनप्रस्तावोक्त्यः, सर्व्व-
वर्णसंग्रहग्रन्थो द्रष्टव्य इत्यलमतिगहनावगाहनेन ।

SGDF

संस्कारः, चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्मरणहेतुव्यवसायाभावाच्च । तेन स्फोट एवाङ्गीकार्य इति वैयाकरणाः ।

तेन पृथक्सम्बन्धानां संस्काराणां क्रमेण परस्परसम्बन्धकारित्वं स्फोटत्वम् । अन्यथा रसः सरः नदी दीन इत्येतेषां प्रतिलोमपाठेऽपि रफसकारादीनां संस्कारोऽस्ति, न तु तेऽनुलोमसंस्कारवत्त्वेन पदं व्युत्पादयन्ति, अन्यथा भेदो न स्यात् (१) (ज) ।

साध्वसाधुतयाद्योऽपि—११ का ।

आद्यो वर्णात्मकः शब्दोऽपि साधुतया असाधुतया च द्वेधा भवति । किन्नाम साधुत्वम् ? किं साधुजनोदितत्वं, किमुत सूनृतत्वमुताहो वेद-प्रत्यक्षमिति ज्ञानद्वयमेव, न तु तत्ताविशिष्टेदंपदार्थस्यैकं ज्ञानम्, यतस्तत्तांशे चक्षुःसन्निकर्षाभावेन चाक्षुषप्रत्यक्षे तस्य भानासम्भवात्, एतन्मतेऽलौकिकसन्निकर्षरूपज्ञान-लक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वानङ्गीकारादिति । नापीदमंश इति—यथा तत्तांशे संस्कारवशात् स्मरणं तथेदमंशेऽपि वाच्यमित्यपि न सम्भवति । इदमंशे चक्षुःसन्निकर्षवत्त्वे सति ज्ञानं, तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकात्, स्मृतिजनकस्येदम्पदार्थस्यानुभवाभावाच्च ।

तेनेति—पृथक्सम्बन्धानामानुपूर्व्योद्धितानां संस्काराणां प्रत्येकवर्णोच्चारणानां क्रमेण परस्परानुपूर्व्योर्विशिष्टचरमवर्णज्ञाने शाब्दबोधकारित्वं कारणतावच्छेदकं स्फोटत्वम् । तथाच यादृशानुपूर्व्योर्विशिष्टचरमवर्णस्य ज्ञानवत्त्वे तत्तदर्थस्य शाब्दबोधो जायते तादृशज्ञाननिष्ठजातिविशेष एव स्फोटत्वम् । सा जातिस्तत्तदर्थविषयकशाब्दबोधजनकतावच्छेदकत्वेन सिद्धा । यथा लृणारणिमण्यादिजन्यतावच्छेदकतया वर्त्तुनिष्ठजातिविशेषस्य सिद्धिस्तद्वदपि तत्तच्छाब्दबोधजनकतावच्छेदकतया चरमवर्णज्ञाननिष्ठजातिविशेषस्य स्फोटत्वस्य सिद्धिः । अन्यथा स्फोटत्वस्यानङ्गीकार एवं तत्तदर्थज्ञानजन्यशाब्दबोध-

(ज) अत्र वेदान्तिमासुत्तरं 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्, प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' (१।३।२८) इत्यत्र प्रदर्शितात् वक्ष्यमाणाङ्गवच्छङ्करवाक्यतो ज्ञेयं । 'सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शं यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पट्क्तिबद्धिमारोहन्ति, एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पटबद्धिमारोच्यन्ति । तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यत' इति शादीरकभाष्यम् । भाष्यादिषु चैतत् प्रपञ्चितमिति तत एव द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु विभिन्नप्रयोजनत्वात् शास्त्रयोः विभिन्नसिद्धान्तत्वमिति स्थितिः । अतो नानर्थोपपातः ।

वाक्यस्थत्वं वा, प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादितत्वं वा ? आद्ये चण्डालादिप्रयुक्तस्य संस्कृतस्याप्यसाधुत्वापत्तिः, द्वितीये परुषसंस्कृतस्य, तृतीयेऽस्मदादिकृतसंस्कृतशब्दानां, चतुर्थे संज्ञाशब्दानामपि । तेन व्याकरणप्रणीतत्वं साधुत्वमिति । तथा सति डित्यादीनां संज्ञाशब्दानामपि डित्योऽयं डवित्योऽयमिति विभक्त्युत्पत्तेः साधुत्वम् ; न तु गावीप्रभृतीनां, भ्रान्तप्रणीतत्वात् । तथापि तैर्यद्वयहारनिष्पत्तिस्तद्विज्ञानां तत्स्मारितगोशब्दादिद्वारा, अज्ञानान्तु अन्नपरम्पराप्राप्तसंस्कारद्वारेव । प्राकृतस्य तु साधुसमत्वात् साधूङ्गवत्वेन तत्तद्व्याकरणप्रणीतत्वाच्च साधुत्वम् । (भ)

स्त्रीकारे च सरोवरवाचकस्य सरःशब्दस्य प्रतिलोमेन रस इति पाठेऽपि सरोवरबोधः स्यात् । नदीशब्दस्यापि प्रतिलोमेन दीन इति पाठेऽपि नदीबोधः स्यात् । संस्कार इति—प्रत्येकवर्णज्ञानजन्यसंस्कारोऽस्तीत्यर्थः । न त्विति—ते प्रतिलोमेनोच्चारिता वर्णा अनुलोमसंस्कारवत्त्वेन विशिष्टं पदं यादृशार्थं व्युत्पादयन्ति, तादृशार्थं न व्युत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यथा अनुलोमप्रतिलोमपदाभ्यामेकबोधस्त्रीकारे रससरःपदाभ्यां जनितबोधयोर्नदीदीनपदाभ्यां जनितबोधयोः भेदे न स्यादित्यर्थः ।

संनृतत्वं स्निग्धत्वादिगुणविशिष्टत्वम् । आद्य इत्यसाधुचण्डालादिप्रयुक्तस्येत्यर्थः । परुषसंस्कृतस्य कठोरसंस्कृतस्य । संज्ञाशब्दानां चैतदित्यादिशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्पत्तिसिद्धेः । व्याकरणनिष्पाद्यत्वं साधुत्वमित्यर्थः । अतएव डित्यादिशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्पत्तभावेऽपि डित्योऽयमित्यादौ 'सु'विभक्तिसाहित्येन व्याकरणसिद्धत्वमस्येव । नत्विति—यथा वच्चातोर्बहुवचने देवत्ता वचन्तीति प्रयोगोऽसाधुः 'नान्यत्वोर्बचेः प्रयोगः' इति सूत्रात्, तथैवात्र केवलगोशब्दोच्तरापत्त्यार्थकप्रत्ययेन 'गाव' इति प्रयोगोऽप्यसाधुः, अतो 'गावी' इति प्रयोगो भ्रान्तप्रणीत एव । ननु कथं भ्रान्तोक्त- 'गावी'पदप्रयोगादपि विशेषदर्शनामप्यर्थप्रत्ययो जायते, अत आह—तथापीति । तैरसाधुपदेरसाधुशब्दस्मारितसाधुशब्दाद्विज्ञानां शाब्दबोधः । अज्ञानामविशेषदर्शनामन्नपरम्पराप्राप्तगावीशब्दादेव शाब्दबोधः । नाटकादौ विशेषदर्शनां श्रौरसेनिकादिप्राकृतशब्दः साधुशब्दः, साधुशब्दसमत्वात् । साधूङ्गवत्वे साधूचरितत्वे तत्तत्प्राकृतलङ्केश्वरव्याकरणप्रणीतत्वाच्च साधुत्वम् ।

जातिरिति—जात्यादिवाचकत्वेन साधवस्त्वतुर्विधा भवन्ति । गौरिति साधुशब्देन

(भ) वस्तुतस्तु साधुसमसाधूङ्गवदेषीति भेदेस्त्रैविध्यं प्राकृतभाषोक्तशब्दानाम् । तत्र कच-हला-श्वरोत्यादिप्राकृतशब्दाः शिष्टप्रयोगादरूपादिकृतव्याकरणकदन्तमोदितत्वाच्च साधव एव ।

साधवश्च चतुर्विधाः ।

जातिः क्रियागुणद्रव्यैः—१२ का

गोः पाचकः शुक्तो डित्य इति क्रमाज्जात्यादिभिश्चातुर्विध्यम् । चकारा-
ज्जातिरेव पदार्थ इति च मतम् (ज) । तथाहि गुडतण्डुलादिपाचकभेदेन
पाचकोऽयं पाचकोऽयमिति पाचकत्वमस्ति । एवं चन्द्रचन्दनकुन्दादिषु अयं
शुक्तोऽयं शुक्त इति शुक्तत्वम् । बालवृद्धयुवाद्युदीरितडित्याद्यर्थेषु डित्या-
दित्वमिति ।

गोत्वरूपजातिविशिष्टयावत्गोरूपधर्मिवाचक इत्येको भेदः । तथा पाचक इति साधुशब्दः
पचनक्रियारूपो यो मनुष्यनिष्ठो धर्मस्तस्य वाचक इत्यपरो भेदः, एवं शुक्त इति साधु-
शब्दः शुक्तरूपगुणविशेषो यो गवादितृप्तिधर्मस्तस्य वाचक इत्यन्यो भेदः । तथा डित्य
इति साधुशब्दः डित्यरूपैक्यक्तिमात्रवाचकः इत्येवं क्रमेण साधुशब्दश्चतुर्विधो ज्ञेयः ।
ननु यन्मते जातावेव शक्तिर्न कदापि व्यक्तो, शब्दबोधे व्यक्तिमानन्तु 'जात्या
व्यक्तिराक्षिप्यत' इति न्यायसिद्धात्तेष्वलादेव, तन्मते साधुशब्दो जातिमात्रवाचक-
श्चैनैकविध एवैतदेवाह—चकारादिति । गुडतण्डुलादीनां नानापाचकभेदेन पाचकोऽयं
पाचकोऽयमिति सर्वत्र पाचके पचधातोः प्रयोगात् पाचकत्वमपि जातिविशेषः ।
नन्वीश्वरकृतसङ्केतविशिष्टस्य सर्वत्र जातौ शक्तिरस्तु, आधुनिकपुरुषकृतस्य डित्यादौ
सङ्केतविशिष्टशब्दस्यैकमात्रवृत्तित्वेन डित्यत्वस्य जातित्वाभावात् कुत्र शक्तिर्वक्तव्यत्व
आह—बालवृद्धेति । यथा पुत्रे पित्रकृतसङ्केतविशिष्टस्य देवदत्तविष्णुदत्तादिशब्दस्य
शक्तिर्बाल्यपौगण्ड्यादिनानाशरीरवृत्तिदेवदत्तविष्णुदत्तत्वादिजातौ वर्तते, तथैव पुरुषकृत-
सङ्केतार्थडित्यादावेकस्मिन्नेव वस्तुनि बाजवृद्धयुवादीनां डित्योऽयं डित्योऽयमित्यनुगत-

(ज) एतच्च मम्मटादुक्तिमनुवृत्त्य । तथा च प्रकाशे—'सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादि-
ज्जातिरेव वा' इति । केचित् तार्किका व्यक्तिरेव पदार्थ इत्यपि वदन्ति । भगवान्
व्याडिरपेयम् । जातिरेव पदार्थ इति मीमांसकसिद्धान्तपक्षः । इयमेव स्वीकृतं
भाष्यकारैः 'किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विद्व्यमिति पदार्थनिर्णयभाष्ये पञ्चमाङ्गिके ।
सुष्ठु व्याख्यातिमेतत् तत्रैव प्रदोषे कैयटेन । चतुर्धा पदार्थप्रपञ्चो भिद्यत इति भूयसां
वैयाकरणानामपि मतम् 'जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तिशक्तिपक्ष एव साधोयानिति
तार्किकचूडामण्यो महामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यपादाः । 'परं वक्ष्यतत्त्वं' सर्व-
शब्दार्थ' इति स्थितम्' इति पाणिनिदर्शनप्रस्तावे जरद्वैतगदिमतानुवाद् 'कृत्वेव
फणिभाषितानुसारो माधवाचार्यः । षोडश च भेदो दर्शितो जयदेवेन, तच्चाकरे
द्रष्टव्यम् ।

मुख्यो लाक्षणिकस्तथा ॥

व्यञ्जकश्चेति—१३ का

त्रिधा ते शब्दाः । मुख्यो वाचकः, यस्तु सङ्केतमैश्वरं धत्ते, स मुख्यः ।
ऐश्वरमीश्वरकृतं, अस्मदादिकृतं सङ्केतमपि यो धत्ते तस्य द्रव्यत्वे स्वार्थं प्रति-
मुख्यता । (ट)

सङ्केत ईशेच्छा तत्र तत्त्वकृत् ॥ १४ का

तत्र घटादौ तत्त्वकृत् घटादित्वबोधकृत् सङ्केतः स्यात् । तथाहि कश्चिद-
गृहीतसङ्केतो बालः कदाचिदुत्तमवृद्धेन घटमानयेत्युक्ते मध्यमवृद्धे कम्बु-
ग्रीवादिमन्तं व्यक्तिविशेषं स्थानात् स्थानान्तरं नयति सति घटशब्देनेदृशी
व्यक्तिरिति प्रथमं व्यक्तावेव घटशब्दशक्तिरिति प्रतिपद्यते । पुनस्तेनैव
प्रतीतिवलात् इत्यवस्तुघटकौभूतनानावयववृत्तिदित्यत्वमपि जातिविशेषः । यन्मतेऽवयवाति-
रितस्वतन्त्रावयविनोऽभावात् घटत्वजातिर्नानावयववृत्तिरेव, तन्मतमालम्ब्य इत्यत्वमपि
जातिरेवेति सर्व्वं समञ्जसम् ।

नन्वोश्वरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्यैव मुख्यत्व उक्तोऽस्मदादिकृतसङ्केतविशिष्टस्य इत्यादि-
शब्दस्येश्वरकृतसङ्केताभावात् मुख्यत्वं, शक्तेरभावेन शून्यसम्बन्धरूपलाक्षणिकत्वमपि न
सम्भवतीत्यत आह—अस्मदादौति । द्रव्यत्वे इत्यादितत्तत्तद्रव्यमात्रवाचकत्वे स्वार्थं
प्राप्तौपचारिकमुख्यता । यथार्थमुख्यव्यवहारस्तु (१०) ईश्वरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्येति
बोध्यम् । तद्विन्नभिन्नेति—घटाद्विन्नः पटादित्स्त्विन्नो घट एव ; तादृशरूपेण निवेशस्तु
अपोहद्वारा निर्द्धारणार्थमेव, न त्वसाधारणलक्षणे निवेशनीयं, तादृशरूपेण निवेशे

(ट) ईश्वरेच्छारूपस्य सङ्केतस्य शक्तित्वमङ्गीकृतं नैयायिकनये । ईश्वरकृतसङ्केतार्थं
प्रमाणं मनुस्मृतौ (१।२१) यथा—

‘सर्व्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे ॥”

उभयमेतत् ‘वेदपूर्व्विकैव सृष्टिः,’ ‘यस्य निःश्वसितं वेदा’ इत्याद्यास्तिकमतमाहात्म्याच्च ।
प्राप्तवस्तु न केवलं इत्यडवित्याद्य अपि तु सर्व्व एव शब्दा अस्मदादिकृतसङ्केतमेव दधते,
न तु ऐश्वरं, भाषानामानन्त्यात्, भाषाविशेषस्य चेश्वरकृतानादिशब्दसङ्केतधारणार्थस्य
मीरपापत्तेरिति भाषातत्त्वविदः कोविदाः । सङ्केतपदेन शब्दव्यतिरिक्तं चिह्नमात्रं गृह्यते
नित्यं, तदा नानर्थक्यापात इति सर्व्वमवदातम् ।

पटमानयेत्युपपत्ते तद्विजातीयं व्यक्तिविशेषं तथैव तस्मिन् नयति सति पुनः सोऽपि घटाद्भिन्नः पटः पटाद्भिन्नो घट इति व्युत्पद्यमानः पुनरघटभिन्नो घटः अपटभिन्नः पटश्चेत्यपोहद्वारेण निश्चिन्वन् पुनस्तेनैव घटान्तरं पटान्तर-ज्ञानयेत्युपपत्ते तस्मिन् पूर्वघटपटयोराकारतो विसदृशौ घटपटावानयति सति पुनरयं संशेते—अहो घटपटशब्दौ न व्यक्तिविशेषविषयकसङ्केतो, यत एतौ पूर्वघटपटतो भिन्नौ, तेन घटादिषु कश्चिदसाधारणो भविष्यति धर्मः यद्वशादयं घटोऽयमपि घट इत्यनुगताकारावगाहिज्ञानं जन्यत इति निश्चित्य जातावेव सङ्केतमवधारयति । तद्विन्नभिन्नाधिकरणमात्रवृत्तित्वमसाधारणत्वं यथा गोः सास्त्रादिमत्त्वम् ।

योगरूढाश्च रूढाश्च यौगिकाश्चेति ते त्रिविधा । १५ का (ठ)

ते शब्दाः पुनस्त्रिविधा भवन्ति । योगरूढाः पङ्कजादयः । पङ्काज्जने-र्ङ-प्रत्ययेन (II) पङ्कजनिकर्तृभिर्घायकेन योगेनापि पङ्कार्थ एव प्रतिपद्यते, प्रयोजनाभावात् गौरवप्रसङ्गाच्च । तथा च तद्भूतित्वे सति तद्विराट्त्वत्वं तदसाधारण-लक्षणमिति । तत्र दृष्टान्तो यथेति—सास्त्रा गलकम्बलादिर्गोभिन्ने न वर्तते, गवि वर्तते च, अतो गोरसाधारणधर्मः सास्त्रादिः ।

योगरूढा इति—ननु पङ्कशब्दस्यैव पङ्कजशब्दस्यापि पङ्कत्वं कथं शक्यतावच्छेदकं नोक्तं, तत एव कुमुदशैवालादिवारणं सम्भवेदित्याह—पङ्कादिति । पङ्कपदेन केवल-पङ्कत्वरूपेण बोधो जायते । पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृ पङ्कमिति बोधो जायत इति प्रामाणिकानामनुभवशाल् पङ्कजनिकर्तृकत्वेन यौगिकशक्तिः, पङ्कत्वरूपेण रूढ-शक्तिश्च स्वीकरणीयेति ज्ञेयम् । पङ्कस्यैवेति—पङ्कजनिकर्तृपङ्कस्यैव स्मृतेः । यदेति—

(ठ) नैरुक्तैस्तु सर्वेषामपि पदानां धातुभूतप्रकृतिप्रत्ययनिष्पन्नत्वं स्वीक्रियते । उणादिसूत्राणि च तत्र निष्पत्तौ सहायकानि । एवं सति किमवयवशक्तित एव निखिलानां पदानामर्थग्रह उतान्योऽपुत्रपायोऽस्तीति पृच्छायां शब्दानां त्रैविध्यप्रदर्शनव्याजेनाभिधानि-यामकमन्यदप्यस्तीति सूचयति । उक्तं हि शाब्दिकैः—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्रवाक्यादवधारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद्विरुद्धेर्बन्धन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य दृष्टाः ॥

एवमर्थग्रहकारणेष्वनेकेषु लक्षितेष्वपि शब्दानां, तेषां यथायथमुपरिष्ठाद्विश्रितेष्वेव भेदेषु

न तु कुमुदाद्यर्थं, इति योगार्थपुरस्कारेऽपि रूढार्थ एवेति योगरूढ एव, ईश्वरसङ्केतमहिम्ना भटिति पद्मस्यैव स्मृतः । यदा तु पङ्कजं वर्त्मदौर्गत्यमित्यादि किनाप्युच्यते तदा तत्र पङ्ककतत्वे लक्षणा । वस्तुतस्तु पद्मे शक्तिः ।

रूढा मण्डपादयः । यथा पद्मे पङ्कजनिकर्तृत्वं वर्त्तते, तथा मण्डपे गृहविशेषे मण्डपानकर्तृत्वं नास्ति, तेन केवलं गृहविशेषो योगार्थं विनापि गम्यत इति रूढ एव । कर्मणि कुशल इत्यत्र कुशलशब्दो न लाक्षणिक-स्तस्य नानार्थत्वात्, 'कुशलः क्षेमे पुण्ये च शिचिते' इति शिचितो निपुणः, अतो मुख्य एव (ङ) । एवं मण्डपशब्दो रूढत्वेन गृहविशेषे मुख्यः । यदा तु मण्डपं भोजयेत्युक्तिस्तदा शब्दान्तरसाहचर्यात् मण्डपानकर्त्तरि लाक्षणिकः ।

आदित्यादिशब्दा यौगिकाः, अदितेरपत्नानीति 'ढक्'प्रत्ययेन केवलं योगार्थ एव । यदा तु अपत्न्यार्थप्रत्ययान्तरेण 'ण्य'प्रत्ययेन निरुक्तिस्तदा नानार्थ-वर्त्मदौर्गत्यं पङ्कजं पङ्काज्जातमित्यत्र पङ्कजशब्दस्य पङ्ककतत्वे लक्षणा, पद्म एव शक्तिः । कस्यचिन्मते कर्मणि कुशल इत्यत्र कुशं लातीत्यवयवयुत्पत्तिं विनैव निपुणार्थं कुशलशब्दो लाक्षणिकस्तन्मतं दूषयति—कर्मणीति । यदा तु आदित्यशब्दो (12) उवाचार्थ'ण्य'प्रत्ययान्तस्तदा तु नादितेः पुत्रसामान्यस्य बोधः, अपि तु दादशादित्य-रूपस्य सूर्यस्य बोधः, 'आदित्या ऋभव' इति देवसामान्यप्रार्थायै पठितोऽपि ।

ननु 'प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययाना'मिति न्यायात् प्रकृत्यर्थसहितस्यैव प्रत्ययार्थस्य

अन्तर्भावो द्रष्टव्यः । तत्राखण्डशक्तिमात्रेणैकार्थप्रतिपादकत्वं रूढिः, अवयवशक्तिसापेक्षं पदस्यैकार्थप्रतिपादकत्वं योगः, अवयवसमुदायोभयशक्तिसापेक्षमेकार्थप्रतिपादकत्वं योग-रूढिरिति वृत्तिवार्त्तिकेऽप्ययदीक्षितचरणः । द्वित्यादौ शब्दे रूढिः, आदित्यपाचकादौ योगः, पङ्कजादौ योगरूढिः । एवमभिधा त्रिविधा ।

(ङ) दर्भ्यह्णाद्ययोगाज्ञाक्षणेयमिति कायप्रकाशकतो मतं, न तच्चारु । 'अन्यद्वि-शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तमिति दर्पणे दर्शितम् कारणम् । मण्डपादि-शब्देषु भिन्नोऽभिधायाः प्रकार इति केचित्—यदाहुः शब्दशक्तिप्रकाशिकाकाराः—'परै-रूपैर्यौगिकं मन्यतेऽधिक'मिति । "अथाश्वगन्वाश्वकर्णमण्डपनिशान्तकुवलयदिशब्देषु का शक्तिरिति ? अत्र केचित्—अश्वगन्वारसं पिवेत्यादिषु केवलसमुदायशक्तिः, अश्वगन्वा वाजिशालेत्यादिषु केवलयोगशक्तिः । अन्ये तु वदन्ति, सङ्करस्य (योगरूढिमयस्येति यावत्)

त्वेऽप्यादित्य इति देवपथ्याये पठितोऽपि देवविशेषे शक्तिमत्त्वात् प्रत्ययमहिम्ना योगरूढ एवार्थः ।

प्रकृतिशक्तिः प्रकृत्यर्थपरा । सुप्प्रत्ययशक्तिः संख्याकारकत्वोपरक्त-
प्रकृत्यर्थपरा । तिङ्शक्तिः संख्याकर्तृकभ्रमोपरक्तवर्तमानादिकालपरा ।
उपसर्गा द्योतकत्वाद्वात्वर्यभेदकाः—यथा संहारः अभिहारः विहारः आहारः
मिलित्वा समभिव्याहारः । एवं कृतद्वितप्रत्ययावपि पूर्ववत् । प्रत्येकं सूत्र-
करणात् सर्वत्र योगिन मुख्य एवार्थः । (ठ)

Panini III. 3.1. 'उणादयो बहुल'मिति बहुलग्रहणात् प्रायशो न योगार्थः ।।

Unadi. 235. तेन गच्छतीति 'गमेर्डोः' इति कृते 'डो'प्रत्यये गौः शेत

बोधो भवति, नतु स्वातन्त्र्येणेत्याह—प्रकृतीति । मिलित्वा—सम् अभि वि आ इत्युपसर्गा
मिलित्वा समभिव्याहाररूपार्थबोधका भवन्ति । पूर्ववदिति—कृतद्वितौ प्रकृत्यर्थपरौ ।
सर्वत्रेति—सर्वेषु प्रत्ययेषु योगेन योगशक्त्या मुख्य एवार्थः ।

ननु तेषां मध्य उणादिप्रत्ययो बहुलमिति सूत्रस्य बहूनर्थान् लातीति व्युत्पत्त्या यस्मिन्नर्थे
विहितस्तदतिरिक्तार्थमपि बोधयति ; तेनोणादिप्रत्ययो हि प्रायशो योगार्थं न प्रतिपादयति,
अपि तु रूढार्थमपीत्याह—उणादय इति । कर्तृबोधक'डो'प्रत्ययेन सिद्धस्य गोशब्दस्य
प्रथमान्तपदघटितस्य 'गौः शेत' इति वाक्यस्य गमनकर्तुः प्रायनरूपार्थं वाधिते सति
लक्षणायाः प्रसङ्गात् । अत औणादिकप्रत्ययघटितगोशब्दस्य न प्रत्ययघटितावयवार्थो
विवक्षणीयः, अपि तु सास्त्रादिविशिष्ट एव रूढिः । स च रूढार्थश्च मुख्य एव, न
लाक्षणिकः ।

साऽन्यपदार्थं शक्तिर्देधा, तद्गुणसंविज्ञानरूपाऽतद्गुणसंविज्ञानरूपा च । साहित्यस्य
प्राधान्यं यत्रैवम्भते इन्द्रे एकत्वं भवति—यथा धवस्वाश्वकर्णश्च द्वौ वृक्षविशेषौ । यदा तु

तु द्वौ भेदौ योगरूढिर्योगिकरूढिश्चेति । तत्राद्यस्योदाहरणं पङ्कजादिशब्दः 'न यत्रैकं
विनान्यस्यास्ति शाब्दघोः', द्वितीयस्य त्वश्वकर्णादयः । चतुर्थं एवायमभिधाया भेद इत्यन्ये
इति रसगङ्गाधरेऽपि ।

(ट) 'प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा' इति तार्किकमार्गेण त्रिधा,

'क्रियावाचकमाख्यातसुपसर्गो विशेषकत् ।

सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥'

इति नेरुक्तोक्तदिशा महाभाष्यकृतसम्मतमतेन चतुर्धा, 'कृतद्वितसमासैकप्रथमनादान्त-
धातुरूपा पञ्च वृत्तयः' इति वा पञ्चधा अर्वाचोभवेयाकरणसरणिमनुसृत्य प्रदानां

इत्यत्रापि मुख्यार्थवाधे लक्षणा स्यात्, तेनोणादिप्रत्यये न योगार्थः, अपि तु रुढ़ एवार्थः । स च मुख्य एव, न लक्षणिकः ।

समासशक्तिश्च विविधा (ण) । तथाहि बहुव्रीहिरन्यपदार्थे शक्तिः । सा च द्वेधा—तद्गुणसंविज्ञानरूपा, तदितरा च । उभयपदार्थप्रधाना तत्पुरुषस्य । अव्ययांशप्रधानाऽव्ययीभावस्य । नञर्थप्रधाना नञ्तत्पुरुषस्य । प्रत्येकपद-
प्रधाना द्वन्द्वस्य । तत्र साहित्यप्राधान्ये समाहारे एकत्वं यथा धवाश्वकर्णम् । साहित्याश्रयप्राधान्ये इतरैतरयोगि द्वित्ववहुत्वे—धवखदिरावित्यत्र धवसाहित्य-
वान् खदिरः, खदिरसाहित्यवान् धव इति साहित्येऽपि द्वयोः प्राधान्याद्विवचन-
मेव, एवं धवखदिरपलाशा इत्यत्र बहुवचनमेव । साहित्यमूलके द्वित्वादौ
विभक्तिर्न प्रत्येकं द्वित्वादिकं बोधयति । धवखदिरौ पश्येति क्रिया तु प्रत्येकं
सम्बध्यते ।

एकशेषे तु लक्षणैव—पितरावित्येकस्य पितृद्वयान्वयाभावात् पितृमातरा-
वेव लक्ष्येते, पितृशब्दस्य जनकार्यमात्रस्मृतेः ।

साहित्याश्रयस्य तत्तद्गुणस्य प्राधान्यं तदेतरैतरद्वन्द्वसमासे द्वित्ववहुत्वे भवतः । धवखदिरा-
वित्यत्र परस्परसाहित्यस्य द्वित्वसंख्यया द्विवचनम् । धवखदिरपलाशा इत्यत्र परस्पर-
साहित्यस्य बहुत्वाद्वहुवचनम् । द्वन्द्वसमासस्य साहित्ये शक्तिरिति हेतोः शाब्दबोधे
साहित्यस्य भानम् । साहित्यमूलक इति—यतः साहित्यस्यैव द्वित्वप्रतीतिर्न तु धवस्य
खदिरस्यावा, अत एकधवैकखदिराभिप्रायेण धवखदिरौ पश्येत्पि सङ्गच्छते ।

पितृशब्दस्य जनके शक्तिः, मातृपितृभयबोधे लक्षणा । तत्रोदाहरणमाह—एकशेष
इति—माता च पिता चेत्येकशेषे कृते मातृपितृभयबोधस्तु लक्षण्यैवेति बोध्यम् ।

विभागमूरीकृत्य मनसि यथाक्रमं प्रत्येकं शक्तिस्वरूपप्रसङ्गमवतारयति । तत्रासमस्त-
मुपिङ्गन्तोपसर्गसहितप्रकृतिकृतद्वित्वान्तेषु पदेषु यथायोगं योगशक्ता एवार्थप्रतीतिः ।

(ण) प्रायशोऽभिधेयैव उत्तार्थबोधः । तत्र शब्दशक्तीत्यादि पदेषु योगतः, पङ्कजादि-
पदेषु योगरूपा, कैवर्त्तबोधकधौवरादिपदेषु च रूपैव शक्तिमत्वम् । कचित् सुवङ्गादि-
बोधकधौवरादिपदेषु 'लब्धात्मिका सती रूपिर्भवेत् योगापहारिणी' इति भट्टवचनात्
रूपिलक्षणेत्यतिरोहितार्थमेतत् । नञ्चतः समासघटकपदार्थप्राधान्येनैव भागकल्पनो-
परिहारादित्यवधेयम् । यदृच्छसुदृशोऽत्र, न तु समाससङ्गादप्रानाय । तद्गुणसंविज्ञानेति—
लक्षकर्ममानयेत्यादि आद्यस्य भेदस्योदाहरणं, दृष्टसागरमानयेत्यादि परस्येति । इहोक्त-
मनुक्तञ्च सर्वं शब्दशक्तिप्रकाशिकादितो आह्वयम् ।

वाचकोऽपि शब्दः समाससङ्गावे सति लक्ष्णिको भवति । धीवर इति कैवर्त्तवाचकः शब्दः, धिया वर इति तृतीयातत्पुरुषसमासेन सुबुद्धिः प्रतिपाद्यते । तत्र तु लक्षणैव । एवं सर्वत्र लक्षणा बोद्धव्या । दिङ्मात्रमुदाहृतम् ।

योगिकासु शब्दाः सिद्धाः साध्याश्च । सिद्धा वासुदेवादयः । साध्या वक्तृस्वेच्छाकृता आनकदुन्दुभिनन्दनन्दनादयः (13) । ते च पूर्वपदपरिवृत्तिसहा उत्तरपदपरिवृत्तिसहा उभयपदपरिवृत्तिसहाश्च । वसुदेवनन्दन इति पूर्वपदस्य परिवृत्तिः, आनकदुन्दुभिसुत इति परपदस्य, शूरसुतपुत्र इत्युभयपदस्य (त) । एवमुन्नेयम् । कचिदुभयपदापरिवृत्तिः, पत्ररथः गरुत्मान् गोसंख्य इत्यादि ।

वाचकोऽपीति—धीवरशब्दः कैवर्त्तं रूपः, धिया वर इति व्युत्पत्त्या तस्य सुबुद्धिजनबोधे लक्षणा । ननु सुखार्थस्य बाधाभावे कथं लक्षणा सम्भवतीति चेत् रूपशब्दस्य सुखार्थो रूपार्थ एव, अवयवव्युत्पत्त्याऽर्थान्तरन्तु न सुखम् । यथा मरुपशब्दस्तथात्रापीति बोध्यम् ।

सिद्धाः कौषादो प्रसिद्धा (थ) यथा अमरे वासुदेवशब्दः । पूर्वपदपरिवृत्तीति—वाक्यघटकीभूतपूर्वपदस्य परिवृत्तिं पूर्वपदसमानार्थकशब्दान्तरं सङ्गन्ते । वसुदेवेति—वसुदेवमानन्दयतीति वाक्ये वसुदेवशब्द एव परिवृत्तिसहः, ननु नन्दनशब्दः, अतो वसुदेवपुत्र इत्युक्ते वसुदेवस्यानन्दजनकत्वरूपेण प्रतीतिर्न भवति । एवं वसुदेवस्य जन्मकाले भाविभगवद्वत्तारसूचकं दुन्दुभिवादां देवाश्चक्रुरतस्तदर्थबोधक आनकदुन्दुभि-

(त) वसुदेवप्रिता शूरस्तस्य पुत्रः शूरसुतपुत्रः । अत्र सुतपुत्रपदयोः परिवृत्तिसङ्गत्वं विद्यत एव, न तु शूरपदस्येति बोध्यम् । यत्, 'शूरसुतपुत्र इत्यत्र शूरसुतशब्दः परिवृत्तिसह' इति टीकाकृत् तत् शौरिशूरतनयशूरात्मजादिपदैरेव तस्य परिवृत्तिरित्यभिप्रायकम् । वसुदेवार्थे शौरिपदं योगरूपं, रूपं तु 'देवकीनन्दनः शौरि'रित्यभिधानप्रायकम् ।

(थ) कौषादाविति टीकाकृदुक्तं कौषग्रहणं न सन्त्यक्—नात्र कौषप्रसिद्धाप्रसिद्धिभ्यां विभागोऽवतार्यत इति मूलतः प्रतिभाति । तथा सति आनकदुन्दुभिरित्यत्रापि सिद्धत्वं पर्यवस्येत् 'वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिरित्यमरोक्तेः । 'उपाधिश्च द्विविधो वस्तुधर्म्मो वस्तुयदृच्छासन्निवेशितश्च । वस्तुधर्म्मोऽपि द्विविधः सिद्धः साध्यश्चेति 'सङ्केतित-श्चतुर्भेद' इत्यादि काव्यप्रकाशकारिकास्थवृत्तिमनुवृत्त्यात्र भागकल्पना । सिद्धान्ते तु त्रयोर्भेदाग्रे विलक्षणां यतस्तत्र साध्यपदेन कदाख्यातप्रकृत्यर्थो विवक्षितः । इह त्वन्यथा ।

मुख्यो लक्षणिको व्यञ्जक इति ये त्रिविधा पूर्वोक्तास्ते पुनरपि लक्षयिष्य-
माणादृष्टितयाहेतोरिह प्रस्तूयन्ते—

वृत्तिवयात् पुनस्त्वेषा—१६ का

ते शब्दा इति गम्यम् ।

—वृत्तयस्त्वभिधादयः ॥ १७ का

वृत्तिवयन्तु अभिधा लक्षणा व्यञ्जनेति । अभिधैव शक्तिः ।

यस्योच्चारणमात्रेण सहजं यत् प्रतीयते ।

तस्य तत्र तु या वृत्तिः साभिधा—१८ का

यथा गोशब्दस्य सास्त्रादिमति प्राणिविशेषे वृत्तिः । सा तु न व्यक्तौ,
अपि तु जातौ । व्यक्तौ चेत्तर्हि गोविशेष एव प्रतिपाद्यते, न तु गोमात्रम् ।
जातौ चेत्तर्हि व्यवहारानुपपत्तिः, अतो जात्याक्षिप्तव्यक्ताविव । न तु तत्र
लक्षणा आक्षेपलभ्यत्वात्, अविनाभावो ह्याक्षेपः । (द)

शब्दो न परिवृत्तिसहः, किन्तु सुतशब्द एव परिवृत्तिसहः । तथाच शूरसुतपुत्र इत्यत्र
शूरसुतशब्दः परिवृत्तिसहः, पुत्रशब्दोऽपि परिवृत्तिसहः । ननु कस्यचित् शब्दस्य परि-
वृत्तिर्व्यर्त्तते कस्यचिन्नेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत्तत्र शब्दशक्तिस्वभावात् प्रामाणिकानामनु-
भव एव प्रमाणमिति बोध्यम् । पत्नरथशब्द एव पक्षिवाची, नतु दलरथो, नापि पत्न-
स्यन्दनः पक्षिवाची । गरुडशब्द एव गरुडवाची, नतु पक्षवान्, नाप्यस्यर्थकलकारादि-
प्रत्ययान्तो गरुडादिशब्दः । तथा गोसंख्यशब्द एव गोपवाचो नतु धेनुसंख्यः, नापि
गोसङ्ख्यानः ।

यदस्तु सहजं प्रतीयते तत्र तस्मिन् तस्य शब्दस्य या वृत्तिः साभिधा । व्यक्तौ
नैदिति—तत्तद्व्यक्तिमात्र एव स्वीकारे व्यक्तिभेदेऽनन्तशक्तिस्वीकारेण गौरवात्, सन्निकृष्ट-
तत्तगोव्यक्तौ शक्तिज्ञानवतः पुरुषस्य काश्यां गौरस्तीति वाक्यादसन्निकृष्टकाशीस्थतत्तद-

(द) अविनाभाव इति—नहि कदापि व्यक्तिं विना जातिर्व्यर्त्तते । आक्षेपोऽनुमानं
आप्तिरिति यावत् । तथाचानुमानसहकारेण जातिविशिष्टधीः । इयं गौर्गोत्वादित्यनु-
मानान्न लक्षणा । श्रव्यार्थ एव प्रयोगो, नतु श्रव्यार्थवाधः । एवमपि वाक्यार्थबोधस्थले ।
अतो न लक्षणा । यदुक्तं कुसुमाञ्जलावृत्त्यनाचार्यपादैः (३।१२) —

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ॥

SGDF

—लक्षणा पुनः ।

मुख्यार्थवाधे शक्यस्य सम्बन्धे यान्यधीर्भवेत् ॥ १६ का

‘गङ्गायां घोष’ इत्याप्तोक्तौ कश्चित् परामृशति—गङ्गायां घोषान्वयाभावात् घोषशब्दोऽत्र ध्वन्यर्थः, नत्वाभीरपक्षार्थः ; ततः प्रतिवसतीति श्रुते गङ्गाशब्दो वा स्वसम्बन्धि तीरमभिधत्ते, घोषशब्दो वा स्वसम्बन्धिनं प्रतिविम्बमभिधत्ते । उभयोश्चैव लाक्षणिकत्वं सम्भाव्यते, तदत्र नयेन रुद्धिलक्षणा, अपि तु प्रयोजनलक्षणैव । यदयमभ्रान्तो वक्ता तत्प्रयोजनमेव विचार्यम् । यदि गङ्गाशब्दस्तु लक्षयति तदा तस्य शैत्यपावनत्वादिकमेव प्रयोजनम् । यदि वा घोषशब्दः स्वप्रतिविम्बं लक्षयति, तदापि घोषस्य तत्तीरनैकव्यातिशयप्रतिपादनेन तदेव तीरगतं शैत्यपावनत्वादिकं, अधिकञ्च गङ्गाजलस्य स्वच्छत्वम् । तेनाधिकप्रयोजनलाभे घोषशब्दः एव लाक्षणिक इति परामर्शानन्तरं पुनस्तमागोविषयकशब्दबोधानुपपत्तेश्च, तत्र शक्तिज्ञानाभावेन पदजन्यप्रदार्थोपस्थितेरभावात् । एष दोषस्तु सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वानङ्गीकारपक्ष एव बोध्यः । ननु जातौ शक्तिस्वीकारे व्यक्तिज्ञानाभावेन कथं तत्तद्व्यक्तिविषयकव्यवहारः सिध्यतीत्याह—तर्हीति । अतो जात्याक्षिप्तव्यक्तावेव व्यवहार इत्यर्थः । जातौ शक्तिधादिनां मते व्यक्तिभाणार्थं व्यक्तौ लक्षणा न स्वीकरणीया, व्यक्तिभाणमाक्षेपादेव । अविनाभावो व्याप्तिः । तथा च व्यक्तिभाणं विना जातिभाणमनुपपन्नमतो यत्र यत्र जातिभाणं तत्र तत्र व्यक्तिभाणमावश्यकमेवेति व्यक्तिज्ञानादेव शाब्दबोधे व्यक्तिभाणमिति ।

मुख्यार्थस्य वाधे जाते यः शक्यस्य वाच्यस्य सम्बन्धस्तस्मिन् सति शक्यसम्बन्धस्य ज्ञाने जाते सतीत्यर्थः । या अन्यप्रदार्थविषयकधीर्भवेत्तादृशधीजनकशक्यसम्बन्धो लक्षणेति प्रर्थवसितार्थः । अधिकश्चेति—गङ्गापदस्य लक्षणापेक्षया घोषपदस्य लक्षणायां गङ्गायां स्वच्छत्वप्रतीतिरधिका । अतोऽधिकप्रयोजनलाभात् घोषपदस्यैव लक्षणेति । एतन्मतमपि दूषयति—पुनरिति । तमानयेत्युक्ते तत्पदेन घोषपदार्थस्य प्रतिविम्बस्य बोधस्वीकारे तस्यानयनमसम्भवमतो गङ्गापदस्यैव तीरे लक्षणा वक्तव्या । घोषपदस्याभीरपक्षार्थं शक्तिरेवातस्तदानयनं सङ्गच्छत इति निश्चिन्वन् । गङ्गापदसमभिव्याहारं विना केवलं घोषः प्रतिवसति, तमानयेत्युक्ते मुख्यार्थस्य वाधाभावे न लक्षणाया अवकाशः । किन्तु गङ्गापदप्रयोगादेव मुख्यार्थवाधः, अतएव गङ्गापद एव लक्षणेति युतुपपद्यते । इयं लक्षणा जहत्स्वार्था, जहत् त्वजनं स्वार्थं यस्यां, (घ) तथाभूतापि गङ्गास्वरूपस्यार्थस्य व्यापं

नयेति श्रुते 'गङ्गा'शब्द एव लाक्षणिको न 'घोष'शब्द इति निश्चिन्वन्, 'घोषः
प्रतिवसति, तमानये'तुक्ते नान्वयवाधः, तेन वाक्ये न लक्षणा, अपि तु 'गङ्गा'-
शब्द एवेति व्युत्पद्यते । इयन्तु लक्षणा जहत्स्वार्थापि स्वसम्बन्धमात्रेण
स्वाविनाभावप्रतिपादयित्री ।

'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादावजहत्स्वार्था, कुन्तधारित्वेन कुन्तसहितप्रवेशात् ।

Patanjali-
Varttika.

'शोणो धावती'त्यत्र न लक्षणा, 'क्वचित् गुणवचनान्मतुपो
लुगिष्ट' इति लुप्तेनापि मतुपा मुख्यार्थ एवाभिधीयते ।

'कृत्रिणो गच्छन्ती'ति समूहार्थे लक्षणा, सर्वेषां कृत्रित्वेनान्वयाभावात् ।

'रथो गच्छती'त्यत्र जहदजहत्स्वार्था, स्वाकर्षकगमनेन शक्यसम्बन्धात्
स्वकर्तृकगमनाभावादंशतो जहत्स्वार्था गमनांशेनाजहत्स्वार्था । केचि-
कूर्त्तव्यपौत्यर्थः । शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाघटकीभूतस्वसम्बन्धमात्रेण यः स्वस्वाविनाभावो
यामिः गङ्गासम्बन्धज्ञानस्यावश्यकतारूपा तस्य सम्यादयित्री ।

कुन्तोऽस्त्रविशेषः, तद्विशिष्टपुरुषप्रवेशतात्पर्यस्थले केवलपुरुषे 'कुन्त'पदस्य न लक्षणा,
किन्तु कुन्तविशिष्टपुरुष एव । शोणो रक्तगुणविशिष्टो धावतीत्यत्र गुणवाचकस्य 'शोण'-
शब्दस्य शोणगुणविशिष्टे लक्षणेति सर्वत्र प्रसिद्धिः । कस्यचिन्मते लक्षणां विनैव
'गुणवचनान्मतुपो लुगि'त्यनुशासनेन शोणशब्दोत्तर-मतुपो लोपान्मुख्य एवार्थः । ननु
कृतसहितानां कृतरहितानाञ्चानेकपुरुषाणां गमनस्थले 'कृत्रिणो गच्छन्ती'ति प्रयोगश्च-
रहितकृतसहितपुरुषसमूहे लाक्षणिक इत्याह—सर्वेषामिति । कृतरहितानां कृ-
तसहितानाञ्च सर्वेषां कृत्रित्वेनान्वयाभावान्मुख्यस्यार्थस्य वाधः, अतोऽत्र कृत्प्रकृत्प्रभयत्र
'कृत्रि'पदस्य लक्षणा । तेनान्नाप्यजहत्स्वार्था लक्षणा बोद्धव्या ।

ननु 'रथो गच्छती'त्यादौ गमनानुकूलयत्रवत्वरूपस्य गमनकर्तृत्वस्य रथेऽचेतनत्वेन
वाधितत्वात् कथं शाब्दबोधः ? न च 'रथ'पदस्य रथप्रेरकपुरुषे लक्षणा स्वीकर्तव्या—तथा
सति पुरुषस्य सचेतनत्वेन तस्मिन् गमनकर्तृत्वं न वाधितमिति वाच्यं, केवलं 'पुरुषो गच्छती'-
त्यनुक्ता रथस्य गमनतात्पर्येण 'रथो गच्छती'ति वक्तुः पुरुषस्य विवक्षितार्थस्य
रथनिष्ठबोधितगमनस्यासिद्धेः । तस्मादेवं वाच्यं—यथा 'रथ'पदस्य पुरुषे लक्षणा तथा
गमृधातोरेपि रथनिष्ठगमनविशेषे लक्षणा विवक्षणीया । तथाच रथनिष्ठगमनानुकूल-
यत्रवान् पुरुष इत्याकारकः शाब्दबोधः सिद्धः । एवं सति लक्षणाया रथवृत्तितावच्छिन्न-
गमनवरूपधर्मविशेषस्य शाब्दबोधे भागे सति गमृधातोः शक्यतावच्छेदकस्य निरवच्छिन्न-
गमनत्वजातिरूपस्यार्थस्य तादृशशाब्दबोधेऽभागेन जहत्स्वार्था । एवं गमृधात्वर्थस्य
गमनविशेषस्य भागेनाजहत्स्वार्था च । तस्मादेकैव लक्षणा जहदजहत्स्वार्था भवतीति

SCDF

दाख्यातस्य प्रयत्नवाचकत्वादचेतने तदभावाद्वापारे लक्षणां पठन्ति ; केचि-
दाख्यातस्यानुकूलव्यापारप्रधानतया चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य
सत्त्वादाख्यातप्रयोगो मुख्य एवेति ।

‘मच्चाः क्रोशन्ती’त्यत्र स्वसम्बन्धमात्रेण जहत्स्वार्थैव । नेयं प्रयोजनवती,
न वा रुदिलक्षणा ।

कस्यचिदेकदेशिणो मतमाश्रित्याह—‘रथो गच्छती’ति । स्वस्य रथस्याकर्षको यः पुरुष-
स्तस्माद्रथस्य गमनेन पुरुषे ‘रथ’पदस्य श्रव्यसम्बन्धरूपलक्षणासम्भवादित्यर्थः । स्वकर्त्तृ-
केति—रथकर्त्तृकगमनासम्भवादन्यथानुपपत्तिरूपं लक्षणाबीजमपि दर्शितम् । अंग्रत
इति—गम्धातोरपि निरवच्छिन्नगमनत्वजातिरूपस्वार्थस्य श्राब्दबोधेऽभावेन तदंशे
जहत्स्वार्था लक्षणा । गमनांशेनेति—गम्धात्वर्थस्य गमनविशेषस्य भावेन तदंशेऽजहत्-
स्वार्था च । एतन्मतं नात्यन्तविचारसहमतो मतान्तरमाह—केचिदिति (न) । आख्यातस्य
यत्रे शक्तिरतोऽचेतने रथादौ यत्नाभावाद्वापाररूपार्थे लक्षणां पठन्ति । व्यापारोऽत्र
स्वप्रेरकपुरुषेण सह रथस्य गमनक्रियानुकूलसंयोगः । तथाच गमनानुकूलव्यापाराश्रयो
रथ इत्याकारको बोधः सिद्ध इति भावः । कस्यचिन्मते ‘रथो गच्छती’त्यत्र लक्षणेव नास्ति
किन्तु मुख्य एवायं प्रयोगस्तन्मतमुपन्यस्यति—केचिदिति । आख्यातस्य न यत्नमात्रे
शक्तिः, किन्तु व्यापारवत्त्वरूपेण व्यापारे शक्तिः । व्यापारवत्त्वरूपधर्मस्तु यत्रे तथा
रथपुरुषसंयोगे वर्तते, (14) अतो व्यापारवत्त्वरूपेणोभयत्र शक्तिः । तथाच सचेतनकर्त्तृ-
समभियाह्वारस्थले व्यापारवत्त्वरूपेण यत्नस्य बोधो जायते, अचेतनकर्त्तृकस्थले व्यापार-
वत्त्वरूपेण संयोगादिवोधो जायत इति न कुत्रापि लक्षणाया अवकाशः, एतदभिप्रायेणाह—
आख्यातस्यानुकूलेति । आख्यातार्थानुकूलव्यापारस्य प्रधानतया मुख्यतया चेतने पुरुषे
ऽचेतने रथे च धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य यत्नस्य संयोगस्य च यथासंख्येन सत्त्वादाख्यातघटितो
‘रथो गच्छती’ति प्रयोगो मुख्य एव, नतु लाक्षणिकः ।

(न) वस्तुतस्तु ‘केचिदिति निर्देशेन जहदजहत्स्वार्थलक्षणापक्षः गम्यकृतो नानभि-
मत इति सुयुक्तमेव, अतः ‘अतो मतान्तरमाह’ इति टीकाकृतद्विभानं न गम्यकारमत-
तात्पर्यपर्यालोचनया । आख्यातस्य प्रयत्नादिवाचकत्वमुपन्यस्तं जगद्देशेन—‘धात्वर्थेन
विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने । समर्थः स्वार्थयत्नस्य शब्दो वाख्यातमुच्यते ॥’ इति
कारिकायाम् ।

रूढ्या प्रयोजनेनापि सा द्विधा—२० का

सा लक्षणा द्विधा भवतीत्यर्थः । 'विष्वक्सेन' इत्यादौ विषूची सेना यस्येति बहुतरसेनावति महाराजादौ व्युत्पन्नत्वेऽपि शक्ता भगवत्यपि भगवद्भक्तविशेष एव रूढिः । 'गङ्गायां घोषः प्रतिवसतो'त्यादौ प्रयोजनं, तन्मु शैत्यपावनत्वादि । अत उक्तम्—

Kumarila Bhatta—
Slokavarttika.

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्गृह्यतेति तु गौणता ॥

'व्यङ्गेन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने' इति वचनाद्व्याख्यासहिता

Kavyaprakasa II. प्रयोजनवती लक्षणैव प्रयोजिका, न रूढिलक्षणा ।

—भिद्व्यतेऽथ सा । २१ का

सा प्रयोजनवती लक्षणा भिद्यते विविधा भवतीत्यर्थः ।

मच्चा इति—अचेतनमच्चस्य क्रोशानसम्भवान्मच्चपदेन मच्चस्यपुरुषे लक्षणा । इयन्तु प्रयोजनवतीरूढिलक्षणयोरतिरिक्ता निरर्थिकैव ।

सार्थकलक्षणा तु द्विविधेत्याह—रूढेति । रूढिलक्षणा तु शक्तितुल्यैव, अतोऽस्या अपि सार्थकत्वं बोध्यम् । 'विषु'शब्दोऽव्ययः सर्व्ववाची, तेन विषु सर्व्वतोऽञ्चति गच्छतीति विषूची सर्व्वव्यापिका सेना यस्येति वृत्तपत्त्या 'विष्वक्सेन'शब्दोऽव्ययवृत्तपत्त्या महाराज-वोधकः, 'विष्वक्सेनो जनार्दन' इत्यभिधानाच्छक्त्या भगवदाचकः, रूढिलक्षणया भगवत्-पार्षदविशेषे लाक्षणिकः । तथाच 'रूढेर्योगापहारिते'ति नियमेन 'विष्वक्सेन'शब्देन पार्षदवोध एव भवति, नतु योगशक्त्या महाराजादिवोधो भवति । न च रूढेः प्रतिबन्धकत्वाच्छक्त्या भगवद्वोधोऽपि मास्त्विति वाच्यं, यतो 'रूढेर्योगापहारिते'ति न्यायेन योगशक्त्या प्रत्ययवृत्तिप्रकृतितन्यमहाराजादीनां वोध एव न जायते । नतु 'विष्वक्सेनो जनार्दन' इत्यभिधानात् समुदायशक्त्या भगवद्वोधे रूढेः प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीति बोध्यम् ।

अभिधेयस्य शक्त्याविनाभूतोऽसाधारणसम्बन्धविशेषविशिष्टस्तस्य प्रतीतिर्यस्याः सा लक्षणोच्यते । उदाहरणन्तु 'गङ्गायां घोष' इत्यादि । लक्ष्यमाणगुणस्य सादृश्यस्य योगा-द्वेतोऽवृत्तेर्गोणतेष्टा, गौणी वृत्तिर्भवतीत्यर्थः । तथाचैतन्मते सादृश्यलक्षणास्थले गौणी वृत्तिः शक्तिलक्षणातिरिक्ता स्वतन्त्रा वृत्तिरिति भावः । उदाहरणन्तु 'गौर्बाह्वीक' इत्यादि । वह्निस्तिष्ठतीत्यौणादिकप्रत्ययाद् ग्रामस्यान्ते स्थितनीचजातिर्बाह्वीकः (प), स तु गौर्गोसदृशः ।

व्यङ्गेनेति—रूढिलक्षणा व्यङ्गनावृत्तिरहिता, प्रयोजनवती लक्षणा व्यङ्गनावृत्तिसहितेति

सारोपा सारोप्यमाण आरोपविषयोऽपि च ।

यत्र व्यक्तौ

—२२ का

यत्र लक्षणायामारोप्यमाण आरोपविषयश्च स्फुटौ, सा सारोपा । यथा ‘अमृतं श्रीकृष्णगुणश्रवणम्’ । अत्रामृतमारोप्यमाणं गुणश्रवणमारोपविषयो हावेव स्फुटौ । ‘गौर्वाहीक’ इत्यन्ये (प) ।

—आदिनान्तर्निर्गोर्णं चरमे सति ।

भवेत् साध्यवसाना सा—२३ का

सा सारोपा साध्यवसाना भवेदादिनारोप्यमाणेन चरम आरोपविषये-
ऽन्तर्निर्गोर्णे सति । यथा ‘अमृतमेवेद’मिति । आरोप्यमाणेनामृतेन गुण-
श्रवणमारोपविषयोऽन्तर्निर्गोर्णः । ‘गौरेवाय’मित्येके ।

भिदे द्वे द्विविधे द्वमे ।

गौण्यो शुद्धे च सादृश्यात् सम्बन्धान्तरतोऽपि च ॥ २४ का

एतौ भेदौ सादृश्याद् गौण्यो, सम्बन्धान्तरतः शुद्धौ भवत इत्यर्थः ।

प्रामाणिकानां वचनाद्वाङ्मासहिता प्रयोजनवतो लक्षणैव प्रयोजिका सार्थिका, न तु रूढि-
लक्षणा । एतन्मते रूढिलक्षणा व्यर्थेति बोध्यम् ।

सा प्रयोजनवतो लक्षणा सारोपा । भक्तमत उदाहरणममृतं श्रीकृष्णगुणश्रवणं,
अन्यमते तु ‘गौर्वाहीक’ इति ।

सूत्रस्यादिनेत्यस्य व्याख्या—आरोप्यमाणेनेत्यमृतेनेत्यर्थः । चरम इत्यस्य व्याख्या—
आरोपविषय इति कृष्णकथाश्रवण इत्यर्थः । अन्तर्निर्गोर्णे सतीति—नेदं कृष्णकथा-
श्रवणमपि त्वमृतमेवेति वाक्य एवकारेण कृष्णकथाश्रवणस्य निषेधे सतीत्यर्थः । सारोपा-
स्थले त्वमृतकृष्णकथाश्रवणयोरभेदप्रतीत्या द्वयोरेव वाक्ये प्रवेशः । न तु साध्यवसानास्थल
इवापरस्य निषेधः । अयं वाहीको न भवत्यपि तु गौरेवेत्यादाहरणं भक्तभिन्नानां ज्ञेयम् ।

(प) अत्र भक्तकृते ग्रन्थे श्रीकृष्णनामकथाश्रय एवोदाहरणविन्यासः, तेनातदर्थमुदाहरण-
मन्यत उपादीयत इत्यन्य इत्यभिधानम् । ‘पञ्चानां सिन्धुषष्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः ।
वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेत् ॥’ इति महाभारतीयकर्णपर्वस्थश्लोकाद्वाहीको
नाम वर्जनीयो देशविशेषस्तत्रत्यः पुरुषो वाहीक इति वा व्याख्या । अत्राज्ञत्वानाचारादि-
साधर्म्यसम्बन्धः, अज्ञत्वानाचारादतिशयबोधनं लक्षणायां प्रयोजनमिति स्थितिः ।

सादृश्यहेतुका तूता सम्बन्धान्तरहेतुका । २५ का

यथा ‘भगवद्भक्तिर्महत्सङ्गः’, ‘भगवद्भक्तिरेवायम्’—अत्र कार्यकारण-
भावसम्बन्धः । ‘आयुर्घृतं,’ ‘आयुरवेद’मित्यन्ते । कचित्तादर्थ्यात् यथा—‘कृष्ण-
सेवार्थो व्यापारः कृष्णसेवा’ । कचित् स्वस्वामिभावसम्बन्धात् यथा—‘कृष्णस्य
सखा कृष्णः’ । कचित्तात्कर्म्यात् यथा—‘कृष्णो गोपालनाद् गोपः’ । सर्वत्र
प्रयोजनं न रूढिः (फ) ।

पराक्षेपः स्वसिद्ध्यर्थं परस्मिन् स्वसमर्पणम् ।

ययोस्ते लक्षणे शुद्धे प्रागुपादानलक्षणे ॥ २६ का

इमे सारोपासाध्यवसाने द्वे द्विविधे भवतः । सादृश्यसम्बन्धेनारोपे सति द्वे गौण्यौ
भवतः, सम्बन्धान्तरेणारोपे सति द्वे शुद्धे भवतः ।

महत्सङ्गो भगवद्भक्तिजनक इति लक्ष्यार्थः—इत्यत्र सारोपा । भक्तिरेवायमिति साध्यव-
साना । भक्तिजनकानां मध्ये महत्सङ्गो यथा भक्तिजनकस्तथा नान्यः, एतादृशजनकता-
तिशयरूपप्रयोजनवतीर्य लक्षणेति ज्ञेयम् । अयं व्यापारः कृष्णसेवेत्यत्र तादर्थ्यसम्बन्धे
लक्षणा । कृष्णस्य सखा सुवलः कृष्ण एव, सखातिशय एव प्रयोजनम् । ‘गोप’पदस्य
रूढिशक्त्या गोपजातावेव प्रयोगः, तदतिरिक्ते गोपालनकर्त्तरि वैश्यजातौ गोपव्यवहारस्तु
लाक्षणिक एव—यथा ‘मण्डपं भोजयेत्यत्र ‘मण्डप’शब्दो गृहे रूढिरपि मनुष्ये लाक्षणिकः ।
एतन्मतमालम्बाद्—कृष्णो गोपालनाज्ञोपो न भवति, किन्तु गोपजातिरेव । तेन
गोपजातिर्यथा कर्मान्तरं विहाय गोपालनेऽप्यसक्तिस्तथा श्रीकृष्णस्यापि गोपालने
आसक्त्यतिशय एव लक्षणायाः प्रयोजनम् । सर्वत्र सारोपासाध्यवसानांस्थले प्रयोजनवती
लक्षणा न रूढिः ।

पुनर्लक्षणायाः भेदद्वयमाह—स्वस्य सिद्ध्यर्थं पराक्षेपः, यथा ‘कुन्ताः प्रविशन्ती’त्यत्र
कुन्तास्तेतनस्य प्रवेशसिद्ध्यर्थं परस्य पुरुषस्याक्षेपः—तत्रोपादानलक्षणा ज्ञेया । एवं
‘गङ्गायां घोष’ इत्यत्र परस्मिंस्तोरे गङ्गागुणस्य श्रौत्यपावनत्वादेः समर्पणम्—तत्र लक्षण-

(फ) ‘पुंयोगादाखग्रायाम्’ (४।१।४८) इति सूत्रस्याखग्राणावसरे दर्शितं भाष्यकृत-
कैयटादिमतमप्येवम् । तथा च नागेशः—तात्स्थग्रात्तथैव तादृश्यात्तत्सामीप्यात्तथैव च ।
तत्साहचर्यात्तादर्थ्याज्ज्ञेया वै लक्षणा वधैः ॥” तात्स्थग्रात् यथा—‘मन्त्राः हसन्ति’ ।
तादृश्यात् यथा—‘कृष्णो गोपालनात् गोपः’ । तत्सामीप्यात् यथा—‘गङ्गायां घोषः’ ।
तत्साहचर्यात् यथा—‘कुन्ताः प्रविशन्ति’ । तादर्थ्योदाहरणान्तु मूल एव । एवमपि
रसगङ्गाधरे ।

प्राग्वर्त्तिनी उपादानलक्षणापदे ययोस्ते । तेनोपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा चेत्यर्थः । उपचारेणामिश्रत्वाच्छुद्धे । पृथक्त्वेन वर्त्तमानयोर्द्वयोरैकारोप उपचारः । तत्र 'वेणुर्गायति', 'वेणाः श्रुतिमनुकुर्वन्ती'ति, वेणादिभिः स्वसिद्धार्थं स्वस्वादकानां परिधां श्रोक्त्वणललितादोनामाक्षेपः कृत इत्युपादानलक्षणा । यत्र यत्राविनाभावोऽर्थापत्तिर्वा तत्र तत्र नोपादानलक्षणा प्रयोजनरूढोरभावात् । यथा 'गौरनुबन्ध' इति श्रुतिचोदितमनुबन्धनं कथं मे स्यादिति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते नतु शब्देनोच्यते, 'विशेष्य'नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इति न्यायात् (व) । उक्तञ्च वाक्यपदीये—'गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौ'रिति । एवं क्रियतामित्यत्र कर्त्ता, कुर्वित्यत्र कर्म, प्रविश पिण्डीं गृहं भक्षयेत्यादिष्वान्वेपः एव । 'पीनो

लक्षणा ज्ञेया । एतादृशे द्विविधे एव लक्षणे शुद्धे ज्ञेये । प्रागुपादानलक्षणे इत्यस्य व्याख्यामाह—प्राग्वर्त्तिनीति । द्वयोरैकारोप इति—'गौर्वाहीक' इति स्थूल उपचार इत्यर्थः । वेणुरिति—वेणोः स्वातन्त्र्येण गानासम्भवाद्देणुपदेन श्रोक्त्वणस्याक्षेपः कृतः । वेणाः गानशास्त्रोक्तां श्रुतिमनुकुर्वन्ति । यत्रेति—यत्र जातिव्यक्त्वरविनाभावो व्याप्तिरूपसम्बन्धस्तत्र जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते । 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते'—अत्राप्यर्थापत्त्या रात्रिभोजित्वसिद्धिः । अतस्तत्र तत्र स्थले नोपादानलक्षणा । तत्र हेतुः—लक्षणावीजयोः प्रयोजनरूढोरभावात् । 'गो'पदस्य यत्तौ लक्षणायां न प्रयोजनं, न वा रूढिः । प्रयोजनं विनैव सर्वत्र वृथा लाक्षणिकप्रयोगस्तु विशेषदर्शनामनुचित इति बोध्यम् । एतदेवाह—यथेति । श्रुत्युक्तं गोपदार्थस्य गोत्वस्य मत्कर्तृकं बन्धनं कथं स्यादिति पुरुषस्य परामर्श

(व) 'गौरनुबन्ध' इत्यत्रोपादानलक्षणेति मखनमिश्रादीनां मतं, तन्न विचारसहमित्परिष्ठादेव दर्शितम् । 'गौरनुबन्धोऽजोऽभिधोमौय' इत्यादि अतिविवेकाद्दे गवानुबन्धनविधिवार्यम् । अनुबन्ध आलम्ब्यो हन्तव्य इति यावत् । एवंविधस्यलेऽभिधयैव जात्याक्षिप्तयक्तिभाणमिति दर्शितमेवैतल्लौकिकवाक्यपक्षे १८ कारिकास्थवृत्तौ, वैदिकवाक्ये चात्र मूलस्य प्रतीके—तेन यक्तिप्रतीतिप्रकारोऽतिरोहितार्थ एव । वाक्यपदीयवाक्यस्य स्फुटतरा व्याख्या परिहृतराजेन कृता । सैवात्र दर्शयति—'गौः सास्त्रादिमान् धर्म्मो स्वरूपेणाज्ञातगोत्वकेन धर्म्मिस्वरूपमात्रेण न गौर्न गोयवहारनिर्वाहकः, नाप्यगौर्नापि गोभिन्न इति व्यवहारस्य निर्वाहकः—तथा सति दूरादनभियत्तसंस्थानतया गोत्वाग्रहदशायां गवि गौरिति गोभिन्न इति वा व्यवहारः स्यात् स्वरूपस्याविशेषात् घटे गौरिति गवि चागौरिति वा व्यवहारः स्यादिति भावः । गोत्वाभिसम्बन्धात् गोत्ववत्तया ज्ञानात् गौर्गोऽग्रहव्यवहार्य इति ।

देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते—रात्रौ भुङ्क्त इत्यर्थापत्त्यैव गम्यत इत्यादिषु
नोपादानलक्षणा । केवलं 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादिषु सा । 'गङ्गायां घोष'-
इत्यादौ शैतृपावनत्वादि स्वगुणसमर्पणलक्षणेन लक्षणलक्षणा ।

पूर्वैश्चतुर्भिर्भेदैः सा द्वाभ्यामाभ्याञ्च षड्विधा । २७ । (भ) ।

पूर्वैः सारोपादिभिः, आभ्यामुपादानलक्षणलक्षणलक्षणाभ्याम् ।

गूढव्यङ्ग्या गतव्यङ्ग्या व्यक्तव्यङ्ग्येति सा त्रिधा ॥ २८ का

सा लक्षणा । गतव्यङ्ग्येति नाद्रियते । गूढव्यङ्ग्या यथा—

उत्कीर्णैरिव चित्रितैरिव नवोद्भिन्नैरिवोद्यद्वयः-

कुन्दे विभ्रमितैरिव स्मरकलाशणे निशातैरिव ।

जाते सति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते, नतु गोशब्देन शक्त्या लक्षणया वा व्यक्तिरुच्यते ॥
विशेषणे गोत्वे क्षीणा पर्यवसिता शक्तिः सामर्थ्यं यस्यास्तथाभूताभिधा विशेष्यं गो-
व्यक्तिं न गच्छेत्, विशेष्ये न तिष्ठतीत्यर्थः । उक्तञ्च वाक्यपदीये व्याकरणे—गौर्गोव्यक्तिः
स्वरूपेण सास्त्रादिमत्वादिना न गौर्न गोपदार्थः, नाप्यगौर्न गोभिन्नानामश्वदि-
पदानामर्थः, किन्तु गोत्वाभिसम्बन्धात् गोत्वजातिसम्बन्धाच्चेपवशाद् गौर्गोपदजन्यशब्दबोध-
विषयः । यथा गोपदस्थले आच्चेपलभ्यव्यक्तौ प्रयोजनादभावाल्लक्षणा नास्ति, तथैव 'कटः
क्रियता'मित्युक्ते कर्त्ताच्चेपलभ्यस्तत्रापि लक्षणा नास्तीत्याह—क्रियतामिति । एवं त्वं
कुर्वित्युक्तं कटं कर्माच्चेपलभ्यम् । प्रविशेत्त्युक्ते गृहं कर्माच्चेपलभ्यम् । पिण्डीमन्नादि-
ग्रासमित्युक्ते भक्षयेति क्रियाच्चेपलभ्या—इत्यादिष्वच्चेप एव, न तु लक्षणा, प्रयोजनरूपयो-
रभावादिति भावः । केवलमिति—वेणुर्गायति । 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादौ सा उपादानलक्षणा ।
शक्त्या कुन्तविशिष्टा इत्युक्ते कुन्तस्य विशेषणत्वेनोपलक्षणतया कदाचित्तद्रहितस्यापि
पुरुषस्य प्रवेशसङ्गात्वात् ; अतः कुन्तस्य प्राधान्येन प्रवेशार्थं 'कुन्ता' इति लाक्षणिकं
पदमुक्तम् । एवमेव सर्वत्र लक्षणायां प्रयोजनं ज्ञेयम् ।

पूर्वैरिति—गौणशुद्धभेदेन सारोपा द्विविधा, तथा साध्यवसानापि द्विविधा, एवं क्रमेण
चतुर्भिर्भेदैरित्यर्थः ।

(भ) एवमपि कायप्रकाशे । एतन्मते रूढिप्रयोजनाभ्यां भेदाधिक्यं नाङ्गीकृतम् ।
विदाधरेण प्रयोजनलक्षणाया एते षड् भेदाः, रूढिलक्षणा एकैवेति सप्तविधैव लक्षणे-
त्युक्तम् । दर्पणकृदादयस्तु रूढिप्रयोजनाभ्यामारोपाध्यवसानाभ्यां तथोपादानलक्षणाभ्यां
प्रत्येकस्य भेदस्यान्योन्ययोजनेन (२×२×२=८) अष्टविधत्वं तस्याः स्वीकुर्वन्ति । पश्चात्
गौणशुद्धादयः के भेदहेतुत्वेन 'एवमशीति—(८०) प्रकारा लक्षणे'ति निष्कर्षं समेतमाहुः ।
निर्वन्धातिशयवद्भिस्ते तत्रैव द्रष्टव्या इत्यास्तां विस्तरः ।

मग्नोन्मग्नतया लसैरिव भृशं लावण्यवापीजले

केयं केलिकलानिधिः सुवल ! मे चेतो हरत्यङ्गकैः (म) ॥ १

अत्रोत्कीर्णादीनां लाक्षणिकानां पदानां व्यङ्ग्यं गूढतया प्रकाशते ।
तथाहि—‘उत्कीर्णे’ति निर्माणविशेषः, ‘चित्रिते’ति नानावर्णत्वात् करचरण-
नयनभ्रूलतादिषु ये ये वर्णास्तैश्चित्रितत्वं, ‘नवोद्भिन्ने’त्यङ्कुरत्वरोपेण कोमलत्वं,
‘उदयद्वयःकुन्दे’ति सुवलितत्वं, ‘स्मरकलाशाणे’ति स्मरकृतशततया चेतो-
भेदकत्वं, ‘मग्नोन्मग्नतये’ति लावण्याधिक्यम् । इदन्वस्पष्टमेव ।

अगूढं यथा—

लीलाविलासमधुरिमगरिमा आहीरअकुमारिआणं ।

कण्हाणुराअगरुणा बिअड्ढभाअं पढाइदो भत्ति ॥ २

अत्र पाठित इत्यगूढव्यङ्ग्यम् ।

अथ का नाम व्यञ्जनेति व्यञ्जनालक्षणमाह—

नाद्रियत इति—तथाच गूढव्यङ्ग्या व्यक्तव्यङ्गेति द्विविधेव लक्षणा (म) ।

हे सुवल ! केयं केलिकलानिधिरङ्गकैर्मै चेतो हरति । कथम्भूतैः ? उत्कीर्णैरिव
उत्कीर्णत्वमस्त्रेण वर्धकिकृतकाष्ठादिषु तल्लौनां निर्माणसौष्ठवातिशयः, तेनाङ्गस्य निर्माण-
विशेषो ध्वनितः । उदयद्वय एव कुन्दः ‘कुन्द’ इति प्रसिद्धस्तत्र भूमिं प्राप्तेः । स्मरस्य
कलारूपे शाणे ‘खरात्’ इति प्रसिद्धे निशातेस्तीक्ष्णीकृते, तेन कन्दर्पकृततीक्ष्णत्वेनाङ्गस्य
चेतोभेदकत्वमानीतम् । लावण्यरूपा या वापी दीर्घिका तस्या जले भृशमतिशयेन
मग्नोन्मग्नतया लसैः शोभमानैः । अनेन लावण्याधिकं ध्वनितम् ।

लीलाविलासेति—लीलाविलासमधुरिमगरिमा आभीरकुमारिकाणाम् । कृष्णानुराग-
गुरुणा विदग्धभावं पाठितो भट्टिति ॥ विदग्धभावं वेदग्धम् । पाठिता इति—तेन
श्रीकृष्णप्रेमसीधु वेदग्धादिकं सर्व्वं श्रीध्रमयत्नेनैव स्वयं प्रकाशितमभूदिति व्यक्त-
व्यङ्ग्यम् ।

(म) ग्रन्थकृतकतन्निधाविभागो मम्मटमतमनुसृत्य । इत्थौ ‘गतव्यङ्गे’ह नाद्रियत’ इति
ग्रन्थकृता स्वयमेवाभिहितत्वात् तृतीयस्य भेदस्यापरिगणनं कृतं टीकाकृता, तच्च दर्पणादि-
दर्शितभागसारवत्ताभिप्रायकमिति प्रतिभाति ।

(य) ‘आराद्राधां वीच्य सुवलमेतदाह कृष्णः’ इति साहित्यकौमुदीटीकायाम् (३८) ।
‘अङ्गकैरिति ‘क’ प्रत्ययेन वालाया वयःसन्निभारूपाया वा राधाया वरुणमित्युच्चेय
भवति ।

अभिधालक्षणाच्चेपतात्पर्यग्राणां समाप्तिः ।

व्यापारो ध्वननादिर्यः शब्दस्य व्यञ्जना तु सा (र) ॥ २६ का

‘गङ्गायां घोष’ इत्यत्र ‘गङ्गा’शब्दः प्रथमं वाचकत्वेनाभिधावृत्तिकः, अन्यथान्वयाभाव एव न स्यात् । अनन्तरमभिधासमाप्तौ लक्षणाभाश्रित्य तटं लक्षयति । तदनन्तरं लक्षणासमाप्तौ व्यञ्जनाभाश्रित्य शैत्यपावनत्वादिकं प्रयोजनं व्यनक्ति । लक्षणायाः सव्यङ्ग्याव्यङ्ग्यतया निरूपितत्वात् सव्यङ्ग्य-लक्षणैव व्यञ्जनाजननी,—

“प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न लक्षयेत् (15) ।

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ॥”

Kavyaparakasa II.

अभिधेति—समाप्ति इति—अभिधादिजन्यबोधसमाप्त्यनन्तरं ध्वननादिध्वन्यर्थबोध-स्यादिः कारणं यो व्यापारो वृत्तिविशेषः सा शब्दस्य व्यञ्जनेत्यर्थः । ‘तत्पदं कुत्रचिदुद्देश्य-लिङ्गं कुत्रचिच्च विधेयलिङ्गं गृह्यतातीति नियमेनात् विधेयलिङ्गग्रहणात् ‘से’ति स्त्रीलिङ्गम् । अन्यथेति—अन्यथा लक्षणास्थले प्रथमतोऽभिधाजन्यबोधस्यास्वीकारेऽन्वयाभावो लक्षणा-पीजमन्वयानुपपत्तिर्न स्यात्—प्रथमतोऽभिधया गङ्गापदार्थे घोषपदार्थस्यान्वयानुपपत्ति-ज्ञानादेव लक्षणायाः प्रवृत्तिः, अतोऽभिधाया अभावे लक्षणैव नास्तीति भावः । ननु व्यञ्जनया यादृशार्थबोधो भविष्यति तादृशार्थबोधो लक्षण्यैव भविष्यति, अलं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तिल-क्षणीकारेणेत्याह—लक्षणाया इति । लक्षणा हि द्विविधा—व्यङ्ग्यसहिता व्यङ्ग्यरहितेति च । तत्र व्यङ्ग्यसहितैव लक्षणा व्यञ्जनाजननी व्यञ्जनावृत्तिजन्यज्ञानोत्पादिकेति पूर्वपक्षः । तत्र समाधानमाह—प्रयोजनेन शैत्यपावनत्वेन सहितं लक्षणीयं तौरं न लक्षयेत् न लक्षणाजन्य-पीप्रविषयो भवेत् । अभिधाया निवृत्त्यनन्तरमन्वयानुपपत्तिज्ञानादथा लक्षणायाः प्रवृत्ति-तथा लक्षणाया निवृत्त्यनन्तरमहो अनेन विशेषदर्शिना गङ्गातीरे घोष इत्यनुक्ता ‘गङ्गायां घोष’ इति प्रयोगः कथं कृतः ? तस्मात्लक्षणाव्यङ्ग्यं शैत्यपावनत्वादिकमेतदभिप्रेतं भविष्यतीति

(र) तार्किकैः कैश्चिद्व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं न स्वीक्रियते । व्यञ्जना शब्दो आर्थो चेति द्विधा । सा च पुनरभिधामूला लक्षणामूलेति भेदेनापि भिन्ना । अत्र कारिकायां शब्द-व्यञ्जनाया एव परिग्रहः । नैयायिकैरभिधामूलाया व्यञ्जनायाः कचिदभिधायां कचित् तात्पर्यवृत्तौ, लक्षणामूलायाः शब्दव्यञ्जनाया लक्षणायाच्चान्तर्भावः समर्थते । तन्मतखण्डन-पद्धतिस्तु मूलमन्य एव सुस्पष्टा । अधिकस्तु लक्षणामूलशब्दव्यञ्जनास्थले एष युक्तिबन्धो

(15) ‘लक्षणीयं न युज्यते’ इति सर्वत्रैव मुद्रितकाव्यप्रकाशप्रसक्तैषु पाठः । स्मृतिप्रथमुपनीतमेतत् Foundation

पदं वाचकतोदाहृतं, अतो न किल स्वतन्त्रो वैलक्षण्यम् ।

इत्युक्तेः, 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव' इत्युक्तेष्वभिधालक्षणयो-
रुपचीणत्वात्, आकाङ्क्षादिमतपदकदम्बस्य वाक्यत्वे वाक्यार्थस्यैव तात्पर्यार्थत्वे
वाक्यं विनाप्येकस्य च पदस्य पदांशस्यापि व्यञ्जकत्वेन ध्वनिकाव्याङ्गीकृतेस्तात्-
पर्यार्थस्याप्यनादरात्, व्यञ्जना नाम तुरीया वृत्तिरङ्गीकार्यैव ।

परामर्शादङ्गनावृत्त्या श्रैत्यपावनत्वादिवोधो भवति, नत्वेकस्मिन्नेव क्षणे लक्षणाया
श्रैत्यपावनत्वादिविशिष्टतरीरवोधः सर्व्वेषामनुभवसिद्ध इति भावः । अत्रार्थे प्राचीनानां
सम्प्रतिमाह—ज्ञानस्येति । अभिधालक्षणाजन्यज्ञानविषयः प्रवाहतीरादिरन्यो यङ्गार्था-
ङ्गितः, फलं यङ्गार्थश्रैत्यपावनत्वादि अन्यदभिधालक्षणायोरविषय उदाहृतं प्राचीनैरिति
शेषः । ननु 'गङ्गायां बोध' इत्यत्राभिधालक्षणाभ्यां प्रवाहतीरबोधानन्तरं 'गङ्गा'पदात् (16)
पुनर्लक्षणायैव श्रैत्यपावनत्वादिवोधो भवतु, किं यङ्गनास्वीकारेणेत्यतः प्राचीनानां वचनान्तर-
माह—शब्दबुद्धीति । वाचनिकलक्षणिकशब्दादीनां विरम्य अभिधया लक्षणाया वा
सकृच्छब्दबोधस्तुपादोत्तर्यः व्यापाराभावः पुनरभिधया लक्षणाया वा अर्थान्तरबोधो
सामर्थ्याभावः, किन्तु स्वतन्त्रयङ्गनावृत्त्या अर्थान्तरबोधे सामर्थ्यमस्तीति भावः । तथा
च यादृशवृत्त्या सकृच्छब्दबोधो जातस्तादृशवृत्त्या पुनस्तत्पदजन्यशब्दबोधो नोत्पद्यत
इति सिद्धान्तः । उपचोखत्वात्—श्रैत्यपावनत्वादिवोधेऽप्रयोजकत्वादित्यर्थः । ननु लक्षणा-
तिरिक्ता या तात्पर्यवृत्तिस्तथैव श्रैत्यपावनत्वादिवोधो भवतु, कथं यङ्गनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं
स्वीकर्तव्यम् ? तत्राह—आकाङ्क्षादीति । आकाङ्क्षाद्योग्यतासत्तियुक्तपदसमूहात्मकत्वं वाक्यत्वं,
तादृशवाक्यार्थत्वमेव तात्पर्यत्वं, अतस्तादृशवाक्यार्थस्यैव तात्पर्यार्थत्वे सिद्धे यत्केपदस्य
पदांशस्य वा ध्वन्यर्थबोधकत्वं, तत्केपदस्य तात्पर्यवृत्तेरसम्भवादङ्गनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं
स्वीकरणीयमिति । तुरीयेति—अभिधालक्षणातात्पर्यातिरिक्ता चतुर्थी वृत्तिर्यङ्गना-
स्वीकार्यैवेत्यर्थः ।

यदेकत्र शब्दे एकस्या लक्षणायाः स्वीकारात् परं तस्मादेव शब्दात् लक्षणान्तरस्य कल्प-
हेत्वभावः, प्रयोजनपरम्परावत्येऽनवस्थापातश्च । यदाहर्ममटभट्टाः खगल्ये—

नाभिधा समयाभावात् हेत्वभावाच्च लक्षणा ।

तथा च—लक्ष्यं न मुख्यं, नाप्यत्र वाधो, योगः फलेन नो ।

न प्रयोजनमेतस्मिन्, न च शब्दः स्वलद्वगतिः ॥

अपरश्चेतत्—

एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलवृत्तिकारिणी ।

वैयाकरणैः स्वीकृता 'च' 'वा' प्रभृतिनिपातानां द्योतकतापि आलङ्कारिकैरुपस्थापिताया
वाङ्मकतायाः समकक्षैव लमतिविस्तरेण । प्रतीचैरपि काव्यतत्त्वविद्भिः यङ्गनात्मकव्यापार-

तथाहि —

भणिञ्चो वल्लभवद्वणा अज्ज सुञ्चो महुपुरीं गंदा ।

इअ भणिञ्च' अज्जाए पिअइ वल्ल सवणपुडण्ण ॥ ३

इत्यत्र 'पिवती'ति पदं लाक्षणिकं, तेन गृहशून्यत्वमस्या अभिलषित-

मत्यस्यार्थस्य पुनर्व्यञ्जनां वृत्तिमाश्रित्य, व्यञ्जकं भवति ।

अथ यत्रैकपदस्यैव ध्वनिना ध्वनिकायमिदमिति व्यवहारस्तत्रैकपदस्य तात्पर्यासम्भवा-
ज्जनावृत्तिः स्वीकार्यति पूर्वमुक्तं, तत्रोदाहरणमाह —तथाहीति । भणितो वल्लवपतिना
यदा सुतो मधुपुरीं गन्ता । इति भणितमार्थया पिवति वधूः श्रवणपुटकेन ॥ वल्लवपतिना
गणजेन, आर्थया जटिलया । पिवतीति—शब्दस्य पानासम्भवात् 'पिवती'ति पदं सादर-
प्रयोगे लाक्षणिकं, तेन लाक्षणिकपदप्रयोगेनास्या वध्वा गृहशून्यत्वं गृहपतिराहित्यमभि-
लषितमिति निश्चितम् । एतादृशगृहशून्यत्वरूपार्थस्य पुनर्व्यञ्जनावृत्तिमाश्रित्य व्यञ्जकं
'पिवती'ति लाक्षणिकम् पदमेव भवति ।

अथान्विताभिधानवादिनां मतेऽपदार्थानां शाब्दबोधे सर्वथा भावं नास्ति, तन्मते
विशेषणविशेष्ययोः शाब्दबोधे सम्बन्धमाणां विशेषणान्वित एव विशेष्यपदस्याभिधा-
निकरणीया—विशेषणादिपदं केवलं तात्पर्यमात्रग्राहकम् । एवं सति विशेषणान्विते-
भिर्देवं लक्ष्ययङ्गार्थान्वितेऽपि विशेष्यपदस्याभिधा वक्तव्या, अलं लक्षणाव्यञ्जनारूप-

Suggestiveness) क्वचिच्छब्दोत्थापितत्वेऽपि प्राधान्येनार्थद्वारेण सहृदयहृदयानुभूति-
पदबोधोद्भवः सत्ता गुरुता च स्वीक्रियते । एवमपि व्यञ्जनावृत्तिप्रस्थानपरमाचार्या
ध्वनिकाराः 'काव्यस्यात्मा स एवार्थः' (१।५) इत्यभिदधति । [Suggestiveness is the
very soul of poetry.]

(Cf. Pope :—Where more is meant than meets the ear.)

तैरपि 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' 'अचिन्त्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवित'मिति
मन्यमानैर्लौकोत्तरचमत्कारप्राप्तो रस एव व्यञ्जनायाः सारतया स्वीकृतः, सर्वहुमानं
निर्दिष्टम् । अत्रार्थे द्वित्रास्तेषामुक्तयोऽत्रापेक्षिकमतसमालोचनासाहाय्यकार्यमुदाह्रियन्ते ;
पुनस्तस्मै तदाकर एव द्रष्टव्यः—

(1) 'I should certainly lay it down that *there is nothing so eloquent as real passion*, standing, where it ought, in enthusiastic *afflatus* of inspired madness and filling the phrase with a sort of Delphic rapture.—
Longinus—'On the Sublime Translated in Dr. Saintsbury's *Loci Critici*.

(2) *All good poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings...*
It takes its origin from emotion recollected in tranquillity.—Words-
worth in his Preface to *Lyrical Ballads*.

ये तु 'सोऽयमिषोरिव दीर्घदोर्घोऽभिधाव्यापार'—इत्यभिदधति (ल), त एवं प्रष्टव्याः—किं भवद्भिरभिधाया दीर्घव्यापारत्वेन लक्षणाव्यञ्जनयोरेव खण्डनं क्रियते, किं व्यञ्जनाया एव ? आद्यश्चेत्तदा 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र 'गङ्गाया'मित्यत्रान्वयायोगान्मुख्यार्थवाधेऽभिधैव नास्ति, तदभावात् कथं तस्या दीर्घदोर्घत्वं येन तटो लक्षणीयः ? द्वितीयश्चेत्तदा 'पिअइ वह्न सवणपुडण' इत्यत्र वचनस्य पेयत्वरूपमुख्यार्थवाधे लाक्षणिकतया लक्षणया सादरश्रवणरूपं लक्ष्यमर्थं जनयित्वा 'पिवती'ति शब्द उपक्षीणः । गृहशून्यत्वमस्या अभीष्टमित्यपरोऽर्थः केन प्रत्याख्यताम् ? उपक्षीणत्वे तु शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाववादिन एव साधकाः ।

स्वतन्त्रवृत्तिद्वयस्वीकारेण । एतन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—ये त्विति । इषोर्वाणस्य वेगाख्य-संस्कारवशाद्दीर्घदीर्घक्रियारूपव्यापार इवाभिधाया अपि स्वसामर्थ्यवशात् सोऽयं लक्षणा-व्यञ्जनारूपदीर्घव्यापारः स्वीकर्त्तव्य इति येऽभिदधति वदन्ति, त एवं प्रष्टव्याः । आद्य-श्चेदिति—गङ्गाघोषयोः सम्बन्धभाणार्थं घोषान्विति प्रवाहे गङ्गापदस्याभिधा वाच्या—तत्र गङ्गायां घोषस्यान्वयासम्भवान्मुख्यार्थवाधेनाभिधैव नास्ति, कुतो लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्भाणार्थ-मभिधाया दीर्घदीर्घव्यापारस्य सम्भावनापि ? ननु गङ्गायां घोषस्यान्वयासम्भवात्तत्त्वणायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वमस्तु, व्यङ्ग्यार्थेऽनुपपत्तभावात् कथं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं स्वीकरणीयमिति द्वितीयपक्षस्यार्थः ;—तमपि दूषयति—द्वितीय इति । ननु 'पिवती'ति पदमेव लक्षणया सादरश्रवणमुक्त्वा पुनर्लक्षणया गृहशून्यत्वरूपव्यङ्ग्यार्थं कथयिष्यतीत्यत आह—उपक्षीणत्वे त्विति, पुनर्लक्षणयार्थान्तरबोधस्यासामर्थ्यं त्वित्यर्थः ।

(2) 'A poem is the very magic of life expressed in its eternal truth.—Shelley in his *Defence of Poetry*.

गुणदोषालङ्काराणामिव व्यञ्जनायाश्चापि परिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यामर्थत्वेन शाब्दत्वेन च यथाक्रमं व्यपदेशः । लक्षणाभूतशाब्दव्यञ्जनायास्तु न सन्धक् परिवृत्तासहता ; यतो 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र "भागीरथ्यां घोष" इति प्रयोगेऽपि लक्षणाभूतव्यञ्जना सिद्धा । अत्र परिवृत्तासहत्वशुक्तिपक्ष इत्थं विपरिणमनोयो यत् 'गङ्गा'दिशब्दानां परिवृत्तिसहत्वेऽपि लाक्षणिक'गङ्गा'दिशब्दानां परिवृत्तासहत्वमेवेति बालबोधिण्यां काव्यप्रकाशटौकाक्ततो भट्ट-ना गेष्वाश्रयमनुसृत्य भट्टवामनाचार्यचरणाः ।

(ल) एतद्वि भट्टमतोपजीविनां लोक्तप्रभृतीनां मतम् । तेषामयमाश्रयः—'यथा वल्लवता प्रेरित इधुरेकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण वर्त्मच्छेदसुरोभेदं प्राणहरणञ्च रिपोर्विधत्ते, तथैक एव शब्द एकैनेवाभिधाख्यव्यापारेण पदार्थसृतिं वाक्यार्थानुभव व्यङ्ग्यप्रतीतिश्च विधत्ते ।

नन्विदमनुमानेनैव साधनीयं, किं व्यञ्जनया ? तथाहि 'इअ भणितं अज्जाए पिअइ वह्ण सवणणुडएण' इत्यत्रेयं गोपवधूः पतुगृहान्तरितत्वाभिकाङ्क्षिणी, स्वश्रूतगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषत्वात् । या नैवं सा नैवं यथा तदितरेति केवलव्यतिरेकी हेतुरिति चेन्न—साभिलाषत्वहेतोः प्रमाणान्तरादप्राप्तेरसिद्धत्वं, अनुमानान्तरात्तत्प्राप्तौ प्रसाध्याङ्गत्वञ्च ।

किञ्च पत्युर्गृहान्तरितत्वाकाङ्क्षित्वमेवास्या न साध्यं, अपि तु गृहशून्यत्वे सति कृष्णोऽन्तर्भासार्थ इति वस्त्वेव । तत् कुतो लभ्यतामिति चेत् पुनरनुमानान्तरं कार्यं—तथाहि इयं स्वगृहाधिकरणककृष्णाभिसारकाङ्क्षिणी, स्वश्रूतपतिप्रवाससादरश्रवणे सति पतुगृहान्तरितत्वं प्रति साभिलाषत्वादिति चेन्न, गृहशून्यत्वे साभिलाषत्वं हेतुः कृष्णाभिसारकाङ्क्षित्वसाध्यं

नन्विति—इदं गृहं विहाय पत्युरन्यत्र गमनमस्या अभिलषणीयमनुमानेनैव साधनीयम् । अनुमानप्रकारमाह—तथाह्वीति । 'इति भणितमार्थया पिवति वधूः श्रवणपुटकेने'त्यत्रेयं गोपवधूरिति पक्षोद्देशः । पत्युर्गृहान्तरितत्वं गृहव्यवधानं गृहादन्यत्र गमनमिति यावत् । तथा च पत्युर्गृहत्यागपूर्वकान्यत्रगमनाभिलाषित्वं साध्यमिति भावः । स्वश्रूतगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषत्वादिति हेतुप्रयोगः । अत्रान्वये दृष्टान्ताभावेनान्वयसहचरज्ञानजन्यान्यव्याप्तिज्ञानासम्भवात् ; अतो व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमाह—या नैवमिति । या वधूः पत्युर्गृहान्तरितत्वाकाङ्क्षिणी न भवति, सा स्वश्रूतगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषा न भवति । तथा च साध्याभावव्यापकौभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमेवात्र हेतुरिति भावः । तत्र दृष्टान्तो यथेति । तदितरा कृष्णानुशङ्गिणी या वधूस्तज्ज्ञाना प्रतिविषयकानुरागवतीत्यर्थः । केवलेति—केवलव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टो हेतुरित्यर्थः । अत्रानुमाने हेत्वसिद्धिरूपदोषमाह—नेति । न च लक्षणया सादरश्रवणस्य बोधे सति स्वयमेव पत्युः प्रवासेऽभिलाषस्यापि बोधो भविष्यति, कथं साभिलाषत्वरूपहेतुज्ञानस्यासिद्धिरिति वाच्यं, अनभिलषितवस्तुनोऽपि सादरश्रवणसम्भवात् । यथा केनचिदुक्तस्य 'अद्य तव

अतो यज्जगत्वेनाभिमतस्यार्थस्य वाच्यत्वमेवे'ति । व्यक्तिवादिना 'शब्दबुद्धिकर्मणा'मित्यादि न्यायमनुसृत्य उपरिष्ठात् प्रदर्शितया दिशा तत्र दत्तमेवोत्तरमित्यलं चर्चितचर्चणेन । वस्तुतस्तु यज्जगत्वा अभिधादितो नेयत्तया, अपि तु ईडकृतयेव भेदो भवति, अतो यज्जगत्वात्तिः सिद्धेव । 'यस्योच्चारणमात्रेणे'त्यादीह दर्शितात् 'शब्दव्यापारविचारा'द्याप्तग्रन्थसमुद्दिष्टा चाभिधालक्षणत्वात् नेतृदायातीत्यपि बोध्यम् । न चाभिधादिप्रतीतादर्थोदतिरिक्तं (यज्जगत्वात् यत् किञ्चन) न जातु बोध्यत इति वाच्यम्, तथात्वे नूनमनुभवसिद्धस्यापलापप्रसङ्ग इत्यलं मतिविस्तरेण ।

प्रति नैकान्तिकः, तदन्यथापि तत्सम्भवात् । प्रकरणवशादिति चेत्, पूर्व-
वद्वोषापत्तिः ।

हिअत्रं ज्जेव्व अणच्छं माणंसिणि ण उण दे अंगं ।

आलिङ्गंति पञ्चाणं णहरा पडिविविअं कण्हं ॥ ४ ॥

इत्यत्रास्याः पादनसूरा इति मानेनावृतसर्वाङ्गत्वं निमीलितनयनत्वञ्च,
अन्यथा चरणोपान्तगतस्य कृष्णस्य दर्शनासहिष्णुतोपपत्तेः । पश्चात्
सखीवचसा ससम्भ्रमं पदसम्बरणञ्च, तदनु च मानस्य शैथिल्यं, कृष्णस्य च
प्रणयजविनयसाहाय्याच्चरणान्तिकमागतस्यापि तत्स्यर्शाक्षमत्वं, सस्याश्च
कृष्णपक्षपातित्वं, स्वसखोमानक्षये साग्रहत्वच्चेत्यादीनि वस्तूनि एकयैव
व्यञ्जनया गम्यन्ते । भवद्भिरन कत्यनुमानप्रयोगाः कर्त्तव्याः ? तेन
लाघवाद्वाञ्छनैव श्रेयसीति स्थितम् । (व)

ग्रामं राजा घञ्च्यतीति वचनस्य ग्रामदाहेऽभिलाषाभाववत्पुरुषकर्तृकसादरश्रवण-
मनुभवसिद्धं, तद्वदत्रापि पत्युः प्रवासेऽभिलाषाभावेऽपि तस्याः सादरश्रवणसम्भवात् । ननु
अभिचाराभावसम्यादकनानाविशेषणविशिष्टहेतुन्तरेण साभिलाषत्वस्यानुमानं कार्यं, तदा
तु न दोष इत्याह—अनुमानान्तरादिति । तस्य साभिलाषत्वरूपज्ञानस्य प्राप्तौ प्रसाध्याङ्गत्वं
प्रसाध्याङ्गत्वरूपदोषस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । अनुमानान्तरेण साभिलाषत्वरूपहेतुं प्रसाध्य
तस्य हेतोः प्रकृतानुमानेऽङ्गत्वमेव दोषः । तथाहि साभिलाषत्वरूपसाधकस्याव्यभिचारि-
हेतोर्ज्ञानार्थं पुनरप्यनुमानान्तरं कार्यमिति रीत्यानवस्थाप्रसङ्गात् ।

वाञ्छनावृत्तेरस्वीकारे दोषान्तरमप्याह—किञ्चेति । अनुमानप्रकारमाह—तथाहीति ।
इयं वधूरिति पक्षः । खगहाधिकरणककृष्णाभिसारकाङ्क्षित्वं साध्यम् । अश्रुत्पति-
प्रवाससादरश्रवणसमानकालोनपतिप्रवासविषयकाभिलाषवत्त्वादिति हेतुः । अत्रानुमाने
हेतोर्व्यभिचारदोषमाह—नेति । पत्युः प्रवासे सादरश्रवणसमानकालोनगृहगन्त्यत्व-

(व) व्यक्तिवादिस्थापितव्यञ्जनाख्यवृत्तिरनुमितावेवान्तर्भवतीति व्यक्तिविवेककारादीनां
राहान्तः । तैस्तु काव्येऽनुमितिपदस्यार्थग्रह इत्यं दर्शितः—

वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।

सम्बन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरेत्युक्ता ॥

एवमेव अनुमितिपदस्यार्थग्रहकौशलतः

अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।

व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥ Gargeshwari Digital Foundation

अर्थोऽपि व्यञ्जको ज्ञेयः (श) — ३० का

अर्थ इति जात्यपेक्षया । वाच्यलक्ष्यव्यङ्गास्त्रय एवार्था गृह्यन्ते । क्रमे-
णोदाहरणानि—

अज्जे घरकरणिज्जं सर्व्वं णिब्बाहिदं ज्जेव्व ।

एणिहं समसमणत्थं जउणाइं सिण्णणमादिससु (ष) ॥ ५

विषयकामिलाषवत्त्वरूपहेतुस्ताडप्रसाध्यं प्रति नैकान्तिको नावाभिचारी । वाभिचारमेव
सम्ययति—तदिति । कस्याश्चित् श्रीकृष्णामिसारे आकाङ्क्षाया अभावेऽपि प्रति प्रति
दोषादेव पतिप्रवासेऽभिलाषसम्भवात् । ननु गोपीनां प्रकरणवशाद्धेतौ कृष्णानुरागित्वं विशेष्यं
देयं, अतोऽन्यस्त्रियान्तदभावादेव न वाभिचार इत्याह—प्रकरणेति । पूर्व्ववदिति—
हेतुघटकस्य कृष्णानुरागित्वपतिप्रवाससामिलाषत्वादेर्ज्ञानार्थं पुनरप्यनुमानान्तरस्वीकारेण
पूर्व्ववत् प्रसाध्याङ्गत्वरूपदोषापत्तिरित्यर्थः । वाञ्जनाष्टचरस्वीकारमते पुनरपि दोषा-
न्तरमाह—किञ्चेति । मानिनीं श्रीराधिकां प्रति श्रीकृष्णपक्षपातिनीं काचित् सख्याह—
ह्रियञ् इति । हृदयमेव अनच्छं मनस्विनि ! न पुनस्तेऽङ्गम् । आलिङ्गन्ति पदानां नखराः

इति स्वकीयप्रतिज्ञायाः स्थापने प्रयासस्तेन कृतः । स च न सफलः समजनीति निपुण-
वेदिनां मतं, यदाह तद्वैकाङ्कत् प्रकृतग्रन्थस्याख्यानावसरे—‘यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं
परिवर्त्तते’ इति न्यायेनात्रापि प्रौढतया ग्रन्थकारो निजायत्तां पदार्थव्याख्यां कर्तुमारब्धः
इति, ‘तदेतदस्य विश्वमगणनीयं मन्यमानस्य स्वात्मनः सर्व्वोर्कर्षशालिताख्यापन’मिति च
(वाक्क्तिविवेके ४१ पृः) । विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । दर्पणकृता विश्वनाथेनापि स्वग्रन्थे (५म
परिच्छेदे) सर्व्वं समासेन समालोचितम् । प्रसिद्धेऽर्थेऽनुमितिपदस्य व्यवहारश्चेत्, तदा
वागमिग्रहाभावात् हेत्वाभासः । मूलक्षतिकारिण्यनुमानपरम्परानुवन्दिनी नितरामन-
वस्थापत्तिश्च । अतो वाञ्जनास्वीकारः सुतरामपरिहार्थ इत्यालङ्कारिकमतस्थितिः ।

(श) ‘एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिते’ति न्यायादर्थस्यापि शब्दस्येव त्रैविध्य-
मायाति । वस्तुतस्तु अर्थव्यञ्जनैव व्यञ्जनायाश्चरमांशः, तस्मादेव काव्यस्य काव्यात्वं, यदवलम्ब्य
प्राचः प्राहुः—‘काव्यास्यात्मा ध्वनिरिति’ । ‘प्रत्यक्षदृष्टे कामिमिथने तच्चेष्टयानुमितरत्यादौ
चाखादानुदयेन शब्दान्वयवातिरेकानुविधायित्वाच्छब्दोऽपि वऽञ्जकत्वे निमित्तं, किन्तु
पर्यायान्तराणां तदुपस्थितौ वाङ्मयप्रतीतेः शब्दस्याप्रधानतार्थस्य च प्राधान्यमिति
तन्मन्त्रेण वापदेशः, ‘प्राधान्येन वापदेशा भवन्ती’ति न्यायादिति काव्यप्रकाशोद्घोते ।
तथाचैकत्र शब्दमुखेनैव चमत्कारबोधोऽन्यत्र त्वर्थदारेवेति पृथगनयोद्घोतनसामर्थ्यौ ।

(घ) ‘इ—हि—आरा विंदुज्जा ए—ओ—सुद्धा अ वस मिलित्वा वि लहू’ इति पिङ्गल-
नागमतेनात्र ‘जउणाइ’ इत्यत्र पञ्च मात्रा एव गृहीतव्याः, न षट् । तेनात्र उभयोरेवार्थयोः

अत्र निश्चिन्ताहं यमुनास्नानच्छलेन तप्तटे खेलन्तं कृष्णमवलोक्य तत्रैव
विश्रमणं करोमीति वाच्यार्थेनैव व्यज्यते ।

लक्ष्यस्य यथा—

‘भणिञ्चो वल्लभवद्गुण’ इत्यादौ ‘पिञ्चद वद्गुण सवणपुडण्ण’ इत्यत्र श्वश्रूत-
पतिप्रवाससादराकार्णनं लक्ष्यम्, तेन स्वगृहशून्यत्वे सति कृष्णोऽत्राभिसार्थ्य
इति व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

इध वुंदावणमज्भे णीसंकणिसुसुतमोरमअणिअरो ।

अलिमेत्तभुत्तकुसुमो रमणिज्जो जामुणो कुंजो ॥ ६

अत्र निर्जनत्वं व्यङ्ग्यं, तेन समुचितमिदमेव सङ्केतस्थानं, हे सखि !
तदत्रैव कृष्णः सङ्गमनीय इति व्यङ्ग्यान्तरम् ।

प्रतिविम्बितं कृष्णम् ॥ हे मनस्विनि मानिनि । नखरा इति पदेन नखरेष्वेव प्रतिविम्बितं न
त्वन्याङ्गेषु । इदन्त्वन्याङ्गानामावरण एव सम्भवतीत्याह—मानेनावृतसर्वाङ्गत्वमिति ।
अन्यथा नयनस्यामौलने प्रणामार्थं चरणोपान्तगतस्य कृष्णस्य दर्शनेन सदाः श्रोत्रकृष्णस्य
सम्मुखस्थितावसद्भिणुतोपपत्तेः, असद्भिणुता स्यादित्यर्थः । तथा च श्रोत्रकृष्णस्य
प्रणामोदममालक्ष्यैव तत् उक्त्यायान्यत्र गमनं प्रसज्येतेति भावः । कृष्णस्य चेति—
विनयवशाच्चरणनिकटं प्राप्तस्यापि कृष्णस्य मानभङ्गं विना चरणस्पर्शाच्चमत्वं ‘प्रतिविम्बित-
मालिङ्गन्ती’त्यनेन ध्वनितम् । मानक्षये सायहृत्वं आग्रहेण सह वर्त्तमानत्वम् ।

अर्थ इति—तथा च यथा पदस्य व्यञ्जनावृत्तिरुक्ता तथा पदजन्यार्थस्यापि, एवं वाच्य-
लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थानां व्यञ्जनावृत्तिः सम्भवतीत्यर्थः । नन्वर्थोऽपीत्येकवचनं न सम्भवतीत्यत आह—
जात्यपेक्षयेति । वस्तुतस्तु तत्र एवार्था इति बहुवचनमेव । अज्जे इति—आर्थ ! गृह-
करणीयं सर्वं निर्व्याहितमेव । इदानीं श्रमशमनार्थं यमुनायां स्नानमादिश्यताम् ॥ वाच्यार्थ-
नेवेति—अत्र श्लोके पदस्य व्यञ्जनावृत्तेरभावाद्‘एतन् निश्चिन्ताहं’मित्यादि व्यङ्ग्यार्थो वाच्यार्थस्यैव
भवति, न तु पदस्येत्यर्थः ।

सप्तविंशतिर्मात्राणाम्, अतः प्राक्तपैङ्गलोक्त ‘गाहू’च्छन्दश्चात्र । गीतिरित्यपरैः कृता संज्ञास्य ।
एवमपौतरत्र प्राक्ततभाषानिवहजातिषु मात्रागणनायां लघुगुरुभावविषये विशेषनियमादि-
रवधेयः । अनुरूपोऽर्थोऽवस्थाविन्यासश्च—‘धोरसमौरे यमुनातीरे चरति वने वनमाली’ति
‘हरिरिह सुगन्धधनिकरे विलासिनि विलसति केलिपरे’ इति च श्रीमच्छयदेवगोखामि-
चरणाः । अतएव गोपवालाया यमुनासमाश्रये तात्पर्यम् ।

नानार्थानाञ्च भेदकाः ।

संयोगादयः—

३१ का

नानार्थानां शब्दानां नियमं प्रति संयोगादय एव भेदका निर्धारका भवन्ति । आदिशब्देन वियोगादयश्च ।

तथाहि—

संयोगश्च वियोगश्च विरोधः सहचारिता ।

सान्निध्यमन्यशब्दस्य देशः सामर्थ्यामौचितौ ।

लिङ्गमर्थः प्रकरणं कालो वाक्क्तिरिमा दिशः ॥ ३१^(क) का

क्रमेणोदाहरणानि यथा—

सकौस्तुभो भाति विधुः श्रेते विधुरकौस्तुभः ;—संयोगवियोगौ ।

रामार्जुनौ तथा कर्णार्जुनौ सह नियुध्यतः (स) ;—विरोधः ।

लक्ष्यस्येति—‘भणितो वक्त्रवपतिने’त्यादौ ‘पिबति वधुः श्रवणपुटकेने’त्यत्र सादरश्रवणं लक्ष्यार्थः, तेन लक्ष्यार्थेन यज्जनावृत्त्या ‘स्वयदृष्टान्यत्व’ इत्यादि यज्जगार्थो ज्ञेयः ।

इध इति—इह वृन्दावनमध्ये निःशङ्कनिष्ठप्रमथरन्तगनिकरः । अलिमात्रमुक्तकुसुमो रमणीयो यामुनः कुञ्जः ॥ तेन यज्जगार्थेन ‘समुचित’मित्यादि यज्जगार्थान्तरं बोध्यम् ।

ननु नानार्थ‘विधुः’ भटतिशब्दानां कदाचित् कृष्णादिवाचकता, कदाचित्चन्द्रादिवाचकत्वं, अत्र नियामकाभावः—नापि शक्तिलक्षणादीनां कस्या अपि नियामकता सम्भवतीत्यतो वस्त्वन्तरस्य संयोगवियोगादिरेवात्र नियामक इत्याह—नानार्थानाञ्चेति । एतन्मते तात्पर्यस्य वृत्तित्वाभावेन तज्ज्ञानस्य कारणता नास्ति (ह) । नानार्थस्थले यज्जकपदसमभिव्याहारेण यज्जनावृत्तौव निर्व्वाह इति ज्ञेयम् । नियमं प्रतीति—‘सकौस्तुभो भाति विधुः’रित्यत्र ‘विधुः’शब्दार्थस्य श्रीकृष्णस्यैव बोधो, नतु चन्द्रस्येतादृशनियमं प्रतीत्यर्थः । दिशो दिग्दर्शन-मात्रम् । ‘श्रेते’ इति कौस्तुभविद्युक्तो विधुः श्रेत इत्यत्रापि कृष्णस्यैव बोधो, नतु चन्द्रस्य ; चन्द्रे

(स) ‘नियुध्यत’ इत्यतङ्प्रयोगः ‘युध्यती’ति प्रयोगवदन्यथा समाधेयः । तथाचाहुः सिद्धान्तकौमुदीकाराः—‘कथं युध्यतीति ? युधमिच्छतीति क्वच्’ । अथवा चान्द्रादिमतेनान्न परस्मैपदोपपत्तिः—‘चान्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदम्’ इति न्यायसुधाकृतदुक्तेः ।

(ह) ‘तात्पर्यायां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने’ इत्यभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्यवृत्तिः वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य बोधिका, नातः प्रकृतस्थले तस्या अवकाशः । ‘नापदार्थो वाक्यार्थ’ इत्यभिदधतामन्विताभिधानवादिनां मते तु तात्पर्याख्यवृत्तान्तर-

राधामाधवयोः क्रीडा मधुमाधवयोर्दिने;—सहचारिता ।

कृष्णस्य मुनिवर्यस्य ;—अन्यशब्दस्य सान्निध्यम् ।

ब्रजेऽसौ परमेश्वरः ;—असौ श्रीनन्दः ब्रजे राजेत्यर्थः—देशः ।

मधुना कीकिलो मत्तः प्रमत्ता मधुना बधूः ;—सामर्थ्यमौचित्यौ च ।

उत्पद्य हृदये तस्याः पीडको भकरध्वजः ;—लिङ्गम् ।

कामत्वे पीडकत्वमेव लिङ्गम् ।

स्थानुः कृष्णगुणामोदी ;—अर्थः ।

देवो जानाति मे मनः ;—अत्र प्रकरणवशाद्युपदि ।

कौस्तुभस्य संयोगाभावाद्वियोगोऽप्यसम्भवः, 'नासंयुक्तस्य वियोग' इति नियमादिति भावः । 'रामार्जुनौ युध्यत' इत्यत्र परशुरामसहस्रार्जुनयोरेव बोधः, न तु दशरथपुत्रपाण्डुपुत्रयोः, शास्त्रे तयोर्भिवादाश्रयणात् । एवं कर्णार्जुनावित्यत्र न सहस्रार्जुनस्य बोधः, किन्तु पाण्डवस्यैव । 'राधामाधवयो'रिति द्वितीयमाधवशब्दोऽत्र बैशाखवाची, तत्सहकारेण मधुशब्दश्चेन्नवाची, न तु वसन्तवाची । कृष्णस्येति—'मुनिवर्य'पदसन्निध्यात्कृष्णशब्दोऽत्र वेदव्यासवाची, न तु कृष्णवाची । मधुनेति—वसन्तस्य कीकिलवधोर्मत्ततोत्पादने सामर्थ्यमौचित्यञ्च वर्तते, न तु 'मधु'शब्दस्यार्थान्तररूपमदिरायाः । 'भकरध्वज'पदेनात्र कन्दर्पस्यैव बोधो न तु समुद्रस्य, तस्य हृदये पीडाजनकत्वाभावात् । 'स्थानु'शब्देन महादेवस्यैव बोधो, न तु शाखापल्लवादिति ।

कल्पना नास्ति, तन्मतमाश्रित्य टीकाकृतैर्दमिहितमिति चेदोमिति ब्रूमः । एवमेव तेषां भट्टानां मतम्—

“शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।

श्रोतुंश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥

अन्यथानुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं दयात्सिकाम् ।

अर्थोपपत्तावबोधेत सम्बन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥”

इति प्रतिपादितया सरण्या 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि वाक्यमेव प्रयोगयोग्य'मिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितेः पदार्थैरन्वितानामेव सङ्केतो गृह्यते इति विशिष्टा एव पदार्था वाक्यार्थः, न तु पदैरभिधेया प्रतिपादितानामर्थानामाकाङ्क्षायोग्यतासत्तिवशाद्भासमानो विशिष्टः सम्बन्धरूपोऽर्थोऽपि पदार्थोऽपि तात्पर्याख्यातिरिक्त्या वृत्त्या स्वीकृतो वाक्यार्थो वाक्यप्रतिपाद्यो भवतीति । वस्तुतस्तु संयोगादीनां पदार्थनियन्त्रेण नियामकत्वमङ्गीकृत्य तत्र एव स्वात्तात् (न वृत्तान्तरकल्पनागौरवेण) पदवृत्तिवाक्यार्थबोधो जायतामिति पञ्चमनेकामियुक्तसम्मतं मनसि निधायपाततटीकाकृता कृतस्वातुपर्याख्यवृत्तान्तर

चित्रभानुर्विभातीति दिनेऽकीं निशि पावकः ;—कालः ।

शास्त्रे भागवतं भागवतः स्याद् भगवज्जने ;—व्यक्तिः ।

एष्वभिधालक्षणयोरनवसरत्वात् संयोगादेरेव व्यञ्जकता ।

रहितशुष्कवृक्षस्य, तस्य कृष्णगुणामोदपदार्थत्वाभावात् । कमप्यादरणीयं पुरुषं प्रति केनाप्युक्तम्—‘देवो जानाति मे मन’ इति, अत्र प्रकरणवशाद्देवशब्दो यद्गन्धक एव, न तु ‘राजा भट्टारको देव’ इत्यभिधानात् राजबोधकः । पावकोऽग्निः । व्यक्तिरिति—यत्किंशब्देनात्र पुंनपुंसकादिलिङ्गमेव बोध्यम्—तथाहि नपुंसकलिङ्गत्वे भागवतं शास्त्रं, पुंलिङ्गत्वे भागवतो वैष्णव इत्यर्थः । एष्विति—‘विध’शब्दस्य नानार्थत्वेन कृष्णचन्द्रयोरुभयोर्व्योधकत्वात् कौस्तुभसंयोगरूपयञ्जकपदसन्निध्यादाज्जनादृष्टौव श्रीकृष्णमात्रबोधकत्वमिति ज्ञेयम् । एवमन्यत्र ।

युदासप्रयासः । तत एवेयं ‘एतन्मते’ इत्यादौ दर्शिता वेदग्वी । न चान्विताभिधानपक्ष एवालङ्कारिकसम्मत इत्येतावता मन्तव्य इत्यलमभिज्ञानां मान्यानां व्याख्यानोक्तौ कटाक्षनिच्छेपेण । ‘यतुपरः’ शब्दः स शब्दार्थ इति न्याय आश्रीयते चेत्, तदा नानार्थशब्दस्थले यज्जनादृत्तिसमाश्रयणस्य न किमपि प्रयोजनम् । नन्वत्र तात्पर्यशब्दस्यार्थान्तरे प्रयोग इति, तेन प्रस्तुते न कापि वाधा—इति तु न साधूयान् कल्पः ; तथात्वे दर्पणकटुत्तेरणुरणनं कृत्वा ब्रूमः—‘किमिदं ततुपरत्वं नाम ? तदर्थत्वं वा, तात्पर्यवृत्त्या तबोधकत्वं वा ? आद्यो न विवादः, यज्जालेऽपि तदर्थतानपाया’दित्यादि (५म परिच्छेदे) ।

‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं’ शब्देन भासते ॥’

इति हरिकारिकातः शब्दादेव यथा कयापि दिशा विशेषस्मृतिहेतुः पर्थवसेयः । ‘इमा दिश’ इति दिग्दर्शनमेतत् । तेन ‘एतावन्मात्रस्तनौ’ इत्यादौ हस्तादिचेष्टातः स्तनादीनां कमलकोरकादाकारत्वं, ‘इतः स दैत्यः प्राप्तश्री’रित्यादौ ‘इत’ इत्यनेन ‘मत्त’ इत्यपदेशादिश्च लभ्यते । एतच्च सर्वमभियुक्तनिर्द्देशादेव भवति—तत्रापि व्यक्तिविशेषतारतम्येनार्थबोधप्रणालीभेदः, यदाहुः—

‘यन्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमादृभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्यत्रैवोपपद्यते ॥’ इति

‘संयोगो विप्रयोग’ इत्यादि वाक्यपदीयकारिकायां खराणामपि विशेषस्मृतिहेतुत्वं सूक्तम् । अत्र तु ‘कायमार्गे खरो न गण्यते’ इत्यालङ्कारिकसम्प्रदायपरिग्रहीतान्प्राधान्यं तेषां परिगणनं कृतम् ।

तथा—

अद्यालोकि घनप्रभः सखि ! मया कश्चिद्विहारक्रमे
लोलतृकेशरमालिकाविलुलितग्रीवो हरिः कानने ।

यः सद्यस्तनकुम्भिकुम्भनिकरक्षोदे नखभ्रंशभि-

र्मुक्तौघैर्धवलीकरोति यमुनातीरे निकुञ्जस्थलीः (च) ॥ ७

अत्रानेकार्थशब्दानामनेकसंसर्गस्य व्यञ्जकता ।

अधुना काव्य उदाहरणमाह—अदेति । हे सखि ! अद्य कानने विहारक्रमे गमन-
परिपात्र्यां कश्चिद्वरिः सिंहो मयालोकि । कीदृशः ? घना निविडा प्रभा यस्य तथाभूतः ।
पुनः कीदृशः ? लोलन्ती चाचल्ययुक्ता या केशराणां स्कन्धस्थितरोमविशेषाणां मालिका
श्रेणी, तथा विलुलिता मर्दिता अर्थात् तथा विशिष्टा ग्रीवा यस्य सः । यः सिंहः
कुम्भिकुम्भनिकराणां हस्तिकुम्भसम्बद्धानां सद्यस्तने तत्तत्त्वत्तुपत्रे क्षोदे नखकरणकविदारे
सति क्षोदसमये नखैः करणैर्भ्रंशभिरधःप्रतितैर्मुक्तासम्बद्धैर्निकुञ्जस्थलीधवलीकरोति ।
पक्षे कानने वृन्दावने विहारक्रमे प्रेयसीभिः सह विहारपरिपात्र्यां स्थितो हरिः श्रीकृष्णो
मयालोकि । कीदृशः ? घनस्य मेघस्येव प्रभा यस्य सः । पुनश्च लोलन्ती या केशराणां
नागकेशराणां माला तथा विलुलिता ग्रीवा यस्य सः । यः श्रीकृष्णः सद्यस्तत्तत्त्वत्तु
स्तनरूपाणां हस्तिकुम्भसम्बद्धानां नखाघातेन क्षोदे सति तत्समये हारलोटनान्नखभ्रंशभि-
र्मुक्तासम्बद्धैर्यमुनाकुञ्जस्थलीधवलीकरोति । अत्र विशेषणीभूतानां 'घन'विहार'केशर'पदा-
दीनामनेकार्थसम्बन्धेन विशेष्यस्य नानार्थ'हरि'पदस्याप्यर्थद्वयमात्रबोधकत्वं, न त्विन्द्रादि-
बोधकत्वमिति ज्ञेयम् ।

(च) 'द्वार्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु' इति कामकलायां विदग्धविधानात्तदनु-
स्थले वर्णनपिपुण्यप्रगल्भनारीवचनरचनेऽस्मिन्ननेकार्थशब्दप्रयोगेनेष्टार्थान्तरसिद्धिः । वन-
विहारिणोऽपि श्रीकृष्णस्यैवंरूपेण वर्णनमन्यत्रापि प्रसिद्धं यथा गीतगोविन्दे (८६)
'भ्रमति भवानवलाकवलाय वनेषु' इत्यादि । अत्र यद्यपि 'नानार्थ'हरि'पदस्याप्यर्थद्वयमात्र-
बोधकत्वं'मिति टीकाकृता मूलतात्पर्यनिर्णयार्थमुक्तं, तथापि न तेन प्रस्तुतो मूलकदाप्रयो-
ऽभिव्यक्त इति मन्यामहे । वस्तुतस्तु 'दुर्गालङ्घितविग्रहो मनसिजम्' (साहित्यदर्पणे
२५-परिच्छेदे) इत्यादि श्लोकवदत्राप्यभिधामूला यज्जना वरीवर्त्तौर्द्वैर्दर्थमेवेहोपन्यासः ।
प्रकरणेनाभिधया 'हरि'पदस्य सिंहरूपेऽर्थे नियन्त्रिते यज्जनयैव कृष्णरूपोऽर्थो बोध्यते ।
अत्र च स हरिः हरिः सिंह इवेति च द्योत्यते ।

एवमनुकरणशब्दानाञ्च व्यञ्ज्यं प्रति वाक्यार्थ एव व्यञ्जकः । यथा—

आसां रासविलासलास्यलहरीमास्वाद्य वाद्यच्छला-
ताधिक् ताधिगिति प्रभाष्य मुरजः स्वनर्त्तकीर्निन्दति ।
ते-नाना-गरिमाधमा इति मुहुः पाठस्वरोच्चारणा-
तासां हन्त जुगुप्सते भगवती वाणी च गानक्रमान् ॥ ८

अत्र ते नानेति पाठः, गरिमाधमा इति गान्धार-ऋषभ-मध्यम-धैवत-
पुनर्मध्यमा इति तानविशेषस्वराः, ताभ्यां ते, नानाविधो योऽगरिमा तेनाधमा
इत्यर्थो व्यञ्ज्यते । (ङ)

अथार्थानां व्यञ्जकत्वस्य हेतवः । ३२का

अथार्थानां सामान्यत्वेन प्रागुक्तानां वाच्यादीनां व्यञ्जकत्वे विशेषहेतव
उच्यन्ते ।

अथ यत्र नृदङ्गादीनां निरर्थकध्वन्यात्मकशब्दोत्पत्तिर्जायते तत्र कवयस्तु यथा-
काथञ्चिदर्थात्मकशब्दस्य सादृश्यमुपलभ्य निरर्थकध्वन्यात्मकशब्देऽपि सार्थकत्वमारोप्य
तासां कुर्वन्तीत्याह—एवमिति । नृदङ्गस्या येऽनुकरणशब्दा वर्णात्मकशब्दस्य सदृशत्वेन
प्रतीयमाना यत्तद्ध्वन्यात्मक 'ताधिगि'तिशब्दास्तेषां सार्थकत्वेनारोपविषयीभूतानां 'स्वनर्त्त-
कीर्धिगि'ति यो वाक्यार्थः, स तु ब्रजसुन्दरीणां सर्वोत्कर्षरूपव्यङ्ग्यार्थं प्रति व्यञ्जक इत्यर्थः ।
मुरजो रासस्यनृदङ्गः । तासां ब्रजसुन्दरीणां रासज्ञापक'तेनाना' इति कण्ठस्थः पाठः ।
एवं 'गरिमाधमा' इत्युच्चारः स्वरा गान्धारादिस्वरवाचका इत्यर्थः । तथाच ब्रजसुन्दर्यो
यथा रासबोधकां'स्तेनाना' इत्युच्चारान् पठन्ति, तथैव 'ते नाना' इत्युच्चारणानन्तरं गान्धारादि-
स्वरबोधकान् 'गरिमाधमा' इत्युच्चारान् पठन्ति । सरस्वती तु तैरेवाक्षरैरकारं प्रक्षिप्य
गान्धवाणां गानक्रमान् जुगुप्सते निन्दति । एतदर्थमेव स्पष्टतयाह—अत्रेति । तानविशेष-
स्वरा तानविशेषस्वरवाचका इत्यर्थः । सरस्वतीकृतमर्थमेवाह—ताभ्यामिति, पाठस्वराभ्या-
मित्यर्थः । ते गान्धवाः । गरिमा गुरुत्वं, तद्भिन्नं नीचत्वं, तथाच ब्रजसुन्दर्यपेक्षया
गानशास्त्रे नीचत्वेन गान्धवा अधमा इत्यर्थः श्लेषेण व्यञ्ज्यत इति भावः ।

इदानीं पूर्वोक्तवाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थानामुत्कृष्टसमभिव्याहारवशादुत्कृष्टध्वनिबोधकत्व-

(ङ) 'नाना अगरिमे'ति वाणीपक्षे सभङ्गश्लेषः । 'ताधिक् ताधिक्' 'ते नाना' इत्यादि-
शब्दा वङ्गभाषायां तानस्वरबोधने प्रयुज्यन्ते, तैरेव शब्दैरेव वङ्गमयकाव्यरचनम् ।
एवं पदकल्पतरु-प्रभृति-वैष्णवाचार्यसङ्कलितेषु वङ्गीयसाहित्यपदसंग्रहग्रन्थेषु वैष्णवकवीना-
मनुकरणशब्देभ्यः काव्योपादनाद्वरणमनेकश आलोख्यते ।

बोद्धव्यवत्प्रकृतिकाकुप्रकरणैः सह ।

देशकालादयश्चार्थं वैशिष्ट्याद्वाङ्मयबोधकाः ॥ ३३का

तत्र 'यातासि स्वयमेव'त्यादौ (१म किरणे ७ श्लोके) तदानयनार्थं न गतासि, अपि तूपभोगार्थमिति बोद्धव्यवैशिष्ट्यम् । यां प्रतीयमुक्तिः, सा बोद्धव्या योग्या । अयोग्या चेद्भवति तदा ध्वन्यर्थो न सङ्गच्छते । वक्तृवैशिष्ट्यं प्रकृतिवैशिष्ट्यं प्रकरणवैशिष्ट्यञ्चात्रैव । वक्ता श्रीराधा—सा सर्वश्रेष्ठत्वरूपवैशिष्ट्यवती । प्रकृतिश्च तस्याः सखीः प्रति स्नेहात् श्रीकृष्णाङ्ग-सङ्गप्रापणं व्याजेन करोतीति यदतस्तस्या वैशिष्ट्यम् । तथाविधप्रकरणञ्च तत्र मन्तव्यं, तेन तद्वैशिष्ट्याच्च द्वितीयध्वनिपल्लवः ।

काकुवैशिष्ट्यं यथा—

अद् जासि जाहि बिबिणं रिक्तं घेत्तूण कुसुमभाअणं सुसुहि (६) ।

पञ्चाशमिस्सि तुमं ण केवलं भाअणेण पूणेण ॥ ८

माह—अथेति । अर्थानां वाच्यलक्ष्ययङ्गार्थानां यङ्गकत्वे विशेषा बोद्धव्यादयो हेतव उच्यन्ते । यमुद्दिश्य वदति स बोद्धव्यस्तस्य वैशिष्ट्ये उत्कर्षे सति ध्वन्यर्थाः प्रवर्तन्ते । एवं यो वक्ता तस्योत्कर्षे सति ध्वन्यर्थाः प्रवर्तन्ते । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

अत्र 'यातासी'ति पदं पूर्वमेवोत्तमोत्तममध्वनिकाद्योदाहरणे उपन्यस्तम् । तदानयनार्थं पदकानयनार्थम् । वैशिष्ट्यस्य फलतोऽर्थमाह—बोद्धव्येति । तथाच वैशिष्ट्यपदस्य योग्यत्वमेवार्थ इति भावः । वक्तृप्रकृतिप्रकरणानां वैशिष्ट्यञ्चात्रैव श्लोके ज्ञेयम् । यत् यतः सखीं प्रति स्नेहात् स्नेवं करोति, अतस्तस्याः प्रकृतेर्वैशिष्ट्याद्बोधो ध्वन्यर्थाः सम्भवन्ति । एवं प्रकरणवैशिष्ट्यादपि ज्ञेयम् । तथाहि प्रकरणन्तावत् प्रियसखीमेनां श्रीकृष्णेन सह सङ्गमयितुं तेनैव सह श्रीराधया प्रागेव युक्तिः कृता, यदासौ मया प्रह्रीयते तदास्याः सङ्गः करणीय इत्यादयो ध्वनयोऽत्र ज्ञेयाः ।

अद् जासीति—अयि यासि याहि विपिनं रिक्तं गृहीत्वा कुसुमभाजनं सुसुखि !

(६) अत्र द्वितीये पादे आर्याद्वितीयपादतोऽतिरिक्तानां तिष्ठणां कलानां विन्यासात्

जेमण सहइ कणअतुला तिलतुलिअं अद् अद्देण ।

तेमण सहइ सबणतुला अबच्छंदं कंदभंगेण ॥

(प्राक्ततपेङ्गले १।१०) इति विधानेन कन्दोभङ्गाशङ्का न कार्या, 'बसो बि तुरिअ पट्टिओ दो तिगि बि एअक जाणेहु' इति पिङ्गलनागेण स्वयमेवानुमोदितत्वात् ।

SCDF

अत्र न केवलं कुसुमभाजनेनैव पूर्णेनागमिष्यसि, अपि तु पूर्णेन मनो-
रथेनाधीति नञ्काकुद्योत्यम् ।

देशवैशिष्ट्यं यथा—

जडभासीअरसिसिरा कमलवणीपञ्चधूअकिसलअगा । (अ)

जह वल्लीघरपल्ली धसा पेक्खंति तं देसं ॥ १०

अत्र देशवैशिष्ट्यस्लाघया कृष्णेन सह तत्र मां रमयेति सखीं प्रति काचित्
समनोरथं प्रकाशयति ।

कालवैशिष्ट्यं यथा—

एण्हं जलहरसमए रमणिज्जा रअणवलहीओ ।

णिबडन्तवारिधारा गहीरतरमुहरगव्भकुहराओ ॥११

अत्र क कृष्णमानेयामीति सङ्केतमिङ्गितेन पृच्छन्तीं सखीं प्रति नेदानीं
कुञ्जो रमणीयः, अपि तु प्रकृतं वलभीभवनमेवेति कालवैशिष्ट्येन व्यञ्ज्यम् ।

आदिशब्दात् प्रसिद्धिवैशिष्ट्यं यथा—

करकिशलयलीलाम्बुजनिमीलनोष्मीलनातिकुतुकिन्या ।

दक्षिणमक्षि मुरारिः पिधीयते मुच्यते च सिन्धुजया (आ) ॥१२

प्रत्यागमिष्यसि त्वं न केवलं भाजनेन पूर्णेन ॥ नञ्पदोच्चारणे या काकुस्तया द्योत्यमपि तु
पूर्णेनेति ध्वन्यर्थरूपं वस्तु ।

जडयेति । यमुनाशीकरशिशिरा कमलवनीपवनधूतकिशलयगा । यत्र वल्लीगृहपल्ली
पण्याः प्रेक्षन्ते तं देशम् ॥ वल्लीभिर्निर्मितानि कुञ्जगृहाणि तेषां पल्लीसम्बद्धो यत्र
वन्दावनदेशे तिष्ठति तं देशं धन्या जनाः पश्यन्ति ।

एण्हमिति । इदानीं जलधरसमये रमणीया रत्नवलभ्यः । निपतहारिधारागभीरतर-
मुखरगर्भकुहराः ॥ अत्र वलभीशब्दः 'वालाघर' (चिलेर् क्वाद्) इति प्रसिद्धः सर्वोपरिस्थ-
गृहविशेषवाचकः । निपतहारिधारया गभीरतरमुखरा घोरशब्दविशिष्टाः कुञ्जगङ्गर-
नद्याः । एतेन कुञ्जस्थारमणीयत्वमुक्तम् ।

(अ) अत्रापि पूर्ववत् द्वितीयपादे एकस्या कलाया अतिरेकान्न कृतोभङ्गः, 'जइ दीहो
विअ बसो लहुजीहा पइ होइ सो वि लहू' इत्यभिधानात् । 'कमलवणी'त्यत्र इस्तेकार-
पठने तु नाधिकमात्रत्वम् । 'कुदिकारादत्तिन' इति गणसूत्रेण इस्त्वमपि सम्भवति ।

(आ) लक्ष्मीसखी मिथो वदन्त्येतदिति साहित्यकौमुदीटीकायां कृष्णानन्दिनाम्

अत्र सुरार्द्वक्षिणमक्षि प्रसिद्धिवैशिष्ट्यात् सूर्यात्मकमिति व्यज्यते ।

* ॥ इत्यलङ्कारकौसुमे शब्दार्थवृत्तित्रयनिरूपणो नाम

द्वितीयः किरणः ॥ *

करकिशलयेति—करपक्षवस्थलीलाकमलस्य निमीलनोन्मीलने मुद्रयो विकसने च कुतुकित्या सिन्धुजया लज्जया भगवतो दक्षिणनेत्रं कदाचित् पिधीयते आच्छन्नं क्रियते, कदाचिन्मुच्यते च । तथा च सूर्यरूपं दक्षिणनेत्रं यदाच्छन्नं क्रियते तदा चन्द्ररूपवामनेत्रस्य दर्शनेन लीलाकमलं मुद्रितं भवति । यदा तु मुच्यते तदा सूर्यदर्शनेन लीलाकमलं प्रफुल्लं भवतीत्यर्थः । भगवतो दक्षिणनेत्रस्य सूर्यत्वं सर्वशास्त्रे प्रसिद्धं, अतः प्रसिद्धिवैशिष्ट्यादेव नेत्रस्य सूर्यत्वं ध्वनितमिति ॥ * * *

(३।२) स्थितम् ।

“विपरीत्यर ए लच्छी बरुहं दट्टूण शाद्धिकमलद्वं ।

हरिणो दाह्यिणयय्यं रसाउला भस्ति उक्तेइ ॥”

इति काव्यप्रकाशोदाहृतपद्यमस्या आर्याया मूलं, परमत्र न मनागपि श्लीलताभङ्ग इति वेष्णवकवेरौचित्यसिद्धिं प्रकटयत्येतत् । परमत्रैतन्मन्तयं यत् ‘जलकेलितरलकरतलमुत्त’ (सा. दर्पणे प्रथम परिच्छेदे) इत्यादौ तद्वरूपश्लोकान्तर इवान्नापि नाशुमान्तोऽर्थान्तरप्रतीतिः, अपि तु यच्चनावशादेवेति । युक्तिश्च तत्र दर्पण एव आलोकनीयेति ॥

अथ तृतीयकरणः ।

अथ 'ध्वनिरसव' इति काव्यप्राणत्वेन निरूपितस्य ध्वनेर्भेदमाख्यातुं ध्वनि-
शब्दस्य व्युत्पत्तिमाह—

शब्दार्थादिभिरन्यैश्च ध्वन्यतेऽसाविति ध्वनिः । ३४ का

ध्वननं ध्वनिः, ध्वन्यतेऽनेनेति ध्वनिः, ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिरिति भाव-
करणाधिकरणसाधनोऽपि ध्वनिर्भवति । तन्निरासार्थं ध्वन्यतेऽसाविति
कर्मसाधन एवेति प्रतिजानीते । तदेव किमित्याह—

रसो भावस्तदाभासौ वस्तुलङ्कार एव च ।

भावानामुदयः शान्तिः सन्धिः श्वलता तथा ।

सर्वं ध्वनिस्तज्जनित्वे काव्यञ्च ध्वनिरुच्यते ॥ (क) ३५ का

शब्दार्थादिभिरिति—शब्दाश्चार्था वाच्यलक्ष्ययङ्ग्राश्च, आदिशब्देन श्लेषस्थले
पदार्थान्तरसम्बन्धश्च, एवमन्यैरनुकरणशब्दैर्ध्वन्यते यज्जनावृत्त्या बोध्यतेऽसौ श्रुत्यपावनत्वादि-
रूपोऽर्थो 'ध्वनिः' कर्मसाधनमेव । न तु ध्वननं ध्वनिरिति भावसाधनं, तथा सति ध्वन्यर्थ-
विषयकज्ञानेऽपि 'ध्वनि'व्यवहारापत्तेः । न वा ध्वन्यतेऽनेनेति करणसाधनं, तथा सति
ध्वनिकरणे काव्येऽपि 'ध्वनि'व्यवहारापत्तेः । न वा ध्वन्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणसाधनं, तथा

(क) भावार्थे 'ध्वनि'पदपरामर्शो यथा ध्वन्यालोके चतुर्थोद्घोते—'यत् काव्यतत्त्वविषयं
स्फुरितप्रसुप्तकल्पं मनःसु परिपक्वधियां यदाक्षौ' इत्यादौ । व्यापारार्थककरणसाधनं 'ध्वनि'पद-
परान्दृश्य वस्तुनो निर्द्वैश्वन्त्रालोके (७१२)—'साम्मुख्यं विदधानायाः स्फुटमर्थान्तरे
गिरः । कटाक्षा इव लीलाच्या व्यापारो यज्जनात्मकः ॥' अधिकरणसाधनस्य 'ध्वनि'पदस्यो-
क्तस्य 'इदमुत्तममतिशयिनि यज्जे वाच्याङ्गनिर्व्विधैः कथित' इति मम्मटकारिकायाम् ।
वस्तुतस्तु साधारण्येन कर्मसाधन एवायमुद्दिष्टः—तथात्वे रसभावादियु वस्तुलङ्कारादियु च
यज्जिष्वर्थव्येव ध्वनि'पदव्यवहारः । यदाह ध्वनिकारः—'काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा
पादिकवेः पुरा । क्राञ्चदङ्गवियोगोत्थः श्लोकः श्लोकत्वमागत' इत्यादौ । एवं काव्ये
'ध्वनि'पदप्रयोग उपचारत एवेति सम्यक् । तथा च ध्वन्यालोके—'वाच्यवाचकसंमिश्रः
शब्दार्थो काव्यमिति यपदेश्यो यज्जकत्वसाम्यात् ध्वनिरित्युक्तः ।' एवमपि—'प्रत्ययैरनुपा-
लयेर्यद्गुणानुग्रहेस्तथा । ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥' तेन यज्जकौ शब्दार्था-
वपादौ 'ध्वनि'शब्देनोक्ताविव्यभिचनवगुप्तापादाः ।

S.G.D.F.

रसाख्यध्वनिरन्ये ध्वनयस्तु प्राणा, रसाख्यस्तु ध्वनिरात्मेत्यदोषः (ख) ।

रसादयः पञ्चाद्वच्यन्ते । सम्प्रत्यसुभूतानां ध्वनीनां भेदा दृश्यन्ते ।

उभयोरभिधामूललक्षणामूलयोस्तयोः ॥

अविवक्षितवाच्योऽन्यस्तत्र वाच्यं द्विधा भवेत् ॥ ३६ का

तयोर्ध्वन्योरन्यो लक्षणामूलो ध्वनिरविवक्षितवाच्यः स्यात् । तत्राविवक्षित-
वाच्ये ध्वनौ वाच्यं द्विधा भवतीत्यर्थः ।

किन्तु द्वैधमित्याह—

अर्थान्तरोपसंक्रान्तमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् । ३७ का

एकं वाच्यमजहत्स्वार्थतयाऽपरार्थेनोपसंक्रान्तं भवति, अन्यजहत्स्वार्थतया
स्वविपरीतेनार्थेनाक्रान्तं भवतीति द्वैधम् । क्रमेणोदाहरणानि—

सति ध्वनिविषयकज्ञानाधिकरणे पुरुषेऽपि 'ध्वनि'यवहारापत्तेः । तस्मात् कर्मसाधनेन
शैत्यपावनत्वादर्थ एव 'ध्वनि'शब्दो योगरूपिरिति भावः ।

तदेवेति—तत् ध्वनतेः कर्मध्वनिपदबोधं किमित्यपेक्षायामाह—रस इति । तदाभासौ
रसाभासो भावाभासश्च, वस्तु शैत्यपावनत्वादि, उपमाद्वलङ्कारश्च । यमिचार्यादिभावाना-
मुदय उत्पत्तिश्च शान्तिश्च सन्धिश्च श्रवणता च । सर्वमिति—एते सर्वेऽर्थ्या 'ध्वनि'पद-
वाच्या इत्यर्थः । काव्ये 'ध्वनि'यवहारस्तु न सुस्थः, किन्तु लाक्षणिकत्वाज्ञौण एवेत्याह—
तज्जनीति । तस्य ध्वन्यर्थस्य जनितुपत्तिर्यस्मात्तथाभूतत्वं इत्यर्थः । एवं सति ध्वनिजनक-
त्वेनैव काव्ये 'ध्वनि'यवहारो, न तु साक्षात् ।

ननु काव्यपुरुषस्य कदाचित् ध्वनयः प्राणाः कदाचिदात्मेत्युच्यते, तत्र को निर्हार
इत्यपेक्षायामाह—रसाख्येति । रसाख्यध्वनिभिन्ना ये ध्वनयस्ते प्राणाः, रसाख्यध्वनि-
त्वात्मेवेति व्यवस्थया न दोषः । असुभूतानां वल्ललङ्काररूपाणां ध्वनीनाम् ।

तयोः प्राणात्मरूपयोर्ध्वन्योरुभयोरैवाभिधामूललक्षणामूलयोर्मध्येऽन्यो लक्षणामूलो
ध्वनिरविवक्षितवाच्यो भवेत् ।

(ख) 'काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति' 'अर्थः सद्बुद्ध्यश्चाद्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः' इत्यादिषु
ध्वनिकारवाक्येषु, 'शब्दार्थौ वपुरस्य विबुधैरात्माभ्यधायि ध्वनि'रित्यादौ चार्त्वाचोनानां
कारिकावन्ते ध्वनेरेव काव्यात्मत्वेन व्यपदेशः । 'वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति दर्पणकृतः
काव्यलक्षणे, काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा । क्रौञ्चदन्कवियोगोत्थः
प्रोक्तः श्लोकत्वमागतः ।' 'ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्यदाहृताः ।' 'रसादिमय एकस्मिन्
कविः स्यादवधानवान्' इत्यादिध्वनिकारकारिकासु 'रस आत्मा परे मनः' (अलङ्कारशेखरे

फलमपि फलं माकन्दानां सिता अपि ताः सिता

अमृतममृतं द्राक्षा द्राक्षा मधूनि मधून्यपि ।

सह तुलयितुं तेनैतेषां न किञ्चन युज्यते

सुवल ! यदयं सारङ्गाद्या भवत्यधरोऽधरः ॥ १

अत्र द्वितीय'फला'दिशब्दा निन्दाद्यर्थसंक्रान्ताः । तथाहि—फलं नानावस्थं
पाक एव कदाचिन्मधुरं भवति, तेन निन्द्यमेव । सिताः पाकपौनःपुन्येनैव
निर्मला भवन्ति, न त्वारम्भ एव । अमृतं देवैरपि पीयते । द्राक्षा पूर्ववदेव ।
मधूनि सरघोच्छिष्टानि । अधरस्त्वधर एव, सर्वाण्येतान्यधरयतीत्यधरः । 'सह
श्रीकृष्णः सुवलं प्रत्याह—फलमपीति । अत्र द्वितीय'फल'शब्दः कदाचित्कमधुरे
लाक्षणिकः । तथा च माकन्दानामाम्नायां फलं कदाचिन्मधुरमिति लाक्षणिको बोधः ।
पश्चाद्वाङ्मनाट्टत्वा फले निन्द्यत्वबोधो (1) लक्षणाग्नौ । अत्र द्वितीयलाक्षणिक'फल'पदेन
फलत्वरूपेण फलबोधो न भवति, अतएवायं ध्वनिरविवक्षितवाच्यः स्यात् ; अथच
प्रथम'फल'पदस्य फलरूपार्थो वाच्यः (2) यद्वाभूतनिन्द्यत्वेन संक्रमितश्च भवति । एवमेव
सर्वत्र 'सिता'दिपदेऽपि बोध्यम् । सिता मिष्ट' इति प्रसिद्धा । हे सुवल ! तेन राघिकाया
अधरेण सह तुलयितुं तेषामाम्नादीनां मध्ये किञ्चन वस्तु न युज्यते । अमृतं देवैर्निर्गुणैरपि
पीयत इति हेतोरमृतस्यापि निन्द्यत्वम् । द्राक्षा पूर्ववत् पाकावस्थायामेव मधुरा ।

श्व मरीचो) इत्याद्यान्वाचोनावचने च रसस्यैवात्मताख्यापनम् । एवं पुनः 'न हि तच्छून्यं
(रसध्वनिशून्यं) किञ्चित् काव्यमिति ; यद्यपि च रसेनैव सर्वं जीवति काव्यम्'...
(ध्वन्यालोकलोचने द्वितीयोद्घोतव्याख्यायाम्) इत्यभिनवगुप्तपादानां, 'प्रवचनानां जीवितभूतो
रस' इति प्रतापरुद्रयशोभूषणकाराणाञ्च निर्देशात् रसस्य प्राणत्वमपि सूचितमिति ।
प्रबालङ्कारिकमतानैक्ये (वस्तुतस्तु न मतानैक्यविलसितमेतत्, किन्तु शब्दप्रयोगानवधान-
पिञ्जितमेवेति दिक्) श्रौमत्कर्णपूरगोखामिपादा आत्मरूपेण रसस्य, प्राणत्वेन च
ध्वनेरभिधानमिच्छन्ति । स्वनामधन्यानां ध्वनिकारप्रकाशकदादीनां काव्यात्मत्वतत्त्वज्ञान-
भेदादिनिर्देशप्रसङ्गेषु स्वस्वमतासङ्गतिर्दिशितेति कैश्चिदनवदमभिहितम् । परमतदूषयिता
पर्यङ्कदपि नात्र विषये सावधान इवाभाति—यतस्तत्र 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति लक्षणं
ज्ञानं, पश्चात् काव्यस्य ध्वनिगुणोद्भूतयद्गङ्गारूपेण द्विधा विभागः कृतः, 'ध्वनिस्तु काव्यसुत्तम'-
मित्यभिधानेन वस्त्वलङ्कारध्वनीनां रसध्वनेरिवोत्तमता आयाति, तेन काव्यस्य नियतरूपेण
रसात्मता आहतेति स्वमतविरोधस्तस्य स्फुट एव । एवमादिकं वैमल्यमालोक्य अन्येकत्र

(1) 'निन्द्यत्वबोधे' इति निन्दनीयः पाठः (ख) (घ) पुस्तकेषु ।

(2) 'फलरूपवाच्यः' इति (ख) (घ) पुस्तकयोः पाठः ।

तुलयितुं तेनैतेषां न किञ्चन युज्यत' इति विशेषवचनादुपमेयद्वितीयपदे
स्तुत्यर्थेव व्यङ्ग्यः, न तूपमानद्वितीयपदवहेयांशता ।

यथा वा—

प्रेम्ना विद्रुतमेकवद्यदुभयोस्तन्मानसं मानसं

सर्वास्वेव दशासु यन्नवनवं तत् सौहृदं सौहृदम् ।

यत् कृष्णस्य विनोदभूरहरहस्तदुयौवनं यौवन-

न्तद्विच्छेदविधौ न यत् परिचयस्तज्जीवनं जीवनम् ॥ २ (ग)

द्वितीय'मधु'पदस्य सरघोच्छेदे लक्षणा, 'सरघा मधुमक्षिका' । अघरस्वधरयति स्वापेक्षया
सर्वास्वेव स्वादुवस्तूनि निरुद्धयतीत्यर्थः । विशेषवचनादिति—उपमेयस्या'धरोऽधर' इति
वाक्यस्य द्वितीये'धर'पदे स्तुत्यर्थो व्यङ्ग्यः, न तूपमानोभूतानां 'फलमपि फल'मित्यादिवाक्यानां
द्वितीय'फला'दिपदस्येव हेयांशतारूपार्थो व्यङ्ग्यः । अत्र सर्वत्रोपमानस्य तिरस्कार एव
व्यङ्ग्यो बोध्यः ।

माधरविरहेण व्याकुला श्रीराधा ललितां प्रत्याह—उभयोः कान्तयोः प्रेम्ना विद्रुतं
सत् यदेकवद्भाति तन्मन एव मानसं मनःपदवाच्यम् । अत्र द्वितीय'मानस'पदस्य (३)
मनःपदवाच्यत्वरूपेण लक्षणा, अतएव द्वितीय'मानस'पदेऽविवक्षितवाच्यत्वसिद्धिः । तेन
लाक्षणीकपदेन मनसः स्थावरीयत्वरूपोऽर्थो व्यङ्ग्यः । तथाच प्रथम'मानस'पदस्य मनोरूप-
वाच्यः व्यङ्गीभूतस्थावरीयत्वरूपार्थान्तरेण संक्रमितश्चेति भावः । श्रीकृष्णविच्छेदे सति यस्य
जीवनस्य न परिचयो न विद्यमानता, तज्जीवनं जीवनम् ।

'ध्वनिरसव आत्मा किल रस' इति निपुणमभिधानं कृतम् । न चेत्तत् तस्य कुत्राप्यसङ्गति-
रित्यनिन्दितमेवेतन्मन्यामहे ।

(ग) भक्तिप्रेङ्गमनसस्तत्रभवतः कविकर्णपूरस्यायमनवदः सरस्वतीनिस्थन्दः, भगव-
द्विच्छेदचिन्ताज्वरोच्छासत एवास्योद्भवः 'त्रिभुवनमेव तन्मयं विरहे' इति न्यायात् ।
एवमप्यन्यत्र (४र्थं किरणे १ म श्लोके) "दृष्टा भागवता ..." इत्यादौ 'वत विधे ! वामाय तुभ्यं
नमः' इत्यन्ते प्रवन्द्य श्रीकृष्णचेतन्यचरणसङ्गभङ्गविधरता वर्णिता । श्रीमच्चैतन्यप्रभुपादाना-
मपि शिचाष्टके 'युगाधितं निमेषेण चक्षुषा प्रावृषाधितम् । श्रान्वाधितं जगत् सर्वं
गोविन्दविरहेण मे ॥' इतीयमेवावस्था प्रकटिता । वस्तुतस्त्वेवंविधभक्तानां गिबलीला-
सक्तगोपाङ्गनानामिव परमात्मरूपिणः साक्षाद्भगवतो न कदापि तत्त्वतो विच्छेदः—
यदुक्तं ब्रजनारौनिद्यासक्तिवर्णनप्रसङ्गे स्कन्दपुराणे—'वृन्दारण्ये विहरता सदा रासादि-
विभ्रमेः । हरिणा ब्रजनारीणां विरहोऽस्ति न कर्हिचित् ॥' श्रीकृष्णचरणे सर्वस्वसमर्पणं

स्वविपरीतार्थेनाक्रान्तं यथा—

सौभाग्यमेतदधिकं मम नाथ कृष्ण ! प्राणैर्ममातनि सुखं प्रणयेन कीर्त्तिः।

दृष्टश्चिरादसि कृपापि तवेयमुच्चैर्न स्मर्यते न भवतात्मगृहस्य मार्गः ॥ ३

अत्र 'सौभाग्य'मित्यसौभाग्यं, 'सुख'मिति दुःखं, 'कीर्त्ति'रकीर्त्तिः,

'कृपा'ऽकृपा, 'आत्मगृहस्ये'ति परगृहस्य स्वविपरीतेनाक्रान्तम् । (घ)

ध्वनिर्यस्त्वभिधामूलस्तव वाचं विवक्षितम् ।

तथापि व्यङ्ग्यनिष्ठं स्यात् स च द्वैविध्यमृच्छति ।

कोऽपि लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमोऽपरः ॥ ३८ का

अभिधामूलध्वनौ तु विवक्षितमपि वाचं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । स च ध्वनिर्लक्ष्य-
व्यङ्ग्यक्रमोऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमश्चेति द्विविधः—लक्ष्यं क्रमप्राप्तं व्यङ्ग्यं यत्र स तथा,
काचित् खण्डिता श्रीकृष्णं प्रति सोल्लुण्ठवचनमाह—एतत्तवागमनं ममाधिकसौभाग्य
मधिकसौभाग्यजनकमित्यर्थः । तद्विच्छेदे मम प्राणैः कर्तृभिः सुखमतनि विस्तृतचक्रे ।
एवं मद्दिषयकेण तव प्रणयेन मम कीर्त्तिरतनि । चिरादङ्कालानन्तरं त्वं दृष्टोऽसि,
तेन मयि कृपाऽपि (४) त्वयातनि । मद्गृहं तवात्मगृहं, तादृशात्मगृहस्य मार्गस्त्वया
स्मर्यते इति न, अपि तु स्मर्यते एव । अत्रेति—'सौभाग्य'पदस्यासौभाग्ये लक्षणा, 'सुख'पदस्य
दुःखे लक्षणा । एतादृशश्लेषोऽपि यस्मात् प्राणा न निर्गतास्तत एव मत्प्राणा मद्दुःखादयका
इति भावः । मद्गृहं तव परगृहं, न तु स्वगृहम् । सर्वत्र विरुद्धलक्षणाभिर्मद्दिषये त्वं
प्रेमशून्य इत्यर्थो व्यन्यते । तथा च स्वस्मिन्नायकस्य प्रेमशून्यत्वरूपो व्यङ्ग्यो लक्षणामूलः,
तथा वाच्यार्थस्य तिरस्कारः स्पष्ट एवेति भावः ।

तत्संवायां तत्परता च परानन्दाय मोक्षायैव च । विद्रुतिः खलु माधुर्यात्मा, सौहृदस्य
नवनवत्वं नित्यमभ्यर्थनासाधुत्वाय, अतो व्यङ्ग्यार्थपरिपुष्टिः । लक्षणामूलोऽयं ध्वनिर्यथा
तथोपरिष्ठाद्दृष्टमिति ।

(घ) इदमेवान्यैरत्यन्ततिरस्कृतवाच्यमिति कथ्यते । उदाहरणान्तरे च 'निःश्वासान्ध
इवादर्शश्चन्द्रमान न प्रकाशते' इत्यन्तं रामायणपदं, 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति
संयमी' इत्यादि भगवद्गीताश्लोकश्च । लक्षणामूलध्वनिपरिग्रहेन लक्षणाव्ययव्यातिरेकाणु
विषयित्वमेवास्य ध्वनेर्निदानमिति पक्षः स्वीकृतः । निरुद्धलक्षणावत्पदघटितकाव्यीय-
ध्वानिरेवात्राङ्गीकृत इति, अन्यथा तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमस्फुटसन्दिग्धप्राधान्य-तुल्या-
प्राधान्यादिसंज्ञकं व्याहृतं स्यादित्यनुपदमेव मूलतः स्फुटीभविव्यति ।

अलङ्घ्यो व्यङ्ग्यस्य क्रमो यत्र स तथा । क्रमस्तु विभावादिभिर्व्याज्यमान एव रसः, न तु विभावादय इति । लाघवाच्छतपत्रशतौयुगपद्बेधाभिमानवत् यत्र क्रमो न लक्ष्यते स तावदक्रमः । (ङ)

रसो भावस्तदाभासौ भावशान्त्यादिरक्रमः । ३६ का

रसादिस्वरूपक्रमोऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः । आदिशब्दाद्भावीदयभावशावल्याभावसन्धयः । अयमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसनिरूपणे दर्शयिष्यते । सम्प्रति लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो दर्श्यते—

यवानुञ्जिना व्यङ्गं लक्ष्यते क्रमपूर्वकम् ।

स तु लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दार्थोभयशक्तिभूः ॥ ४० का

विवक्षितमपौति—विवक्षितमपि वाचं व्यङ्ग्यनिष्ठं व्यङ्ग्यपर्यवसानं स्यादित्यर्थः । तथाच वाच्यार्थस्य विवक्षायामपि व्यङ्ग्यार्थस्यैव प्राधान्यं, न तु वाच्यार्थस्येति भावः (ङ) । लक्ष्यमिति—वस्त्वलङ्कारादिरूपव्यङ्ग्यार्थानां हृदये उत्पत्तान्तर्धानरूपक्रमः सर्वेषां लक्ष्य इत्यर्थः । अलक्ष्य इति—रसादिरूपव्यङ्ग्यार्थानां हृदये उत्पत्तान्तर्धानरूपक्रमो न लक्ष्य इत्यर्थः । ध्वनिविषयकज्ञानस्योत्पत्त्यादिना ध्वनेरप्युत्पत्त्यादिव्यवहारः । अत्र दृष्टान्तो लाघवादिति—शतपत्रस्य कमलस्य शतसंख्यकपत्राणां स्याद् वेधे जाते सति प्रत्येकपत्रस्य यः प्रत्येकवेधस्तस्योत्पत्त्यादिक्रमो लाघवात् सूचीकरणकवेधनिष्ठश्चैव प्रान्न लक्ष्यः । अतएव मया युगपदेकक्षण एव सर्वेषां वेधः कृत इति तेषामभिमानो यथा, तथात्रापि रसादिव्यङ्ग्यानामुत्पत्त्यादिक्रमोऽपि न लक्ष्यः ।

(ङ) क्रमस्त्विति—एतमेवाभिप्रायं मनसि निधाय भगवता मुनिनोक्तं 'विभावानुभाव-
व्यभिचारिसंयोगाद्रसनियत्ति'रिति । सर्वं तच्च 'रस'किरण एव नियतं विशदीभवित्यति ।
'विभावादिभि'रित्यत्रादिपदस्य बहुवचनस्य च सार्थकतातएव स्फुटा—'एवञ्च विभावादौनां
दृष्टचक्रादिन्यायेन सम्भवेव कारणत्वं, न तु दृष्टारणमिगिन्यायेनैकैकस्ये'ति मन्तव्यम् ।
विभावादाः कारणान्येव, 'रसोद्बोधे विभावादाः कारणान्येव ते मताः' (सा. दर्पणे
इय परिच्छेदे) । अक्रम इति—असंलक्ष्यक्रम इति यावत् । 'अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतेर्विभावादि-
प्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति, किन्तु नासौ निपुणेनापि लक्षयितुं शक्यः ।' कथं
तावदस्याक्रमस्य ध्वनेर्निरतिशयानन्दतया बहुविषयतया च सहृदयहृदयं सततमेवाधि-
कुर्वन् एकत्वेन गणना कृतेति न दुरुहः प्रश्नः । 'एषु रसादिषु चैकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात्
संज्ञातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदेमेवोक्तमिति विश्वनाथः ।

अनुध्वनिरणुरणनं ध्वनेरिव दीर्घदोर्घभावः प्रतिध्वनिरिव वा । स तु लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दशक्तिभूरर्थशक्तिभूः शब्दार्थोभयशक्तिभूश्चेति त्रिधा ।

आद्यो द्विधैवालङ्कारवस्तुनोर्द्योतनाद्भवेत् । ४१ का

आद्यः शब्दशक्तिभूर्हिदैव भवेत् । 'एव'कारस्तु अर्थशक्तिभववच्छब्दशक्ति-
भवोऽपि द्वादशेति परमतं व्यावर्त्तयति (च) ; अथवाऽलङ्कारस्यैव, वस्तुन एव,
नान्यतरविशिष्टस्येत्यर्थः ।

तवालङ्कारद्योतकः शब्दशक्तिभूर्यथा—

आशामात्रे विलसद्दयः पद्मिनीचक्रवन्धुः

सिद्धाभोगः सततमनिशामोदमैत्रीकषायः ।

अनुरणनमिति—यथा घण्टादीनामेकनादोत्तरमपरनादानां क्रमो ज्ञायते, यथा वा
ध्वन्युत्तरं प्रतिध्वनिर्ज्ञायते, तथैव येषां ध्वनीनामुत्पत्त्यादिक्रमो लक्ष्यते, स लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ।

अथवेति—आद्यो द्विधैवेत्यत्र 'एव'कारोऽलङ्कारवस्तुनोरित्यनन्तरमेव योजनीयम् (च) ।
तथा चालङ्कारस्यैव द्योतनात्, न तु वस्तुविशिष्टालङ्कारस्य ; एवं वस्तुन एव द्योतनात्,
न त्वलङ्कारविशिष्टस्य वस्तुनः । एवं सति केवलालङ्कारस्य द्योतनात्, तथा केवलवस्तुनो
द्योतनादादौ द्विधा भवतीत्यर्थः ।

आशामात्र इति—अयं कृष्णरूपश्चन्द्रो रोचिःपूरैः कान्तिप्रवाहैः शीततां जाड्यं
हरतु । प्रसिद्धचन्द्रस्तु शीततां करोति । तथाऽयं भजतां जनानामाशामात्र एव विलसन्नद्यो
यस्य सः । अत्र शब्दमात्रश्लेषेणास्याशामात्रे दिक्सामान्य उदयः, प्रसिद्धचन्द्रस्य तु
पूर्वाशायामेवोदयः । अयं पद्मिनीसम्बन्धानां वन्धुः, स तु देवी । अयं सततं सिद्ध
आभोगः परिपूर्णता यस्य तथाभूतः, स तु कदाचित् पूर्वमायामेव सिद्धाभोगः । अनिशं
निरन्तरमामोदमैत्रीकषाया यस्य तथाभूतः । 'कषाय'शब्दोऽत्र माधुर्यवाची, 'मधुरेऽपि
कषायः स्यादित्यनुशासनात् । अत्रापि शब्दमात्रश्लेषेण निशामित्रेऽपि काल आमोदादयो

उत्पलशतप्रवयतिभेदे क्रमोऽतिशीघ्रजन्यत्वादलक्ष्यः, अत्रापि कार्यकारणपरम्परा तदभि-
व्यक्तितो रसभोगप्रणालौ च न संलक्ष्यत इति तु न रिक्तं वचः ।

(च) परमतमिति—नैतन्मते प्रसिद्धेरालङ्कारिकौरास्या स्थाप्यते, नास्य मतस्योक्तेख-
लेशोऽपि प्राचीनप्रसिद्धग्रन्थेषु पलभ्यते । मूलमेतन्मतस्य न तावत् दुर्निरूपम्—यतः 'अर्थस्य
यज्ञकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिते'ति न्यायेन अर्थबोधप्रसङ्गे सर्वत्रैव शब्दस्य साचिद्यम्,
अतोऽर्थशक्त्युद्भवध्वनिभेदस्य प्रत्येकस्य प्रतिरूपकमेकं शब्दशक्त्युद्भवध्वनिकाव्यमस्तीत्यनुमानम्,
तेन द्वादशधैव शब्दशक्त्युद्भवोऽपि विभजनौघ इति मतम् । टीकाकृता 'एव'कारस्य द्वितीय-
पञ्चयाख्यावलम्बनेन मतस्यास्योक्तेखयोग्यत्वमपि आहतमिति दर्शितमिति मन्यामहे ।

राधाश्लेषादिषु निरवधिव्यापृतः शोणपादो

रोचिःपूरैर्हरतु भजतां शीततां कृष्णचन्द्रः (क) ॥ ४

अत्र शब्दशक्त्याऽद्भुतचन्द्र इति प्रसिद्धचन्द्राद्व्यतिरिक्तैरखिलैर्गुणैर्व्यतिरेका-
लङ्कारो ध्वनितः । यद्यप्यसौ ध्वनित्वेनालङ्कार्य एव, तथापि ब्राह्मणश्रमण-
न्यायेनालङ्कार एव (ज) । एवमन्येऽपि ।

यस्य सः, प्रसिद्धचन्द्रस्य तु निशायामेव । राधाया अलिङ्गनादिकर्मसु निरवधिव्यापार-
युक्तः, स तु राधाश्लेषादिनक्षत्रेषु कदाचित् संयुक्तः । अयं शोणपादो रक्तचरणः, स तु
श्वेतपादः । अत्र 'पाद'शब्दः किरणवाची । अत्राशादिशब्दानां परिवृत्तसहत्वादेव
शब्दशक्त्यद्भवो ध्वनिरिति ज्ञेयम् ।

अलङ्कार्योऽलङ्काराश्रय एव, अनेस्तु प्राणत्वात्, प्राणस्य च शरीरारम्भकत्वात् ; शरीर-
न्वलङ्काराश्रय एव, न त्वलङ्काररूपं, कथं व्यतिरेकालङ्कारस्य ध्वनिरूपत्वमित्याक्षेपः ।
श्रमणोऽवधूतः—यद्यप्यवधूतस्य वर्णाश्रमादिकं किमपि नास्ति, तथापि पूर्वदृष्टस्य
ब्राह्मणस्य स्मरणात् ब्राह्मणभिन्नेऽप्यवधूते कदाचिद्ब्राह्मणोऽयमिति प्रतीतिर्यथा जायते,
तथालङ्कारभिन्नेऽपि ध्वनावलङ्कारप्रतीतिर्जायत इति भावः ।

(क) श्लोकेऽस्मिन् 'पद्मिनी' 'मैत्रो' 'मोद' 'कषाय'शब्दाः कृष्णपक्षे व्याख्यायां पारिभाषिकाः
पारिभाषिककल्पा वा । पद्मिनी खलूत्तमा स्त्रीजातिः । 'अनिशामोदे'त्यत्र सभङ्गाभङ्गश्लेषः,
मोद इति कृष्णपक्षे । 'मोद' 'मैत्रौ' 'कषाय'पदैस्तिष्ठणां चित्तवृत्तीनां मैत्रोकरुणासदित्थानां
परिग्रहः, न तु पापिष्वेप्तालक्षणाया 'उपेक्षा'या अपि—स खलु धर्मः वेद्यावमताननु-
मोदितः । 'कषाय'पदेन माधुर्यं, ततः गौरव्या वृत्त्या करुणाया बोधः । भजतां
नित्यभक्तानामिति यावत् । अत्र 'मात्रे' 'वन्दुः' 'सततम्' 'अनिश' 'निरवधि' 'शोण' इत्येतेषां
पदानां पदांशानां वेष्टार्थबोधे साचिद्यं स्फुटमेव । 'आशामात्रे विलसदुदयः' इत्यस्य
सन्दर्भोऽयस्य व्याख्याऽन्यथापि विधेया । यदैव भक्तानां भगवन्तं साक्षात्कर्तुं प्रव्रजतरात्तिरा-
काङ्क्षा वा जायते, तदैव स प्रकटो भवति, विभूतिरूपेणांशकलात्पक्षावलम्बनेऽवताररूपेण
वा । सर्वत्रैव तस्य प्रकाशः—'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति श्रुतिः । अनन्ता
तद्विभूतिपरम्परा—'अनन्तवौर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं' इति
श्रीश्रीगीतास्मृतिः । अवताररूपेण भक्ताशापूरणाकाङ्क्षिणा तदुदयस्तत्रैवाभिहितः—'धर्म-
संस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे' इति ।

(ज) तदुक्तं काव्यप्रदीपे 'प्रकाश'ग्रन्थव्याख्यावसरे 'ननूदाहृतेष्वपमादीनां प्राधान्यं न वा ?
आद्ये कुतस्तेषामलङ्कारत्वं, अन्यानलङ्काराणां, द्वितीये कुतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वं
अङ्गास्याप्राधान्यादिति चेत्, न ; पूर्वं (वाच्यत्वदशायाम्) अवयवलङ्कार आसीदित्येतावताऽ-

दधती समधुपरागं परिमलमेकान्तसुकुमारा ।

गुणकलिता (५) ललिते । मम भूषितकण्ठा त्वमेव वनमाला ॥ ५

अत्र शब्दशक्त्या कवेर्वनमालाललितयोः साधर्म्यं निरूप्य प्रयासे व्युपरते सति वस्तुभूतः कश्चिदर्थः स्फुरति । स च—त्वमेव वनमाला, नान्येति ; त्वां प्रत्येव मे समादरः, न तस्याम् ; तेन त्वदालिङ्गनमेव मे प्रेय इति वस्तु ।

अर्थशक्त्युद्भवोऽर्थस्तु व्यञ्जकः स्वयमुद्भवो ।

कवेः प्रौढोक्तिनिष्पन्नो वक्तुस्तत्कल्पितस्य च ॥ ४२ का

अर्थशक्त्युद्भवो यो ध्वनिः स त्रिधा भवति—स्वतःसम्भवो, कविप्रौढोक्ति-
निष्पन्नशरीरः, तन्निवद्धवक्तृप्रौढिनिष्पन्नशरीरश्च (भ) । तत्र स्वतःसम्भवो

हे ललिते ! भूषितकण्ठा सती त्वमेव मम वनमाला । मधुपस्य भ्रमरस्यानुरागेण सह वर्त्तमानं परिमलं सुगन्धं दधती, ललितापक्षे तवाधरमधुपानकर्तुर्ममानुरागेण सह वर्त्तमानं परिमलं दधती । गुणः सूत्रं वैदग्ध्यदिश्च । प्रेय इति अभीष्टमित्यर्थः, इति वस्तुध्वनिः 'मधुपा'दिशब्दानां परिवृत्तसहत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः ।

तन्निवद्धवक्तृप्रौढीति—तेन कविना स्वकृतश्लोके निबद्धा उक्ता ये वक्तारस्ते दूतीनायिका-
प्रभृतयो बहवो भवन्ति । तेषां प्रौढोक्तिभिर्निष्पन्नं शरीरं यस्य सः । अर्थशक्त्युद्भवो यो ध्वनिरिति—सूत्रे 'अर्थशक्त्युद्भवोऽर्थस्तु व्यञ्जकः' इत्यत्र व्यञ्जकपददृष्ट्याऽपि व्याख्यायां व्यञ्जको यो ध्वनिः स त्रिविध इति व्याख्येयम् । एवं सति यत्र काव्ये ध्वनेर्जन्यन्तरोद्गारो

लङ्कारव्यपदेशात्—यथा ब्राह्मणपूर्ववौद्धसत्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेशः । नन्वेवं व्यपदेश-
समर्थनेऽप्यलङ्कारध्वनित्वं न समर्थितमिति चेत्, न—'अलङ्कार'पदेन (अलङ्कारध्वनिशब्दगतेन)
तद्योग्यताया (अलङ्कारजातीयरूपायाः) विवक्षितत्वात्, न चैवं रसादिध्वनावप्यलङ्कार-
ध्वनित्वप्रसङ्गः, संलक्ष्यक्रमस्यैव तादृशस्य (कदाचिदलङ्कारस्य) तथा (अलङ्कारध्वनि-
व्यपदेश्यतया) अभिप्रेतत्वात् । वस्तुतस्तु प्राधान्याप्राधान्ये व्यङ्ग्यस्य वाच्यापेक्षयैव, न तु
रसापेक्षयापि, तदपेक्षया सर्वत्र गुणीभावात् ; तथा चोपमादीनां रसाङ्गतयाऽलङ्कारत्वं,
वाच्यापेक्षया प्राधान्यच्चेति न दोषलेशावकाशः इति ।

(भ) रसगङ्गाधरकृता जगन्नाथेन तत्पूर्वतरेष्व केचित् कविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्न-
शरीरस्य ध्वनेः कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नाऽङ्गाङ्गात् पृथक् सत्ता न तावत् स्वीकृता । तदसत्—
यदाहुर्दण्डकाराः—'न खलु कवेः कविनिवद्धस्येव रागादाविष्टता । अतः कविनिवद्ध-

(५) 'गुणगुम्फिता' इति (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु पाठः । तथा च तु अर्थायास्तृतीये पादे त्रयोदश
मात्राः, मात्राधिक्यञ्च प्राग्प्रदर्शितदिशा कथमपि समर्थनीयम् ।

न केवलं कविभणितिमात्रनिष्पन्नः, व्यवहारेऽपि समुचितत्वेन सञ्भाव्यमानः ।
अन्यौ कविना तन्निवद्धवक्त्रा च प्रतिभाणमात्रेण व्यवहाराभिज्ञावपि निर्मितौ ।

वस्तुत्वालङ्कृतित्वाभ्यान्ते द्वैविध्येन षट् स्मृताः । ४३का

ते त्रयो भेदा वस्तरूपतयाऽलङ्काररूपतया च षट्प्रकाराः स्युः ।

वस्तुना वस्तुलङ्कारावलङ्कारेण तेषु चेत् ।

व्यज्येते अयलङ्कारवस्तुनी^(६) द्वादशापि तत् ॥ ४४का

तेषु षड्विधेषु चेत् यदि वस्तुना वस्तु चालङ्कारश्च व्यज्यते, अलङ्कारिणालङ्कारो
वस्तु च व्यज्यते, तत् तदा द्वादशापि भवन्तीत्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि—

वर्तते तादृशोत्तमोत्तमकाव्यस्थितोत्तमध्वनेरेव लक्षणम् । अस्यैव द्वादश भेदा वक्तव्याः ।
यत्र ध्वनेर्ह्यन्यन्तरं नास्ति केवलध्वनिमात्रं, तदर्थं लक्षणान्तरमनुसन्धेयम् । अन्याविति—
स्वतःसम्भवध्वनिभिन्नौ कविवाङ्निष्पन्नकविनिवद्धवक्त्रवाङ्निष्पन्नध्वनौ इत्यर्थः । तौ तु
कविना कविनिवद्धवक्त्रा च प्रतिभाणमात्रेण स्ववचनेनैव निर्मितौ । तत्र तत्र लोक-
व्यवहारासम्भवेऽपि चतुर्मुखवत्त्वेन कविरेव स्वतन्त्रसृष्टिकर्त्तृति भावः । अतएवोक्तं
काव्यप्रकाशे—‘नियतकृतनियमरहित’मिति ।

षट्प्रकाराः स्युरिति—षड्भेदास्तु सामान्याकारेणापातत एवोक्ताः, किन्तु वक्ष्यमाण-
द्वादशभेदस्यान्तर्गता एव, न तु तदपेक्षया स्वतन्त्राः, अतएव षड्भेदानां स्वतन्त्रोदाहरणं न

वक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारकारिणीति पृथक् प्रतिपादितेति ।
अपि च न खलु कविः सर्वदैव स्वकाव्यनिवद्धपात्रमुखेण स्वकीयमेवाभिप्रायप्रणाली-
माविष्करोति । प्रौढोक्तिरध्वसायम्भलातिशयोक्त्यलङ्कारप्राणभूतेति ज्ञेयम् । वस्तुतस्त्वन-
‘प्रौढोक्ति’पदेन सर्वविकृतिजोवातुभूतस्य प्रसिद्धस्यातिशयोक्तिचक्रस्यैव परिग्रह-
इत्यभिधानेऽपि न किमपि वैयर्थ्यम्—यथाहाचार्यदण्डी स्निग्धे—‘अलङ्कारान्तराणा-
मध्येकमाहुः परायणम् । वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाङ्गयाम् ॥’ (२:२२०) ।
यद्वात्र ‘प्रौढोक्ति’पदेन ‘वक्रोक्तिजीवित’कृता कुन्तकेण संज्ञान्तरकल्पनयेतरयावर्त्तकत्वेन
परिक्लिन्नाया वक्रोक्तेरेव निर्देशः—तथा च तत्पदो ‘प्रसिद्धं मार्गसुतसृज्यं यत्र
वैचित्र्यप्रसिद्धये । अन्यथैवोच्यते सोऽर्थः सा वक्रोक्तिरुदाहृता ॥’ ‘सौधा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो
विभाज्यते । यत्रोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥’ इति च । ‘प्रौढोक्ति’ पदस्य
तात्पर्यग्रहे प्रखितराजजगन्नाथपादानां प्रहेलिकाप्रायमप्यभिधानमतीव चमत्कारीत्यत्रो-
दाह्रियते—‘यदेवोच्यते तदेव यद्गङ्गा, यथा तु यद्गङ्गा न तथोच्यते’ इति ।

गोउलमहिंदणंदण सुखवरे एय मा पविस ।

अज्ज सहीए सामी गोमी दूरं गओ गोउं ॥ ६ (ज)

अत्र स्वामी, न तु प्रियः । गोमी वहीनां गवां पतिः, तेन शीघ्रं नायास्यति । दूरं, न तु नेदीयः, अतश्चिरं व्याप्यास्या गृहं शून्यं भावि । तेनात्र निःशङ्कमेव प्रविश्य विलस्यतामिति वस्तु ।

श्रूयते परिमले मलशब्दो मेखलादिषु खलाद्यभियोगः ।

चन्दनादिरस एव हि पङ्क्तौ नीवीकेशरसनादिषु वन्धः ॥ ७ (ट)

अत्र कवेरप्रयासरचनावलात् (७) व्रजलोके मलाद्यभावो वस्तुभूतोऽर्थः स्वतःसम्भवी, तेन स्वभावोक्त्यलङ्कारः—इति वेषा ।

गञ्जनान्न हि विमेषि गुरुणां खञ्जनान्नि ! यमुनामधुनागाः ।

अञ्जनाभ इह कुञ्जर एकः कञ्जनालदलभञ्जनकारी ॥ ८

दत्तम् । क्रमेणेति—तत्र स्वतःसम्भविनो ध्वनेर्व्यन्तरयञ्जकं वस्तरूपं प्रथमभेदमाह—गोउलेति । गोकुलमहेन्द्रनन्दन ! शून्यगृहेऽत्र मा प्रविश । अद्य सख्याः स्वामी गोमान् दूरं गतो गोष्ठम् ॥ अतश्चिरकालं व्याप्यास्या गृहं शून्यं भविष्यतीति वस्तुध्वनिः, तेन वस्तुध्वनिना त्र निःशङ्कमित्यादि वस्तुध्वनिरित्यर्थः ।

अलङ्कारयञ्जकं वस्तरूपं द्वितीयभेदमाह—अयत इति । व्रजे मलाद्यभाव एव वस्तुभूतो यङ्गः, तेन वस्तुना स्वभावोक्त्यलङ्कारो यङ्ग इत्यर्थः ।

अञ्जनेति—अञ्जनस्येवाभा कान्तिर्यस्यैवभूत एकः कुञ्जरः । कमलनालस्य दलभञ्जनक, कृष्णपक्षेऽतिप्रयोक्ता सुन्दरीणामधररूपदलस्य भञ्जनकारी ।

(ज) प्राक्ततस्य क्वायायां 'गोमी'त्यस्य 'गोमानि'ति विपरिणतिः कृता टीकाकृता ! सूत्रकृतप्रयुक्तपदेन चूर्णके दर्शितेन 'गोमी'त्वेन न विपरिणतेरवकाश इति मन्यते । यद्यपि 'चन्द्रगोमी'त्यादि संज्ञावाचकत्वेनैव प्राचीनैर्'गोमि'पदस्य सिद्धत्वं सार्यते, तथापि कदाचित्क-प्रयोगवलादस्यार्थविवचायामपि पदस्यास्य समर्थनं परवर्त्तिवैयाकरणमतानुमोदितमेव । 'स्वामी सुगन्धतरो वनं घनमिदमित्यादाविवातापि 'स्वामि'पदस्य चरितार्थता बोध्या ।

(ट) अत्र श्लोकस्य पूर्वार्द्धेऽनुप्रासवदचनरचनातो न ध्वनेः शब्दशक्त्युद्भवत्वमेव वाच्यम्—'परिमल'पदं मलान्तं, 'मेखला'पदञ्च खलान्तं, न च तस्मादेव भावादत्र यञ्जनोद्भूता । उत्तरार्द्धत एव तत् स्फुटं भवति, यतो न तत्र स शब्दालङ्कारोक्ताः । अत्र 'मलशब्दः' 'खलाद्यभियोग' इति पदद्वयेनान्यदपि यञ्जनावोध्यं चमत्कारकारणमस्ति, यत् केवलं

अत्र सखीं प्रति सखी वदति—‘खञ्जनाक्षी’ति सम्बोधनमर्थ्यादया सखीरूपो वक्ता । ‘अधुने’त्यकालेऽपि यदगास्तेन स्नातुं नागाः, कृष्णाङ्ग-सङ्गायैवागा इति काव्यलिङ्गालङ्कारः, तेन त्वं ‘गुरुणां गञ्जनान्न विभेषी’ति गुरुगञ्जने तव भयं नास्ति यथा कृष्णाङ्गसङ्गविरह इति वस्तु ध्वन्यते । एवं ‘कुञ्जर’ इति कृष्णनामापङ्गवेनापङ्गुल्लङ्कारेण कृष्णकुञ्जरयोः सादृश्य-व्यञ्जनादुपमालङ्कारश्च—इति स्वतःसम्भविनः श्लोकत्रयेण चातुर्विध्यम् (ठ) ।

कविप्रौढोक्तेष्वातुर्विध्यं यथा—

स्यन्दते यदि पदादि तदासां स्यन्दते मधुरिमामृतधारा ।

सङ्गतः पवनजाड्वततीनामङ्गतो मधुकणा इव भूमौ ॥ ८

अत्र कविप्रौढोक्तिरेव, न पूर्ववत् स्वतःसम्भवी स चार्थः । यासां पदादि-स्यन्दनमात्रेणाप्येवं माधुर्यरसप्रतिपत्तिरित्यहो आसां लोकोत्तरतेति वस्तु-भूतोऽर्थः । स च तासां रासादिनृत्यविधौ वा कीदृश इति वस्तु व्यनक्तीति

स्यन्दत इति—आसां व्रजसुन्दरीणां पदादङ्गं यदि स्यन्दते चलति, तदा माधुर्यान्तं स्यन्दते सवति । न पूर्ववत् स्वतःसम्भवीति—माधुर्यस्यामृतत्वात्तस्य धारापतनासम्भवेन लोकव्यवहारे समुचितत्वाभावान्न स्वतःसम्भवीत्यर्थः ।

वङ्गभाषाभाषिणामेव वेदम् । अत्र यद्यपि ‘तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या विगीयते’ इति मीमांसकपरिग्रहीतपरिसंख्यावत्पदकदम्बक इवालङ्कारिककल्पितपरिसंख्या-ऽलङ्कारवति प्रवन्देऽलङ्कारतो वस्तुभूतस्य व्रजलोके मलादभावरूपस्थार्थस्य स्फुरणं सम्भवि, तथापि वस्तुत एव साक्षादलङ्कारव्यञ्जनेति ग्रन्थकृतो विवक्षा न यादृच्छिकी । अत्रेतरत्र मूले च स्वभावोक्तिप्रदेनालङ्कारिकनिरूपस्वभावोक्त्यलङ्कारस्य न प्रायशः स्वीकारः, अपि तु स्वभावस्यालौकिकस्यापि पदार्थवैशिष्ट्यप्रस्योक्तिर्विच्छित्तिमुखेनाभिधाननिर्वाह इति निर्वचनेनाध्यवसायमूलाया अतिशयोक्तेरेव ग्रहणं समर्थत इति मन्यामहे । एवमपि काव्यप्रकाशे ‘गाढकान्तदृशनक्षते’त्यादि माघकविपदे तुल्ययोगितालङ्कारा-च्छन्दनिर्वचनमूलार्थसहितान्न त्वालङ्कारिकलक्षितात् ‘समुच्चया’लङ्कारस्य व्यञ्जनोक्ता—तत्र तट्टीकाकङ्किः कैश्चिदस्यायमेवाशयः सूचित इति तत एव द्रष्टव्यम् ।

(ठ) अत्र स्वतःसम्भविनाऽलङ्कारेण (एकत्र काव्यलिङ्गेणापरत्वापङ्गत्वा) वस्त्वलङ्कृतिश्च यथाक्रमं ध्वन्यते । एवमादिष्वदहरणेष्वलङ्कारा इतरतः स्वविच्छित्तिमादहाना अपि विच्छित्तिवैशिष्ट्यमर्थस्य सन्दर्भस्य वा समावहन्तीति तु न चित्रम् । यदाहूरसगङ्गाधरकृतः—
‘अलङ्कारा हि वाच्यसौन्दर्यसारा प्रायशः खान्तर्गतं प्रतीयमानं एततः कुर्वन्तीति ।

वसुना वसु । उत्तरार्द्धे व्रततीनां पवनजात् सङ्गान्धुकणा इवेति तासामपि व्रततिभिरुपमेत्युपमालङ्कारेण स्वभावोक्त्यलङ्कारो ध्वनित इति द्वेधा । (ड)

गोकुले कुलजवालवधूनां श्यामधामनि मनोरथभाजाम् ।

नोज्जगाम न जगाम विरामं सौहृदं हृदय एव जुघूर्णे ॥ १०

अत्र कविप्रौढोक्तिः । 'नोज्जगामे'ति लज्जाधिक्यं वसु । 'न जगाम विराम'मिति सौहृदस्य दार्ढ्यातिशयो वसु । तेन तेन 'हृदय एव जुघूर्णे' इति हृदयचोभातिशयो घूर्णनत्वेनोत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षालङ्कारश्च ।

सुमः किन्त्वामम्भोधरसुभग ! शम्भोरधिशिरः

पदाम्भोजस्याम्भो यदकृत पदम्भोस्तव ततः ।

उमायै दत्त्वाहं वपुरपरमर्हञ्च भवते

गुणैभ्यो निर्मुक्तः स परमभवद्ब्रह्म परम ! ॥ ११

अत्र कविप्रौढोक्तिः । तत्र शम्भोरधिशिरो यद्यस्मात्तव पादाम्भः पदमकृत, तेन त्वमन्य एव कोऽपि सर्वोपरि वर्त्तमानः स्ववविषयो नैत्यतिशयोक्त्यलङ्कारः ।

गोकुल इति—श्यामधामनि श्रीकृष्णे मनोरथभाजां पूर्वरागवतीनां कुलजवालवधूनां सौहृदं नोज्जगाम नोज्जतं वम्भव, लज्जया ताभिर्न व्यक्तचक्र इत्यर्थः । कविप्रौढोक्तिरिति—सौहृदस्यामूर्त्तत्वेन घूर्णनक्रियाया असम्भवादितिभावः । तेन तेनेति—वस्तुव्यङ्ग्यद्वये-नैत्यर्थः, उत्प्रेक्षित इति—उत्प्रेक्षालङ्कारो व्यङ्ग्य इत्यर्थः ।

सुम इति—भो अम्भोधरसुभग ! मेघ इव सुन्दर श्रीकृष्ण ! यद्यस्मात्तव पदाम्भोज-स्याम्भः गङ्गा महादेवस्याधिशिरः शिरसि पदमास्पदमकृत, तत एव हेतोस्त्वां सर्वोत्कृष्टं किं सुमः ? तव चरणोदकस्पर्शेन स महादेवो गुणैभ्यो मुक्तः सन् परं ब्रह्माभवत्, हे परम ! ननु देहसत्त्वं कथं महादेवस्य परब्रह्मरूपत्वमिति चेदत आह (८)—उमायै इति । महादेवस्य परमेश्वरत्वेन देहस्य नित्यत्वान्न नाशसम्भवः, अतः कविप्रौढोक्तिः ।

शोकेश्वरानुप्रासगरिमाऽर्थचमत्कारसहकारी, 'अदालोकि धनप्रभः सखि ! मयेत्यादिसन्दर्भे कृष्णस्य सिंहरूपेण वर्णनमिवेहापि तस्य कुञ्जरत्वेन वर्णनं समथोपयोगि सरसतावहचेति विदग्धजनसंवेदाम् । नायिका चात्र अभिसारिका मध्या प्रगल्भा वा, 'नदादीनां तटी तथा' (सा. द. ३५ परिच्छेदे) इति निर्देशानुसारेण यमुनातटमत्राभिसारस्थानमिति च ज्ञायते ।

(ड) 'ब्रजभामिनीध्यानेनानुभूय कर्णपूरः कविर्वर्णयती'ति साहित्यकौमुदीटीकायाम् (३१७) । अत्रापि मूले 'स्वभावोक्ति'पदं न निरूपलक्षणाघटितम् । यद्यपि व्रततिभिरित्यु

(८) 'परवज्ररूपत्वमित्यत आह' इति (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषु पाठः ।

तेन 'उमायै दत्वाहं वपुरपरमर्हञ्च भवत' इत्यादिना स वपुर्विरहेण परं ब्रह्माभवत्, त्वन्तु वपुषैव परं ब्रह्मेति वस्तु—इति कविप्रौढोक्तिश्चतुर्धा ।

कविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिर्यथा—

परिपुष्टे परिपुष्टं भीणे भीणं समन्नि समं ।

माधव ! तीए अंगं तुज्भ सिणेहेण घडिअं व ॥ १२

अत्र साऽयुषा जीवतीति न, अपि तु तव स्नेहेनैवेति वस्तु । 'तुज्भ सिणेहेण घडिअं वे'ति तस्या अङ्गत्वत्स्नेहोपादानमित्यङ्गान्तरादतिरिक्त-
न्तदङ्गमिति व्यतिकालङ्कारः—इति वस्तुनाऽलङ्कारः ।

श्रुतियुगमभिधत्ते श्रीलव्न्दवानेऽसौ-

त्यनुदिशमिति नेत्रद्वन्द्वमात्मा हृदीति ।

परिपुष्टे इति—परिपुष्टे परिपुष्टं क्षीणे क्षीणं समे समम् । माधव ! तस्या अङ्गं तव स्नेहेन घटितमेव ॥ हे माधव ! तव स्नेहे परिपुष्टे सत्यस्या अङ्गमपि परिपुष्टं भवति, अतस्तव स्नेहेन निर्मितमस्य अङ्गमङ्गान्तरात् पञ्चभूतारब्धादङ्गान्तरादतिरिक्तमित्यर्थः—
इति वस्तुना व्यङ्ग्योऽलङ्कारः । अत्र कविनिवद्धवक्तो द्वौ । यद्यपि लोकयवहारे देहस्य स्नेहारब्धत्वाभावात् प्रौढोक्तिस्तथापि कादिनोक्तिरूपाणामासां देहस्य प्रेमरब्धत्वेन स्नेहारब्धत्वं नावस्यमिति बोध्यम् ।

माधवरिरहेणान्तयाकुला काचिद्भुजसुन्दरी श्रीकृष्णमुदिश्याह—श्रुतियुगमिति ।
हे मद्भात्मन् श्रीकृष्ण ! 'अरे मत्कर्णद्वय ! भङ्गङ्गां श्रीकृष्णो दृष्ट' इति मया पृष्ठं श्रुतियुगं 'त्वं वृन्दावने वर्त्तसे' इत्यभिधत्ते । तथा च साऽनुरागवशा 'निरन्तरं कृष्णो वृन्दावने वर्त्तते' इति कर्णेन श्रवणीतीति भावः । पुनर्मया पृष्ठं नेत्रद्वन्द्वं 'त्वं सर्व्वसु दिक्षु वर्त्तसे' इति वदति । तथा च साऽनुरागाधिकात् सर्व्वतैव कृष्णं नेत्रेण पश्यतीति भावः । पञ्चान्नया पृष्ठं आत्मा बुद्धिः 'त्वं हृदये वर्त्तसे' इति वदति । तथा च सा बुद्ध्या निरन्तरं त्वां हृदये पश्यतीति भावः । तेषां वचने मम निर्द्धारो न जातः—अतस्त्वं पृच्छसे, निश्चयं कृत्वा वद, त्वं कुत्र भवसि ? कथा एतावत्प्रीडायामप्यनिःसृतत्वाद्देहरूपा मम

पमालङ्कारेण तासां तन्वङ्गत्वकोमलत्वादिवस्तुन एव द्योतनं, तथापि तदध्यासमूलभूताति-
शयोक्त्यलङ्कारसुखेणेत्यलङ्कारस्यैव व्यङ्ग्यत्वाभिधानं, 'प्राधान्येन अपदेशा भवन्ती'त्यभिधुक्त-
निर्द्देशात् । मधुररससर्व्वस्वस्य भगवत्स्ताडशानां तदङ्गमानाच्च वर्णनं विष्णवकविसम्पदायस्य
स्वभावसिद्धम् । 'एल एल कौंठा अज्जेर नावणी अवनी वरिशा शोत्र' इत्यादि वङ्गभाषा-
निबद्धपदजातमत्र निदर्शनम् ।

क नु भवसि महात्मन् ! ब्रूहि कष्टासवोऽमी

खदनुसरणपात्र्याः कण्ठ एव भ्रमन्ति ॥ १३ (ठ)

अत्र कविनिवृद्धानुरागिवाला वक्त्री । अस्याः प्रौढोक्ती शब्दप्रत्यक्षानुभव-
रूपं प्रमाणत्वं परस्परव्याहतमपि सर्वमेव प्रमाकरणम् । न कुत्राप्य-
प्रामाण्यमिति वस्तु, तेन च त्वं व्यापकोऽसीति वस्तु, तेनैकस्य सर्वानुगत-
त्वादिरोधे विरोधालङ्कारो व्यतिरेको वा । 'क नु भवसी'ति प्रश्नेन सन्देहा-
लङ्कारः, तेन 'महात्मनि'ति कदाचिद्यदि न ब्रूषे, तदा कपटी त्वमिति
हेत्वलङ्कारः । तेन 'कष्टासवोऽमी त्वदनुसरणपात्र्याः कण्ठ एव भ्रमन्ती'ति,
प्राणाख्दनुसरणे तव पञ्चादगमने पात्र्याः पथिकाः सन्तस्वदार्तामप्राप्य स्वस्थानन्त्यक्ता
कण्ठ एव भ्रमन्ति । अत्र यद्यपि लोकव्यवहारदृष्टैकव्यक्तेरेकस्मिन् क्षणे स्थलत्रय-
वर्त्तित्वस्यासम्भवेन तज्ज्ञानस्यासम्भवात् प्रौढोक्तिस्तथाप्यचिन्तैश्वर्य्यं श्रीकृष्ण एकक्षणे
स्थलत्रयन्वर्त्तित्वं नासम्भवमित्याह—अस्याः प्रौढोक्ताविति । प्रमाणत्वं परस्परव्याहतं,
एकक्षणे स्थलत्रयवृत्तित्वस्य प्रमात्मकज्ञानजननेऽसमर्थमपि सर्वमेव प्रमाणत्वं प्रमा-
करणम् । कृष्णे न कस्यापि वस्तुनोऽसम्भवः, अतो न कुत्राप्यप्रामाण्यमिति वस्तु यङ्ग
वस्तुरूपमेको भेदः । पुनस्तेन व्यापकत्वरूपवस्तुनैकस्य परिच्छिन्नस्य सर्वत्रानुगतत्वविरोधेन
विरोधालङ्कारः । यद्यपि परमेश्वरत्वेन नायं विरोधः (१) इत्युच्यते, तथापि व्यतिरेकालङ्कारस्तु
भवत्येवेत्याह—व्यतिरेको वेति । एतादृशः पुरुषोऽन्यो नास्तीति पुरुषान्तरा-
दिलक्ष्योऽयमिति व्यतिरेकालङ्कार इत्यर्थः । तथा च वस्तुयङ्गोऽलङ्कार इति द्वितीयो
भेदः । तेन सन्देहालङ्कारेण—तथा च मत्सन्देहनिवर्त्तकं वाक्यं यदि न ब्रूषे तदा त्वं न
महात्मा किन्तु कपटीति हेत्वलङ्कारः । तेनालङ्कारयङ्गोऽलङ्कार इति तृतीयो भेदः ।
तेन हेत्वलङ्कारेण मत्प्राणाः कण्ठ एव घूर्णन्ते, अतो निर्णायक्यतामिति वस्तु यङ्गम् ।

(८) पद्ममेतत् कविकर्णपूरगोस्वामिनो गुरोः सुगृह्यैतनान्नः श्रीमदाचार्य्यश्रोनाथस्य ।
अयमेवावस्थाविनिवेशः प्रेमोन्माद इति वैष्णवैर्गीयते । श्रीराधाभावभावितानां श्रीकृष्ण-
चैतन्यचरणानां नीलाचलवर्त्तिनामित्येवावस्था तच्चरितेषु प्रकटिता । एवमपि लोके
नायकनायिकादयः खदयितानामुदन्तादिग्रहणायापरनिर्दिष्टदृष्ट्यादिमार्गणं तथा तदात्मीयतो
वादादसङ्गावादाकाङ्क्षन्ते, पञ्चात्त विरहव्याकुलाः 'प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः
सा पुरः सा पर्यङ्के सा दिशि दिशि चा से'त्यादि जल्पितमालापयन्तः मनःसु,
अनिष्यन्तोऽपि नाप्रवन्तः स्वभवने स्वस्मिन्नेव वा प्रतिनिवर्त्तन्ते ।

(१) 'यदि परमेश्वरत्वे नायं विरोधः' इति (क) पुस्तके, 'यद्यपि परमेश्वरत्वेन नायं विरोधः' इति
(ख) पुस्तके पाठः ।

SGDF

[मदसवः स्वस्थानं त्यक्तवन्त एव निर्णयमज्ञात्वा कण्ठ एव घूर्णन्ते, अतो निर्णीय कथतामिति वसु । इदं पद्यमस्मद्गुरोः— इति कविनिवध्वक्तृप्रौढोक्तिश्चतुर्धा ।

शब्दार्थभूरेक एव—

४५ का

शब्दार्थोभयशक्त्ययो ध्वनिरिक एव । केषाञ्चिन्मतेऽत्रापि वस्त्वलङ्कार-
सङ्गावादनैकविधत्वं स्यात्, तन्निरासाय 'एव'कारः । किन्तु तन्मतम् न
सङ्गच्छत इति न तेन लिखिष्यमाणभेदादाधिक्यमपि भेदानाम् । (ण)

यथा—

अशेषसन्तापहरो जनुर्भृतां सदावलाकामदमेदुरद्युतिः ।

त्विषाच्चयैर्मैमाधव ! जीवनप्रदो भवान् भुवं श्यामयते घनो नभः ॥ १४

परमतेऽत्रापि वस्त्वलङ्कारसङ्गावः (त) । यथा वा—

तथा चालङ्कारव्यङ्ग्यं वस्त्विति चतुर्थो भेदः । एवं सत्येकस्मिन्नेव श्लोके चतुर्धा भेदो
द्रष्टव्यः । अतएवेतत्पद्यं कवेरतिशयशक्तिद्योतकमिति ज्ञेयम् ।

तन्मतं न संगच्छत इति न, अपि तु संगच्छत एव (ण) । तेन तन्मते लिखिष्यमाण-
भेदादपि भेदानामाधिक्यमपि बोध्यम् ।

उभयशक्त्यङ्गवस्य ध्वनेरुदाहरणमाह—यथेति । है माधव ! भवांस्त्विषाच्चयैः कान्ति-
समूहेभुवं श्यामयते श्यामं करोति, मेघस्तु त्विषाच्चयैराकाशं श्यामयते । एवमवलानां
कामदश्चासौ स्निग्धद्युतिश्चेति तथाभूतो भवान्, मेघोऽपि वलाकया वकपङ्क्त्या शोभा-
जन्यमदो यस्य तथाभूतश्चासौ स्निग्धद्युतिश्चेति । मेघपक्षे जीवनं जलम् । अत्र मेघ-
कणायोरुपमालङ्कार एव व्यङ्ग्यः, न तु व्यङ्ग्यान्तरम् । स चोपमालङ्कारो 'वलाका'-
'जीवना'दिरूपपरिवृत्तसहपदव्यङ्ग्यत्वाच्छब्दशक्त्यङ्गवः, तथा देहधारिणामशेषसन्तापहर
इति परिवृत्तिसहविशेषणपदन्यार्थव्यङ्ग्यत्वादर्थशक्त्यङ्गवश्च ज्ञेयः । परमतेऽत्रापि कष्टेन
वस्त्वादिव्यनिसङ्गावः स्वीक्रियत इत्युभयशक्त्यङ्गवस्योदाहरणान्तरमाह (त)—यथा वेति ।

(ण) अत्रोभयशक्त्यध्वनेरनैकविधत्वं पूर्वतरप्रसिद्धानलङ्कारिकचक्रमतानुसारिणा
कविकर्णपूरेण न स्वीकृतमिति मूले कारिकातः, 'केषाञ्चि'दिति वृत्तौ निर्द्देशात्, 'कि'न्त्विति
तत्र प्रयोगाच्चोपपद्यते । तथाप्यसार्वत्रिकं ग्रन्थकारानभोष्टमपि मतं प्रमाणैकुर्वन्निः-
टीकाकङ्क्षिरुभयपक्षावलम्बनयाजेन सामञ्जस्यसाधनाय चेष्टितमिति द्रष्टव्यम् । सर्वत्रैव
संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनावभयशक्त्यत्यन्तमिति यदत्र कैश्चिदुच्यते, न तच्चार । यदाहुरुद्द्योतकाराः
काव्यप्रकाशटीकायाम्—'एतेन शब्दार्थयोरन्यतरस्य व्यञ्जकत्वेऽपरस्यापि सहायत्वेनोक्तत्वात्
सर्वत्रैवोभयशक्तिमूलत्वमित्यपास्तं, योऽर्थो व्यञ्जकस्तदोद्यकशब्दस्य, यः शब्दो व्यञ्जकस्त-
दोद्धार्यस्यापि व्यञ्जकत्वमिति तदाश्रया'दिति ।

(त) केषाञ्चिन्मते उभयशक्त्यङ्गवे ध्वनावपि वस्तुतो वस्तुनोऽलङ्कारस्य च, अलङ्कारा-

मध्वन्तकत् सुमनसामामोदेर्घाणतर्पणः।

राधाद्यपरपर्यायो माधवः कस्य न प्रियः ॥ १५

वाक्येऽष्टादशधा त्विमे । ४६ का

इमेऽष्टादशधा ध्वनयो वाक्ये भवन्तीत्यर्थः । अष्टादशधास्य तु—अविवक्षितस्य वाच्यस्य द्वौ भेदावर्थान्तरसंक्रमितमत्यन्ततिरस्कृतञ्चेति । विवक्षितवाच्यस्य षोडश—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य एकः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्च पञ्चदश । तत्र शब्दशक्त्युद्भवो द्वौ, अर्थशक्त्युद्भवो द्वादश, उभयशक्त्युद्भव एकः ।

वाक्य एव द्विशक्त्यात्यः—४७ का

शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवो ध्वनिर्वाक्य एव । 'इध वुंदाअणमज्जे' (२य किरणे १ श्लोकः) इत्यादि तदुदाहरणम् ।

काचिद्गुणसुन्दरी गुरुजनशङ्कया श्लेघेण खसखीमाह—हे सखि ! माधवो वैशाखः कस्य न प्रियः, पक्षे ओक्तव्यः । मध्वोऽन्तेत्यान्तकत्, वैशाखस्य प्रथमदिनारम्भ एव तेत्यान्तर्हानादिति ; कृष्णपक्षे मधुनाम्नो दैत्यस्यान्तकत् । सुमनसां खोद्भवपुष्पाणामाशीर्दिर्जनानां घ्राणं तर्पयतीति, पक्षे शोभनं मनो यासान्तासां सुन्दरीणामामोदेः खोद्याङ्गमन्वेर्घाणं तर्पयतीति । 'राधादि'शब्द एवापरपर्यायो यस्य सः, 'वैशाखे माधवो राध' इत्यभिधानात् ; पक्षे राधाया एवाद्यः प्रथमः, परः श्रेष्ठः, पर्यायः परिसरण-मनुगतित्यस्य सः । अत्रापि वैशाखकृष्णयोरुपमालङ्कारो यद्वाङ्मयः—स च परिवृत्तिसह- 'मध' 'सुमनः' 'राध'पदयद्वाङ्मयाच्छब्दशक्त्युद्भवः, तथा परिवृत्तिसहान्तकदामोदघ्राण-ताणामा'दिविशेषणपदजन्यार्थवद्वाङ्मयादर्थशक्त्युद्भवश्च ।

वाक्य इति—परस्परसक्तिमत्पदनिचयघटितत्वं वाक्यत्वम् । तथाच पूर्वोक्तानि सर्वाण्ये-नीदाहरणानि वाक्य एव दत्तानि, न तु स्वतन्त्रैकैकपद इति भावः । अष्टादशप्रकाराणां गणनामाह—अष्टेति । षोडशप्रकाराणां विवक्षितवाच्यानां गणनामाह—असंलक्ष्यक्रमेति । पञ्चदशप्रकाराणां संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानां गणनामाह—तत्र शब्दशक्त्युद्भव इति । तेषां ध्वनीनां मध्ये शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवो ध्वनिस्तु वाक्य एव सम्भवति, न तु पदे ।

वस्तुनोऽलङ्कारस्य चेत्यादिकया दिशा ध्वनेरनेकविधत्वं सम्भवति । तन्मते 'अशेषसन्तापहर' इत्यादी श्लेषालङ्कारवलेनोपमा यद्वाङ्मया, ततश्च 'सन्तप्तानां त्वमसि शरण'मिति श्लेषास्य निचयश्च सर्वाभीष्टपूरकत्वरूपं वस्तु ध्वनितम् । तत्तु गौणरूपेण भवतीति 'कष्टे'नेत्यक्तं नीकालता । एवमेव द्वितीयोदाहरणस्यालङ्कारमात्रव्यङ्ग्यमयस्यावतारणमिति टीका-सम्प्रदायनम् । वस्तुतस्तूदाहरणद्वयेमेकैकचामधिरोहति अतोऽत्र टीकायां 'स्वीक्रियते' इति पदान्तात् 'इति'पदस्य निरर्थकमुद्देश इति प्रतिभाति ।

पदे सप्तदशापरे । ४८ का

उभयशक्तुत्वं विनाऽपरे सप्तदश पदेऽपीत्यर्थः । तथा च—

Dhvanyaloka— ‘पदद्योत्येन सुकवेष्वनिना भाति भारती ।

under III. 2. एकेनैव प्रसूनेन नववोद्यानकेतकी ॥’ इति (थ)

तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

पार्षदाः पार्षदा यस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीः कृपा कृपा ।

अवतारोऽवतारश्च स देवः केनैव सेव्यते ॥ १६

अत्र द्वितीय‘पार्षदा’दिशब्दा निरन्तरपार्श्वस्थत्वनिरपायत्वनिरुपाधित्व-
जनकमरणभावरहितत्वेष्वर्थान्तरेषु संक्रमिताः ।

तदुदाहरणमिति—तेषामष्टादशप्रकाराणामुदाहरणमित्यर्थः ।

उभयशक्तुत्वं विनाऽपरसप्तदशप्रकाराणां पूर्वं वाक्य उदाहरणानि दत्तानि, पदेऽप्युदा-
हरणानि सम्भवन्तीत्याह—उभयेति । ननु यत्किञ्चित्पदध्वनिना वाक्यसमुदाये (10)
कथमुत्तमत्वस्य व्यवहारस्तत्राह—प्रदेति । पदद्योत्येन ध्वनिना सुकवेर्भारती काव्यरूपा वाणी
भाति यथोद्यानस्या नवीना केतव्येकेनैव पुष्पेण भाति । केतकीवृक्षस्य नवीनदशायामेव
शोभातिप्रशय इति भावः ।

तत्र पदे । पूर्वोक्तलक्षणांशमूलव्यङ्ग्यभेदस्यार्थान्तरसंक्रमितवाक्यस्य केवलपद उदा-
हरणमाह—पार्षदा इति । अत्र द्वितीय‘पार्षद’पदस्य सदा पार्श्वस्थितत्वे लक्षणा, तथा
चान्येषां पार्षदापेक्षया भगवत्पार्षदस्य सर्वोत्कर्षो ध्वनितः, इति लक्षणांशलो व्यङ्ग्य

(थ) यत्रैकस्य पदस्य शक्तेः प्राधान्यमन्येषामानुगुण्यमाहं तत्र पदाश्रयता ; यत्र तु
विभिन्नपदानां क्रियाकारकरूपाणां शक्तेस्तुल्याता, तत्र वाक्याश्रयतेति विवेकः । एकस्यैव
पदस्य परिवृत्तिसहत्वासहत्वयोरुभयोर्युगपदसम्भवान्नोभयशक्तिमूलभेदस्य वाक्यव्यतिरेकि-
शब्दे सम्भवः, अतः पदपदांशदोतितध्वनयः सप्तदशैव । एषां पूर्वतो व्यतिरिक्ततया
विच्छित्तिवैशिष्ट्यवशादेव पृथक्गणना मन्तव्या, यदुक्तं ‘ध्वन्यालोकेऽधोर्दृष्टतपरिकर-
श्लोकोदाहरणेन (३१२) :—‘पदानां सारकत्वेऽपि पदमात्रावभाषिनः । तेन ध्वनेः प्रभेदेषु
सर्व्वेष्वेवास्ति रम्यता ।’ मूलोद्धृतं पदं ध्वन्यालोकस्थितपदस्य रूपान्तरमितौव प्रति-
भाति । सुद्रितध्वन्यालोकपुस्तके पाठस्वित्थम् दृश्यते—“विच्छित्तिशोभिनेकेन भूषणेनेव
कामिनी । पदद्योत्येन सुकवेष्वनिना भाति भारती ।” दर्पणोद्धृतपाठस्तु ‘एकावयवसंस्थेन
भूषणेनेव कामिनी’त्यादि ।

SGDF

तवानुकम्पा तु तवैव शोभते ममापि दीर्जन्यमहो ! ममापि हि ।

रतिर्न दीर्घा मम, दीर्घमेव ते प्रेम, प्रियाऽहं तव कृष्ण ! किं ब्रुवे ॥ १७

अनानुकम्पा अननुकम्पा, दीर्जन्यमदीर्जन्यं, न दीर्घा दीर्घा, दीर्घं अदीर्घं, प्रिया अप्रियेत्यन्तरिरस्कृतम्—इत्युभयं पदगमनम् । 'फलमपि फलं माकन्दाना'मित्यादौ (३य किरणे १म श्लोके) 'सौभाग्यमेतदधिक'मित्यादौ (३य किरणे ३य श्लोके) चोभयोर्वाक्य एव विश्रान्तिरिति भेदः । (६)

एकस्मिन्नेव 'पार्षदे' पद उत्तुर्कर्षादर्थेन संक्रमितत्वादर्थान्तरसंक्रमितश्च ज्ञेयः । एवं द्वितीय'लक्ष्मी'पदेनानपायित्वे लक्षणा—तथा च भगवत्सत्पत्तिरेवानपायिनी, अतः सर्वोत्कृष्टेति ध्वनिः । द्वितीय'कृपा'पदेन निरुपाधित्वे लक्षणा, तथा च भगवत्कृपैव सर्वोत्कृष्टेति ध्वनिः । द्वितीया'वतार'पदेन जन्ममरणभावराहित्ये लक्षणा—तथा च भगवदवतार एव सर्वोत्कृष्ट इति ध्वनिः ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य केवलपद एवोदाहरणमाह—तवेति । काचिन्मानिनी श्रीकृष्णं प्रति खोक्तृषट्वचनमाह—तवानुकम्पा कृपा तवैव शोभते । अत्रा'नुकम्पा'पदस्याकृपायां विपरीतलक्षणा, तथा च कठोरत्वदोषेण त्वं दुष्ट इति ध्वनिः । वाच्यार्थस्य तिरस्कारः स्पष्ट एव । 'दीर्जन्य' पदस्य सौजन्ये विरुद्धलक्षणा, तथा च स्वस्योत्कर्ष इति ध्वनिः । मम रतिर्न दीर्घा विरुद्धलक्षणाया दीर्घेत्यर्थः । तव प्रेम दीर्घं विरुद्धलक्षणायाऽदीर्घ-मित्यर्थः । तवाहं प्रियेत्यत्र 'प्रिया'पदस्याप्रियायां लक्षणा, तथा च मम निकटे तवागमनमनुचितमित्युपात्मो ध्वनिः । 'फलमपि फलं माकन्दाना'मिति पूर्वोक्तो-दाहरणस्य द्वितीय'फल'पदस्याधरापेक्षया निन्द्यत्वध्वनौ 'सह तुल्यितु' तेनेतिर्षा न किञ्चन

(६) 'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थं ज्ञानं शब्दः करोति हि' इति न्यायेनात्र विपरीतलक्षणा-समाश्रयणा'दनुकम्पा'दिपदस्य इत्यर्थबोधः । तस्मादतिनिष्ठुरत्वं, भक्ते त्वदेकप्रकरणे च मयि न ते कृपालेश इत्यहो इहानिष्टमनाचरतो मम पूर्वजन्मदुष्कृतधारेत्यात्मतिरस्कारश्च । एवमेव 'रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषाराविलमण्डलः । निःश्वासान्म इवादर्शश्चन्द्रमान न प्रकाशते ।' इति रामायणपद्यो, 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जायति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥' इति श्रीमद्भगवद्गीतापद्यो च पद्य एव विरुद्धार्थप्रतीतिः, अतस्तच्छब्दस्य एव ध्वनिरित्यलम् । एवमपि 'तं वञ्चय' इत्यादनन्तरोदाहृते पद्ये तादृग-नुभवेकगोचरताद्योक्तानां 'तद्'दिपदानामेव प्राधान्यम्, अन्येषां तु तदुपकारित्वमेवेति मुख्यतः पदमूल एव व्यपदेशः, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । 'तन्मञ्जुमन्दहसित'मस्मितानि तानि सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्री'रित्यादिपद्विपर्ययजकतत्त्वोक्त इवेहापि अन्वयानामपदानां व्यञ्जकता बोध्या ।

तं वञ्चयं सो एप्सो तं रुञ्चं तं सरीरसोरब्धं ।

ते अहरमहुरिमाणो दाणिं हालाहलं जाञ्चं ॥ १८

अत्र 'तदा'दिपदान्यनुभवगोचरानर्थान् प्रकाश्य पूर्वममृतवदासीत् सम्बन्धमिति वस्तु प्रकाशयन्तीति पदगतो ध्वनिः ।

शब्दशतुद्भवो यथा—

मुग्धे ! पद्मिनि ! कुलजे ! मा कार्षीरत्र विश्वासम् ।

अनवस्थितोऽतिमदतः सोऽयं साक्षादनेकपः कृष्णः ॥ १९

अत्रा'नेकप'शब्द एकार्थोऽपि कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिवशादनेकार्थतां गतः सन् 'मुग्धे' इत्यादि सम्बोधनत्रयार्थेन साधनेन साध्यं स्वगतमनवस्थित्वादिकम्—यथा त्वं मुग्धा, अयमनवस्थितः, त्वं कुलजा, अयमतिमदः, त्वं पद्मिनी, अयमनेकपो हस्तीत्यर्थत्रयं बोधयति । अनेकं पातीति, अनेकेन पिवतीति च,—'पद्मिनी'ति नायिकाविशेषः, कमलिनीति च । त्वं कुलजा, अयमनेकं पिवतीति मत्तश्च, तेनात्र विश्वासं मा कार्षीर्यतोऽतिमदतोऽनवस्थितः । मदो दानं गर्वश्च, तेनास्य सङ्गात् करिसङ्गादिव पद्मिन्यास्तव विमर्द्दां भविष्यतीति वस्तु, तेन चानवस्थितत्वेनातिमदत्वेन चायन्त्वामवश्यं मर्दयिष्यतीति युज्यते इति वाक्यान्तरस्यापेक्षा वर्तते ; एवमन्येषां न्यूनताबोधकस्य 'अधरोऽधर' इति वाक्यस्यापेक्षा वर्तते, अतो न तत्र केवलपदमात्रे ध्वनिरिति । 'सौभाग्यमेतदधिकमिति पूर्वोक्तोदाहरणस्य 'सौभाग्या'दिपदानां विरुद्धलक्षणया प्रेमशून्यत्वरूपध्वन्यर्थबोधे 'न सूर्यते न भवतात्मशब्दस्य मार्गे' इत्यादि बहुवाक्यानामपेक्षा वर्तते इति न पदमात्रे ध्वनिः ।

अभिधामूलध्वनेः प्रभेदस्य शब्दशतुद्भवस्य पदमात्रे क्रमेणोदाहरणद्वयमाह—तं वञ्चयमिति । तद्वचनं स सप्तशब्दच्छरीरसौरभ्यम् । तेऽधरमधुरिमाण इदानीं हालाहलं जातम् ॥ अत्र वाक्यान्तरापेक्षां विना केवल'तत्'पदेनैव वचनादौनाममृतत्वं ध्वनितम् । 'आश्रमात्रे विलसदुदय' इति (३५ किरणे ४ श्लोके) पूर्वोक्तपदो प्रसिद्धचन्द्रादप्रतिरेकालङ्कारध्वनावनेकवाक्यानामपेक्षा स्पष्टेवेति ।

मुग्ध इति—हे मुग्धे ! अत्र कृष्णे विश्वासं माकार्षीर्यतोऽयमनवस्थितो भृष्ट इत्यर्थः । एवमतिमदादनेकपो मत्तहस्ती च । न'न्वेकप'शब्दोऽनेकचनप्राशनकर्तृरिच्छादिव, तत् कथमवयवव्युत्पत्तया तस्य हस्तिबोधकत्वमित्यत्र आह—अत्रिति । असम्भवोऽप्यर्थः कविनिबद्धवक्तृप्रौढिवशात् सम्भवतां प्राप्नोति, अतो'नेकप'शब्दस्य हस्तिवाचकत्वं नासम्भवमिति बोध्यम् । मुग्धे इत्यादीति—हे मुग्धे ! हे पद्मिनि ! हे कुलजे ! इति सम्बोधनानां

वस्त्वन्तरञ्च । हस्तिसाधर्म्यादुपमालङ्कारः, अनवस्थित इति हेत्वलङ्कारः, अनेकस्य भर्त्तेति स्वभावोक्त्यलङ्कारः—इत्यलङ्कारव्यञ्जकः शब्दशक्त्युद्भवः पदगतः ।

पदगतार्थशक्त्युद्भवः स्वतःसम्भवी यथा—

णिहुअणकधाहिं धखा णिअपरिवारं सुहावन्ति ।

अप्याणं पि ण हु तदा सुमरइ दाणिं भणादु किं भोदी ॥ २०

अत्र न ता धन्यास्त्वमेव धन्या, तासां सखीभ्यो वयमस्मितसुखिन्यः ; त्वदानन्दाविशदेव वयमकथनेऽप्यानन्दभाजः, तासु तत्कथयैवेति 'धन्या'पदगतः स्वतःसम्भवी । अपरे तूह्याः, ग्रन्थगौरवभयान्नोदाक्रियन्ते । वाक्यगताः पूर्वमेव कियन्तो दर्शिताः ।

सुगन्धत्वपद्मिनीत्वे (II) कुलजात्वरूपार्थतयेण साधनेन साधनज्ञानेन श्रीकृष्णगतमनवस्थितात्वादर्थत्रयं साध्यं यथासंख्येन बोधयति । तथाहि तव मौग्धं विलोक्यैव तस्य घाटं प्रादुर्भवति, न तु सर्वदा दृष्टः । एवं तव कुलजात्वमाकर्ण्यैव मत्तो भवति, न तु सदा मत्तः । एवमन्यत्रापि त्वं सुग्धा, अयमनवस्थितो दृष्टः । 'अनेकप'शब्दस्य व्युत्पत्त्या नानार्थत्वमेव बोधयति—अनेकमिति । अनेकवधूजनं प्राति स्वाङ्गसङ्गदानेन रक्षतीति व्युत्पत्त्या 'अनेकप'शब्दो'नेकवधूपति'शब्दोस्तुत्यार्थत्वा'दनेकप'शब्देनानेकवधूपतिः श्रीकृष्णो बोध्यः । एवमनेकमधरं पितृतीति वृत्तपत्त्याऽपि कामोन्मत्तः कृष्ण एव बोध्यः । तथाऽनेकेन स्त्रीपुत्रादिना पिबतीति वृत्तपत्त्या हस्ती बोध्यः—मत्तहस्तिनः स्वभाव एवार्थं यत् स्त्रीपुत्रादिभिः सहैव जलं पिबति, तान् पाययति च । यदाऽनेकाभ्यां शुण्डसुखाभ्यां पिबतीति । हस्तिपक्षे मदो दानं मदजलमित्यर्थः, कृष्णपक्षे मदो गर्वः । तेन चेति—तेन वस्तुरूपव्यङ्गेनेत्यर्थः । अनवस्थितत्वेन धूर्त्तत्वेनातिमदत्वेन च हेतुनाऽयं श्रीकृष्णस्त्वं न त्यज्यति, किन्त्ववश्यं मर्दयिष्यत्येवेति वस्त्वन्तरं व्यङ्ग्यम् । अनवस्थितत्वेन हेतुना भाविमर्दनस्यानुमानाहेत्वलङ्कारश्च व्यङ्ग्यः । वस्तुतस्तु श्रीकृष्णो'नेकस्य जगतो भर्त्ता'त्वेनैकपशब्देन स्वभावोक्त्यलङ्कारश्च बोध्यः । पदगत इति—अत्र परस्परान्वितपदद्वयघटितवाक्यं विनैव केवल 'पद्मिनी'पदेन केवला'नेकप'पदेन च तत्तद्वन्त्यर्थबोधो जायत इति भावः ।

णिहुअणेति—निधुवनकथाभिर्धन्या निजपरिवारं सुखापयन्ति । आत्मानमपि न हितदा स्मरति इदानीं भणतु किं भवती ॥ 'निधुवन'शब्दो नाधिकानायकयोः सम्भोगवाची ।

पञ्चविंशत्ततो भेदाः —

४६ का

ततोऽष्टादशभिः सप्तदशभिश्चेत्यर्थः ।

—प्रबन्धेऽपरार्थशक्तिभूः । ५० का

अर्थशक्तुर्गङ्गवो द्वादशविधो ध्वनिः प्रबन्धेऽपि ।

सप्तचत्वारिंशदतः—

५१ का

अतो हेतोः सप्तचत्वारिंशद्भवति । प्रबन्धे दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

सहन्ति गंधं बि ण वै जणाणं णवप्पसूत्रा सअला हि गाओ ।

ण तेण दोहो ण पअप्पसंगो अज्जे बहूओ तुह विस्सवेंति ॥ २१

अत्र वधूभिः प्रेषिता श्वश्रूधात्रा नम्री तासां श्वश्रूं प्रति कथयति । तच्छ्रुत्वा सापि जरती तामाह—

करेमि किं णत्तिणि धत्तिआए वएस्सरीं लंभिअ विस्सवेहि ।

तुहाण सव्वं मह गोहणादिधणं जणाओ वि सुहं च दुक्खं ॥ २२ (घ)

न ता धन्या इति—तासां प्रेम्नोऽल्पप्रमाणत्वेन सम्भोगजन्यानन्दस्याल्पप्रमाणत्वम् । तथा च तासां सम्भोगसमये देहादनुसन्धानसत्त्वात् सखीनामग्रे तत्समयोचितवृत्तान्तकथनं सम्भवति, तव त्वानन्दानां सम्मर्दनेनात्मानुसन्धानमेव नासीत्, कुतः सखीनामग्रे विशेष-वार्त्ताकथनसम्भावनापि, अतस्तासां सखीभ्यः सकाशादयमतिमुख्यः । अत्र वाक्यं विनैव केवल 'धन्या'पदेन स्वतःसम्भवी ध्वनिर्वोध्यः । अपरे कविप्रौढोक्तिकविनिवद्धवक्तृ-प्रौढोक्तादायो ध्वनयः पदनिष्ठाः स्वयमेवोच्चाः । वाक्यगता ध्वनयस्तु पूर्वं कियन्त एव दर्शिताः, न तु तत्रापि विस्तरः कृतः ।

(घ) 'धत्तिआए' इति प्राकृते स्वार्थिकः, 'क'प्रत्ययः । युष्माकमित्यर्थे 'तुह्माण', 'तुह्माणं' 'तुह्माण' 'तुह्माणं' इत्यादि प्रयोगाः प्राकृतरूपावतारे लक्षिताः, अतो नात्रासाधुत्वम् । एवमपि 'कुमरेण उक्तं' इति चतुर्थपदस्थवृत्तीयचरणे सन्ध्यभावो न दोषाय 'वहुल'मिति तत्रैव संहिताविभागे निर्द्देशात् । प्रबन्धेऽत्र श्रीकृष्णानयनस्यावश्यम्भाविताद्योतनेन वल्लवाङ्मनानां मनोरथसम्पूत्तेस्तापत्त्यर्थं ध्वनितम् । स च भगवाद्दोहकुशलस्तथा नवनीत-भिच्चरिति च वक्ष्यते । तथा च 'नवनीलमेघरुचिरः परः पुमानवनीमवाप्य धृतगोपविग्रहः । नवनीयकौत्तिरमरैरपि स्वयं नवनीतभिच्चरधना स चिन्त्यते' इति श्रुतिवत्त्वमङ्गलपदो तनुस्वरूपोक्तिः । अत्रापि वृत्तौ यदपल्लुतिस्वभावोक्त्यन्तरनिश्चयाख्यालङ्काराणां निर्द्देशः, स च प्राक्प्रतिपादितया दिशाऽमीषां निरुक्तार्थमभिलक्ष्यीकृत्य—वस्तुतस्तु नामीषां सर्वेषां स्त्रीकारोऽत्र सर्वाङ्गकारिकसम्मत इति ज्ञेयम् ।

सुदुष्प्रश्नोद्वा मह सव्यगाधो पुता बिदूरे किमहं करोमि ।

विलोचनादो तुह णंदणस्स सुदुष्प्रश्नोद्वा वि सअंपअोद्वा ॥ २३

इति जरत्युत्तरान्ते गोष्ठेश्वरीं गत्वा तथा यदुक्तं तत् कथयति—

एवं क्खु ताए भण्णिदा गदाहं वएस्सरीं उत्तवदी समत्थं ।

उत्तेण ताए कुमरेण उत्तं गोसंपअोद्वा मम ण कवु होइ ॥ २४

इति चतुःसंवादप्रवन्धे वधूभिः कृष्णसन्दर्शनार्थमुपायसनवेत्य प्राकरणिक-

दुःप्रदोद्वागोद्वाभावप्रसङ्गः स्वयं प्रति विज्ञापितः । अत्रापह्नुतिनामा-

लङ्कारः, (१२) तथा च दोद्वापायच्चिन्तयित्वा हे धात्रिकानमि ! गोष्ठेश्वरीं गत्वा

विज्ञापयेत्तुत्तरं कृतमितुत्तरालङ्कारः । ततश्च 'सुदुःप्रदोद्वा मम सर्वगाव'

इति स्वभावोक्तिरलङ्कारः । 'विलोकना'दित्यादिनाऽतिशयोक्तिः, तथा च

तत इति—तथा च पूर्वोक्तवाक्यगताष्टादशभिस्तथोभयशक्त्यङ्गवध्वनेस्तु केवलपद्गतत्वा-
सम्भवादतः पदगतवत्तदशभिश्च मिलित्वा पञ्चत्रिंशद्भेदाः सिद्धा इति भावः । चतुर्भिः
पञ्चभिर्वा श्लोकैः सिद्धा या कल्पनाकथा सा प्रवन्धः (न) । तत्रार्थशक्त्यङ्गवे द्वादशविधो
ध्वनिः सम्भवति ।

सहंतीति—सहन्ते गन्धमपि न वै जनानां नवप्रसूता सकला हि गावः । न तेन दोद्वा
न प्रयः प्रसङ्ग आर्य्य ! वध्वत्त्वां विज्ञापयन्ति ॥

करोमीति—करोमि किं नमि ! धात्र्या ब्रजेश्वरीं लब्ध्वा विज्ञापय । शुद्धाकं सर्वं
मम गोधनादिधनं जना अपि सुखञ्च दुःखम् ॥ सुदुष्प्रदोद्वा मम सर्वगावः पुत्रा विदूरे
किमहं करोमि । विलोकनात्तव नन्दनस्य सुदुःप्रदोद्वा अपि स्वयंप्रदोद्वाः ॥

जरत्या उत्तरनन्तरं गोष्ठेश्वरीनिकटं गत्वा तत्सर्वं कथितं, पश्चात्तथा गोष्ठेश्वर्या
यदादुक्तं तत् सर्वं पुनर्वध्वनिकटे आगत्य धात्र्या नम्री कथयति—एवमिति । एवं खलु
तथा भणित्वा गताऽहं ब्रजेश्वरीसुक्तवती समस्तम् । उत्तेन तथा कुमारयोक्तं गो-
संप्रदोद्वा मम न खलु भवति ॥ गोशब्दः प्रभातकालवाची ।

(न) चतुर्भिः पञ्चभिर्व्यत्युपलक्षणम्—तच्च प्रकृतोदाहरणानुकूलमिति नानर्थक्यापातः ।
एवमपि प्रकाशकदुदाहृते महाभारतीयकर्णपूर्वस्य गृध्रगोमायुसंवादे चतुःश्लोकां 'प्रवन्ध'-
पदस्य सिद्धता । वस्तुतत्त्वर्थपरम्यराघटितवाक्योच्यमात्र एव 'प्रवन्ध'पदस्य रूढिः, तदर्थके
प सन्दर्भं सर्वत्रार्थशक्त्यङ्गवो ध्वनिरेवेति महाकविसन्दर्भसचयोल्लेखे प्रतिपाद्यते । अत्र
विषये ध्वनिकृन्तनमेव प्रमाणम् ।

सुखदोहो परिश्रमस्तस्य न भविष्यतीति वस्तु । गोसंप्रदोहः प्रभातप्रदोहो मत्तो न भवतीति निश्चयालङ्कारेण सायंदोहस्तु मया कर्त्तव्य इति वधूना-
[माशयं ज्ञात्वा क्लृप्तेन सङ्केतः कृत इति वस्तु—इति चतुःश्लोका समुदितः
प्रवन्धो हि मुख्यो व्यञ्जकः ।

तथाहि जनानां गन्धमपि न सहन्त इत्यन्यैरदोह्यत्वं वस्तु, तत्र 'नव-
प्रसूते'ति हेतोर्हेत्वलङ्कारः—तेन कृष्णं विना नासान्दोह इति श्वश्र्वा कृष्ण
आनायितव्य इति वस्त्वन्तरम् । 'न तेन दोह' इत्यनेन पयोऽभावाद्वयमक्रियाः
स्मः—अत्र मा कोपं कार्षीरिति च वस्त्वन्तरम् । 'तुहाण सन्ध'मित्यादिना
विनयमहिम्ना कृष्णोऽवश्यं ब्रजेश्वर्या प्रेषयितव्य इति वस्तु ।

एवं नाटकादिषु चेति तद्भेदकथनेनानन्त्यप्रसङ्ग इति नात्र लिखितः ।
एवं प्रवन्धेऽप्यन्य एकादशापि बोद्धव्याः ।

—पदांशाद्या रसाञ्जकाः । ५२८

पदांशवर्णरचना इति त्रितयमपि रसस्य व्यञ्जकं भवति । रसोऽत्वा-
संलक्ष्यक्रमः ।

चतुःसंवादेति—वधूभिः सह धात्रीनम्राः संवादः प्रथमः, पश्चाद्धात्रीनम्रा सह
जरत्याः संवादो द्वितीयः, तदनन्तरं ब्रजेश्वर्या सह धात्रीनम्राः संवादस्तृतीयः, तदनन्तरं
ब्रजेश्वर्या सह श्रीकृष्णस्य संवादश्चतुर्थः—इत्येवंक्रमेण चतुःसंवादो ज्ञेयः । अतिशयोक्ति-
रिति—विलोकनमात्रादेव प्रथमन्ता दुग्धा भविष्यन्ति, पश्चात् कृष्णस्ता घोष्यतीति
कार्थकारणविपर्ययात्माऽतिशयोक्तिरियच्चतुर्थी । मुख्यो व्यञ्जक इति—पूर्वोक्ता व्यङ्ग्या न
प्रधानीभूताः, अतएव प्रवन्धोऽमुख्यव्यङ्ग्यपरोऽपि सम्भवतीत्यर्थः ।

मुख्यव्यङ्ग्यानिवाह—तथाहीति । तत्रेति—व्यङ्ग्ये वस्तुन्यदोह्यत्वं इत्यर्थः । आनन्त्येति—
अनन्तध्वनिभेदप्रसङ्ग इति हेतोरत्र न लिखितः ।

पदांशाद्या इति—तै रसस्य त्रयोभेदाः—एवं प्रवन्धस्थल एको भेदः, एवं क्रमेण चत्वारो
भेदाः सिद्धाः । ननु वस्त्वलङ्कारादयोऽपि पदांशादीनां अनयः सम्भवन्ति, तत् कथं
पदांशादीनां रसमात्रव्यञ्जकत्वमुक्ता चतुर्धा भेदः कृत इत्यत्र आह—रसोऽत्रेति । रसशब्दो-
ऽत्रासंलक्ष्यक्रमसामान्य एवोक्तः, न तु रसमात्रे । अतः पदांशादिजन्यवस्त्वलङ्कारादयोऽप्य-
संलक्ष्यक्रमा भवन्तीति न दोषः । तथा च रसो हि वाक्यजन्यपदजन्यपदांशादिजन्यबोध-
सामान्य एवासंलक्ष्यक्रमः, वस्त्वलङ्कारादयस्तु पदांशवर्णरचनान्यबोध एवासंलक्ष्यक्रमाः,
न तु वाक्यजन्यबोधे पदजन्यबोधे वाऽसंलक्ष्यक्रमाः—अतएव रसेन सह वस्त्वलङ्कारादीना-

तेन तस्य तयो भेदाः, प्रवन्धेऽपि स कथ्यते । ५३ का
सः—असंलक्ष्यक्रमः ।

भेदास्तेनैकपञ्चाशत्—

५४ का

तेन पूर्वलिखितसप्तचत्वारिंशता चतुर्भिरेतैश्चैकपञ्चाशद्भवति ।

पदांशाः पदैकदेशाः । ते च—

प्रकृतिः प्रत्ययः कालो वर्त्तमानादिरेव यः ।

सम्बन्धो वचनञ्चापि पुरुषव्यत्ययोऽपि च ॥

तद्धितञ्चोपसर्गश्च निपातः सर्व्वनाम च ।

कर्मभूताधिकरणमव्ययीभाव एव च ।

तथा पूर्व्वनिपातश्च पदांशाः परिकीर्त्तिताः ॥ ५४^(क) का

रचना च त्रिधा दीर्घमध्यरिक्तसमासतः ॥ ५४^(ख) का

दीर्घसमासा मध्यसमासाऽसमासा चेत्यर्थः ।

वर्णा मृदुकठोराद्यास्ते पञ्चात् प्रतिपादिताः । ५४^(ग) का

आद्यशब्दान्धुराः । एषां व्यञ्जकत्वे दिङ्मातृमुदाहरणम् ।

तत्र प्रकृतेर्यथा—

मा कुरु मानिनि ! मानं सुहृदां वचनं प्रवेशय अवणे ।

गोकुलमहेन्द्रतनयो भवतु सनाथः प्रसादमासाद्य ॥ २५ (प)

मेतावानेव भेदः । पदांशप्रकृत्युदाहरणे 'माकुरु मानिनि ! मान'मिति पदो 'लृच्'धात्वर्थस्य कृतेरैच्छिकत्वेन मानस्य न साहजिकत्वं, अतोऽपराधाभावादिभावनाऽलङ्कारः । क्रमेण प्रत्ययादिजन्यवस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यस्यातिगुत्वेन तत्र तत्रासंलक्ष्यक्रमो ज्ञेयः । वाक्यजन्ये पदजन्ये च बोधे वस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यस्यातिसूक्ष्मेन तत्र तत्र लक्ष्यक्रमः, अतो न किमप्यनुपपन्नमिति भावः । एवमेव प्रकृतिप्रत्ययवर्त्तमानादिकालादिजन्यबोधेऽपि वस्त्वलङ्कारादीनामसंलक्ष्यक्रमत्वं ज्ञेयम् ।

(प) महामानिनी श्रीराधां ललिताद्याः प्रबोधयन्तीत्यमिति साहित्यकौसरीटीकायाम् (४।१६) । तत्र न केवलं प्रकृतेर्व्यञ्जकताऽपि तु प्रत्ययस्यापि, तच्च मूल एव दर्शितम् । एषां प्रकृतिप्रत्ययादीनां व्यञ्जकत्वे प्रमाणसाधनोदाहरणादखिलमेव सविस्तरं

अत्र 'कृच्'प्रकृत्या कृतेरैच्छिकत्वं, तेन त्वन्मानकरणं त्वदिच्छाधीनमेव, न तु साहजिकं, तस्यापराधाभावात्—तेन विभावनाऽलङ्कारः ; तस्मान्मा कुरु त्यजेत्यर्थः । सुहृदचनन्तव अवणं प्रविशदपि न प्रवेष्टुं शक्नोति, त्वन्मानसः अवणेन सहासंयोगात् । तत्प्रवेशाय मनो दीयताम् । सुहृत्सम्बन्धित्वेन वचनस्य अवणप्रवेशो युक्त एवेति 'णिच्' प्रत्ययध्वनिः ।

प्रत्ययस्य यथा—

आणिअ भअणदुआरं धरणीए पाइआणि कुसुमाइ ।

पिअसहि ! किं ति बिसीदसि पुणो बि चल तय कुसुमयं ॥ २६

एवं सति रसस्योदाहरणमग्रे रसग्रन्थे वक्ष्यति, अतः प्रत्ययादिजन्यवस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यानामुदाहरणान्याह—मा कुरु मानिनौत्यादि । तत्र प्रसादं प्राप्य श्रीकृष्णः सनाथो भवत्वित्यन्वयः । अर्थात् 'कृच्'धात्वर्थः कृतिरुपाय एव सम्भवति, न तु फले । तत्रायं क्रमः—आदौ तस्मिन् रूपफल इच्छा, तदनन्तरं फलस्योपाये भोजन इच्छा, तदनन्तरन्ताडोष्काधीनभोजनरूपोपाये कृतिः, ताडशक्त्यनन्तरं भोजनक्रियासिद्धिः । भोजने जाते तस्मिन् रूपं फलं स्वत एव भवति, न तु फले कृतिः सम्भवति—अन्यथा भोजनं करोतीत्यत्र तस्मिन् करोतीत्यपि प्रयोगः स्यात् । एवं सति मानस्यापराधजन्यफलरूपत्वस्वौकारे तत्फलरूपमाने कृतिर्न सम्भवति । कृतेरसम्भवादेव 'मानं न कुर्वि'ति मानविषयककृतिनिषेधोऽपि न सम्भवति, इत्यतो 'मानं मा कुर्वि'ति वाक्येन मानस्यापराधजन्यफलत्वं न बुध्यते, किन्तु श्रीकृष्णेन सह परिहासार्थं स्वच्छया मानस्य कृतिमत्वमेव बुध्यत इत्याह । अत्र 'कृच्'ति—'कृच्'प्रकृत्या मानविषयककृतेरैच्छिकत्वं श्रीकृष्णेन सह परिहासार्थमेव कृतिमेच्छाजन्यत्वमिति, न तु साहजिकं, न त्वपराधजन्यफलरूपम् । तत्र हेतुः—तस्य श्रीकृष्णस्यापराधाभावादिति द्वितीयं व्यङ्ग्यं वस्तु, तेन वस्तुव्यङ्ग्यवस्तुना विभावनाऽलङ्कारो बोध्यः, कारणं विना कार्योत्पत्तिर्विभावेनेति तत्तत्क्षणम् । एताडशगूढार्थानुसन्धानेन वस्त्वलङ्कारादिध्वनिबोधो जायत इत्यसंलक्ष्यक्रमत्वमेघां वस्त्वादीनामुचितमेव । एवमुत्तरोत्तरपदांशानामुदाहरणे सर्व्ववासंलक्ष्यक्रम एव ज्ञेय इति भावः ।

ध्वनिप्रस्थानव्याख्याननिरतिशयकुशालादालोकग्रन्थादालोकनोद्यम् (३१६) । 'आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परेत्यादिश्लोके ततोदाहृत इव कुत्र कुत्राप्येकस्मिन्नेवैषां बहूनां कारणानां सन्निवेशो दृश्यते । स च कदाचित् ध्वनिसाङ्ग्येण कदाऽपि ध्वनिसंस्पृष्टा वा द्योतत इति न पृथगेव तन्निर्देशो भावो । एषु स्थलेष्वधिकतरं वैचित्र्यमिति तत्त्वविदां तत्त्वम् । तत्र तेषां मध्ये ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गार एव ग्रन्थकक्षितसुत्तमोत्तमं काव्यम् ।

अत्र कुसुमाहरणच्छलेन वृन्दावनं गत्वा सङ्केतस्थले कृष्णमंनागतं वीक्ष्य
कुसुमान्यादायैव गृहमागतां पुनः सङ्केतसुरलीखनश्रवणानन्तरं पुनर्गमनोत्-
कण्ठया व्याजेन पातितकुसुमां काञ्चित् प्रति हृदयज्ञा सखी वदति—
प्रियसखि ! किमिति विषीदसि ? भूमिपतितानि देवदेयानि न भवन्ति,
पुनरपि तत्र कुसुमार्थं गच्छ । मया ते गुरुजनो वीधनीयः, न किञ्चिदपि
ते भयमिति 'णिच्'प्रत्ययस्यैव ध्वनिः ।

कालस्य यथा—

सहजमरुणं नेत्रद्वन्द्वं, स्वभावत एव ते

सततसुरलीध्वानक्रीड़ाविधौ व्रणितोऽधरः ।

वनविहरणे रात्रौ गातं सकण्टकलाञ्छनं

कथमिव केतः स्वामिन् ! स्वात्माऽपराधविसंशुलः (फ) ॥ २७

आणिअ भग्रणेति—आनीय भवनद्वारं धरण्यां पातितानि कुसुमानि । प्रियसखि !
किमिति विषीदसि पुनरपि चल तत्र कुसुमार्थम् ॥ 'णिच्'प्रत्ययस्येति—'पातितानि'त्यत्र
'णिच्'-प्रत्ययस्येत्यर्थः ।

भोः प्राणप्रिये ! ममापराधाभावेऽपि मिथ्यापराधं प्रकल्प्याधिकं क्रुध्यसि चेत्तु,
भवतु त्वदचनेनैवाधुना ममापराधकल्पनं, तथापि त्वत्कृपैव मम निस्तारकारणमिति
श्रीकृष्णे वदति सति, नाधुना तवापराधो जातः किन्तु मन्निकटागमनात् पूर्वमेवेति
स्पष्टीकर्तुं काऽपि मानिनी सोल्लग्नवचनमाह—हे कृष्ण ! तव नेत्रद्वन्द्वं सहजमरुणं,
न तु कस्या अपि प्रियाया अधररागेणारुणं, तव गातं कण्टकचिह्नेन सह वर्तमानम् ।
हे स्वामिन् ! स्वात्मा खदेहः कथमपराधेन विसंशुलोऽसमीचीनः कुत इति सम्मोहाचिह्नस्य

(फ) यदापि नयनयुगलस्य साहजिकेनारुणत्वेनाधरस्य नियतव्रणितत्वेन वनविहरणरत-
त्वात् गातस्य कण्टकितत्वेन चापाततः नायकस्यापराधतापच्चः स्फोटोक्तं सम्भाव्यते,
तथाऽप्यत्र निष्ठाप्रत्ययस्य याथार्थ्यप्रवलात्तैरेव कारणैर्नायकस्यापराधः स्फुट इति, न स
कथमपि निह्नोतुं शक्य इति च व्यच्यते । तथाहि मदितरनायिकामहरागरञ्जितादधरतो-
रुणिमा तव नयनयोरिह चुस्वनदाने संक्रान्तः, तत्तच्छिनिधुवनादिकृत्ये प्रयस्यो सुरलीध्वनिः,
मत्तो भीतिस्तत्सङ्गमं प्रति परमेकान्तचित्तस्य तवावसरप्रसरत्वेन रात्रिः, स्थानान्तेष्वन-
गपुष्णेन त्वया तदर्थमरण्यस्याश्रयः, इति सर्वं विशदं प्रतिभाति मे इति नायिकाद्वय-
प्राशयः—अतो धूर्तो धृष्टश्च त्वं, न त्वयि विश्वासलेशोऽपि स्थापयितुं शक्य इत्यहो
मे दुर्भाभ्यं तव च दौर्जन्यम् ।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

अत्र 'कृत' इति 'क्त'प्रत्ययेनोक्तातीतकालेन मत्सम्मुखमागमनात् पूर्वमेवात्मनस्तवापराधविहङ्गुलता जाता । ततः परमेव मत्सम्मुखमागतोऽसीत्यतिशयोक्त्यालङ्कारः, तेन च मां प्रति तव भयाधिक्यं, तां प्रति प्रेमाधिक्यमिति वस्तु ।

सम्बन्धस्य यथा—

अइ पिअसि गोविआणं पेअं कण्हस अहरपल्लअं सुरलि ! ।

णिअपरबिवेअकुसला अम्मो णो हौति सच्छिद्दाः ॥ २८

अत्र 'गोपिकाना'मेवेति स्वस्वामिभावसम्बन्धः, गोपिकाभिरेव पातुं युज्यते, न त्वयेति व्यतिरेकालङ्कारः । अर्थान्तरन्यासेनापि त्वं छिद्रवती, वयमच्छिद्रा इति व्यतिरेकः ।

वचनस्य यथा—

विलासचेष्टाः सखि ! केशिनाशिनो हलाहलाभाः प्रदहन्ति मे मनः ।

कृन्तन्ति मर्माणि गुणा घुणा इव प्रेमा विकारी हृदि हृद्द्रव्यो यथा ॥ २९ (ब)
सद्यदृशनेऽपि यत्नं मिथ्या वदसि, तत्र मयि विषये तव भयमेव कारणमित्याह—मां प्रतीति ।

अइ पिअसौति—अयि पिवसि गोपिकानां पेयं कृष्णस्याधरपल्लवं सुरलि ! । निजपरविवेककुसला अहो नो भवन्ति सच्छिद्राः ॥

हृद्द्रव्यो यथा हृदि नानाविधपीडामयं विकारं करोति तथैव मयि विषये श्रीकृष्णस्य प्रेमा मम हृदि विकारी भवति । मध्येवेति—मयि विषय एव तस्य प्रेमा, नान्यत्र—ततो मद्द्रव्ये नानाविधविकारसुतुपादयतीत्यर्थः । अत्रेति—पूर्वं 'विलासचेष्टा' एवं 'गुणा' इत्यत्र बहुवचनसुक्तं, अत्र तु 'प्रेमे'त्येकवचनप्रयोगेन सम्भावितो यः क्रमभङ्गदोषः, सोऽत्र नास्ति, प्रत्युत ध्वन्यर्थबोधकत्वेन गुण एवेत्यर्थः ।

काचित् पुष्पाहरणमिषेण वृन्दावनस्थं श्रीकृष्णं द्रष्टुं स्वसखीस्वरयति—गत इति । सूर्योऽस्तङ्गतः, अत्र एव घर्म्मोऽपि विरतः, तस्माच्छीघ्रं पुष्पाग्यानीय शशिखण्डचूडे

(ब) 'अपत्ये यत्तादक् डुरितमभवत्तेन मद्भूते'त्यादि भवभूतिप्रदो, 'तथैव तीव्रो हृदि शोकशङ्कुर्मर्माणि कृन्तन्नपि किं न सोढुं' इति तस्यैव श्लोकाहं इतरत्र च श्लोकादित एव ब्रणितज्वदयताऽऽबन्तुदत्तं वा वर्णयते । अत्र तु विलासचेष्टानां हलाहलाभतया, गुणानां घुणत्वेन, प्रेम्नो ब्रणरूपेणापाततो विसदृशाद्वर्णनादङ्गाः नवीनप्रेमिकत्वं हृदस्यैव नत्वत्वं वस्तु व्यन्यते । 'विषमप्यमृतं कचिद्वेदमृतं वा विष'मिति न्यायेन कोमलादपि कठोरताऽपातो गुणानां घुणत्वादिकं सर्वं यत् किमपि सम्भाव्यते ।

अत्र 'प्रेमे'त्येकवचनं प्रेम्न एकनिष्ठत्वव्यञ्जकं, तेन तस्य मध्येव प्रेमा, अतएव विकारी । अत्र वचनक्रमभङ्गदोषो गुण एव ।

पुरुषव्यत्ययस्य यथा—

गतोऽस्तमकीं विरतश्च घर्म्मो वनं न दूरे⁽¹²⁾ सुलभञ्च पुष्पम् ।

चलन्तु पुष्पाहरणाय सर्वाः पूजास्तु देवे शशिखण्डचूडे ॥ ३०

अत्र चलाम् इत्यर्थे 'चलन्तु'—उत्तमपुरुषव्यत्ययेन प्रथमपुरुषनिर्देशः, तेन यूयमेव वयमित्यपृथग्भावो वस्तु । 'देवे शशिखण्डचूडे' इति पृथग्-ध्वनिः—देवेशश्चासौ शिखण्डचूडश्चेति ।

तद्धितस्य यथा—

चिरविरहदहनदग्धं प्रियसखि ! भस्मैव भावि वपुरितत् ।

तदनेन विरचनीयं तत्कारमुकुरस्य मार्जनं त्वयका ॥ ३१

अत्र 'त्वयके'ति तद्धितेन 'अक' प्रत्ययेन मद्भिच्छेदे त्वमपि शोचा भविष्यसि—मत्प्रणयेन त्वमेतावन्तं कालान्तदङ्गमार्जनसौभाग्यभाजनमासीः, मयि मृतायान्तु ते तथाविधसौभाग्यं क्व ? तेन यदि सुकुरादिमार्जनयोग्यता भवति तदैवं कार्यमिति शोच्यता व्यज्यते ।

उपसर्गस्य यथा—

पतत्यस्त्रे सास्त्रा भवति पुलके जातपुलकाः

स्मिते भाति स्मेरा मलिनिमनि जाते सुमलिनाः ।

महादेवे पूजास्तु प्रवृत्ता भवत्वित्यर्थः । श्लेषेण देवेशश्चासौ शिखण्डचूडश्चेति, तस्मिन् श्रीकृष्णे । पृथग् ध्वनिरिति—श्लिष्टार्थस्यापि ध्वन्यन्तर्गतत्वादिति भावः ।

तद्धितेन 'अक'प्रत्ययेनेति—निन्दार्थक 'अक' प्रत्ययेनेत्यर्थः । मत्प्रणयेनेति—त्वयि विषये मम प्रणयातिशयं ज्ञात्वैव श्रीकृष्णेन स्वत्याङ्गमार्जनसौभाग्यन्तुभ्यं दत्तं, मयि मृतायान्तु तादृशसौभाग्यसम्भावनेव नास्ति । यदि कदाचिन्मकुरमार्जनकर्मणि योग्यतायाः प्राप्तिः स्यात्तदा मद्देहभस्मैव कार्यमित्यर्थः ।

कदाचिद्बोलिकोत्सवे मिलितानां यथेश्वरीणां समाजङ्गता वृन्दा भङ्गा सखीनां प्रीमोत्कर्षं स्थापयितुं किमपि प्रस्तौति—पततीति । हे गङ्गादृष्टः ! यदा खालः सम्मुख-
पतित्यो न तिष्ठन्ति तदैव दर्पणमानीय तत्र प्रतिविम्बं स्वसुखसुखं दृष्ट्वा सुखेऽभिव्यक्तं

अनासाद्य खालीर्नामकुरमभिवीक्ष्य स्ववदनं

सुखं वा दुःखं वा किमपि कथनीयं मृगदृशः ॥ ३२ (भ)

अत्र 'सू'पसर्गेण मालिन्यातिशयो व्यज्यते, तेन च सखीनां प्रणयाधिक्यम् ।

निपातस्य यथा—

ददृष्टुण तस्य वक्षणं क्खणमेत्तेण क्खु हारिअं हिअअं ।

एव्वं बिअ अच्चरिअं तुरिअं लहं अ तद्धिअअं ॥ ३२

अत्र 'च' रूपनिपातेन तुल्ययोगिताऽलङ्कारः (म) निजहृदयहारणसमकाल-
मेव तद्दृश्यं लब्धं, अतोऽहं हृदयशून्या नाभवमिति तस्य हृदयं मद्दृश्यमिति
वस्तुना द्वयोरौत्सुक्यं वस्तु प्रतीयते ।

सुखं वा दुःखं वा युष्माभिरस्माकमग्रे कथनीयं, आलस्येदगवर्त्तिन्यस्तदा दर्पणेन किं
प्रयोजनं, ता एव दर्पणस्थानीयाः । तासां दर्पणसाधर्म्यमाह—प्रततीति । युष्माकमश्रुजले
प्रतति सति ता अपि साश्नाः । एवं खालीरनासाद्याप्राप्य ।

ददृष्टेति—दृष्ट्वा तस्य वदनं क्षणमात्रेण खलु हारितं हृदयम् । एवमिवास्त्वर्थ-
न्त्वरितं लब्धं च तद्दृश्यम् ॥ अत्र 'लब्ध'स्येत्यत्र 'च' शब्दरूपनिपातेन तुल्ययोगिता-
रूपोऽलङ्कारो अङ्गाः । 'च' शब्दगम्यन्तुल्ययोगित्वमेवाह—निजहृदयेति । अययसामान्य-
स्यैव निपातसंज्ञा, ततः 'च' शब्दस्यापि निपातत्वं ज्ञेयम् । तद्दृश्यं मद्दृश्यमिवेति
वस्त्वलङ्कारेण द्वयोरौत्सुक्यं ध्वनितम् ।

(भ) अत्र वृन्दाया अभिधाननेपुण्येनालीनां दर्पणस्थानीयत्वं प्रस्तूयते । गोपीवृन्दसम्य-
गणिर्थोषिद्वन्द्वारिक वृन्दैव दूती परं सर्वत्र प्रेमपरवशानां नाधिकानामुज्ज्वलनीलमणे-
न्नायकस्य च दर्पणस्थानीयाऽभिमतहृत्तभावप्रकाशिकेति वेषणवकायरसरसिकैः स्वीकार्यम् ।
भावातिशये जाते न खलु कोऽपि स्वाश्रयं वाचा प्रकाशयितुं समर्थो भवति, किं पुनर्भावं
सागरप्लवमानाः परमानन्दसन्दोहदोहदा गोपिकाः । स खलु चिद्विकारः 'परिच्छेदातीतः
सकलवचनानामविषयः' । अत्र तु 'सु' पदस्योपसर्गत्वख्यापनं वैयाकरणमतानवधान-
विजृम्भितं, 'उपसर्गाः क्रियायोग' इत्यनुशासनात् । 'मलिना' इति धातुजत्वेनाक्षिप्तमिति
चेन्न, अमनोज्ञत्वात्, कष्टकल्पनाश्रयत्वाच्च । 'परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषय' इत्यादि
भवभूतिपद, 'आहारे विरति'रित्यादि पदोऽपि यथाक्रमं प्रकाशकता दर्पणकृता चोप-
सर्गाणां प्रादुराणां व्यञ्जकत्वं दर्शितमिति दिक् ।

(म) परमते नात्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्माभिसम्बद्धत्वरूपस्तुल्ययोगिताऽलङ्कारः, अपि
तु सहोक्तेराभासः, तुल्यकालं योग 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इत्यादि वैयाकरणप्रयोग इव
यौगिकार्थं तु तुल्ययोगस्य सम्भवः । मतं तद्विचारितं विश्वस्तु च प्रकाशटीकाङ्गा-

सर्व्वनाम्नो यथा—

मध्ये सूक्ष्मधियः सखीपरिषदो धृत्वा सखीभूमिका-

मभ्यङ्गाय गृहीतपाणिकमलं स्पर्शेन मां जानती ।

अत्रे ! दूरमपेहि नासि कुशला स्नातुच्च वाञ्छाद्य मे

नेत्यन्तःकुपिता यदीहितवती तत् केन विस्मर्य्यते ॥ ३४

अत्र यत्तद्ग्रां वागगोचरत्वं व्यङ्ग्यम् ।

कर्मभूताधिकरणस्य यथा—

अधिवससि तस्य हृदयं प्रियसखि ! राधे ! स चापि तव हृदयम् ।

हावेव पूर्णहृदयौ प्रविशामी वां कथं हृदये ॥ ३५

अत्राधारस्य कर्मभूतत्वे सर्व्वव्यापनं व्यङ्ग्यम्—‘ग्रामे वसती’ति ग्रामैक-
देशो गम्यते, ‘ग्राममधिवसती’ति ग्रामं व्याप्येवेति समत्कारः । (य)

कदाचिद्वाधाया मानभङ्ग उपायान्तरमपेक्ष्य । स्वयमेव स्त्रीवेशं धृत्वा तस्या निकटङ्गत-
वतः श्रीकृष्णस्य तदानीञ्जातो य आनन्दतिशयस्तमौत्सुक्येन श्रीकृष्णः सखलं प्रत्याह—
मध्य इति । सूक्ष्मधियः सखीसभाया मध्ये तासां साहाय्येन सखीभूमिकां, तैलमर्दन-
कारिणी या सखी तस्या भूमिकां वेशं, धृत्वा तैलाभ्यङ्गाय गृहीतं राधायाः पाणिकमलं
येन तथाभूतं मां स्पर्शेन जानती—नेयं स्त्री किन्तु पुरुषः कृष्ण एवेति ज्ञानवती—राधाह—
हे अत्रे ! त्वं नवीना भवसि, तैलाभ्यङ्गकर्मणि न कुशला, तस्माद्दूरमपेहि । सखीकुशल-
मभियुक्तोक्तुमुद्यन्तं मां वीक्ष्य पुनः कुपिता सत्याह—मम स्नातुमद्य वाञ्छा नास्ति,
इत्यन्तःकुपिता सा स्नानसमये यच्चेष्टितवती तच्चेष्टितं केन विस्मर्य्यते ।

अधीति—परस्परवासिनोभयोर्हृदये पूर्णं भवतः, अतस्तत्रावकाशाभावेन कथं सखीनां
प्रवेशः सम्भवतीति ।

सुहृदोतप्रभाकाराभ्यां ‘गाढकान्तं दर्शनं च तथैव’त्यादिमूलधृतपदालोचनप्रसङ्गे, विचार-
प्रकारस्तत्रैव द्रष्टव्यः । पदोऽत्र वक्तव्यः प्रौढोक्तिरेव सर्व्वालङ्कारजीवातुभूता तदाश्रयं
पिहितापिहितसुचितं दर्शयतीत्यलङ्कारभेदवैमर्त्यं न दुर्व्वोधित्वाद्य कल्पत इत्यप्युचनीयम् ।

(य) ‘महिलासहस्रभरिण’ इत्यादि पद इवात्रापि कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिस्त्वमतुक्त-
मावहति । ‘क्रियात्रायं कर्म’त्यनुशासनादाधारस्य सूत्रबलतः कर्मत्वे भूतेऽर्थचमत्कारोऽ-
वश्यम्भावीति भावः । एवंमपि विशिष्टकारकलक्ष्यभूतेऽनुशासनमनुक्तङ्ग्य कारकान्तर-
प्रयोगे तथोपपदविभक्तौनां प्रयोगेनायाताया व्यञ्जकतायाः लक्ष्याणि ध्वन्यालोकिकाय-
प्रकाशादिग्रन्थेष्ववलोकनीयानि । वस्तुतस्तत्र ‘ग्रामं व्यापे’ति कर्मभूतत्वेऽर्थकल्पनं कथञ्चित्
यादृच्छिकमिव प्रतिभाति, न हि सर्व्वत्र कर्मतो क्रियायाः सामग्रेण व्याप्तिर्व्विध्यते । Digital Foundation

अव्ययीभावस्य यथा—

कत्यायान्ति कति प्रयान्ति कति वा तिष्ठन्ति मूर्त्ता इव

प्रौढानन्दमहोत्सवा यदितरे श्रीद्वारकायाम्पुरि ।

स्त्रीरत्नैरनुसौधरत्ननिकरं निश्चिन्तमाक्रीडित-

स्ते याताः किल वासरा मम सखे ! येषु व्रजे क्रीडितम् ॥ ३६

पूर्वनिपातस्य यथा—

आनन्दातिशयेन विस्मृतिवशाद्वस्तानुपूर्वीक्रमा-

च्छेकच्छेकशुकाङ्गनाभिरुदयत्कौतुहलं स्मारिता ।

श्रीराधाहरिकेलिकौतुककथा प्रातः सखीमण्डले

प्रत्यावर्त्तयते गतामपि निशां साक्षाद्विधत्ते च तौ ॥ ३७

अत्राल्पस्वरत्वेन चार्चितत्वेन च 'हरि'शब्दस्यैव पूर्वनिपात उचितः,
तदन्यथाभावे 'श्रीराधे'ति पूर्वनिपातो हि तस्या वैदग्ध्यातिशयद्योतकः ।

—इति पदांशः । रचनाया वर्णानाञ्च रीतिग्रन्थे व्यञ्जकत्वं दर्शयिष्यते ।

द्वारकास्थः ओकृष्णो मधमङ्गलमाह—हे सखे ! यद्यस्माद्भजस्थादानन्दादितरे मम
मूर्त्ता इव प्रौढानन्दमहोत्सवा द्वारकाभुवि कति वास्यान्ति, कति वा प्रयान्ति, कति वा
तिष्ठन्ति ? किन्तु येषु वासरेषु मया व्रजे क्रीडितं ते वासरा दिवसा याता एव, तेषाम्यन-
रागमनाभावात् । मम कथम्भूतस्य—स्त्रीरत्नैः सहानुसौधरत्ननिकरं सौधरत्ननिकरं
आक्रीडितः । अत्र वीक्षायामवयव भावसमाखः, तेन चाद्योत्तरशतशोडशसहस्रसौध-
व्यापकत्वं क्रीडाया व्यज्यते ।

एकदा प्रातःकाले श्रीराधाया निकटे सुहृत्पक्षसपक्षाणां समाजे जाते, भो ललिताऽद्याः
सख्यः ! अदरात्रिसखन्निनीं निकुञ्जराजयोर्विलासवार्त्ताङ्कथयतेति सुहृत्पक्षश्यामलया
पृष्टा ललिताऽद्याः कथयितुम्वृत्ता अपि तदानीमानन्दवेष्टेन विलासानां कस्यचित् कस्यचित्
भागस्य विस्मरणादानुपूर्वीक्रमेण यदा वक्तुं न शक्नुस्तदैव गृहपालिताः शुकाङ्गना रात्रौ
कुञ्जमध्ये दृष्टचरौ समस्तलीलां यथास्थितानुपूर्वीक्रमेण ताः स्मारयन्ति स्मेत्याह—
आनन्देति । आनन्दातिशयेन ललितादीनां जाता या विलासांशस्य विस्मृतिस्तथा व्यस्ती
य आनुपूर्वीक्रमस्तस्मात्तादृश्यतिक्रममसहमानाभिश्चेकच्छेकशुकाङ्गनाभिः—केका विदग्धा
याश्चेकशुकाङ्गना गृहपालितशुकाङ्गनास्ताभिः उदयत्कौतुहलं यथा स्यात्तथा स्मारिता
श्रीराधाकृष्णयोः केलिकथा कर्त्ता गतामपि निशां पुनः प्रत्यावर्त्तयते, तौ राधाकृष्णावपि
साक्षात्करोति । 'श्रीराधा'शब्दापेक्षया 'हरि'शब्दस्याल्पस्वरत्वात् एवं सर्वेषां व्रज-
वासिनां रञ्जकत्वेनार्चितत्वाच्च 'हरि'शब्दस्यैव पूर्वनिपात उचितः ।

—ते तावद्भिः पृथक् पृथक् ।

गुणनीयाः—

५५ का

त एकपञ्चाशद्भेदा एकैकन्तावद्भिरैकपञ्चाशता गुणनीयाः, शुद्धत्वेन केवलं वर्तमानत्वाभावाद्यावत्स्वप्रभेदं मिश्रत्वयोग्यत्वाच्च ।—

—तेन चन्द्रयोर्मर्तुपक्षसंख्यकाः (२६०१) ॥ ५६ ॥

सङ्करेण तिरूपेण संसृष्टा चैकरूपया ।

चतुर्गुणे कृते वेदखवेदककुभः (१०४०४) स्मृताः ॥

शुद्धभेदैर्युतास्ते स्युः शरेषुयुगखेन्दवः (१०४५५) ॥ ५७ ॥

इति पूर्व्वेर्बिलिखितं न सर्व्वेषामुदाहृतिः ।

भवेद्योग्यत्वमात्रत्वादाधिक्यमपि गण्यते (१) ॥

अथात्रैकपञ्चाशद्भिनभेदानां मध्य एकैकध्वनिभेदो यदि पञ्चाशद्भिनभिः स्यात्तदैकैक एव भेद एकपञ्चाशत्संख्यको भवति । एवं क्रमेणानन्तभेदा भवन्ति । तत्रार्थं क्रमः—एकपञ्चाशद्भिनभेदानां मध्य एकैकभेदो यदा पञ्चाशद्भेदेः सह कथ्यमानसंश्रयास्पदत्वरूपसाङ्ख्यविशिष्टः स्यात्तदैकपञ्चाशद्भेदा एव एकपञ्चाशदङ्कैः पूरणीयाः ; तथा सति मिलित्वा चन्द्रयोर्मर्तुपक्षसंख्यका ध्वनयः स्युः । एवं यदैकैकभेदः पञ्चाशद्भिनभिः सहानुग्राह्यानुग्राहकत्वरूपसाङ्ख्यविशिष्टः स्यात्तदाऽपि पूर्व्वरीत्या पुनश्चन्द्रयोर्मर्तुपक्षसंख्यका ध्वनयः स्युः । यदा त्वेकपक्षकसंज्ञेरूपसाङ्ख्यविशिष्टः स्यात्तदाऽपि चन्द्रयोर्मर्तुपक्षसंख्यकाः स्युः । एवमेकैकभेदो यदि पञ्चाशद्भिनानां संसृष्टा विशिष्टः स्यात्तदा पुनरपि चन्द्रयोर्मर्तुपक्षसंख्यकाः ध्वनयः स्युः । एवं क्रमेणैकैकभेदस्यैकपञ्चाशदङ्कैर्वारचतुष्टयं पूरणे कृते मिलित्वा वेदखवेदक-

(१) एकस्मिन्नपि प्रवन्ध एकविधध्वनिसम्भवेन स्वस्य स्वेन योजनं नासम्भवतीति कृत्वा प्रकाशकदादिमतमनुसृत्यैवं गणना । दर्पणकारास्तु विभिन्नगणनाप्रणालीमनुसृत्य 'वेद-
खान्निशराः शुद्धैरिषुवाणान्निवायका' इति संख्यां दर्शयन्ति । तत्रैवं शुक्तिरघोदंशिता च गणनापद्धतिः—प्रथमन्तावेकपञ्चाशद्भेदाः, (क ख ग... ङ ढ व्य आ...) 'क' भेदस्य ध्वनि केनापि एकपञ्चाशतामेकतमेन ग्रहणयोग्यत्वात्, ततः पञ्चाशत्, 'ख' भेदस्य 'ख' भेदादारेभ्य ध्वनि केनाप्यवराणां पञ्चाशद्भेदानामेकतमेन ग्रहणयोग्यत्वात्, न तु प्राकप्रदर्शितेन 'क' भेदेन ग्रहणे नूतनस्य संसृष्टभेदस्य सम्भवः, तस्य प्रथममेव ग्रहीतात् 'क ख' भेदादथतिरेकात् (प्रकाशकदनुसारिणां मते ध्वनिभेदगणनावेलायां 'क' 'ख'—समवायिभेदात् ख 'क'—समवायिभेदस्य विभिन्नता, विश्वनाथमते न तथैवेव ग्रहीतसंख्याभेदस्य सम्भवः) ।

तत्र त्रिरूपः सङ्करो यथा—

संशयास्पदतानुग्राह्यानुग्राहकतापि च ।

एकव्यञ्जकसंश्लेषः सङ्करस्त्रिविधो मतः (ल) ॥ ५८ का

संख्या ध्वनयः स्वरित्वार्थमेव दाभ्यां सत्ताभ्यामाह । शुद्धत्वेनेति—तेषामुदाहरणमुत्तमकाये किं वोत्तमोत्तमकाये ज्ञेयम् । तत्र तत्र शुद्धकेवलैकध्वनेरसम्भवात् किन्तु त्रयाणाञ्चतुर्णां सप्ताष्टानां वा ध्वनीनां साङ्कर्यमवश्यं स्वीकरणीयमित्यर्थः । यावत्प्रभेदमिति—एकपञ्चाशद्भ्वनीनां यावन्तः प्रभेदास्तेषां परस्परमिश्रत्वस्य साङ्कर्यस्य योग्यत्वादवश्यस्वीकर्तव्यत्वादित्यर्थः । अत्र चन्द्रयोमर्त्तुपञ्चसंख्या आपातत एवोक्ताः, वस्तुतो वक्ष्यमाणानां

एवं दर्पणकृतसूचितगणनायां $५१ + १० + \dots + ३ + २ + १ \times ४$ वा ५३०४ सङ्कीर्णभेदाः, शुद्धेः सह गणनायां ५३५५ भेदाः । एषां काव्यभेदानां सर्वेषां सत्ता सम्भवत्वेन, परं लक्ष्याणामुदाहरणानां प्रदर्शनं निष्प्रयोजनविस्तारमभिया न कैरपि चेष्टितम् । वस्तुतस्तु तेषां बहुत्वकथन एव तात्पर्यमात्रलङ्कारिकाणां, न तु संख्यामात्राभिधान इति निपुणैर्विभावनीयम्—यदाहुः ध्वनिकाराः ध्वनिगुणैर्मृतादिस्वविधिकाव्यसमष्टिभेदप्रदर्शनावसरे—‘स गुणीभूतयङ्गः सालङ्कारैः सह प्रभेदेः स्त्रैः । सङ्करसंष्टिभ्यां पुनरप्यङ्गोतते बहुधा ।’ एतदेव लक्ष्यं मनसिक्त्वाभिहितं कौस्तुभकारैरत्र मूलकारिकायां—‘योग्यत्वमात्रत्वादाधिक्यमपि गण्यते ।’ नेह तेनातिरिक्तसंख्याऽनयनवैदग्ध्यो जिज्ञासूनामुक्तकौतूहलनिवृत्तये लक्षिता यथा तत्प्राचीनैस्तद्वाचीनैश्च कश्चिन्नित्यक्तङ्गिः । तत्र निदर्शनार्थमस्माभिर्दिङ्मात्रं लक्ष्यते, तत् यथा—प्रकाशटीकाकृतो भीमसेनदोक्षिताः ४, ५१, ६२० शुद्धसङ्कीर्णविशेषसमेताः ध्वनिभेदाः, ८, १४५ गुणीभूतयङ्गप्रभेदाः—साकल्येन ३४, ०६, २३, ६०० काव्यभेदा इति कथयन्ति । तत्रेदं मन्तव्यं न तावत्तद्गणनाप्रकारः (स च सुधासागराख्ये तत्कृतटीकाग्रन्थे ब्रूयः) सम्यङ्, न चापीयं गणनाऽनुरक्तिगुणगणां कामपि सूचयति । एतस्मादपि भेदादवान्तरविषये निरतिशयनिर्व्विषय एवाधुनिकैः प्राञ्चात्यपक्षितैरर्वाचीनालङ्कारिकनिवन्धविषय एव यदनास्था स्थाप्यते, अतिमात्रासतिवद्दृष्टि न तच्चित्रम् । स च निर्व्विष्यो रसभावादिविश्लेषणकल्पे नायकनायिकादिविभागक्रमे दृष्टरूपकस्याङ्गादालोचनप्रसङ्गे स्फुटमेव विभाज्यते, इत्यलं बहुना ।

(ल) सर्वत्रैव तिलतण्डूलन्यायेन संयोगयोगतः संष्टिः, चौरनीरन्यायेन समवायः सङ्गतः, सङ्कर इति संष्टिसङ्करयोर्वैलक्षण्यम् । अलङ्कारादिलक्षणस्य लेप्येतदेव तत्त्वम् । तत्र सङ्करस्य सर्वत्रैव त्रयः संस्थाः—सन्दिग्धत्व एका, अङ्गाङ्गित्वेऽपरा, एकाग्र्यस्थित्वे तृतीया—सर्वमेतत् यथास्थानं यथायोगं दर्शितमिति न लक्ष्योदाहरणाय चेष्टितमस्मात् सप्रयोजनतया सावसरम् ।

उदाहरणम्—

पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल सेव सत्यं

सत्यं भवांश्च मधुसूदन एव मत्तः ।

वामेन तामसुखयन्निशि दक्षिणेन

प्रातः प्रबोधयति मामपि लोचनेन ॥ ३८

अत्र 'पद्मिन्या'दिशब्दार्थयोः शब्दार्थशक्तुद्भवानुध्वनेः सङ्करत्वयम् ।

तथाहि मां प्रति भवतोऽनुरागो महान्, यतो मां दक्षिणेनोदारेण लोचनेन दर्शनेन प्रबोधयति ; तां प्रति तथा नानुरागः, यतो वामेन दर्शनेन तां निश्चसुखयत्—अत्र हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः, यतोऽहं पद्मिनी, सा कुमुदिनी—पद्मिन्यपेक्षया कुमुदिनी निकृष्टैव । किं वाऽहं नान्नैव पद्मिनी, न तु वसुतवनीनां भेदचतुष्टयानामन्तर्भूता एव, न तु ततः पृथक् पृथक् । अन्यथा पृथग्विषयाणां चतुर्गुणे कृते' इत्यादि ग्रन्थोक्तसंख्याया असङ्गत्वापत्तिः, यतस्ततोऽप्यनन्तकोटिगुणसंख्याया प्राधिक्यापत्तिः स्यात् । ननु यत्रावरकाद्ये शुद्ध एक एव ध्वनिस्तत्रापि वाच्यार्थस्य समत्वकारे तत्कायस्य मध्यमत्वमुक्तं, एवं सति तत्र तत्र शुद्धैकपञ्चाशन्नयः कस्यां गणनायां निविष्टाः स्युरित्यपेक्षायान्तादृशशुद्धैकपञ्चाशद्भेदा अपि स्वातन्त्र्येण गणनायां निवेशनीया इत्यभिप्रायेणाह—शुद्धभेदैरिति । इति पूर्वैरिति—पूर्वाचार्यैरपि ताः सर्व्वा बोद्धाहताः । न तैरप्येतावत्संख्यकानां ध्वनीनामुदाहरणानि स्वग्रन्थे कथितानि, यतएव बाहुल्यभयान्नया नोक्तानीत्यर्थः । भवेदिति—कस्यापि निपुणस्य साङ्ख्यागणान्तरभेदं प्रकल्प्यतोऽप्यधिकसंख्याया आनयने सामर्थ्याच्चेत्तदैतत्संख्यकध्वनिभ्योऽप्यधिका-प्रकसंख्यका ध्वनयो भवन्तीति ज्ञेयमिति ।

एकव्यञ्जकेति—एकव्यङ्ग्यमात्रबोधकः शब्दश्लेष इत्यर्थः । यस्य शब्दश्लेषस्यैवैव व्यञ्जना एकव्यञ्जकसंश्लेषः । यत्र तु शब्दश्लेषस्येकव्यञ्जनानन्तरं स्वातन्त्र्येणापरव्यञ्जनाप्रवेशस्तत्र दृष्टिरिति द्वयोर्भेदो बोध्य इति ।

प्रातःकाले काऽपि खण्डिता नायिका मानभङ्गार्थं विनयनत्यादिकङ्कर्वन्तं श्रीकृष्णं व्याह—पद्मिनीति । श्लोकव्याख्यां स्वयमेव करिष्यति । शब्दार्थेति—शब्दशक्तुद्भवार्थ-शक्तुद्भवयोर्ध्वन्योरित्यर्थः ।

अत्र प्रथमतः संशयास्पत्तारूपसङ्करमाह—तथाह्येति । अत्र 'दक्षिण'शब्दोऽस्यत्-पदार्थकत्वं, 'वाम'शब्दस्य निकृष्टार्थकत्वम् । एवं 'लोचन'शब्दस्य दर्शनार्थकत्वमिति पदार्थमभिप्रेत्याह—मां प्रतीति । संशय इति—यत्र निश्चयाभावेनायं वा ध्वनिरयं वा निरिति संशयस्तत्र संशयास्पदता ज्ञेया । पुनरनेनैव श्लोकेनाशुगाद्याशुगादिकतारूप-

इति—अन्यथा मध्येव त्वमनुरक्तोऽभविष्यः । सा नामैव कुमुदिनी, न तु वस्तुत इति च सत्यं, अन्यथा तस्यां नानुरक्तोऽभविष्य इति संशयः । अथ पद्मिन्यहं कुमुदिनी सैवेति रूपकालङ्कारेण तद्देतूपन्यासद्वारा प्रातर्भां प्रबोधयति, निशि तामसुखयदिति हित्वलङ्कारो व्यञ्जः । भवान् 'मधुसूदन' एवेति, मधुसूदनस्य भ्रमरस्य तवोभयतः समरागतया न दोषः, किन्तु ममैव दोषः—यतोऽहं पद्मिनी, पद्मिन्याः प्रातरेव भ्रमरेण सह सन्दर्शनमिति 'मधुसूदन'शब्दद्वयोत्पन्न वस्तुना पुनरपि रूपकालङ्कारो ध्वनितः—इत्यनयोर्मिथोऽनुयाह्यानुयाहकतया सङ्करः (व) । एवं मधुसूदन एव भवान्मतः स्वतस्तृप्तः, मद्वृत्तियोगे धातुः । तव कुत्रापि नापेक्षेति स्वभावोक्त्यालङ्कारेण तव दक्षिणञ्चक्षुः सूर्यात्मकं, यतस्तेन पद्मिनीं मां प्रबोधयसि, वामन्तु चन्द्रात्मकं, येन कुमुदिनीं तामसुखयः—इत्येकस्मिन्नेव व्यञ्जके 'मधुसूदन'-पदसंश्लेष एकव्यञ्जनानुप्रवेशः ।

सङ्करमाह—अथेति । हेतूपन्यासेति—मम पद्मिनीरूपत्वे प्रातः प्रबोधनमेव हेतुः, तस्याः कुमुदिनीरूपत्वे निशि सुखाश्रयत्वमेव हेतुरिति । एवं 'मधुसूदन'पदस्य भ्रमरार्थकत्वेन भ्रमरस्योभयतः सान्धेन तस्य दोषाभावे पुनस्तस्याः पद्मिनीत्वरूपकालङ्कार एव प्रयोजकः—अतएव ध्वनिद्वयस्यानुयाह्यानुयाहकारूपसङ्करोऽपि ज्ञेय इत्यर्थो 'मधुसूदन' शब्दद्वयोक्त्येति आदि । वस्तुनेति—दोषाभावेनेत्यर्थः । पुनरप्यनेनेव श्लोकेनैकव्यञ्जकसंश्लेषरूपसङ्करस्योदाहरणमाह—एवमिति । मधुसूदनः परमेश्वर एव भवान्—परमेश्वरस्यैव दक्षिणनेत्रस्य सूर्यात्मकं, वामनेत्रस्य चन्द्रात्मकं, नान्येषामिति 'मधुसूदन'शब्दसंश्लेषस्यैकैव व्यञ्जनेति भावः । इत्येकस्मिन्निति—नेत्रयोः सूर्यचन्द्रत्वमात्रैकव्यङ्ग्यप्रबोधके 'मधुसूदन'शब्दसंश्लेष एक एव व्यञ्जनानुप्रवेश इत्यर्थः ।

(व) एकत्र पद्मिन्युत्तमजातीया स्त्री, सा ह्येव पद्मिनी, अपरत्र मधुसूदनः मधुनाम्नोऽसुरस्य भेत्ता, स एव मधुसूदयतीति युतुपत्त्या भ्रमरः—तथा च माघप्रबोधे 'इह दलित-सरषः प्रथमे मधुसूदनत्वमिति सूदयन् मधु ।' अतएवातार्थशक्तानङ्गो रूपकालङ्कारो व्यङ्ग्यः । इहोत्तरत्र व्यञ्जनागम्यात् 'भ्रमर'रूपादस्तुनः पुनरपि व्यञ्जनया लब्धस्य रूपकालङ्कारस्याङ्गित्वसम्बन्धो न दुर्लभः, परं स्फुट एवावभासते—अतोऽत्रानुयाह्यानुयाहकतासङ्करः । पूर्वत्रापि 'पद्मिन्यहं'मित्यादिशेषे 'पद्मिनी' पदद्वयोक्तेन वस्तुना प्राक्प्रदर्शितेन रूपकालङ्कारेण 'प्रातः प्रबोधयती'त्यादिशेषसूचितेन भावेन स एव सङ्करोऽन्यथोपप्रादयितुं शक्नुः । अन्यकन्मते तु सत्र सन्दिग्धत्वसङ्करः, स चोपरिप्रदर्शितरीत्या ।

अथ दक्षिणेन सरलेन दर्शनेन मां प्रबोधयसि, तेन ते मयि रागो नास्ति
—वामेन कुटिलेन ताममुख्यः, तेन तस्यामेव राग इति वस्तुना मधुसूदनो
भ्रमरो ज्ञानशून्यस्तत्रापि मत्त इति स्वभावोक्तिः । तथाविधस्य तव कुतो
विवेकः, तेन त्वमावदग्धोऽसीति स्वभावाख्यानाच्चेपयोः (13) संसृष्टिः ।
एवं पदवाक्यबोध्यैर्गर्भधैर्यैर्देव्यग्लानिनिर्व्वेदावहित्याऽदिभावध्वनिभिश्च संसृष्टिः
(श) — उक्तस्वरूपः सङ्करः संसृष्टिश्च ।

यथा वा —

उच्छूनस्तनितस्य सर्व्वसुखदः कृष्णागुदस्योदयो
वाताः शौकरवाहिनः सुमनसां वीथी विकाशं गता ।
स्निग्धा भूर्गत एव सञ्चरभरः श्यामायमाना दिशः
स्फीरं गोकुलमुन्मदाश्च सरितः शीता गिरिद्रोणयः ॥ ३८

पुनरप्यनेनैव श्लोकेण संसृष्टेरुदाहरणमाह — अथेति । अत्र कल्पे 'दक्षिण'शब्दः
सरलार्थकः, 'लोचन'शब्दो दर्शनार्थको ज्ञेयः । सरलनेत्रेण नायिकाया अवलोकनमौदासीन्य-
व्यञ्जकं, कुटिलनेत्रेणावलोकनन्तु प्रेमव्यञ्जकमिति रसशास्त्रप्रसिद्धिः । तत्र 'मधुसूदन'शब्द-
श्लेषस्य प्रथमतो ज्ञानशून्ये व्यञ्जनावृत्तिः । पुनर्व्वङ्गस्याविवेकावैदग्ध्यादिरूपाच्चेपार्थ-
व्यञ्जना । अतएवैकव्यञ्जकसंश्लेषाद्भेदो ज्ञेयः । तत्र 'मधुसूदन'पदश्लेषस्य केवलचन्द्रसूच्यमात्र
एकैव व्यञ्जनेति । उक्त इति — एकस्मिन्नेव श्लोके तिरूपः सङ्कर उक्तः, संसृष्टिश्चोक्तोत्तरार्थः ।
संसृष्टेरुदाहरणान्तरमाह — यथा वेति । काचित् सखी गोवर्द्धनस्य निकटवर्त्तिनि
नगरे स्थितां स्वयंश्वरीं गुरुजनसमीपस्थां दृष्ट्वा गोवर्द्धनकन्दरासङ्केतस्य श्रीकृष्णान्तां
ज्ञापयितुं व्याजेन देवाङ्गोवर्द्धनोपर्य्युदितं मेघं लक्ष्मीकृत्य वदति — उच्छूनेति । हे सखि !

(श) 'पद्मिन्यह'मित्यादिश्लोके ध्वनिसंसृष्टिः । तत्र संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थालङ्कारयुगलस्य
स्वभावोक्त्याच्चेपाभिधस्य संसृष्टिः, तथाऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य भावध्वनिकदम्बकस्यापि
संसृष्टिः । 'पद्मिन्यह'मिति स्वकीयोक्तर्षस्यापनेन गर्भः, तस्यामेव तव राग इत्यवगाह्यन्यपि
नायिकाऽहं त्वां प्रति सासुरागेति धैर्य्यं, ज्ञानशून्यस्त्वं, तथाऽपि त्वयि मे प्रेमेति ग्लानिः,
धिह मां येवविधासदृशकारिणि विन्वसिति, यदा धिङ् मां त्वत्प्रीतिमलभमानां वराकौमिति
निर्व्वेदः, नायकस्य ज्ञानशून्यताऽविष्कारेणेषलक्ष्येण भावगुप्तप्रपरपर्यायावहित्यादयो बहवो
भावाः श्लोकादेवातो निपुणैरवसेयाः । एषां भावध्वनीनां श्रान्तुदयसन्धिप्रवलतादि-
विविधभेदेन विवेचनमुत्तरत्र 'रस' किरणे, अतो नात्र मूले तत्प्रपञ्चः ।

SGDF

अत्र शब्दशक्त्युद्भवार्थशक्त्युद्भवध्वन्योः संसृष्ट्या ध्वनिसंसृष्टिः, तथाऽलङ्काराणां वस्तूनाञ्च संसृष्टिः ।

तथाहि गुरुसमीपस्थितां गोवर्द्धननिकटनगरनागरीं प्रति गिरिकन्दर-सङ्केतस्थं श्रीकृष्णं विज्ञापयितुं व्याजेन देवोपनतं मेघोदयं लक्ष्मीकृत्य काचित् सखी वदति । वाच्यार्थः स्फुट एव । अत्रोद्दीपनविभावः स्फुटो भवंस्तुल्य-योगिताऽलङ्कारं व्यनक्ति । कृष्णश्च सङ्केतस्थोऽम्बुदोदयश्चाभूदिति योगपद्य-प्रतिपत्त्या तुल्ययोगिता, कर्मधारयोपलक्षणत्वतीयातत्पुरुषमात्रयोः संसृष्टिः । कृष्णाम्बुदयोः साधर्म्यादुपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः । 'उच्छूनस्तनितस्ये'ति उच्छून-गर्जितत्वेनाम्बुदस्य वर्षुकत्वं, तेन च शीघ्रमभिसरेति वस्तु व्यङ्ग्यम्— हे 'उच्छूनस्तनि ! तस्ये'ति सभङ्गश्लेषेण संबोध्यमानजनस्य प्रौढत्वं, तेन स्तन-भाराक्रान्ततया गमनमान्यर्थं, तेन न च नातः परं विलम्बनीयमिति ध्वनि-प्रतिध्वन्यनुध्वननं, 'तस्ये'ति सर्व्वनान्नो महिम्ना कृष्णस्य परमदुर्लभता, तथा च बहुवल्लभत्वम् । 'सर्व्वसुखद' इति हेतोर्हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः (घ), तस्मान्नातः परं विलम्बः कार्य्य इति वस्तु । 'वाताः शीकरवाहिन' इति स्वभावाख्यानं,

सर्व्वेषां ब्रजविलासिनां सुखदः कृष्णवर्णस्य मेघस्य गोवर्द्धनोपयुद्ध्यो जातः । कथम्भूतस्य ?— उच्छूनं घोरं स्तमितं गर्जितं यस्य । एवं सर्व्वेषां सुखदाः पवना अपि शीकराञ्जलकणान् वोढुं शीलं येषान्तथाभूताः सन्तश्चलन्तीति शेषः । एवं सुमनसां मालतीनां वीथी विकाशं वर्षासमयं प्राप्य प्रफुल्लताङ्गता । तथा ब्रजवासिनां निदाघजन्यसङ्गरभयोऽपि गतः । मेघैरेव दिग्गः श्यामायमाना बभूवुः—अतएव समस्तं गोकुलमपि स्फूर्तमानन्देन प्रफुल्लम् । एवं सरितो नदोऽपि वर्षाकालीनजलानां समीहेनानन्दप्रशोद्धन्मत्ता बभूवुः । गोवर्द्धनद्रोणयोऽपि श्रौतला जाताः । तस्मात् सर्व्वप्रकारेणास्माकं ब्रजवासिनां सुखसमयो जातः । वाच्यार्थः सद्यः, स्मिदार्थस्तु—हे उच्छूनस्तनि ! गोवर्द्धने कृष्णेन सह मेघस्योदयो जातः । मेघादीनामुदयकथनेनोद्दीपनविभावज्ञापनद्वाराऽभिसार उत्कण्ठां वर्हयति । स्निग्धेति—मानाद्यभावेन त्वमपि स्निग्धाऽभूतिवर्थः । अत्रोद्दीपनेति—'कृष्णाम्बुद'पदस्य कर्मधारय-समासेन मेघस्योद्दीपनविभावत्वं स्फुटं व्यङ्ग्यीभवत् श्रीकृष्णेन सह मेघस्योदय इति तृतीया-तत्पुरुषेण तुल्ययोगिताऽलङ्कारं व्यनक्ति । तुल्ययोगितामेवाह—कृष्णश्चेति । कर्मधारयेति

(घ) 'अभेदेनाभिधा हेतुर्हेतुर्हेतुमता सहे'त्यपरैर्विश्वनाथादिभिरभिहितो हेत्वलङ्कारो नाथं, परं निष्पादकहेतुगर्भकायलिङ्गाख्यप्रसिद्दालङ्कारस्यैवात्र 'हेतु'पदेन परिग्रह इति

तेन सुरतश्चमजलकणाहारिणश्चैते भविष्यन्तीति वस्तु । सुमनसां मालती-
नामिति पूर्ववत् स्वभावाख्यानं, तेन सुमनसां मानरहितानामन्यासामङ्गना-
नाच्च वीथी कृष्णोऽभिसर्त्तव्य इति यो विकाशः प्रसादस्तं गतेति वस्तु, तेन च
यावत् काऽपि तं नाभिसरति तावत्वमभिसरति वस्तु । 'स्निग्धा भू'रिति चरण-
सञ्चरणसुखदत्वं, परञ्च स्निग्धाऽभूस्त्वव मनसि वास्यञ्च नास्ति, तत् कथमपरं
विलम्बस इति वस्तु । स्निग्धत्वे हेतुः 'गत एव सञ्चरभर' इति हेत्वलङ्कारः,
तेन च त्वदाकारिणैव मया त्वदन्तःकरणं ज्ञातमिति स्वचातुर्यप्रकटनम् ।
'श्यामायमाना दिश' इत्यलङ्कारा भूत्वा गमिष्यसि, तेन न काऽपि शङ्केति वस्तु ।
व्यङ्ग्यपक्षे—गोकुलं ब्रजस्थलो स्फोटं जनाकीर्णं, तेनात्र तमानेतं न शक्नोमि ।
सरितो यमुनाद्या उत्पूराः, तेन तत्तटादौ च न सङ्केतयोग्यता, तर्हि
पारिशेष्यात् 'शीता गिरिद्रोण्य' इति भङ्गा तत्रैवाभिसारः क्रियतां, तत्रै-
वागतोऽस्ति कृष्ण इति व्यञ्जकानां संसृष्टिरेव ।

एवंविधा एव ध्वनय उत्तमोत्तमकाव्यलक्षणबीजम् । ध्वनेर्व्यापारयुगलं
ध्वननमनुध्वननञ्च । यत्र केवलं ध्वननं तदुत्तमं काव्यं, यत्र तु ध्वननानुध्वनने

—कृष्णश्चासावम्दस्तेति कर्मधारयपदं, एवं कृष्णेन सहाम्बुदोदय इत्युपलक्षणतृतीयातत्-
पुरुषपदञ्च, माता कारणं ययोः, एवम्भूतयोरुद्दीपनविभावत्वतुल्ययोगित्वरूपध्वन्योः
संसृष्टिः । कर्मधारयपक्षे 'कृष्णे'ति विशेषणेन मेघरूपोद्दीपनस्य वैलक्षण्यं बोधयति ।
स्तनस्योच्छ्वनताकथनेन संबोधमानस्य स्वयंश्वरीजनस्य प्रौढयौवनत्वमानीतम् । यमुनाद्या
इति—उद्गताः पूराः प्रवाहा यत्र तथाभूताः । तेनेति—प्रवाहाधिक्येन तासां नदीनामादौ
पारे सङ्केतयोग्यता न सम्भवतीत्यर्थः ।

ध्वनेरिति—उत्तमध्वनेरुत्तमोत्तमध्वनेत्यर्थः । 'त्वामस्मि वच्मी'त्यादौ वर्त्तमानो-
ऽहन्त्वां वच्मीत्यर्थः । अत्रा'स्मि'पदेनाहसुतुकृष्टवक्तव्यार्थान्तरसंक्रामितवाच्यध्वनिः । एवं
'स्निग्धश्यामले'ति पक्षे 'लिप्त'पदेनातिशयमेघागमनरूपार्थान्तरसंक्रामितवाच्यार्थध्वनिः,
तेन चास्मिन् घनागमे सीता कथं जीविष्यतीत्यनुध्वनिः । रामोऽहमिति—रमते रमयतीति
वा व्युत्पत्तिः सङ्गरामो न भवामि, किन्तु नाम्नैव रामः अतोऽत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यार्थो

प्रतिभाति । उद्गटादयः प्राचस्तमेव 'हेतु'पदेनोक्तिवन्ति ।

एवमपि प्राचुरतः चाल-
ङ्कारोद्देशे 'हेतुपिदप्रयोगोऽत्र ग्रन्थ एतत्प्रसङ्गे समर्थनीयः ।

Quoted in
Kavyaprakasa
under Ullasa
IV.

तदुत्तमोत्तमम् । प्राचीनेषु सर्वेषामुत्तमयत्वं लिख्यते,
तत्तु नास्माकमभीष्टम् (स) यतः 'त्वामस्मि वच्मीत्या'दौ
वचैरर्थान्तरसंक्रामितवाचध्वनिः, 'स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्त-

वियत' इत्यादेशानुध्वननरूपार्थान्तरसंक्रामितात्यन्ततिरस्कृतसंसृष्टा च महा
ध्वनेरेक एवास्वादश्चेत्तभ्यते, तैर्लभ्यतां नाम न त्वस्माभिः ।

* इत्यलङ्कारकौसुमे ध्वनिनिर्णयो नाम तृतीयः किरणः ॥ *

ध्वनिः । एवं विप्रलम्भरसादिरूपा वहवो ध्वन्युध्वनयो वर्तन्ते । अतः 'स्वाभस्मी'ति
काव्यापेक्षयाऽस्य काव्यस्योत्तमत्वमिति विवेचनीयम् । पदद्वयं 'काव्यप्रकाश'कृता स्वग्रन्थे
धृतम् ॥ इति—

(स) 'ध्वनेर्ध्वन्येन्तरोद्गारे तदेव ह्युत्तमोत्तम'मिति प्रागेव प्रदर्शितं वेलक्ष्यवौजं
ग्रन्थकृता । ध्वनिकारमम्मटादिभिरापाततः ध्वन्युत्थापितानुध्वननादिगर्भानान्तर्दाति-
रिक्तानाञ्च सर्वेषामेव ध्वनीनामुत्तमकाव्यत्वं स्वीकृतम् । न तद्रुचिरमिति कर्णपूर-
गोस्वामिनामापत्तिः । यद्भक्तताया आस्वादस्य तारतम्यं स्फुटमेव, ततोऽत्र विभिन्ना भाग-
कल्पना । रसगङ्गाधरकारेणाऽप्युत्तमोत्तमाख्यतृकृतमेदस्य काव्यस्योत्तमाख्यादपरादति-
रिक्तस्य सत्ता स्वीकृता—तन्मतञ्च प्रागेवास्माभिरितरत्र दर्शितम् । तैर्लभ्यतां नाम, न
त्वस्माभि'रिति स्रोतप्रासनिर्द्देशोऽविष्णवोचितः—स तु मान्यानामपि प्राचीं मतमत्र
मनागनादरणीयमिति स्वमताविष्कारायैवेहित इति ।

अथ चतुर्थकिरणः ।

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यानि कियन्ति भवन्तीत्याकाङ्क्षायां तेषां भेदानाह—
यद्यपि 'मध्यमे तत्र मध्यम'मिति (१ किरणे ६ कारिकायाम्) पूर्वोक्तस्य
मध्यमकाव्यस्यैव गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं, तथापि ध्वनेरवैशिष्ट्ये वैशिष्ट्ये च हेत्वन्तरो-
पाधितो गुणभावाद्गुणीभूतत्वमिति 'च्यु'र्थ एव हेविध्यं बोधयति (क) ।

ननु काव्यप्रकाशकतोत्तमव्यङ्ग्यभ्यः सकाशाद्भिन्नान्येव गुणीभूतव्यङ्ग्यान्युक्तानि, स्वमते
तु मध्यमकाव्यस्यैव गुणीभूतत्वं, तथात्वे मध्यमकाव्यस्य पूर्वोक्तयुक्ताया शब्दार्थयोर्वैचित्र्ये
सत्युत्तमताकथनानुपपत्तिरित्याह—यदपीति । तथापीति—ध्वनेरवैशिष्ट्येऽवरत्वे सति
वैशिष्ट्ये च ध्वनेर्मध्यमत्वादौ च सति तथाऽपराङ्गत्वाच्चपोषकत्वादिगुणयोगादुत्तमध्वने-
रपि (१) गुणीभूतत्वमिति, तथा सत्येकस्यैव मध्यमकाव्यस्य शब्दार्थानां वैदित्ये सत्युत्तमत्वं,
तस्यैवोत्तमकाव्यस्यापराङ्गत्वाच्चपोषकतादिगुणसंचकपदान्तरसमभिव्याहारे सति गुणी-
भूतत्वं; अतो न विरोधः । एतदर्थमेव 'गुणीभूत'पदस्यान्तर्भूतेन 'चि' प्रत्ययेन बोधयति—
'च्य'र्थ एवेति । न गुणो गुणो भवतीति व्युत्पत्त्या पूर्वमगुणत्वं (२), पश्चाद्गुणयोगाद्गुणी-

(क) इह सर्वत्रालङ्कारशास्त्रे 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदेन विशिष्टलक्षणलक्षितः काव्यभेद
एव गृह्यते—पदञ्च तदतो योगरूपमित्यालङ्कारिकाणां स्वरसः । तन्नभवता कर्णपूरगोखामिना
पदस्य यौगिकार्थमपक्ष्य—अगुणः, सुखः, गुणोऽसुखो भवतीत्येति व्युत्पत्त्या—सुखस्य
व्यङ्ग्यस्य ध्वन्यपराभिधेयस्योपाधिभूतयोर्वैशिष्ट्यावैशिष्ट्ययोर्भेदरणिमङ्गौक्त्य हे विध्य-
मस्य काव्यविशेषस्याङ्गीक्रियते । अवैशिष्ट्यापत्ते तु 'शब्दार्थवैशिष्ट्ये हे यातः पूर्वपूर्वताम्'
(१ म किरणे ७ कारिकायाम्) इति कारिकालक्ष्यस्याविषयेऽवरत्वमायाति—न तत्र
भेदकल्पना । शब्दार्थवैशिष्ट्ययोरेकतरस्य द्वयोर्वा वर्तमानत्वे व्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्वाचान्नान्तया
मास्येन वाऽनुत्तमत्वे 'स्फुटमपराङ्ग'मित्यादिनाऽदृष्ट्या भेदकल्पनेति तत्रैव तत्प्रपञ्च
प्राशयेन स्थूलस्थप्रीतकावतारणा । इत्थं विशिष्टस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य 'ध्वनि'पदेन परामर्श
प्रापातविसृष्टयोऽपि नानुचितो यथा 'काटिन्यं गुण एव'त्यादौ (४ र्थ किरणे ६४ श्लोके)
लक्ष्ये । अत्र खलु कौस्तुभकल्लक्षित उत्तमः काव्यभेद इति तत्रैव सूत्रे दर्शितम् । वस्तुतस्तु
'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदस्यावान्तरोद्दिष्टकाव्यभेदार्थकल्पनागौरवाद्धरं तस्यापेक्षिकत्वपक्षस्वीकारः
—यत्रोत्तमोत्तमत्वं तत्र स्फुटत्वादीहलक्षितात् कारणात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं उत्तमत्वं, यत्र

(१) 'अवरत्वे सति तथा चावरध्वनिस्थलेऽप्यपराङ्गत्वाच्चपोषकत्वादिगुणयोगा'दिति (क) पुस्तके,
'अवरत्वे सति वैशिष्ट्ये च ध्वनेर्मध्यमत्वादौ च सति मध्यमकाव्यस्यापराङ्गत्वे'त्यादि सुष्ठुपुस्तकेऽनवधान-
निरुद्धितः पाठः ।

(२) 'अगुणत्वरूपोत्तमत्व'मिति (क) पुस्तके पाठ उपलभ्यते ।

तत्रावैशिष्ट्ये भेदो नास्तीत्येकपत्वात्, द्वितीये तु भेदोऽप्येति सूत्रयति—

स्फुटमपराङ्गं वाच्यप्रपोषकं कष्टगम्यञ्च ।

सन्दिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यकाकुगम्ये च ।

अमनोज्ञञ्चेति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः स्युः ॥ ५६ का

क्रमेणोदाहरणानि—

दृष्टा भागवताः, कृपाप्युपगता तेषां, स्थितन्तैः समं,

ज्ञातं वस्तु विनिश्चितञ्च, कियता प्रेम्नापि तत्रासितम् ।

जीवद्भिर्न सृतं, सृतेर्यदि पुनश्चैर् व्यमस्मादृष्टे-

रुत्पद्येव न किं सृतं, वत विधे ! वामाय तुभ्यं नमः (ख) ॥ १

भूतत्वमिति द्वैविध्यं बोधयतीत्यर्थः । तत्रेति—अवैशिष्ट्यादवरत्ने सत्यगुणदशायामपि निरुद्धत्वेन गुणदशायान्तु सुतरामतिशयनिरुद्धत्वात्, अतस्तत्रैकपत्वाद्भेदो नास्तीत्यर्थः ।

सन्दिग्धेति—वाच्यार्थापेक्षया सन्दिग्धं प्राधान्यं यत्रेत्यर्थः । तथा च वाच्यार्थापेक्षया ध्वनेः प्राधान्यनिश्चय एवोत्तमतायाः प्रयोजकः, न तु सन्देह इति भावः । तुल्येति—वाच्यार्थध्वन्योस्तुल्यप्राधान्यमित्यर्थः ।

अत्र गत्यकार एव महाप्रभोः पार्श्वदानां मध्ये कस्यचित् कस्यचित् प्राकटां दृष्ट्वा विरहयाकुलः सन्नात्मानं निन्दन्नाह—दृष्टा इति । तेषां कृपाऽप्यस्मादृष्टेः प्राप्ता । तेः सर्वसारत्वेन निश्चितं यदस्तु तदपि ज्ञातम् । तत्र तेषां निकट आसितं वासः कृत इत्यर्थः ।

स्वत एवोत्तमत्वं, तत्र तस्मादेव कारणान्नूनतायां काव्यस्य मध्यमत्वं, यत्र ध्वनेर्मध्यमत्वं तत्रैतस्मादेव कारणात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वे काव्यस्यावरत्वमिति तु न रिक्तं वचः । शेषोक्तं स्थलद्वये तथा 'प्रागुक्तध्वनिसंख्याः' (६० कारिकायाम्) इत्यादौ तत्र टीकायाश्चाधारण्येन सर्वत्रैव 'ध्वनि'पदप्रयोगस्तु भाक्त एव । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापेक्षिकार्थ-कल्पनापक्षः स्वयं ध्वनिकृतैवानुमोदितः—'प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् । धत्ते रसादितात्पर्यपर्यालोचनया पुनः'—इत्यादि । तदर्न्वाचीना आलङ्कारिका प्रकाश-कृदाद्या बहव एव 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदस्य काव्यभेदत्वरूपे रूढिप्रयोगमुपपादयन्तोऽपि सवहु-मानं ध्वनिकृतामुपरिदिशितं मतमनुसरन्तीत्यास्तां तावत् पारिभाषिकपदप्रयोग-साधुत्वचिन्ता ।

(ख) स्फुटमिति—काव्यप्रकाशादिनिवन्धेनैतदेव 'अगू'मिति भग्यते । एवं यदत्र 'कष्ट-गम्य'पदेनाभिहितं तस्य तत्र 'स्फुट'मिति संज्ञा । स्फुटं सर्वजनसंवेद्यमतितरां प्रकाशम् । 'तादृशं वाच्यमानतया न तथा चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलसवदगूढम्'—तदुक्तम् ।

अत्र 'जीवद्भि'रिति स्निग्धावस्थैः, 'मृतै'रिति तद्विपरोतावस्थैः—

इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं, तत्तु स्फुटमिति गुणीभूतम् ।

यथा वा—

शयनसहचरीणां लोचनैरर्चमाना-

न्यतिरतिजयलक्ष्मीलक्ष्मिभिः पद्मलानि ।

तेषां दर्शनकृपासहवासादिप्रप्तिरेव जीवनं, तादृशजीवनवद्भिरस्माभिर्न मृतम् । अधुना तेषां विरहे वयं मृता एव । मृतैर्यदि पुनर्ममर्चयं तदोत्पद्यैव किं न मृतम् । तथा च जीवद्ग्रायां मरणं न जातं, अधुना मृतानामस्माकं पुनर्मरणं भविष्यत्येतदपेक्षयोत्पत्तिकाल एवास्माकं विधात्रा मरणं कथं न कृतं, तस्मात् प्रतिब्रूयाथ विधात्रे नम इत्यर्थः । स्निग्धेति—सुखमयावस्थैरित्यर्थः । तद्विपरीतेति—दुःखमयावस्थैरित्यर्थः । तत्त्विति—स्निग्धावस्थत्वे मृतपुरपि न दुःखद इति व्यङ्ग्यमित्यर्थः ।

यथा वेति—मृगाक्षी स्वाङ्गैः करणैः स्वाङ्गानि स्वजत इव । एवमतिशयरतिजये या लक्ष्मीः शोभा तस्याः सूचकेल्लक्ष्मिभिश्चिह्नैः करणैः पद्मलानि पृष्टानीव । पुनः कथंभूतानि—शयनसमये परिचर्यपराणाङ्गिकरीणां लोचनैरर्चमानानि । 'अर्चमानानी'ति पदेन स्वसाफल्यमानसेन (३) सादरं दृष्टानीत्यर्थान्तरसंक्रमितं वाच्यं स्फुटम् । 'पद्मलानी'ति पदेन

'नान्दीपयोधर इवातितरां प्रकाशो नो गुर्जरैस्तन इवातितरां निगदः । अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चित् सौभाग्यमेति मरहट्टवधूकुचाम' इति । न चैतेषां गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानां कथमपि 'ध्वनि'भेदानां लक्षणाभिधोव्यापितानां मध्य अन्तर्भावः शक्यः—यदाहुरद्वोत-काराः—'लक्षणाभ्युत्थेन लक्षणाव्ययतिरेकानुविधाधीत्यर्थकेन निरूप्यलक्षणावतुपद-वटितकाव्यीध्वनेरस्फुटसन्धिप्राधान्यतुल्यप्राधान्यामुन्दराणां व्युदासः, तेषु व्यङ्ग्योद्देशेन लक्षणाया अप्रवृत्तेः । काकाक्षिभेदपि न लक्षणाऽनुपपत्तभावात्, गद्वत्वेनागूढव्युदासः, प्राधान्य' इत्यनेनापराङ्गवाच्यसिद्धाङ्गयोर्व्युदास' इति ।—स्फुटस्योदाहरणमुपरिदिष्टितं ग्रन्थकृतकतचैतन्यचन्द्रोदयनाटके प्रेषाङ्के सन्निवेशितम् । वैष्णवसाहित्यपाथोनिधौ कचिद्वक्तानां भगवद्वतारस्वरूपानां महाप्रसुश्रीकृष्णचैतन्यपादानां प्राकव्यस्मृतेर्विरह-व्याकुलता, कचिद्वा तेषां प्राकव्यदर्शनाभावेन भावविधुरता वरीवर्त्तित्येतत् तत्तत्काव्य-सुधारसोर्म्मिसुखव्यासज्जनं सज्जना एव बुध्यन्ते । गोविन्दसुरारिप्रिवानन्दानन्दोक्तयः प्रथमोक्ते प्रमाणं, द्वितीयोद्दिष्टे गोविन्ददासकविक्रयादासकविराजादीनामार्त्तयः स्वकीय-रचनामण्डलमण्डनायिताः प्रमाणम् ।

(३) 'स्वसाफल्यमानने'ति (क) पुस्तके 'स्वसाफल्यमानने'ति, (ख) (क) पुस्तकयोः, 'स्वसाफल्यमानने'ति (घ) पुस्तके, 'स्वसाफल्यमानने'ति (च) पुस्तके, 'स्वसाफल्यमानने'ति (ग) पुस्तके पाठः ।

— रहसि सवहुमानचुम्ब्यमानानि दृग्भ्यां

स्वजत इव मृगाज्जी स्वाङ्गकैः स्वाङ्गकानि ॥ २

अत्र 'अर्च्यमानानि' 'पक्ष्मलानि' 'चुम्ब्यमानानि' 'स्वजते' इत्यर्थान्तर-
संक्रमितवाच्यानि, तानि तु स्फुटान्येव ।

अपराङ्गं यथा—

कोपे यथातिललितं न तथा प्रसादे

वक्त्रं, विधिस्तव तनोतु सदैव कोपम् ।

इत्याकलय्य दयितस्य वचोविभङ्गीं

राधा जहास विहसत्सु सखीजनेषु (ग) ॥ ३

अत्र विप्रलम्भशृङ्गारो हासस्याङ्गम् । 'राधा विवर्त्तितविनम्रमुखी
वभूवे'ति चेत्, तदा कोपप्रशमो व्रीडोदयश्चेति ध्वनिरेव स्यात् ।

चित्रितत्वं यङ्गं, तत् स्फुटं, तेन च सम्मर्दातिशयोक्त्यनुग्लानिर्बन्धु यङ्गम् । 'खट्वाभ्यां
चुम्ब्यमानानौ'तिव्यासक्तिपूर्वकं दृष्टानि, तेनाहमद्य कृतार्थास्मोति खसाफल्यं वस्तु यङ्गम् ।
'स्वजते' इति पदेन पुनः पुनः सृष्टीत्यर्थान्तरसंक्रमितं वाच्यं, इति सर्वत्र स्फुटमेव ।

अपराङ्गमिति—अपरस्य गौणरसस्याङ्गमित्यर्थः । वचसो विभङ्गीं श्रुत्वा । राधा
विवर्त्तितेति—अस्य पदस्य (४) गुणीभूतत्वसूचकं 'राधा जहास विहसत्सु सखीजनेष्विति
चरणं विहाय 'राधा विवर्त्तिते'त्यादि चरणस्य प्रक्षेपे कृत अस्यैव काव्यस्योत्तमता
भवेदित्यर्थः । न च पूर्वोक्तपदद्वयस्य गुणीभूतत्वसूचकवाक्यस्थल उत्तमतावोधकवाक्य-
प्रयोगः कथं न कृत इति वाच्यं, तत्पदयोर्गुणीभूतत्वऽपि वाच्यार्थस्यातिचमत्कारित्वेन
प्रक्षेपस्यानौचित्यात् (ग) ।

(ग) अपराङ्गमिति—वाङ्गमिति शेषः—यत्र यङ्गं वाच्यस्य रसभावतदाभासाना-
मलङ्कारस्य वस्तुनश्चेत्युल्लिखितानामेकतमस्य यङ्गाभूतस्य कस्यचिदङ्गम् । अत्र मूलोदाहृते
श्लोकद्वये रसाङ्गत्वरूपमपराङ्गं दर्शितम् । तदितरभेदापराङ्गलक्ष्यानि काव्यप्रकाशादितो
लक्ष्यानि । तेषां केचन भेदा अत्रैव 'रस'किरणेऽनुपदं स्फुटीभवन्ति । 'कोपे यथे'ति श्लोके
कयाचित् गोप्याऽपरां प्रति कृष्णकृतस्य राधामानभङ्गस्य वर्णना । 'राधा जहासे'ति प्रयोगो
स्वशब्दप्रत्यायितरसत्ववशादितरथाऽप्यवद्य इति विदग्धैर्निर्व्वेदाम् । अतएवात्र परिवृत्ति-
प्रदर्शने गन्धकृतां तात्पर्यम् । 'दृष्टा भागवता' 'शयनसहचरीणा'मित्यादि पदद्वये
वाच्यार्थस्य निरतिशयचमत्कारः, तेन तत्र परिवृत्तिर्न साधिता ।

यथा वा—

सुग्धे ! परिहर मानं मानय वचनं प्रियालिङ्गस्य ।

यौवनमिदमश्वोरुहदलजलविन्दूपमं विद्धि ॥ ४

अत्रापि विप्रलम्भशृङ्गारध्वनिः शान्तरसस्याङ्गम् । 'अर्चय यौवनकुसुमै-
र्द्वेवं कुञ्जेचरं कमपी'त्युक्ते ध्वनिरेव स्यात् ।

वाच्यप्रोषकं यथा—

क्वाहं गोपवधूः, स्मरायुतजयी गोपेन्द्रसूनुः क्व वां

साहं तेन रतिर्ममाम्बुदिति भ्रान्तैः परं भण्यते ।

इत्येवं गुरुकर्णगोचरतया सख्या समं निर्मितां

वाणीमन्यथाञ्चकार पुलकी गण्डः कुरङ्गीदृशः (घ) ॥ ५

अत्रान्यथाञ्चकारित्यस्य वाच्यस्य गण्डस्य पुलकितत्वं प्रपोषकम् ।

'इतिप्रवं गुरुकर्णगोचरतया सख्या समं जल्पने

रोमाञ्चोत्किरमञ्चलेन सुमुखी गण्डस्थलीमावृणोत् ॥'

इत्युक्ते ध्वनिरेव स्यात् ।

यथा वा—

काठिन्यं गुण एव येन भवती कान्तस्य केशग्रहं

स्नेहो दूषणमेव येन लभते दैपी दशा दग्धताम् ।

सुग्ध इति—यौवनमिदं कमलदलस्यजलविन्दुवन्नश्वरं विद्धीत्यनेन शान्तरसो मुखयङ्गाः,
तस्याङ्गं शृङ्गाररसः, तेनाद्यं ध्वनिगुणीभूतो ज्ञेयः ।

क्वाहमिति—गोपानामिन्द्रस्य राज्ञः पुत्रस्तत्रापि स्मरायुतजयी कोटिकन्दर्पताऽपि सुन्दरः
स श्रीकृष्णो वा क्व । एवं तस्य प्रजा कश्चिन्निकृष्टो गोपस्तस्य वधूः तत्रापि तस्याये
कुत्सपाऽहं वा क्व इति वाक्प्रयोगकाले 'कृष्ण'शब्दोच्चारणाच्चातो यो गण्डदेशे पुलकः
स एव सख्या समं निर्मितां वाणीमन्यथाञ्चकार मिथ्याभूताञ्चकार । गण्डस्थलीं
कथम्भूतां—रोमाञ्चोत्किरं रोमाञ्चयाप्तामिति यावत् ।

(घ) स्मरायुतजयीति—श्रीकृष्णः श्रीमद्भागवतादौ 'कोटिकन्दर्पदर्पहेत्या'दिना, रासा-
ध्याय्यां वर्णितः । तत्र टीकाकृतां वैष्णवगोस्वामिचरणानां विश्वनाथचक्रवर्तीप्रभृतीनां
याख्यैव 'साहं' तेन रतिर्ममाम्भवदिति भ्रान्तैरित्याद्यं प्रस्य सुतरां प्रकाशिका । अत्र
वाच्यस्य सिद्धिरेव यङ्गाधीनेति वाच्यप्रपोषकत्वम् । 'गुरुकर्णगोचरतये'ति स्ववचनस्य

तुभ्यं कङ्कतिके ! नमोऽस्तु, धिगतिस्नेहामिति व्याजवा-

ग्विन्यासा चिकुरप्रसाधनविधौ कृष्णेन सा सखजे ॥ ६

अत्र विपक्षरमणीं प्रति काठिन्यादिदोषप्रसङ्गनेन प्रागल्भ्यातिशय-
प्रकटनेन वाऽसूया । आत्मानं प्रति स्नेहमयत्वगुणारोपेण स्वाधिकसन्ताप-
प्रकटनेन दैन्यम् । काठिन्यस्नेहयोर्गुणदोषत्वारोपेणान्यन्तरिस्कृतवाच्य-
ध्वनित्वम् । कङ्कतिकां प्रति विपक्षरमणीत्वारोपेण समासोक्तिः । 'तुभ्यं
नमोऽतिस्निग्धां धिगि'ति हासनिर्व्वेदयोः शावत्यं—इति एवं भूयसाऽपि
लक्षणेनोत्तमोत्तममपि काव्यं 'व्याजवाग्विन्यासे'तिप्रकस्यैव पदस्य वाच्यस्य
पोषकत्वादुत्तमोत्तमत्वं विहाय केवलगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेनोत्तमं जातं, किन्तु
'धिगतिस्नेहामितीषत्स्मितं जल्पन्ती चिकुरप्रसाधनविधा'वित्यादि चेत्तदा-
ऽस्योत्तमोत्तमत्वमेव (ङ) ।

मानानन्तरं सङ्कीर्णसम्भक्ता पश्चात् खाधोनभर्तृका काचिन्नायिका श्रीकृष्णस्य
केशप्रसाधनङ्कर्व्वती कङ्कतिकां लक्ष्मीकृत्य व्याजेन तामाह—काठिन्यमिति । हे कङ्कतिके !
तव काठिन्यं गुण एव । येन काठिन्येन हेतुना भवती श्रीकृष्णकेशग्रहं लभते । स्नेहस्ते
दूषणमेव येन तैलरूपेण दीपौ दीपसम्बन्धिनी दृशा वर्त्तिका दग्धतां लभते । इति
व्याजेन कङ्कतिकामिषेण विपक्षरमण्या दोषव्यञ्जकस्य वचसो विन्यासो यस्याः सा ।
वाग्विन्यासं श्रुत्वा प्रसङ्गेन श्रीकृष्णेन सखजे तथा सहालिङ्गनञ्चक्र इत्यर्थः । प्रागल्भ्याति-
केशाकर्षणरूपप्रागल्भ्यातिशयप्रकटनेनेत्यर्थः । गुणदोषत्वेति—काठिन्यं गुण इत्यत्र गुण-
शब्दस्य दोषे लक्षणा, काठिन्यस्य निन्द्यत्वं ध्वनिः—एवं स्नेहोत्तर'दोष' ('दूषण')-
शब्दस्यापि गुणे लक्षणा, स्नेहस्य सर्वोत्कर्षो ध्वनिः । ध्वनेस्त्वन्तरिस्कृतवाच्यत्वं
ज्ञेयम् । नाधिकात्वारोप एव समासोक्त्यलङ्कारः ।

गुरुकर्णगोचरत्वमेव नाधिकाया अभिमतं, तथा स्वदोषचालनार्थं प्रयासः कृतः, अपराध-
लवोऽपि तस्या कथङ्कारं भवतीति कैसृतिकन्यायेनाभिधानम् ।

(ङ) 'व्याजवाग्विन्यासे'त्येकस्यैव पदस्येति—'स्यादपुः सुन्दरमपि श्वित्रैशैकेन दुर्भग'मिति
रीत्या ध्वनिकायसाधनान्तराद्यो घटितः । एवं 'जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगदृष्टान्धित-
धिधे'त्यादि भट्टवाचस्यतिमिश्रकृतपद्ये 'मयाप्तं रामत्वं'मित्येकस्मादेव वाक्यप्रयोगाद्वनित्वं
व्याहृतम्—तत्र तावदपराङ्गतया वाधा, अत्र तु वाच्यप्रपोषकत्वसुखेयम् । मूलोद्भूते पद्ये
उत्तमोत्तमत्वं ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारतः सम्भवि, तच्च न भूतमिति फलितमाह—उत्तमं
जातमिति ।

कष्टगम्यं अस्फुटतया क्लेशगम्यमित्यर्थः । यथा—

त्वदभिरमिता द्वितीया जगत्प्रभूद्वितीयैव ।

अनुमतिरप्यननुमतिस्तिथिरतिथिर्मे निशाप्यनिशा ॥ ७

अत्र विरोधाभासेन तव प्रकृतवैकल्यकारिणी काऽपि शक्तिरस्तीति ।
'द्वितीया' सपत्नीत्यर्थः, अतो मे ममा'नुमतिः' कलोनचन्द्रा पूर्णिमातिथि-
रनुमतिहीना सती 'अतिथि'रागतेत्यर्थः । निशाऽपि मेऽनिशा शाश्वत-
प्रभातेवासीदित्यर्थः । पर्यायप्राप्ताऽपि मे पूर्णिमातिथिस्त्वयाऽननुमतिः
कृता अनाद्वेति मम जीवनमेव व्यर्थमिति व्यङ्ग्यमस्फुटम् । 'प्रतिपदमह-
मप्रतिपदमुपागता त्वत्प्रभावेने'ति चेद्वनिरेव—प्रतिपदं प्रतिव्यवसायमप्रति-
पदमप्रतिपत्तिमहमुपागतेत्यर्थः ।

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा—

हे भद्र भाद्रपदमासचतुर्थिकेन्द्रो !

तुभ्यं नमोऽस्तु न कदापि मयासि दृष्टः ।

श्यामेन तेन कतमेन नवेन यूना

साकन्तथापि मम किं प्रथितः प्रवादः (च) ॥ ८

त्वदभिरमिमेति—अत्र द्वितीयाऽ'द्वितीया' । 'अनुमति'रननुमतिरिति सर्वत्र शब्द-
विरोधमात्रं, तेन विरोधाभासेन तव प्रकृतवैकल्यकारिणी शक्तिरस्तीति परिहासो व्यङ्ग्यः ।
वास्तवार्थस्तु—द्वितीया मम सपत्न्यद्वितीयाऽभूत्, त्वद्वत्तसौभाग्यादिति भावः । 'कलाहीने
साऽनुमति'रित्यभिधाना'दनुमति'पदं कलाहीनचन्द्रयुक्तपूर्णिमावोधकम् । तथा चागामिन्यां
पूर्णिमायां मया सह तव सङ्गोऽवश्यम्भावीति त्वयैव पूर्वं सम्मतिर्दत्ता, अधुना सा
मम पूर्णिमा तिथिस्तवानुमतिहीना सत्यतिथिस्तादृशतिथिभिन्ना भूत्वाऽगतेत्यर्थः । 'अनिशा'

(च) सन्दिग्धप्राधान्यमिति—किं तावदाद्यं प्रधानमुत व्यङ्ग्यमिति संशयो यत्र
नापाक्रियते यथा 'हे भद्र' इत्यादौ दाहते पश्ये । भाद्रचतुर्थीचन्द्रो 'नष्टचन्द्र' इत्यादि
लौकिकपरिभाषया गीयतेऽस्मद्देशीयैः—तद्दर्शनाप्रवादनिराकरणार्थं कृष्णचरितसंघटितं
स्यमन्तकहरणाख्यानां पुराणवर्णितं श्रूयते; असमर्थपक्षे तत्सूचकं श्लोकमात्रं 'सिंहः
प्रसेनमधीदित्यादि पठ्यते, जलगण्डघं च दृष्टनष्टचन्द्रेण जनेन गृह्यते इति च रीतिः ।
अत्र मूलतः लोकसंस्कारः—स च नैकान्तिको हेतुरिति । गोप्याः विदितकृष्णानुरागाद्याः
समाजजन्तिस्त्रयचपजलममपङ्कवानाया नष्टचन्द्रमुदिश्य खगतोक्तिः । मम दुरदृष्टविलसित-
मेतत् पिशुनेर्जनद्विविनयनिर्दर्शनत्वेन ख्याप्यत इत्यहो अकारणनिष्ठरो ज्ञातिवर्गः ।

अत्र तव दर्शनेन प्रवादो भवतीत्यनेकान्तिकं, अपि तु तथाविधादृष्ट-
हारैवेति । किं वा नायं प्रवादः, सत्यैवेयं किंवदन्ती, यतो भवदर्शन-
मन्तरेणापि जनेष्वेदुद्बुध्यते—इति सन्दिग्धं प्राधान्यं यस्य । इदं गुणीभूत-
व्यङ्ग्यमप्यास्वादस्य चमत्कारितया ध्वनिधर्मं भजत इति व कृताऽस्य
परिवृत्तिः (क) ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

स्मरसमरसमाप्नो वक्रतां भ्रूरहार्षी-

दजनिघत मृगाच्या वीतलच्याः कटाच्याः ।

पदेन लक्षण्या ग्रास्यतीत्यर्थः । पर्यायप्राप्तेति—त्वत्कृतनियमप्राप्तेत्यर्थः । प्रतिव्यवसाय-
मिति—व्यवसायो निश्चयः । तथाच यस्मिन् यस्मिन् दिवसे त्वया सङ्केतनिश्चयः
कृतस्तस्मिन्नेव दिवसे त्वत्प्रभावेनाहमप्रतिपत्तिसुपागतेत्यर्थः ।

ऐकान्तिकं याप्तिस्तद्भावोऽनेकान्तिकं, तथा च तव दर्शनादेव प्रवादो भवतीति न
नियमः, यतो मध्येव तस्य व्यभिचारः, किन्तु प्रवादजनकौभूतादृष्टमेव कारणमिति ध्वनिः ।
किं वा त्वदर्शनादेव प्रवाद इति यथार्थं एव, तथापि त्वदर्शनं विना जनेष्वेदुद्बुध्यते तदा
नायं प्रवादः किन्त्वियं किंवदन्ती । सत्यैव—यतो मिथ्याप्रवादस्त्वदर्शनं विना न भवतीति
नियमात्—इत्यपि ध्वनिः सम्भवति । अतो निश्चयाभावाङ्गुलीभूतत्वम् ।

मानभङ्गानन्तरं सम्भोगसमयेऽपि मानाभासो वर्तते, सम्भोगान्ते सोऽपि नास्तीत्याह—
स्मरसमरेति । अहार्षीत् तव्याज । मानसमये धे कटाच्याः कान्तं लक्ष्यौक्य पृच्छता
आसन् त एवाद्य सम्भोगान्ते मानाभासस्याप्यपगमाद्दीतलच्या अजनिघत—तथाच कान्तं
लक्ष्यौक्य कटाचशरान्न क्षिपतीत्यर्थः । भ्रूवोर्वक्रतात्याग उत्प्रेक्षामाह—कुसुमेयोः

(क) आस्वादस्येति—‘प्रमाणञ्चैवैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतमिति लक्षित्वाया रसोप-
लङ्घेत्तात्पर्यादत्र सन्दिग्धप्राधान्यमयगुणीभूतयङ्गत्वेऽपि ध्वनित्वं सम्भवि, रसादास्वादस्यैव
काव्योत्कर्षकरत्वात् । यदाहुर्दृष्टेयकाराः—‘यत्र वस्त्वलङ्काररसरूपयङ्गानां रसा-
भ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहार’ इति । एवमप्यत्र प्रकाशटीकाकृतां
चण्डीदासपदानां प्रमाणपुरःसरं बलवदभिधानम्—‘काव्यार्थस्याखण्डवद्विषयस्य तन्मयी-
भावेनास्वादशयां गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते, कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्या-
लोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यपदेशं याहन्तीमीशस्तस्यास्वादमात्रायतत्वादिति’ । एवं
सति वङ्गनामप्यत्रोदाहृतानां ग्रन्थकृतकृतानां पदानां सरसकाव्यमध्यगतत्वाल्लोचनप्रसङ्गे
काविकदेशे गुणीभूततया सन्निवेशेऽपि (केचिदस्यैव कवेस्त्वेतन्मन्त्रोदयादिकाद्येऽन्तर्भक्ताः) न तावत् गुणीभावापात इति निष्कर्षः ।

धनुरिव कुसुमेषोर्ज्याविमुक्तं तदासी-

द्विविशुरिव निषङ्गे मुक्तशेषाः पृषत्काः ॥ ८

अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारोपमालङ्कारो ध्वनितः—तौ स्वप्राधान्येन स्थिताविति तुल्यप्राधान्यम् ।

काकुगम्यं काकाक्षिप्तम् । तद्यथा—

कति न पतितं पादोपान्ते, न चाटु कतोरितं,

कति न शपथः शीर्ष्णं दत्तः, कृता कति न सुतिः ।

तदपि न गतं वामे । वास्यं, लभस्व कृतार्थतां,

भवतु तव तु प्रेयान्मानो, न मानिनि । माधवः ॥ १०

‘न पतित’मपि तु पतितमेवेति नञ्काकुस्तयाऽक्षिप्तम् । नेदमचमत्कारि, तथापि

‘कति निपतितं पादोपान्ते, कृतं कति चाटु वा,

कति कति मया शीर्ष्णः शपथं, कति सुतिरौहिता ।’

इति पठनीयम् ।

अमनोज्ञमसुन्दरम् । तद्यथा—

सुदपुब्बं वि णिआमं हरिणो मुरलीरञ्चं सुणंतीए ।

जण्पंतीए गुरुहिं बाचात्थंभो बहुए संबुत्तो (ज) ॥ ११

कन्दर्पस्य धनुर्यद्वसमाप्रानन्तरं ज्यामुक्तं सत् यथा वक्रतान्यजति । कटाक्षाणां लक्ष्यत्याग उत्प्रेक्षामाह—कन्दर्पस्य मुक्तावशिष्टा वाणा युद्धसमाप्रानन्तरं निषङ्गे तूष्णे विविशुरिव ।

नजिति—नञ्रूपा या काकुस्तयाऽक्षिप्तं ‘न पतितमपि तु पतितमे’वेति वस्तु । नेदमिति—यद्यप्यत्र चमत्कारसद्भावात् परिवृत्तापेक्षा नास्ति तथापि परिवृत्तावागच्छेत्तामपि शृणु—कति निपतितमिति ।

सुदपुब्बमिति—श्रुतपूर्वमपि निकामं हरेर्मुर्लीरवं शृण्वन्त्याः । जल्पन्त्या गुरुभिः वाक्स्तम्भो ध्वजाः संवृताः ॥ ‘श्रुतपूर्वमपीति पदेन तत्कालीनमुरलीरवस्य सङ्केतजनकत्वरूपं व्यङ्ग्यं बोध्यते । गुरुभयेन सङ्केतस्थले गन्तुमशक्यत्वान्मोहेन वाक्स्तम्भो जातः—

(ज) ‘बायोरकुंजोडडीणसडणिकीलाहलं सुणंतीए । घरकम्मवावडए बहुए सोअंति वंग्गाइं’ इति जातिच्छायासुपजोय रचितेऽप्यत्राधिकतरं मनोज्ञत्वनिर्दानं वर्तते इति निपुणलक्षणे प्रतिभाति । तत्र मुरलीरवस्य साहजिकमाकर्षणमेव गरीयान् हेतुः—वेद्याव

अत्र 'निकामं श्रुतपूर्वमपी'ति तत्कालीनमुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वं व्यनक्ति । तेन गुरुभिः समं कथयन्त्या वध्वा वाक्स्तम्भो जातः—तत्र गन्तु-मशक्यत्वाभ्योही जात इत्यर्थः । अत्र 'वाक्स्तम्भः संवृत्तः' इति वाच्यार्थ एव चमत्कारी, व्यङ्ग्यार्थसु सन्नपि तथा न चमत्करोति—इत्यसुन्दरम् । एवमन्येऽपि ।

प्रागुक्तध्वनिसंख्या एभिर्गुणितास्तथाष्टाभिः ।

खयुगर्तुवल्लिवसवो ध्वनिसाङ्ख्यात् पुनर्द्धे ॥ ६० का

सुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वरूपयङ्ग्यार्थः सन्नपि वाच्यार्थापेक्षया चमत्कारी नेत्यतो गुणीभूतयङ्गात्वम् (५) ।

'प्रागुक्तध्वनिसंख्या'त्यारभ्य 'ध्वनिसाङ्ख्यात् पुनर्द्धे'ति सूत्रद्वयम् (भ) । तयोर्व्याख्या-माह—अष्टौ प्रकारा इति पूर्वोक्तैः शरेषु याखेन्दुभेदैर्ध्वनिभिः सह गुणीभूताः ध्वनीनां

साहित्यनिबन्धमात्रे सुरलीरवस्य सङ्केतकारिरूपेणोद्दीपनविभावतयाऽख्यानम्—अत्र तु गोपवधहृदयहरणकारणान्तरे महति सत्यपि तस्यैव परामर्शः । 'जपन्गीर गुरुर्हि'—इति हेतुर्गमविशेषणेन बोधितो हेतुः । वाक्स्तम्भः खलु सात्विकभावानामन्यतमः, तेनानुत्साहेन श्रीकृष्णं प्रत्यनुरागातिशयप्रकटनमेव यङ्गं वस्तु, तच्चानुभावेन वाक्स्तम्भरूपेण यथा साधु मृतं तथा नान्येनोपायेनेति वाच्यार्थस्य चमत्कारात्तुलनया यङ्गार्थस्यामनोन्नतत्वम् । एवमन्यत्रापि चमत्काराद्वास एव गुणीभूतयङ्गस्य लिङ्गमिति स्थूलतो बोध्यम् । प्रमाणञ्च तत्राघोलिखितः श्लोकसंग्रहः—

“रसध्वनिर्न यत्रास्ति तत्र वन्ध्यं विभूषणम् ।

मृताया मृगशावाह्या किं फलं हारसम्पदा ॥”

“रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् ।

अलङ्कृतोनां सर्वसामलङ्कारत्वसाधकम् ॥”

“ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः ।

रूपकादिरलङ्कारवर्गं एति यथार्थताम् ॥”

(ध्वन्यालोके द्वितीयोद्घोते)

(भ) सूत्रद्वयमिति—एककारिकायामन्तर्भुक्तमिति शेषः । मन्थकृतकतवृत्तितः गुणी-भूतयङ्गानां संख्यानयनमार्गतश्च तत् ज्ञायत एव । तत्र द्वितीयसूत्रस्य परिष्कारव्याख्या

(५) एवं (ग) पुस्तके । अन्येषु सर्वेष्वपि पुस्तकेषु 'सन्नपि वाच्यार्थापेक्षया चमत्कारी नास्तीति' निन्दनीयः पाठ उपलभ्यते ।

अष्टौ प्रकारा गुणीभूतव्यङ्ग्यध्वनयः श्रेष्ठयुगखेन्दु- (१०४५५) भेदैर्ध्वनिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यन्ते । तेन खयुगर्तुवह्निवसवो (८३६४०) भवन्ति । एते पुनर्ध्वनिसाङ्ख्येण हेधा (१६७२८०) भवन्ति—तेन

व्योमदिङ्नागपक्षार्कहयर्तुरजनौकराः ।

गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदा विज्ञेया सूक्ष्मवह्निभिः (ज) ॥ ६१ का

॥ इतः प्रलङ्कारकौसुमे गुणीभूतव्यङ्ग्यनिर्णयो नाम चतुर्थः किरणः ॥ ॥

मिलने कृते तथा च पूर्वोक्तश्रेष्ठयुगखेन्दुसंख्यानामष्टभिरङ्कैः पूरणे कृते खयुगर्तुवह्निवसु-संख्यका ध्वनयः सुप्रतिवर्त्यः । अथातः पूर्वोक्तध्वनिभिः सह गुणीभूताष्टध्वनीनां संसृष्टैक-एव भेद उक्तः, त्रिरूपसङ्कराणां सामान्याकारेणैक एव भेदो विवक्षणीयः, न तु भेदत्रयमित्यभिप्रायेणाह—एत इति । श्रेष्ठयुगखेन्दुभेदानां गुणीभूताष्टध्वनिभिः साङ्ख्ये सति पुनरपि खयुगर्तुवह्निवसुसंख्यका ध्वनयः सुप्रतिवर्त्यः । दिङ्नागा दिग्घस्तिनोऽष्टौ, अकस्य सूर्यस्य हयाः सप्त, ऋतवः षट्, रजनीकरश्चन्द्र एक इति ॥ * * *

टोकाकारेण दर्शिता, मूले तु 'ध्वनिसाङ्ख्ये'ति पदस्यार्थप्रकटनार्थं प्रयासो न कृतः । एवमादिषु स्थलेषु गणनाप्रदर्शनं केवलं प्रौढोक्तिमूलभूतं, न तु तत् सर्वत्रैव सम्भवतीति चास्माभिः प्रागेव प्रदर्शितम् । 'अन्योन्ययोगादेवं स्यात् भेदसङ्ख्यातिभ्यसी'ति 'पुनरप्युद्घोतते बहुधे'ति प्रायं कथनं निष्कलङ्कमित्येव विद्मः ।

(ज) सुधासागरकाराणां भीमसेनदीक्षितानां मते गुणीभूतव्यङ्ग्यानामेव तावच्चित्राख्य-व्यङ्ग्यरहितसहितानां परस्परसंश्लिष्टानां पञ्चचत्वारिंशद्वेदाः (६ + ८ + ७ + २ + १) । सजातीयविजातीयादिभेदैः परस्परसंश्लिष्टैस्तैः २०२५ (६५ × ३५) विधाः, तत्र 'सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्टा चैकरूपया' ते ८१०० (४ × २०२५) भेदाः सङ्कीर्णाः, ४१ शुद्धाः—साकस्येन गुणीभूतव्यङ्ग्यास्तावत् ८१४५ भेदाः । व्यङ्ग्यास्तु श्रेष्ठयुगखेन्दु—(१०४५५) प्रमाणकाः, ते च प्रागेव गणिताः । अतो ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यानामुभयेषां परस्परसंयोगात् संसृष्टिसङ्कर-मेलनेन (१०४५५ × ४ × ८१४५) ३ ४, ०६, २३, ६०० सङ्कीर्णाः काव्यभेदाः सुधासागरे गणिताः । वस्तुतस्त्यं गणनाप्रकारस्तत्कृतमङ्कसंयोजनवेदगधीमात्रस्य यथा प्रकाशकस्तथा न काव्यरसास्वादिनिपुणताया इति पूर्वमेवाभिहितमस्माभिः, अतः कृतमत्र तत्प्रपञ्चेन । अत्रैषां काव्यभेदानां 'गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदा विज्ञेया सूक्ष्मवह्निभिः'रिति मूलस्यावान्तरकारिकायां गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यरूपेण निर्द्देशो 'प्राधान्येन उपदेशा भवन्ती'त्यभिप्रेक्षणीति सरणि-मनुसृत्य । तथाच तत्रभवन्तो मम्मटभट्टाः खनिव—'यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयो यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः सह सङ्करः संसृष्टिर्ना नास्ति, तथापि

प्राधान्येन अपदेशा भवन्तीति कचित् केनचिदावहार इति । ननु रसध्वनौ भावध्वनि-
 रवश्यं वाच्यं, दीपकतुल्ययोगितादलङ्कारध्वनिरुपमादलङ्कारान्तमत इति, तथा च कश्चन
 प्रधानव्यङ्ग्यभेदमादाय ध्वनित्वं कश्चनार्ङ्गिभूतमादाय गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति निमित्तद्वय-
 समावेशादिनिगमनाविरह एकतरत्वकल्पने नास्ति तावदुक्तिरिति न वाच्यं, यतः
 प्राधान्यव्यापनमतिशयितचमत्कृतिमत्तयैव भवति । तथाचाङ्गीभूतरसादीनां चमत्कृत्या-
 ऽतिशये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं, अङ्गिनस्तथात्वे ध्वनित्वमिति तद्विदां व्याहारः । अतः तु ग्रन्थे
 ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यगोरितरेतरसंयोगे व्यङ्ग्यार्थस्य न तथा चमत्कारप्रकारो लक्षितो
 यथा तस्याविमिश्रत्वेन व्यङ्ग्यत्वे, स च युक्तिप्रकारः नासम्यङ्, अतोऽतः प्रागेव दर्शितात्
 योगरूपप्रयोगलक्ष्याद् 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदाद् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवामायातीति सुप्रतीतं वचः ।
 गुणीभूतव्यङ्ग्यमयं काव्यमखिलमलङ्कारशोभामादायैव प्रवर्तते, अतो 'रूपकादिमलङ्कार'
 वाच्यमाचक्षते परे" इति भासहोक्तदिशा तत्र तेषामलङ्काराणां वाच्यतया स्थितिर्न
 त्वन्तरङ्गतयोत्तमत्वसाधककल्पेन । इति—

अथ पञ्चमः किरणः ।

अथा'त्मा किल रस' इत्युक्तस्य काव्यपुरुषस्यात्मनो रसस्याभिव्यक्ति-
लक्षणं भरतमुनिसूत्रं प्रमाणयन्नाह—

‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति’रिति का (क)

Bharata—Natyasastra. Chap. VI.

पूर्वं ध्वनिप्रकरणे रसात्मकध्वनिः काव्यपुरुषस्यात्मत्वेन कथितः, अतस्तस्य रसस्याभि-
व्यक्तिः साक्षात्कारस्तस्य लक्षणं ज्ञापकं भरतमुनिसूत्रं प्रमाणयितुमाह—अथेति ।

(क) भरतोपज्ञं किल रसतत्त्वव्याख्यानमित्युपपादयन्तो हि तत्र भवन्त्यालङ्कारिका
आदावेव रसविवेचनप्रसङ्गे तन्मतमेवोदाहरन्ति—अत्रापि सेव पडतिः । मूलोक्तमतिप्रसिद्ध-
मेकमेव सूत्रप्रतीकमुपजीव्य बहुधा वितन्यमानश्चिन्ताप्रवाहो रसशास्त्रस्य व्यापकता-
मुपपत्तिं भोगादिकच्च प्रकाशयतितराम्—तत्र तावद्रसस्वरूपनिरूपण उत्पत्तिवादिनां
भट्टमल्लादीनाम्, अनुमितिवादिनां श्रीशङ्कुकप्रभृतीनां, मुक्तिवादिनां भट्टनायकपुरः-
सराणाम्, अभिव्यक्तिवादिनामालङ्कारिककुलचूडामण्योनां सुगृहीतनाम्नामभिनवगुप्तपादानां
राज्ञानां, प्रकाशकदादीनां प्राचां ग्रन्थत एवालोकनीयाः—न च तेषामतो मूले प्रपञ्चः ।
कौस्तुभकृतस्तु आत्मवादिनां दर्पणकदादीनां मतमेवानुसरन्ति, यत्तच्चेतदिति पूर्वमेवा-
वोचाम । तत्र रसस्य काव्यात्मतया तदुद्घाटनमुखेन दार्शनिकविचारदिनां दर्शितो मूले—
तदानैतन्तगौडीयवैष्णवसम्प्रदायिनो रसतत्त्वमाविष्कुर्वन्त्या वद्वः, श्रीरूपसनातनादि-
गोस्वामिपादाः, पृथगेव तन्मूलान्निवन्तान्विरचयामासुः, तत्र चार्वाचीनानां जिज्ञासूनां स्वत-
एवादरः सम्भवितेति न कृतस्तत्प्रकटनप्रयासः । अपि चालङ्कारशास्त्रस्य चेह रस-
स्वरूपत्वाद्याविष्कारकल्पने न तावन्मुख्यतस्तत्तुपर्यं किमपि कल्पनीयम् । भरतनाट्यशास्त्र-
ध्वन्यालोक-दशरूपक-रसार्णवमुधाकर-रसमञ्जर्यादिषु बहुषु निवन्धेष्वत एव न दार्शनिक-
तत्त्वनिरूपणादि लक्ष्यते—सा च प्रथिता प्रथाऽत्रापि वरीवर्त्तते । तानेवोपजीव्य विश्लेषण-
मुखेनात्र रसकिरणे आलोकपातः । तत्र भावविभावादिपारिभाषिकपदानां लक्षणा-
लक्षितार्थो नाट्यशास्त्रे (षष्ठाध्याये सप्तमाध्याये च) निपुणं दर्शितः । “यथा नाना-
यञ्जनोषधिद्रव्यदसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः....., तथा नानाभावोपगता अपि स्थायिनो

विभावयतुत्पादयतीति विभावः कारणं, अनु पश्चाद्भावो भवन् यस्य सोऽनुभावः कार्यं, 'विशेषेणाभिमुख्येन चरितुं शीलं यस्येति व्यभिचारी सहकारी ;—एतेषां संयोगात् सम्बन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः । कारण-

अभिव्यक्तिरिति—साक्षात्कार इत्यर्थः । या रसनिष्पत्तिसामग्री कारणकार्यसहकारित्वेन लोके कथिता सैव काव्ये नाट्ये चेत्यादि ।

आलम्बनमिति—यदलम्बनं स्याद्यिनः प्रवृत्ता भवन्ति तदेवालम्बनं स्थायिनामाश्रयो भवतीत्यर्थः—यथा ह्यासस्यायिन उद हरणे वसन्तोत्सवमालम्ब्य मधुमङ्गलस्य वाक्यात् सर्वेषां प्रवृत्तो यो ह्यासस्यायी तस्यालम्बनं वसन्तोत्सवः, यथा वाऽर्जुनस्य भयस्यायिस्थले विश्वरूपप्रदर्शकः श्रीकृष्ण एवालम्बनम् । यद्यपि भक्तिरसादृतस्मिन् विभावस्यायिभाव-

भावा रसत्वमाप्नुवन्तीति । ... 'दृश्यते हि भावेभ्यो रसानामभिनिर्युक्तिर्न रसेभ्यो भावानाम् ।' ... 'न भावहोनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः । परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ।' ... 'यथा वोजाङ्गवेदुचो वृक्षात् पुष्पं फलं यथा । तथा मूलं रसाः सर्वे ततो भावा अवस्थिताः ।' ... 'वागङ्गमुखरागेण सान्त्वनाभिनयेन (?) च । कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ।' 'विभाव इति कस्मादुच्यते—विभावो विज्ञानार्थः । विभावन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इत्येते विभावाः ।' ... 'अथानुभाव इति कस्मादुच्यते—यद्यमनुभावयति वागङ्गसत्त्वकृतमभिनयम् ।' 'लोकस्वभावसंसिद्धलोकयात्रानुगामिनः । अनुभावा विभावाश्च ज्ञेयास्वभिनयैर्बन्धेः ।' ... 'योऽथो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः । शरीरं व्याप्यते तेन शुष्ककाष्ठमिवाग्निना ।' ... 'कथं स्थायिन एव भावा रसत्वमाप्नुवन्ति ? उच्यते—यथाहि समानलक्षणास्तुल्यापाणिपादोरशरीराः समानाङ्गप्रत्यङ्गाः कुलविद्याकर्मशिल्प-विचक्षणत्वाद्वाजत्वमाप्नुवन्ति, तत्रैव चान्येऽल्पबुद्धयस्तेषामेवानुचरा भवन्ति, तथा विभावानुभावव्यभिचारिणः स्थायिभावानुपाश्रिता भवन्ति । ... यथा नरेन्द्रो बहुजन-परिवारोऽपि स एव नाम लभते नान्यः सुमहानपि पुरुषस्तथा विभावानुभावव्यभिचारि-पुरस्कृतः स्थायिभावो रसतां लभते ।' 'व्यभिचारिण इति कस्मात् ? उच्यते,—वि अभि इत्येतावुपसर्गौ चरतिर्धातुः विविधमाभिमुख्येन रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः ! चरन्ति नयन्तीत्यर्थः । कथं नयन्ति ? उच्यते—यथा सूर्य इदं नक्षत्रमसुं वासरं नयति—न च तेन बाहुभ्यां स्कन्धेन वा नीयते, किन्तु लोकप्रसिद्धमेतत् ।' इति नाट्यशास्त्रीया निर्देशा उपमानमुख्येन अभिनयप्रकाश्यरूपकमिवेष्टेताम्येव पदानि सुगमयन्ति । 'सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेदहु । स संगतो रसः स्थायी प्रेषाः सञ्चारिणो मतः ।' रसस्य सारत्वमितरत्र निर्णीतम्—'आनन्दात्मा यतो रस' इति मन्दारमरन्दे (६।३५) । 'रसे सारस्वमनुकारः सर्वत्रेवानुभूयते । तच्चमनुकारसारत्वे सर्वत्राप्यङ्गो रसः ।' इति

कार्यसहकारित्वेन लोके या रसनिष्पत्तिसामग्री सैव काव्ये नाट्ये च विभावादिव्यपदेशा भवतीति सम्प्रदायः (ख) ।—कारणमत्र निमित्तम् । रसादीनां या याः प्रक्रियाः कथिताः, तद्भिन्ना एवात्र ग्रन्थे प्रक्रिया आलङ्कारिकाणामनु-रोधेनोक्ताः, अतएव काचित् काचित् प्रक्रिया नात्यन्तविचारसहाऽपि, तथाऽप्यप्राकृत-

धर्मदत्तोक्त्यनुसरणं दर्शये, 'आनन्दः सहजस्तस्य (ब्रह्मणः) वाच्यते च कदाचन । व्यक्तिः सा तस्य चैतन्यचमत्काररसाङ्गया ॥—आदास्तस्य विकारी यः सोऽहङ्कार इतीरितः । ततोऽभिमानस्तत्तेदं समाप्तं भुवनत्रयम् । अभिमानाव्रतिः सा च परिपोषमुपेयुषी । अभिचार्यादिसामान्याहङ्कार इति गीयते ॥' इत्याद्याग्नेये (३६ अध्याये) रसपर्यालोचन-प्रसङ्गे । इत्थं दर्शितस्य रसस्यास्वादसुलभ आनन्द इति तत्पश्चादेव तदालोचनप्रसङ्गो मूले ग्रन्थकृता निहितः ।

(ख) परमार्थतत्त्वखण्ड एक एव रसः, लोके च रसनिष्पत्तिसामग्रीसम्भारस्य स्फुरणेऽपि खण्डशस्तेषां रसोद्बोधकत्वरूपेण न सार्वत्रिको बोध इति तु सुप्रतीतं, परं काव्ये दृश्ये अग्रे च रसस्य प्रकाशशरीरमुपलक्ष्य विश्लेषणद्वारा तेषां खण्डतया बोधोऽभ्युपेयते, इति ह्यलङ्कारशास्त्रविदां प्रैली । इयच्च प्रक्रिया सामाजिकानां भक्तानान्तदितराणाञ्च रसादीन् भावानांस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्यान्नितरां साधयतीति दार्शनिकमतमतिवर्त्तमानाऽप्यवलम्ब्यते । रसात्मकस्य वाक्यस्योपलब्धिरेव ब्रह्मसाक्षात्कारसोदरतया वर्ण्यते—सा च साधनादिकल्पनमन्तरेण न स्पष्टादा, अती नात्र काचिद्विडम्बना । एवमेव वाक्यपदीय-कारः खनिवन्धे 'शब्दोपहितरूपांस्तान्बुद्धेर्विषयतां गतान् । प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधकत्वेन मन्यते ।' रसनिष्पत्तिरिति—परमार्थतो रस एवास्वादाङ्करसन्दः, लौकिके तु बोधे षष्ठीसमासकल्पना—यदाहुर्दृष्टगणकाराः—'यद्यपि रसामिन्नतया रसः स्यापि न काव्यत्वं, तथापि तस्य कादाचित्तकतयोपसरितेन कार्यत्वेन काव्यत्वमुपचर्यते' इति । काव्ये नाट्ये च आलङ्कारिकोपक्रमं विभावादिसंज्ञाकलापकमिति प्रागेव दर्शितमस्माभिः—भक्तिशास्त्रस्य, विशेषतो गौडीयवैष्णवपण्डितमण्डलीमण्डितस्य तस्यालङ्कारिकप्रक्रियादिप्रमनुसरतः (Vide the article on Bhakti by Sir G. Grierson in the Encyclopaedia of Religion and Ethics) न विभिन्नः संज्ञासंहितादिः । तथाच भक्तिरसान्तसिन्धौ भक्ते रसत्वेनालङ्कारिकसरणिमनुवृत्त्य प्रकाशः श्रीमद्रूपगोखामिपादेर्दर्शितः—तदीया 'विभावेरनुभावैश्च सात्त्विकैर्यभिचारिभिः । स्वादातां हृदि भक्तानामानीता अवणादिभिः । एषा कृष्णरतिः स्थायिभावो भक्तिरसो भवेत् ।' कारणकार्येति—एतच्च लौकिकबोध-प्रवृत्तिमनुवृत्तम्—यदुक्तं दर्पणे 'कारणं कार्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः ।' रसोद्बोधे विभावादाः कारणान्येव ते मताः ।' तत्त्वसाक्षात्कारस्य ज्ञानकक्षाधिरोहणवर्णनं नास्मा-भाविकम् । (In man as he now exists, intuition is the fringe or penumbra of the Foundation)

विभावादीनां स्वरूपमाह—

विभावो द्विविधः स्यादालम्बनोद्दोषनाल्यया ।

आलम्बनन्तदेव स्यात् स्थायिनामाश्रयो हि यत् ॥

यत्तानेवोद्दोषयति तदुद्दोषनमिष्यते ।

एभिरेव व्यञ्जकैस्तु विभिरुद्रेकमागतैः ।

आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायी रसायते ॥ ६२ का

मुख्यरसवर्णनप्रसङ्ग एकेव प्रक्रिया भवतीति नासमञ्जसमिति ज्ञेयम् (ग) । यदिति—
यदस्तु तान् स्थायिभावानुद्दोषयति प्रकाशयति तदुद्दोषनं—यथा हासस्थले विदूषकस्य
मधमङ्गलस्य वैलक्षण्यम् । अत्रैवानुभावो नयनस्फारताऽदिः । एतन्मते सात्त्विका अप्यनु-
भावान्तर्गता एव न तु स्वतन्त्रा इत्यपि ज्ञेयम् । उद्रेकं प्रत्यक्षमागतैः प्राप्तेरिभिरेव
व्यञ्जकैरसौ स्थायिभावो रसायते रसस्वरूपत्वेन परिणतो भवति । स्थायी कथम्भूतः ?
आस्वादाङ्कुरस्य रसास्वादरूपकार्यस्य कन्दो बीजरूपः । अथ स्थायिभावस्य निवृत्त्येन

of intellect') कारणकार्यादिवर्णनं साकल्यसंग्रहपरमिति स्फुटं, यदुक्तं काव्य-
प्रकाशटीकाकाङ्क्षिः 'एवञ्च विभावादीनां दण्डचक्रादिन्यायेन सम्भूयैव कारणत्वं, न तु
लणारणिमणिन्यायेनैकैकस्ये'ति ।

(ग) नात्यन्तविचारसहासि—एतच्च ग्रन्थकृता लक्षितं रसस्य प्राकृताश्रयतापक्षं
भक्तिरसस्याप्राधान्यमिवाद्यखिलं भक्तिरसामृतसिन्धवादिवैष्णवप्रामाणिकनिबन्धेभ्यो वैमल्यं
पश्यद्भिर्ज्वलनोलमणिटीकाकाङ्क्षिर्गोस्वामिचक्रधुरीणैर्विष्णुनाथचक्रवर्त्तिभिरनुपादेयत्वमिषेण
सकटाक्षपातं सूच्यते । कविकर्णपूरगोस्वामिपादाः खल्वपरगोस्वामिन इवाप्राकृताश्रयस्य
रसस्य मुख्यत्वमङ्गीकुर्वन्ना अप्यालङ्कारिकचक्रमतचारिणः सन्तस्तद्वत्पद्धतिचानुसरन्ति ।
नंतदसुष्ठु—यतोऽखिलसामाजिकानामेकैव प्रवृत्तिर्न भविता, न च खलु सर्वैर्भक्तिस्तत्-
सायुज्यं वा काव्यस्य सारोज्ज्वल्यतया स्वीकर्तुं शक्यः । आलङ्कारिकाणां काव्यतत्त्वोद्दोष-
एव तात्पर्यं, काव्यस्य हि सर्वत्रैव सकलहृदयहारकं चमत्कारमाश्रितैर्वै चरितार्थता, न
तु भावप्रवणस्य रसायविशेषादरसुपजोय शास्त्रस्य शास्त्रकाव्यस्येव वा काव्यस्य महनीयता ।
न च खलु सर्वैर्भक्ताः—भक्तास्तु सम्प्रदायविशेषाः । आलङ्कारिकाणां निखलिकाव्यग्रह-
प्रकटनमेव लक्ष्यम् (Criticism stands like an interpreter between the inspired
and the uninspired—Carlyle) अन्यथाऽपिष्ठानां काव्ये विमुखीभावो भविता-
अतो ग्रन्थलक्षितप्रक्रियायां दोषाविष्करणं न सम्यक् ।

एतेन रसस्य कारणकार्यादीनि नैतानि, अपि तु अनुभावस्य कार्यस्य कारणं विभावः—व्यभिचारी यः सोऽप्यनुभावस्य सहकारी ; तत्र एव समुदिताः सन्तः स्थायिनं रसोभावमापादयन्ति । स्थायी समवायि कारणम्, 'आलस्यनोद्दीपनविभावो निमित्तकारणं', स्थायिनो विकारविशेषोऽसमवायि-कारणं' (१) रसाभिव्यक्तेरेव, न तु रसस्य (घ) ।

अथ कोऽसौ भावः स्थायी भवतीति तं निरूपयति—

आस्वादाङ्गुरकन्दोऽस्ति धर्मः कश्चन चेतसः ।

रजस्तमोभ्यां ह्रीनस्य शुद्धसत्त्वतया सतः ॥

तत्परिणामरूपस्य रसस्यापि निव्यत्वम्, अतो रसं प्रति न विभावादीनां कारणत्वादिति सम्भवति, किन्त्वनुभावादीनां प्रति कार्यत्वकारणत्वसहकारित्वप्रवादिनिर्वाहस्तु तेषामेव मध्य एकं प्रत्यक्षस्य कारणत्वमादायेवेत्याह—एतेनेति । ननु स्थायिनः परिणामित्वे (२) कथं निव्यत्वं, कथं वा परिणामावस्थाऽपन्नस्य रसस्य निव्यत्वमिति चेदुच्यते—यथा निव्यस्य श्लोकाणां परिणामरूपाणां वाल्मीकिगण्डकेशोराणां निव्यत्वं, किन्तु भक्तानां दर्शनोत्कण्ठाजगदुद्गारादिप्रयोजनं निमित्तोक्तत्वं कदाचित्तेषां प्राकट्यं, सिद्धे च प्रयोजने कदाचित्तेषां प्रपञ्चागोचरत्वरूपमप्राकट्यं च, तथाऽत्रापि विभावादीनां मेलने सति भक्तहृदये रसस्य प्राकट्यं, तेषामन्तर्ज्ञाने सति रसस्याप्राकट्यं ज्ञेयम्—परन्तु प्राकृतस्थले पूर्वदशां परित्यज्यैव तत्परिणामस्योत्पत्तिः, अप्राकृतस्थले त्वचिन्त्यशक्त्या पूर्वदशा-परित्यागं विनैव तत्परिणामस्य प्राकट्यम्, उभयोर्निव्यत्वादिति भेदो ज्ञेयः । असमवायि-कारणमिति—स्थायिनो हेतुभूताचित्तस्य द्रवीभावरूपविकारविशेषो रसाभिव्यक्तेरेव समवायिकारणमित्यर्थः । न तु रसस्येति—स्थायिनो निव्यत्वात्तत्परिणामरूपरसस्यापि निव्यत्वमिति भावः ।

धर्म इति—रजस्तमोभ्यां रहितस्य शुद्धसत्त्वतया सतो विद्यमानस्य चेतसः कश्चन धर्म एव स्थायी । रजस्तमसोरभावेन सामाजिकानामविद्याराहित्यं स्वत एवायातम्, अतस्तेषां सत्त्वमपि (३) न मायावृत्तिरूपमपि तु चिद्रूपमेव, अतएव तेषां रसास्वादकचित्तनिष्ठ-

(घ) न तु रसस्य—'रसो वे सः' इति अत्रा रसस्य निव्यशुद्धपरमपुरुषस्वरूपत्वेन न विकृतिमयत्वं सम्भवि । अतो विकारविशेषास्तस्य कारणानि न, परमभिव्यक्तिपञ्चमुररी-कृत्यैव कारणत्वकल्पनेत्यलं बहुना ।

(१) 'विकारविशेषो समवायिकारण'मिति (ख) पुस्तके अनवधानपुरःसरः पाठो लक्ष्यते ।

(२) 'स्थायिनः परिणामित्वे' इति सुद्विपुस्तक एव नातिसङ्गतः पाठः ।

(३) 'अतस्तेषां शुद्धसत्त्वमपीति' (क) (घ) (ङ) पुस्तकेष्ववयवः पाठः ।

स स्थायी कथ्यते विज्ञैर्विभावस्य पृथक्तया । -

पृथग्विधत्वं यात्येष सामाजिकतया सताम् ॥ ६३ का

सामाजिकतया सतां सामाजिकानामेक एव कश्चिदास्वादाङ्गुरकन्दो मनसः कोऽपि धर्मविशेषः स्थायी । स तु विभावस्योक्तप्रकारदिविधस्य भेदैरेव भिद्यते (ङ) ।

अनुकार्याणान्तु स्वतन्त्रा एव स्थायिनो नानाविधाः । यथा—

शृङ्गारे रतिरुत्साहो वीरे स्याच्छोकविस्मयौ ।

करुणाद्भुतयोर्हासो हास्ये भीतिर्भयानके ॥

जुगुप्सा वीभत्ससञ्ज्ञे कोपो रोद्रेऽष्ट नाट्यगाः ॥ ६४ का

धर्मोऽपि ज्ञादिनीशक्तेरानन्दात्मकवृत्तिरूप एव, न तु जडात्मकः—तथात्वे स्थायिभाव-
स्वरूपस्य जडात्मकतादृशधर्मस्य विभावादिभिः कारणैरानन्दात्मकरसरूपत्वानुपपत्तेः, न हि
जड़परिणामरूप आनन्दो भवतीति । एक एवेति—ननु स्थायिभावरूपधर्मस्यैकत्वे
कथमेकस्य स्थायिनो वीररस उत्साहत्वं, करुणरसे शोकत्वम्, अद्भुतरसे विस्मयत्वं
भवति, परस्परविरुद्धानामेतेषामुत्साहत्वादीनामेकस्मिन् स्थायिरूपधर्मे वृत्तित्वाभावादित्यत्र
आह—स त्विति ।—स एकोऽपि धर्म उक्तप्रकारकदिविधस्य विभावस्य भेदैरेव भिन्नो
भवतीत्यर्थः । यथैक एव स्फटिको जवाकुसुमादिनानापदार्थानां सङ्गात् कदाचिद्रक्तः
कदाचित् पीतः कदाचिच्छ्याम इत्यादिविविधाकारो भवति तथैवैक एव स्थायिरूपो धर्मो
वीररसादिप्रोषकानां नानाविधविभावानां सङ्गात् कदाचिदुत्साहरूपः कदाचिद्विस्मय-
रूपः कदाचिच्छोकरूप इत्यादिविविधाकारो भवतीति भावः । एतादृशैकस्थायिरूप-
धर्मः प्रपञ्चान्तर्गतसामाजिकानां स्वच्छरतिमतामेव रसास्वादकः, न तु पार्श्वदानां, न वा
तदनुगतानां साधकानां, तेषान्तु स्वतःसिद्धा एव ये ये स्थायिनो वर्त्तन्ते त एव रसास्वादका
भवन्तीति ज्ञेयम् (ङ) ।

(ङ) स्थायिभावस्यात्मनोद्दीपनविभावगतत्वेन बहुधा प्रसारो विभिन्नता च, तमाश्रित्य
रसस्य प्रवर्त्तमानत्वात् रसोऽपि विविध इत्यायाति । स च प्रसिद्धः सिद्धान्त इतरथा सिद्धोऽप्यत्र
विभावादाश्रयभेदे भेदस्तदाश्रितानां रसानां स्वत एव वरीवर्त्तौत्याशयेनात्र मूले नद्वितः,
इयञ्च पद्धतिरवतारिता । इतरथा सिद्धिर्यथा सिद्धाचार्यहेमचन्द्रचरणानामधोलिखित-
शुक्तिसूक्तितो कल्प्या—“जात एव हि जन्तुरियतौभिः संविद्धिः प्ररीतो भवति । तथाहि
दुःखदेषो सुखास्वादानजालसः सर्वो रिरंसया व्याप्तः स्वात्मन्युत्कर्षमार्जितया परमुप-
हसति, उत्कर्षापायः क्लृप्ता शोचति, अपायं प्रति क्रुध्यति, अपायहेतुपरिहारे समुत्-

एतेऽष्टौ स्थायिनोऽष्टासु नाट्यरसेष्विति केचित् । केचित् 'निर्जैदस्थाधिभावोऽस्ति

Kavyaprakasa— शान्तोऽपि नवमो रस' इति शान्तोऽपि नाट्य रसः ।

Ullasa IV. भोजसु वत्सलप्रेमभ्यामेकादश रसानाचष्टे—वात्सल्ये

ममकारः, प्रेमणि चित्तद्रवः स्थायी ; एकादशैव दृशेय्येऽपि च रसिक-
संसदः प्रेष्टाः (च) । (4)

अनुकायाणांमिति—येषामनुकरणं नटाः कुर्वन्ति तेऽनुकायां रामसीताऽदयः, तेषाम्
स्वतःसिद्धाः स्वतन्त्रा एव नानाविधाः स्थायिनो वर्तन्ते—तदेवाह—यथेति ।

नाट्यरसेष्विति—लोकभयजनकव्याघ्रादिदर्शनाङ्गयजन्यदुःखमेव जायते, न त्वानन्दात्मक-
भयानकरसः—अतो नाट्य एव सामाजिकानां रस इति भावः (च) । एकादशैव रसा इति
रसिकसंसदः सामाजिकस्य प्रेष्टाः ।

सङ्गते, विनिपातादिभेति, किञ्चिदशुक्ततयाऽभिमन्यमानो जगुषते, ततश्च परकतयवेचित्ता-
दर्शनादिसंयते, किञ्चिज्जिह्वासुस्तत्र वैराग्यात् प्रशमं भजते । न हि कदाचिचित्त-
वृत्तिवासनाशून्यः प्राणो भवती"ति । एष च भावानामुद्भावनप्रकारस्तदाश्रितरसस्य
प्राकृतालम्बनतापन्नमुपजीय सिद्धोऽप्यन्यमते सुतरामशुक्तो नेति विदुषाम्बहनीयम् ।
परं प्राकृतनायकगतो यो भावः स रसनिर्वासखादार्थमवतारिणि श्रीकृष्णे ललितच्छेदन्यथा
विजृम्भते, एवमपि पार्षदसाधकाद्याश्रितो यः स इतरसामाजिकाश्रिताङ्गावद्भिन्नः ।
एवं चन्द्रचन्दनमलयमारुतादिगतो भावो विषतुद्घिनशीकरादिगताङ्गिनः । एतत् चैतत्प्रसङ्गे
स्मरणीयं यत् स्वच्छरतिमतामेव रसाखादनं, नान्येषाम् । एवमपि धर्मदत्तः—

स्ववासनानां सभ्यानां रसस्याखादनं भवेत् ।

निर्वसनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुचाप्ससन्निभाः ॥ इति ।

(च) कतरोऽयं भोजः षडङ्गारप्रकाशकर्त्ता तदितरो वेति न विदितं विदुषामपि,
अत एकादशेति संख्यायां तन्मतानुयायिन्यां न किमपि तात्पर्यं समाकलयीयम् ।
षडङ्गारप्रकाशमतमुद्बल्य मन्दारमरन्दे नवधा कल्पितानां रसानामैकं प्रतिपादितम्—
तद्यथा—“अथ भोजवृषादीनां मतमत्र प्रकाशयते । रसो वै स इति श्रुत्वा रस एकः
प्रकीर्तितः । अतो रसः स्याच्छृङ्गार एक एवेतरे तु न ॥” षड् रसा इति रसज्ञा
भिषजस्तदनुसारिणः केचिदलङ्कारमागंगा अपि । शान्तवज्जैमष्टौ रसाः दृश्ये अथे च काव्ये
इति भरतनाट्यशास्त्रानुसारिणो धनिकादयः । नव रसा इति भूयांसोऽभिनवगुप्तादयः ।
तच्च सर्वं नाट्येऽपि, यदाहुः सङ्गीतरत्नाकरकाराः स्वनिवन्धस्थान्तिमाध्याये—‘अष्टावैव रसाः

तत्र रतिर्यथा—

रतिश्चेतोरञ्जकता सुखभोगानुकूल्यकृत् ।

सा प्रीतिमैवीसौहार्दभावसंज्ञाञ्च गच्छति ॥ (क)

या सम्प्रयोगविषया सा रतिः परिकीर्तिता ।

सम्प्रयोगः स्त्रीपुरुषव्यवहारः सतां मतः ॥

रतिर्यथेति—चित्तस्य रञ्जनं द्रवीभावस्तज्जनकधर्मविशेष एव चेतोरञ्जकता । सैव सम्प्रयोगविषया चेत्तदा रतिरुच्यते—इयमेव चित्तस्य कठोरत्वं दूरीकृत्य कोमलत्वं द्रवीभावश्चोत्पादयति । पूर्वं सामाजिकानां स्थायिरूपो यो धर्मो जातिनोश्क्ते-
वृत्तिरूपेणोक्तस्ततोऽपि कोटिगुणितानन्दरागाया जातिनोश्क्तेः सारवृत्तितद्रूपेयं रतिः—
अस्या एव रतेः पाकात् पाकान्तरं प्राप्य चरमदशायां महारागपर्यन्तपाको भविष्यति ।
अतएव दशमस्कन्धे तादृशं महारागं दृष्ट्वा उद्धवः सचमत्कारमाह 'कृष्णे क चैव
परमात्मनि रूढभाव' इति । रूढभावस्यापरपर्यायो महारागो महाभाव इति च ।
सुखभोगेति—क्षुधा यथाऽन्नयज्ञानादीनां भोजनजन्यसुखस्यानुकूल्यं करोति तथेयं रतिरपि
श्रीकृष्णस्य नामरूपगुणलोलाम्रवणदर्शनादिजन्यसुखभोगानामानुकूल्यं करोति । रति-
मतां यथा श्रीकृष्णस्य नामगुणलोलोऽदिश्रवणदर्शनादिजन्यं सुखं जायते न तथा रति-
शून्यनानामिति ज्ञेयम् । सख्यस्य यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमादाय भेदत्रयमाह—सेति । सा
रतिभिन्ना चेतोरञ्जकता संज्ञात्रयं गच्छति ।

नाट्येष्विति केचिद्वचनम् । तदचारु, यतः कश्चिन्न रसं स्वदते नटः ॥ इत्यादिना नाट्येऽपि
शान्तरसोऽस्तीति व्यवस्थापितम् । हरिहरकृते भर्तृहरिनिर्वेदे कृष्णमिश्रकृते प्रबोध-
चन्द्रोदये च तस्याङ्गित्वेनोपलब्धिः बालचरितशाकुन्तलोत्तरचरितादौष्वितरेष्वङ्गित्वेनेति
रसिकसंसदो राहान्तः । दश वत्सलसहिता इत्यन्ये । दादश दास्यसख्यवात्सल्ययुताः
प्रसिद्धाः शृङ्गारादय इत्यर्वाचीना वैष्णवलङ्कारिका बहवः । अत्र तु सख्यस्य न विशिष्ट-
रसकक्षायां गणना, रतावेव तस्यान्तर्भावनिर्देशात्—अत्र एकादशेति कथनम् । ते च
श्रीमद्भागवते चाणूरवधप्रसङ्गे (१०१३३।१०) सूचिताः—यथा—

महानामशनिवृणां नरवरः स्त्रीणां सरो मूर्त्तिमान्

गोपानां खजनोऽसतां चित्तभुजां शास्ता स्वपितोः शिशुः ।

मृत्युभाजपतेर्विराड्विदुषां तत्त्वं परं योगिनां

वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः सागरजः ॥

श्रीवासस्तु दादशापि रसानिहावर्णयदिति कृष्णानन्दिनी गोपानां खजन इति

असम्प्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥ ६५ का

सैव चेतोरञ्जकता ।

सखिपत्न्यां पतिसखे द्रौपदीकृष्णयोर्नृणां ।

द्वयोः सखीषु सखिषु सैव मैत्रौ निगद्यते ॥ ६६ का

द्वयोः स्त्रीपुरुषयोः—स्त्रीणां सखीषु, पुरुषाणां सखिषु ।

द्रौपदीकृष्णयोः सख्यं प्रीतिरुच्यते । तथा स्त्रीणां सखीषु परस्परसख्यं मैत्र्युच्यते, एवं पुरुषाणां सखिषु परस्परसख्यं वै मैत्र्युच्यते । इयं मैत्रौ परस्परस्त्वन्मादिषु हस्तादि-

सख्यहासयोः, स्वपित्तोः शिशुरिति वतुसलकरुणयोः, वृष्णीनां परदेवतेति दास्यस्य च सम्मतत्वात् । श्रेष्ठाः नव सुलक्ष्याः । एते दादश रसाः, सर्वेऽपि एकतो विपरिणमनीयाः । प्रेमवतुसलसख्यानां रतौ भावापरसंज्ञदेवताविषयकरतौ वाऽन्तर्भावः सुप्रकः । इतरेषां परिवृत्तौ रत्नापणे कुमारखामिना दर्शिता । “चतुर्वर्गमध्ये सर्वप्राणिमुलभस्य कामस्य सर्वहृदयद्रुमत्वात् प्रथमं शृङ्गारः, ततस्तज्जन्यत्वेन हासः । ततस्तद्विरोधित्वात् करुणः । ततस्तन्निमित्तभूतोऽर्थप्रधानो वीरः । ततोऽर्थकाम रोधर्ममूलत्वाद्धर्मप्रधानो वीरः । तस्य भीताभयप्रदानसारत्वात्तदनन्तरं भयानकः । ततस्तत्कारणभूतो वीभत्सुः । वीराक्षिप्त-भयानकाद्यनन्तरं वीररसफलभूतोऽङ्गतः । त्रिवर्गफलकरसानन्तरं मोक्षफलकः शान्त इत्येवमुद्देश्यक्रमोपपत्तिः ।” वैष्णवालङ्कारिकवर्यैः श्रीरूपगोखामिचरणैरपि तत्पूर्व-कृतिभिः कल्पितानां दादशानां रसानामेकत्वं प्रतिष्ठापितम् । स च भक्तिसंज्ञः, रतिरिति बहुलं तस्याख्या । ‘सा देवा रसज्ञैः परिकीर्त्तिते’ति तत्कृतरसान्तत्सिन्धौ । मुख्यशब्दः शान्तप्रीतिप्रेयोवतुसलमधुराख्ये शृङ्गारभेदे, गौणशब्देन इतरेषां वीरहास-करुणादीनां संप्राप्तिः । एवमप्युज्ज्वलनीलमणानुपक्रमे ‘मुख्यरसेषु यः संचोपेक्षेदितो रहस्यत्वात् । पृथगेव भक्तिरसराट् स विस्तरेणोच्यते मधुरः ॥’ इत्येकेनाखिलस्य तस्य परामर्शः । ‘मुख्यगौणानां, ‘दृश्यश्रवणयोरेवं पृथक्करणमालङ्कारिकसम्प्रदायसिद्धं—यथा काव्यप्रकाशे—‘अद्यै नाट्य रसाः स्मृताः’ इति प्राक्, पश्चात् ‘शान्तोऽपि नवमो रस’ इति निर्देशः, दर्पणेऽपि ‘इत्यद्यै रसाः शान्तस्तथा मत’ इति शान्तस्य पृथक्तया सूचनम् । अथे तु नवैवेत्यभिप्रायाभिधानमेतदिति केचित् । न तदुच्चिरमित्युक्तमेवेष्टं प्राक् । नानुकार्थगतो रसः, अपि तु रस आत्मगत इत्यतो दृश्ये अथे च काव्ये समानसंख्यका एव रसाः—अतो मूले दृश्ये अथेऽपीति प्रतीकम् ।

(क) रतिरेव सर्वमाक्रम्य तिष्ठति—अस्या एव रतेः शान्तप्रीत्यादिना पञ्चधा सुखात्वेन कल्पनं, वीरहासादिष्वष्टधा गौणत्वेनापि निर्देशः । रतेरित्यं भेदास्तत्प्रपञ्चस्तु नीलमण्यादिषु ग्रन्थेषु सूचितास्तत्रैव तत् द्रष्टव्यम् ।

मनोवृत्तिमयौ प्रीतिर्मौ स्पर्शादिकोचिता ।

निर्विकारा सदैकाभा सा सौहार्दमितीष्यते ॥ (ज) ॥ ६७ का

सदैकाभा सदैकरूपा सा चेतोरञ्जकता सौहार्दम्—सा च स्त्रीसखीनां पतिसखीनाञ्च परस्परविषया ।

स्पर्शकर्मण्युचिता भवति, स्त्रीणां परस्परयथेष्टस्पर्शादिव्यवहारे दोषो नास्ति—एवं पुरुषाणामपि ज्ञेयम् । प्रीतिसौहार्दाभ्यमेतादृशविशेषो मैत्र्यां ज्ञेयः—तत्र तत्र स्त्रीपुरुष-सखेः स्वच्छन्दस्पर्शनौचित्यात् स्त्रीसखीनां स्त्रीणां पतिसखीनां पुरुषाणाञ्च परस्पर-विषया । निर्विकारेति—स्त्रीपुरुषयोः परस्परदर्शनेऽपि विकाररहितेत्यर्थः ।

ननु श्रीकृष्णस्य देवोत्तमत्वेन सर्वव्यापकत्वादिरूपत्वेन स्वकर्तृभक्तस्य यः स्थायी सः (5) सम्प्रयोगविषयत्वाभावात् रतिशब्दवाच्यः, किन्तु तस्य स्थायिनो 'भाव' इति स्वतन्त्रसंज्ञा

‘विदग्धानां मिथो लीलाविलासेन हि यत् सुखम् ।

न तथा सम्प्रयोगेन स्यादेवं रसिका विदुः ॥’

इत्यसम्प्रयोगविषयाया स्त्रीजनालम्बनायाः पुरुषालम्बनायाश्च रतेः स्तुतिः श्रीरूपगोखामि-चरणानां ग्रन्थे ।

(ज) आन्तरं भावमुपजीव्य वर्त्तमानाया अपि रतेर्बहिरभियक्तितो व्यक्तिोचिता । अस्याश्चेह लक्षितायाः प्रीतिर्मनोवृत्तिमयत्वकल्पनम् । मैत्र्यास्वस्पर्शादिवाच्याभियक्तिमत्त्वं, सौहार्दं त्वपरिवर्त्तनशीलत्वमेव मुख्यं लिङ्गं, विश्वासो मित्रभावश्च सख्यं द्विविधमीरितम् । अस्या अत्र वैष्णवशास्त्रदर्शितपद्धत्या आलम्बनभेदेन विभागः, विस्तारस्तु भक्तिरसान्दत-सिन्धादौ द्रष्टव्यः । एषु भेदेषु केचित् कामानुगाया भक्तिर्विस्त्रातुर्विस्त्रभूताः, केचन सम्बन्ध-रूपायाः, इत्यादिविचारस्तु नात्र कृतः । भावः—एष सर्व्वप्रतिशायिमाहात्म्यान्महाभावा-ख्याङ्गिन् इत्यमन्यत्र लक्षितश्च—

‘शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसूर्यांशुसान्धभाक् ।

रुचिभिश्चित्तमाहृण्यकदसौ भाव उच्यते ॥’ (भावभक्तिलहर्न्याम्)

मैत्र्यासख्योर्भेदो दर्शितः श्रीमद्रूपगोखामिचरणैः लक्षणप्रदर्शनयाजेन यथा—

‘भावज्ञैः प्रोच्यते मैत्रं विश्रम्भो विनयान्वितः ।’

‘विश्रम्भः साध्वसान्धक्तः सख्यं स्ववशतामयः ॥’

रतौ प्रीतिस्तु न तथा, रागस्य विभावो विलासो विस्तारश्च वर्त्तते । कृष्णार्जनयोः सौहार्दं—श्रीकृष्णरुक्मिण्योः प्रीती रतिर्वा ।

सैव देवादिविषया रतिर्भावश्च कथ्यते ॥ ६८ का

सैव चेतोरञ्जकता — आदिशब्दाद्गुरुप्रभृतिश्च ।

या सम्प्रयोगविषया साऽप्यवस्थाविशेषतः ।

पाकात् पाकान्तरं प्राप्य चरमे पर्यवस्यति ॥ (च) ६९ का

ज्ञेयत्वाद्—सैवेति । देवः श्रीकृष्णस्तस्य देवत्वसर्व्वव्यापकत्वादिरूपेण या चेतोरञ्जकता सैव भावः—अयमेव भक्तिरसो भवतीत्यग्रे वक्ष्यति (भक्त) । किन्त्वयं भावरूपस्यायी सम्प्रयोगविषया या रतिस्तस्याः परिणामरूपो यो भावस्तस्माद्भिन्न एव ज्ञेयः ।

अवस्थाविशेष इति—रत्युत्तरश्रवणकीर्तनादिभजनानां पौनःपुन्येन जातो यो रतेरुत्कर्षरूपावस्थाविशेषस्तं प्राप्येत्यर्थः, सा, रतिरुत्कर्षदशां प्राप्य प्रथमपाकाद्भावरूपेण

(भक्त) भक्तिरसो भविष्यतीति—एतच्च सम्प्रदायिमतानुसारेण—अलङ्कारनिवन्धे भक्तिरसस्य रतित्वेन भावतया वा निर्बन्धो नातिदुःसाध इति पूर्व्वमेवावोचाम ।

“अन्याभिलाषिताभूत्यं ज्ञानकर्माद्यनाहतम् ।

आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा ॥”

सा च भक्तिर्न सामाजिकमात्रद्वहर्त्तिनी, अतोऽलङ्कारशास्त्रे तमनुलक्ष्य भेदादिकल्पनं न यथार्थम् । कविकर्णपूरगोखामिपादास्तु कचिदुभयमतसामञ्जस्यसाधनमिच्छन्तः स्वीक्रीयमतजाले असामञ्जस्यं जटिलताञ्चानयन्ति । यो भावोऽत्र रतेर्भेदत्वेनोक्तः स पञ्चाङ्गिन्नत्वेन गण्यत इति नातिसुन्दरं समाधानम् ।

(च) सर्व्व एव भावा यथोक्तविवर्त्तभेदाः—चरमे विवर्त्ते महाभावस्य विलासः ।

‘शृङ्गाररससर्व्वस्व’ शिखिपुच्छविभूषणम् ।

अङ्गीकृतनराकारमाश्रये भुवनाश्रयम् ॥’

इति लीलाशुकोत्तौ सैव परिणतिरुपभोग्या । रसस्याभिव्यक्तेः परां काष्ठामालम्ब्यैवोक्तं रससर्व्वस्वे श्रीमद्भागवते प्रथमे—

‘निगमकल्पतरोगैलितं फलं शुक्लसुखादन्ततद्रवसंयुतम् ।

ःपिवत भागवतं रसमालयं सुहृदो रसिका भुवि भावुकाः ॥”

‘प्रेम’पदेन साधारण्येन परिचिताया अस्या रतेः प्रकर्षतारतम्यात् कचित् संज्ञान्तरा-
गयपि प्रदर्शयन्ते, ते चेत्थं निर्दिष्टा नीलमणौ—

“इयमेव रतिः प्रौढा महाभावदशां व्रजेत् ।

या नृग्या स्यादिसुक्तानां भक्तानाञ्च वरीयसाम् ॥

स्याद्दृष्टेयं रतिः प्रेमा प्रोद्यन्स्नेहः क्रमादयम् ।

स्यान्मानः प्रणयो रागोऽनुरागो भाव इत्यपि ॥

चरमे पाके यतः पाकान्तरं नास्ति, यथेक्षुरसः सितोपलापाकावधिः ।

यदुक्तम्—

“यथेक्षूणां रसो ह्यामः पाकात् पाकान्तरैर्गुडः ।

गुडोऽपि पाकतः पाके चरमे स्यात् सितोपला ॥

Anantadasa's Rasa-

तथा रतिर्भावपूर्वरागरागाख्यपाकतः ।

sudhakara (?)

अनुरागः स प्रणयप्रेमभ्यां पाकमागतः ।

स्नेहपाकमयो याति महारागोऽयमुच्यते ॥”

Sahityadarpana.
Chap. III

‘निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिये’तुक्ते रतेः

प्रथमः पाको भावः ।

कोऽसौ रसो यस्याभिव्यक्तये विभावादीनां कारणत्वमित्यपेक्षायां⁽⁶⁾

तत्स्वरूपमाह—

परिणतो भवति । अत्र पाकस्तु भजनस्य पौनःपुन्यमेव ज्ञेयम् । तत्र दृष्टान्तो यथेति—
आमोऽपक इक्षुरसः पाकात् पाकान्तरैः पाकपौनःपुन्येन गुडो भवति, यथा च गुड एव
पाकपौनःपुन्येन खण्डो भवति, तथा भावोऽपि भजनपौनःपुन्येन रत्यपेक्षयोत्कर्षदर्शां प्राप्य
पूर्वरागो भवति, एवं क्रमेणोत्कर्षस्य परमकाष्ठाऽपन्नो महाराग आनन्दस्य परमावधिरूपः
—एतादृशो महारागो गोपीनामेव, नान्येषां भक्तानाम्, अतएव ‘कृष्णे क्व चैव परमात्मनि
रूपभाव’ इत्युक्तवता उद्धवेनाप्यस्यैव रूपभावत्वेनोत्कर्षः कृतः । एवम् ‘आसामहो चरण-
रेणुजघामहं स्यामिति पद्येन गोपीनामेव चरणधूलिप्राप्तौ लयजन्माकाङ्क्षा कृता, न तु
कदापि रुक्मिणीलज्जोपभ्रतौनां, कुत्रापि शास्त्रेऽदृष्टत्वात् । सितोपलेति—‘मिष्ट’ इति
प्रसिद्धाया मत्स्यखिकायाश्चरमपाकाज्जातः, कश्चिदपूर्वपदार्थविशेषः, पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ।
निर्विकारेति—विकारोऽत्र विषयेऽस्यासक्तिः, तद्रहिते चित्त इत्यर्थः ।

वैजमिहः स च रसः स गुडः खण्ड एव सः ।

स शर्करा सितो सा च सा यथा स्यात् सितोपला ॥

अतः प्रेमविलासाः स्यर्भावाः स्नेहादयस्तु षट् ।

प्रायो व्यवह्रियन्तेऽसौ प्रेमशब्देन स्मरिभिः ॥”

विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः । रसार्णवसुधाकरे त्वयमर्थ उपमानान्तरेण सूचितः—प्रेमविलासा-
नान्तु सर्वेषां तत्र चालेव यथाक्रममेकैव संज्ञापरिपाटी । तथा च—

अङ्कुरपल्लवकलिकाप्रसन्नफलभोगभागीयं क्रमशः ।

प्रेमा मानः प्रणयः स्नेहो रागोऽनुराग इत्युक्तेः ॥

SGDF

वहिरन्तःकरणयोर्व्यापारान्तररोधकम् ।

स्वकारणादिसंश्लेषि चमत्कारि सुखं रसः ॥ ७० का

अयन्तुत्तमप्रकृतौनामनुकार्याणां स्वतःसिद्ध एव (ट), काव्यादौ तु

अथ रससाक्षात्कारे परिपाटी यथा—आदौ श्रवणकौर्त्तनादिभजनानां प्रौढः पुन्यादानन्द-
रूपाया रतेराविर्भावः, तदनन्तरं विभावादिसमवधानदशायां रतेः साक्षात्कारः, तदनन्तरं
रतिरेव रसरूपा भवति, तदनन्तरं पुनस्तरेव विभावादिभिः करणै रससाक्षात्कारः ।
एवं सति रतिसाक्षात्कारे यादृशानन्दाविर्भावस्ततोऽपि कोटिगुणितानन्दाविर्भावो रस-
साक्षात्कारे ; एतदेवाह—वहिरिति । सत्यति रतिसाक्षात्कारे यादृशसुखानुभवः, एवं
पूर्वस्मिन्ननेकपदार्थविषयका (७) ये ये सुखानुभवा आसन्, तेभ्यः सर्वेभ्यः सकाशात् कोटि-
कोटिगुणाधिको यो रसदशायामानन्दानुभवस्तस्माज्जातो यच्चमत्कारस्तद्विशिष्टं सुखं रस
इति रसलक्षणम् । अथ कोऽसौ चमत्कार इत्याकाङ्क्षायामाह—यथा वहिर्लब्धस्तु नामनेकेषां
मध्ये कस्यचित् सर्वोत्कृष्टाद्भवस्तुनो दर्शनान्नेत्रस्य चमत्कारो जायते, तत्र चमत्कार-
पदार्थो नेत्रस्य स्फारतरूपः, तथैवात्राप्यन्तर्लब्धस्तूनां मध्ये रसतादृशायां कस्यचिदद्भुतसुखस्या-
नुभवाज्जाता चित्तस्य स्फारतैव चमत्कारः । चमत्कारि सुखं कौटुशं भवेदित्यपेक्षायां
विशेषणमाह—वहिरिति । रसस्योदयदशायां वहिरिन्द्रियाणामन्तरिन्द्रियाणाञ्च रसानुप-
योगिपदार्थमात्रे यो वृत्तिरूपो व्यापारस्तस्य रोधकं प्रतिबन्धकमित्यर्थः ।—तथा च रस-
साक्षात्कारे कारणभूतविभावादेरभानं, न तु तदानीमिन्द्रियाणां पदार्थान्तरस्य ज्ञान-
जनने सामर्थ्यामस्तोति भावः । तदेव पुनर्विशेषणान्तरेणाह—स्वकारणेति । स्वकारणादि
विभावादि, (८) तस्य संश्लेषि,—तथा च विभावादिसहितस्येव रसस्य साक्षात्कारो जायत
इत्यर्थः । यथैकमेव दधि वस्तु सितामरिचकपूरादिनानावस्तुमिलितं सद्रसालास्यं भवति,
तस्याखादनकाले चित्ररसस्य प्रबल्यो भवति, तथेत्यर्थः ।

अयन्ति—अयं रस उत्तमप्रकृतौनामप्राप्ततानामनुकार्याणां भक्तानाम् । ननु

(ट) रसस्य स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणञ्च दर्शितं टीकाकृताऽस्वादस्वभावसूचनेन
विशेषणप्रपञ्चाजेन च । एवंविधेषु स्थलेषूपमानद्वारा विशदोक्तिरयं विना नान्या गतिः—
शेव टीकायां दर्शिता । 'रसे सारश्चमत्कार' इति चमत्कारस्यैव प्राधान्यम् । दर्पणाद्वि-
निवर्त्येभ्यस्येव 'अलौकिकचमत्कारप्रायः' कैश्चित् प्रमादभिः । स्वाकारवदभिन्नत्वेना-
यमास्वादयते रसः ॥' इत्यादि वाक्येन परामर्शो विहितः । चमत्कारीति—चमत्कारस्या-
प्राप्ततैव बोधयित्री ।

(७) एषोऽपि सार्वत्रिकः पाठः । स च 'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्ता' इति न्यायेन समाधेयः ।

(८) एवं (ग) (ङ) पुनल्लक्ष्यः । अन्यत्र 'स्वकारणे विभावादि' इति पाठः ।

सामाजिकानामेव—तेषां सर्व्वरसाभिव्यक्तिशाल्येक एव पूर्व्वोक्तः कश्चना-
स्वादकन्दश्चेतोधर्मविशेषः स्थायी । तत्र युक्तिर्दृश्यिष्यते ।

रसस्यानन्दधर्मत्वादैकध्यं, भाव एव हि ।

उपाधिभेदान्नानात्वं, रत्यादय उपाधयः ॥ (३) ७१ का

रत्यादयः स्थायिनः । यथा नानाविधशरावसलिलतारतम्येऽपि तरणि-
विम्बप्रतिविम्ब एक एव, तथोपाधिगत एव भेदः, नानन्दगतो रसस्य (१) ।
उक्तप्रकारेषु स्थायिषु कश्चिदुभयनिष्ठः, कश्चिदेकनिष्ठ उभयनिष्ठश्च । तत्र
रत्यादिरुभयनिष्ठः, जुगुप्साऽदिरिकनिष्ठः, क्रोधादिरिकनिष्ठो द्विनिष्ठश्च—इत्यनु-
कार्याणामेव, सामाजिकानामेक एवेत्युक्तत्वात् (३) ।

यथा रत्यादीनां भावपूर्व्वरागादिरूपो नानाविधपाक उक्तस्तथा रसस्याधिकस्य पाकान्नाना-
विधत्वं कथं नोक्तं, तत्राह—रसस्येति । आनन्दधर्मत्वाच्चरमानन्दरूपत्वादैकध्यमेक-
विधत्वम् । यथा सितोपलायाः पाकान्तरं नास्ति, यथा वा महारागस्यापि चरमानन्दत्वेन
पाकान्तरं नास्ति, तथैव रसस्यापि । अत्रैकस्य रसस्य न नानाविधत्वं ज्ञेयम् । भाव
इति—नानात्वं प्राप्नोतीति शेषः । 'यथा नानाविधशरावे' त्यादिपाठः काचित्को न
सर्व्वसम्मतः ।

(४) यथैक एवाकाश उपाधिभेदात् घटाकाशपटाकाशादिसंज्ञया पृथक् पृथ-
गुक्तिरुच्यते, तथैक एव रस आलम्बनोद्दोषनादिनानाविधोपाधिभेदेन कदाचिच्छृङ्गारतया
कदाचिद्दोरत्वेन कदाचित् करुणाख्यया वा व्यभिच्यते । एवमेव रसान्तस्मिन्दर्शितपरि-
भाषायां रतेर्गोणीमुख्यभेदेन संगमनम् । आनन्दस्तु सर्व्वत्रैव समानलक्ष्णा समानानुभव-
प्रकारश्च—अतो वस्तुगत्या भिन्नसंज्ञत्वेऽपि न स्वरूपतो भिन्नता ।

(५) सामाजिकानां पक्षे तत्तद्भावप्रपञ्चस्य न वस्तुतोऽनुभूतिः, अपि तु ततो
जातस्याखण्डस्वरूपस्यानन्दस्यैवास्वादः । अनुकार्याणां शृङ्गाररसभाजां कदाचित्
सम्भोगः, कदाचिद्विप्रलम्भः, कदाचिन्मानः, कदाचिद्विन्ता वैकल्यं दैन्यं वा—तदुप-
भुञ्जानानां सामाजिकानामेक एव आनन्दः सर्व्वत्र । एवं वीराङ्गतादिष्वितरेषु रसेषु । न
चात्र सामाजिकबोधोपलक्ष्यमेवालङ्कारिकस्य शास्त्रमिति कृत्वा रसानां भागकल्पना
विस्तरेण विचारादिश्च निन्द्यते । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते' इति
न्यायादत्रापि विज्ञेयणमुखेन सामाजिकानां बोधोद्घाटने सौकर्य्यमृद्ध्यते । अथमाश्रयो

प्राकृताप्राकृताभासभेदादेष त्रिधा मतः ॥ ७२ का

एष रसः प्राकृतो लौकिको मालतीमाधवादिनिष्ठः, अप्राकृतः श्रीकृष्ण-
राधाऽदिनिष्ठः । आभासस्वनौचित्यादिप्रवर्त्तितः । स चाभासस्त्रिविधः
प्रसिद्धकृतिमसिद्धभेदात् । आद्यः प्राक् प्रसिद्धिमात्रोपहतः, न तु सम्पत्
स्यमानः ; स च रसाभासो भवन्नपि रसपोषकः—यथा नन्दनसम्बन्ध-
प्रसिद्धौ मालत्या माधवे रतिपुष्टिरिति प्राकृते, अप्राकृते तु शिशुपालसम्बन्ध-

प्राकृतेति—प्राकृते रस एव नास्ति (८), तदपि यत्रैविध्यमुक्तं तत् परमतानुसारेणेति
ज्ञेयम् । प्राकृते ये रसं मन्यन्ते ते भ्रान्ता एव ;—यतोऽत्र कृमिविड्भ्रान्तान्निष्ठेषु
प्राकृतनायकैवृत्तिनश्वरेषु रसो न भवति, विचारतो विभाववैकल्यात्तद्विपरीतं घृणामयं
वैरस्यमेवोत्पद्यते, तत्रैव रसं वर्णयन्तीत्यर्थः । अतएव ग्रन्थकारेणापि प्राकृतविषय
एकमपि पदं नोदाहृतं, किन्त्वप्राकृत एव सर्वान्नि पदान्युदाहृतानीति ज्ञेयम् । प्रसिद्धेति
—रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य सम्बन्धो लोकानां प्रसिद्धिमात्रेणोपहतः भ्रान्तानां
प्रतीतिविषयः, न तु सम्पत्स्यमानः—स सम्बन्धो न तु सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थः । अतः
शिशुपालस्य रुक्मिण्यां रती रसाभास एव । एवं परोऽरमणीषु पुरुषस्य रतिरपि
रसाभास एव, प्राकृतविषयत्वात् ।

यद्रसानामष्टधा विभागः कृतस्तदनुभावादिवह्निः प्रकाशकक्षामवलम्ब्यानुकार्याणां नायका-
दीनां बहुत्वमनुदृढ्य, न तु रसस्वरूपस्यानन्दस्वेडकृतयेत्तया वा भेदेन । रसात्मवादिना-
मनुभवसाक्षिकानन्दस्य तदानीं वेदान्तरस्यर्शभून्यत्वेनालौकिकचमत्कारवत्तया च न
भेदकल्पना सम्भवतीति तत्त्वम् । प्रकाशदर्पणकदादयो वाङ्मेतन्मतपोषका अपि सामा-
जिकानामेक एव रस इति न स्फुटमभिदधति । तत्रेदमपि तदभिप्रायविलसितं सम्भवि यन्न
खलु सर्वेषां रसानामानन्दमात्रा आनन्दप्रकृतिसत्त्वा, वीभत्सजगुष्ठादियु शृङ्गार-
करुणादित उपलब्धैः पृथक्त्वस्य निहोतुमशक्यत्वात् । वयन्तु सम्भावनामप्येतादृशीं न
बहु मन्यामहे, कारणञ्च तत्र प्राक् प्रदर्शितमेव । न खलु वहिरावेष्टनभेदत आन्तरानन्दस्य
स्वरूपभेदः कल्प्यः—एवमप्याधुनिकाः प्रतीच्याः कायतत्त्वविदः । (Cf. the views of
B. Croce, Spingarn, Henderson and others).

(८) प्राकृते रस एव नास्तीति हि सम्प्रदायविदः, तन्मते श्रीकृष्ण एव रसः सम्भवौ,
नित्यतरस्मिन् प्राकृतजने । मतमेतदालङ्कारिकमतानुसारि नेति टीकाकृतैव सूचितम्—
यस्तुतस्तु रसात्मवेदिनो ग्रन्थकृतः प्राकृते रसस्वरूपमपह्नोतुं न शक्नुवन्तीति सर्वज्ञायित एव—
तथापि स्वसम्प्रदायमतरञ्चणमिषेण चातुरोजालजम्भणम् । सान्तानां जीवानामनन्तता-
ज्ञानं तदेव जगती यदैव ते रसास्वादनसुलभमानन्दमुपसृजन्ते, अतः कथन्त्यामनधिकारः

प्रसिद्धौ श्रीरक्षिण्याः श्रीकृष्णे रतिपुष्टिः । क्वचिन्मसु नन्दनं प्रति मालती-
वेशधारिणो मकरन्दस्य वाम्यप्रकटनादिः । सिद्धस्वनौचित्यप्रवर्तित एव—
अनौचित्यञ्चैकस्या अनेककान्तनिष्ठत्वम् (ण) ; यदुक्तम्—

ज्ञातज्ञानवसर इति प्राकृतानामस्माकं न ज्ञानगोचरम् । यत्तु ग्रन्थकारेण प्राकृतविषय
एकमपि पदं नोदाहृतमिति कृत्वा तस्य प्राकृते रसासत्त्वकल्पपञ्चाङ्गीकरणं न तत् सम्यक्,
अपि तु वेदम्भोमात्रमेव—यतोऽत्र ग्रन्थे श्रीकृष्णलीलान्तमेव वर्णनीयमुदाहरणञ्चलेनेति
ग्रन्थकृतो हृद्गतो भावः—अतोऽत्र प्राकृतचरितवर्णनमप्रासङ्गिकमित्येव तस्य वर्णनं,
न तु कारणान्तरेणेति । प्राकृताश्रयस्य रसस्य सत्तामपद्रवतां वेष्णवालङ्कारिकाणामियं
हि शैली—यत्र प्राकृतचरितमुपजीव्य हीतरेषामालङ्कारिकाणां मते रसो वर्तते, तत्र
वेष्णवाणां मते रसता न जातु सम्भवति । यत्र तु परोऽपरमणोरतिस्थले वेष्णवानां मते
रसस्येतरव्यवच्छिन्ना सत्ता, तत्रालङ्कारिकचक्रवर्तिन इतरे रसस्याभासत्वेन स्थितिसुपपाद-
यन्ति । प्राकृते रसविकृतिमसहमानानां रीतिर्युक्तिज्ञानन्दचन्द्रिकायामित्यं लक्षिता—
'ननु तच्छ्रुतलक्षणे प्राकृतनायिकासु दमयन्तीमालव्यादिष्वश्याममिति चेदिष्टापत्तिरेव । 'रसो
वै सः' 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दो भवती'त्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य साक्षाच्चिदानन्दघनस्य
रसस्य विवृतिर्भवदादिभिरप्राकृतीर्भगवत्प्रेयसीरालक्ष्यैव कृताः । तत्र सुहृद्भिः कविभिर्वदि-
प्राकृतादिषु पिशिताद्विग्रहमूत्रजरामरणादिमतीषु स्त्रीषु स रसः पर्यापयिष्यते, तर्हि वयं
किं कुर्मः? तथा हुक्मं रसपक्षय्याख्यायाम् (भागवते १।१।१२)—'तेन ब्रह्म हृदा य आदिकवये
सृजन्ति यत् सूरयः । तेजोवारिन्दं यथा विनिमय' इति । य आदस्य रसस्य ब्रह्म तत्त्व-
मादिकवये भरताय तेने । यत्र रसतत्त्वे कवयः कायकृतो सृजन्ति, भ्रमेणालक्ष्येऽपि
प्राकृतरसलक्ष्यस्य सङ्गमनात् ।... इत्यादि । कविकर्णपूरचरणास्तु प्राकृतेऽप्याश्रये रसस्य
सत्तामितरालङ्कारिका इव स्वोक्नुवन्ति, परं तेषामपि मतेऽप्राकृताश्रय एव सुखो रसः ।
टोकाकृतो गोखामिचक्रधुरीणा एतदपि न सहन्ते, 'प्राकृते ये रसं मन्यन्ते ते भ्रान्ता
एवं'त्यादि कटाक्षेण सूचयन्तः स्वमाश्रयं मतदागमेव वाञ्छन्ति । अप्राकृताश्रयस्य
रसस्याभासतापक्षस्तु वयमितरत्रालोचयिष्यामः । 'प्राकृते रस एव नास्ती'ति तु श्रोत-
प्रसमास्फालनं भक्तिशास्त्रव्याख्याने यथाकथञ्चित् औचित्यमावहतु, न तु कान्तासम्मिततया
उपदेशयन्ति काव्ये तदाश्रितालङ्कारिकवचःप्रपञ्चे च तस्योपयोगः । अत्रेदमवधेयम्—अति-
गहनस्वरूपे रसे प्राकृताश्रयतापक्षस्तत्त्वास्वादादुच्चतरकक्षामधिरोहद्विरपाकचुं सुश्रूण
एव, इति वेष्णवगोखामिमतस्याभ्रान्तताऽस्त व्यवहारिके प्रपञ्चरूपे न तस्य प्रयुक्तिर्जनान्
प्राकृताश्रितानि कालिदासादिकृतकाव्यानि प्रत्यादरिणो विधातेत्यलं तस्य सम्यक्परिग्रहेण ।
(ण) अनौचित्यम्—'औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवितमिदौचित्यमेव
प्राक् सर्वत्र गण्यते । पशुगतरेहस्यटपुरुषगतप्रीतेर्वा न कदापि कान्तासम्मितशोपदेश

‘यद्यप्ययं रसाभासः परोदरमणोरतिः । Rasasudhakara ?

तथापि ध्वनिवैशिष्ट्यादुत्तमं काव्यमेव तत् ॥’ इति

तथापि ‘रसो भावस्तदाभासो भावशान्यादिरक्रमः’ (३५ का)

इत्याद्युक्तदिशा ‘आभासोऽपि चमत्कारदशायां ध्वनिभाग् भवेत्’ इति ध्वनिमर्यादयैवोत्तमकाव्यत्वं, न त्वनौचित्यरीत्या—इति प्राकृते, अप्राकृते तु परोदरमणोरतिरेव सर्वोत्तमतया भूयसी श्रूयते, न तस्या अनौचित्य-प्रवर्त्तित्वम्, अलौकिकत्वसिद्धेर्भूषणमेव न तु दूषणमिति न्यायात्, तर्कागोचर-त्वाच्च (त) । तथा च—

सर्वोत्तमत्येति—शान्तिप्रभृतिपञ्चविधरतीनां मध्ये शृङ्गाररतिः सर्वोत्तमा । सा च रतिर्द्विविधा—स्वकीया रुक्मिण्यादिनिष्ठा, परकीया व्रजसुन्दरीनिष्ठा च । तयोर्मेध्ये परोदरमणौ श्रोत्रजसुन्दरी तन्निष्ठा रतिः सर्वोत्तमेत्यर्थः । भूयसीति—सर्ववेदेतिहास-पुराणादीनां सारभूते श्रीभागवते श्रीकृष्णोक्तं ‘न पारयेऽहं मित्रादौ’ या मा भजन् दुर्म्भरगेहशृङ्खलाः संवृञ्च’ इत्यादि—तत्रैव श्रोत्रवेणाप्युक्तं ‘या दुस्तान् खजन-मार्थपथश्च हित्वे’त्यादि । उज्जलनोलमणौ श्रीमदपगोखामिभिरप्युक्तम्—‘अत्रैव परमोत्-कर्षः शृङ्गारस्य प्रतिष्ठित’ इत्यादौ । महाशुभावानां दृश्यश्रयकायादौ परकीया सर्वोत्तमोत्तमतया श्रूयत इत्यर्थः ।

योजित्वं स्वाभाविकम्—प्राकृत एवेदम्, अप्राकृते तु सकललौकिकसीमामतिशयाने परम-पुरुषे न काऽपि निन्द्यानिन्द्याचिन्ता । अन्यत्र त्वेष विचारो न निहितः—अत्र स ग्रहायमता-विष्कारकल्पनामाकाङ्क्ष स निपुणं समाहितः । आभासस्य भेदप्रदर्शनमप्यस्य ग्रन्थकृत आलङ्कारिकमतसामञ्जस्यसाधने निर्व्वन्धं प्रकटयतितराम् । ‘सिद्ध’ रसाभासं विनाऽन्ते भेदा एतैरपरालङ्कारिकैस्तथा समं स्वीकृताः । ‘सिद्ध’ रसाभासस्यात्र वेष्णवमतप्रणालीमनुसृत्य चरमरसश्चे स्थापनप्रयासः स्वस्य ग्रहायमतं प्रति भक्तिकल्पनाकौतुकमुपपादयति । न चैवंकथने स्वमतविरोध औदासीन्यं वा हेतुः, यतश्चमत्कारलक्षणेन काव्यस्य उत्कर्षस्थापना-दाभासस्यापि सुखत्वेन विपरिणतिर्नात्यन्तदूषणीया । कृत्रिमो रसाभासः निसर्गप्रेमवतां गोपमुभूवां गोकुलनन्दनस्य च पक्षे न कल्प्य इति न तस्य तद्भेदे निर्देशः ।

(त) परोदरमणोरती रसो नु, अपि तु रसाभास एवेति सम्प्रदायविदामालङ्कारिकाणां राहान्तः—‘परोढां वर्ज्जयित्वाऽत्र वेष्णाच्चाननुरागिणौम् । आलम्बनं नायिकाः सुप्र’रिति दर्पणकटुक्तेः, ‘एकत्रैवानुरागश्च तिर्यङ्मन्त्रगतोऽपि च । योषितो बहुसत्तिस्त्रेदसाभास-स्त्रिधा मत’ इति प्रतापरुद्रियमतस्थितेः । एवमप्यनर्वाचीनाः सर्वे कण्ठाभरण-कृद्भोज्याः, रसशास्त्रविशारदा वृद्धो रुद्रभट्टभानुदत्तादयश्च । परोदरमणोरती रस एव

‘अलौकिकाश्च ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।’ इति च ।

व्रजवधूनां कृष्णैकतानमानसत्वेन स्वपतिनिष्ठत्वाभावात्तेषाञ्च माया-
कलिततच्छायाऽनुशीलनेन तदङ्गसङ्गमात् प्रत्युत केवलानुरागमात्रोपाधितया
चेतोरञ्जकतया शुद्धत्वमेव ।

न रसाभास इति वैष्णवालङ्कारिका भक्तिमार्गचारिणः श्रीमद्रूपगोखामिप्रभृतयः ।
कौस्तुभकृत् रसाभासो भवन्नप्यसौ रसपोषक इति सुचिन्तितं स्वसमीहितं प्रकाशयन्नपि
स्वसम्पदायमतदाष्ट्रं द्राक् निर्वन्धवानिव प्रतीयते । परोद्गमणीरत्याश्रयं कायसुत्तमं
कायमेवेत्यत्र तु न विभिन्नमतावलम्बिनोरप्येतयोः काऽपि विप्रतिपत्तिः—ध्वनिवैशिष्ट्यमेव
कारणत्वेनोपन्यस्य उभयैरपि तैः गाहासत्तसर्द-अमरुशतक-शृङ्गारशतक-पद्यावलादि-
स्थितानां पदानां सत्कायत्वेनाङ्गीकृतत्वात् । अप्राकृतविषयकपरोद्गमणीरतिपक्षे च
नास्माकं रसोऽसौ रसाभासो वेति निर्वन्धातिशयः, यतः सकलसहृदयहृदयावर्जनकारिणि
रसनिर्यासस्वादार्थमवतारिणि साक्षाद्रसकदम्बे ‘कृष्णस्तु भगवान् स्वयं’मिति भागवत-
संहितोदिते किमनेनालीकप्रपञ्चकलिते इव गृध्राविवादशौण्डेयम् । धन्यमन्यजीवनानां
गोपाङ्गनानां भगवता श्रीकृष्णेन सह ‘वृन्दाऽरण्ये विहरता सदा रासादिविभ्रमेः । हरिणा
व्रजनारीणां विरहोऽस्ति न कर्हिचित् ॥’ इति स्कन्दपुराणीयोपदेशान्मतादनादा न्तसम्बन्धत्वं,
“कात्यायनि महामाये महायोगिन्यघ्रीश्वरि । नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ॥”
इति सङ्कल्पमाचरेर्या गोकुलकुमारिकाः । तास्वेव कियतीनान्तु प्रतिभावो हरावभूत् ॥’...
इति, ‘गान्धर्वरोत्या स्त्रीकारात् स्त्रीयात्वमिह वस्तुतः ॥’ इति च भवतामभिधानात्
‘यातावला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्थय क्षपाः ।’... “भविष्यामि पतिर्हि वः’ इत्यादि
श्रीमद्भागवतदर्शनाच्च भगवतः पतित्वमेवास्तु, ‘या दुस्वयं स्वजनमार्थपथश्च हित्वे’त्यदि ‘या
मा भजन् दुर्जरगेहशृङ्गला’ इत्यादि तत्रत्याशयात् ‘दृष्ट्या केशव ! गोपरागहृतया किञ्चिन्न
दृष्टं मया तेनात्र स्वलिताऽस्मि नाथ ! पतितां किं नाम गालम्बसे’ इत्याद्यभियुक्तोक्तेश्च
सिद्धमौपपत्यमेवास्तु वा तस्य, नास्माकं कायसरसिकानां किमपि वक्तव्यमवक्तव्यं वा तत्रास्ते ।
‘परमिममुपदेशमाद्रियध्वं निगमवनेषु नितान्तखेदखिन्नाः । विचिनुत भवनेषु वल्लवौनामुप
निषदर्थमुलखले निवहम् ॥’ इति तमुद्दिश्य भक्तिप्रह्विलोकनेन भवन्त इव वयमप्योमिति
ब्रूमः । अप्राकृताश्रये उत्कलक्षणाया रतेः “बहु वार्यते यतः खलु यत्र प्रच्छन्नकामुकत्वञ्च ।
या च मिथोदुर्लभता सा परमा मन्मथस्य रतिः ॥” इत्यधुनाऽस्मद्विलुप्तवन्द्ये मुनिनिबन्धे या
प्रशंसा न तथा काऽप्यस्माकमिष्टापत्तिरिति । केवलं निर्वन्धवद्भिर्भवद्भिरानन्दचन्द्रिकायाम्
‘अनन्यशरणा स्त्रीया पणहार्था पणाङ्गना । तस्यास्तु केवलं प्रेमा तेनैषा रामिणी मता ॥’
इति शृङ्गारतिलकासम्भवा परोद्गोपपत्योरेव सकलसहृदयहृदयसत्त्विको रसनिर्यासा-
स्वादो दृश्यते’ इति यदस्मादाद्याशयमनाविष्कर्वद्भिरिव कथयद्भिराहोपुक्तिका सपिता, यच्च

अत्र रसग्रन्थे काव्यमधिकृत्यैव विचारः (थ) । काव्यं दृश्यं अथञ्च । दृश्ये शब्दोपात्ता विभावादयोऽभिनायकाश्च या अभिनेयाश्च, अथ्ये केवलं शब्दोपात्ताः । कुतोऽत्रानुकार्यगतो रसः ? (१०) नाप्यनुकर्तृगतः, तेषां

सामाजिकानां रसोत्पत्तौ प्रकारमाह—अभिनायको नटस्तदाश्रयाः—एवं भावहाव-कटाक्षादयो नटानामभिनेयास्तदाश्रयाः । अनुकार्यैति—अनुकार्याणां भक्तानान्तदानीं तत्राविद्यमानत्वात् गान्धर्वाणां पद्यश्रवणाच्च तदानां कस्य रसो भविष्यतीति पूर्वपक्षः । अनुकर्ता नटः, नापि तज्जतो रसो भवति । ननु कस्यचिद्दृश्यवेषधारिणो नटस्य एवं

‘नातीव सम्मतत्वाद्भरतमुनेर्मेतविरोधाच्च । साहित्यदर्पणीया न गृहीता प्रक्रिया प्रायः ॥’ इत्य-यथा भरतमुनेर्मेतविरोधमप्राकृतनायकाश्रितरत्यादिविषयं दर्पणेऽनालोचितमसूचितमपि भवतुकृतायां नाटकचन्द्रिकायां प्रकटोक्तुर्भङ्गिरनर्थकन्तदुपरि कलङ्कपङ्कलेपश्च कृतः, न तत् सर्व्वसहत्वसौजन्यप्रथितनाम्नां वैष्णवानां भवतां यशस्करमिति मन्यामहे । प्राकृतविषयक-परोद्भूतमणीरतावाभासतैवेत्यस्माकमालङ्कारिकसंदायिनां मतं, कौस्तुभकदपि भवानस्मत्-सपक्ष एव । तत्र युक्तिश्चानौचित्यमेव मूले निहितं, तचानौचित्यं सहृदयसामाजिक-व्यवहारतो ज्ञेयम् । उत्तमप्रकृतिप्रायत्वे परोद्भूतमणीरतिः समाजगर्हिता, तच्चेष्टितस्य काव्यनाट्यगन्तव्योपादेयतयाऽस्मादने ‘यद्धर्मकृतः स्थानं सूचकस्यापि तद्भवेत्’ इति न्यायात् सभ्यानामपि तद्रूपप्राप्त्यैवैधर्म्यस्यार्शोऽवश्यम्भावी । यत् ‘प्राकृते रस एव न स्ती’ति साटोपमाश्रयाविष्कारस्तत् भक्तिशास्त्रसिंहं, न काव्यतत्त्वोपयोगीति प्रागेव प्रतिपादितवन्तो वयम् । अत्रालङ्कारशास्त्रे काव्यास्वादद्वारसाधनमेव मताविष्करणं साध्यमिति न कटाक्ष-पातः, परं भक्तिशास्त्रमभक्तिशास्त्रयोरेयथाधिकारभेदो भवद्भिराविष्कृतः, एवमपि काव्य-तत्त्वतोऽत्र सा प्रदायिकरसतत्त्वस्य भेदाविष्करणं नान्याय्यमिति । अतएव रसस्यात्र ग्रन्थे त्रिधा विभागो ग्रन्थकृतां वैचक्षण्यं दातयतिराम् । ‘अप्राकृते तु, इत्यारभ्य स्थितस्य ‘तर्का-गोचरत्वाच्च’त्यन्तस्य मूलगतस्य सन्दर्भस्यानन्दचन्द्रिकायामुद्धारः कृतश्चक्रवर्त्तिचरणैः ।

(थ) एष एव प्रकृतः पन्था व्यालङ्कारिकनिर्वन् रसतत्त्वनिर्द्धारण इति निपुणं स्वाश्रय-सूचनं स्वसम्प्रदायिनः प्रति ग्रन्थकृत इत्यस्माकं स्थूलतः प्रतिभानम् । ‘शास्त्रं काव्यं शास्त्र-काव्यं काव्यशास्त्रश्च भेदतः । चतुःप्रकारः प्रसरः सतां सारस्वतो मतः ॥’ इत्यादिभियुक्त-तमर्द्घातभेदतः भक्तिसुक्तादुपदेशकृतो निर्वन्धवन्धान्धखातः रसालम्बनजीवितस्य वाक्य-कादम्बकस्य वैशिष्ट्यमनुमीयते । यदाप्यत्र ग्रन्थे आदिमकिरणे काव्यप्रयोजनप्रदर्शनावसरे ‘यशःप्रभृत्येव फलं नास्य केवलमिच्छते । निर्माणाकाले श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिषु । चित्त-स्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दलयस्तु यः । स एव परमो लाभः स्वादकानन्तथैव सः ॥’ इति

विज्ञाऽभ्यासप्रकटनमात्रकौशलेन स्वादकत्वाभावात् । यदि तु विगलित-
वेद्यान्तरत्वमनुकर्तृणामपि दृश्यते, तदा तेषामपि सामाजिकत्वमेव । अनु-
करणन्तु संस्कारवशादेव जीवन्मुक्तानामाहारविहारादिवत्—तेन सामाजिका-
नामेव रसः । (द) ।

हृन्महेशधारिणो नटस्य च लोके रसोत्पत्तिः श्रूयते, तत्राह—यद्दीति । ननु नटस्य
सामाजिकस्य रसानुभवकावे विगलितवेद्यान्तरत्वात् कथन्तस्यानुकरणं सम्भवति, तत्राह—
संस्कारवशादेवेति ।

भक्तिमुक्तिदत्तत्वापि काव्यस्य प्रयोजनत्वेनोक्तं तच्चातिरिक्तमेव, न सर्वस्य तदैकान्तिकतथैत-
यवच्छिन्नतया वा सम्भवतीति स्मरणीयम् । एवमेव धर्ममोक्षशास्त्रप्रतिषिद्धेऽनुरागिणि
वैश्याजानावलम्बिनि भावानुवन्दे रसत्वं काव्योपयोगीति नोल्लङ्घ्यं वचः ।

(द) रससद्भावे 'प्रमादचर्चणैवात्र'—स च सामाजिकानामेव केषलं सम्भवति ।
अतएव रसो नानुकर्तृगतः, नाप्यनुकार्यगतो वा, परमुपलङ्घ्यत एव । निखिलजगत्-
स्थितिकृतो धर्मस्येवास्याप्यास्वादनमेव जीवनं सेवनं भोगो वा, स एवेह परः पदार्थः ।
तथा च केचिदाधुनिकः प्रतोच्यमनस्तत्त्वकोविदः—

[Cf. in another context. 'Religion is neither an act of knowledge
nor a rule : it is a life, it is an experience ; and this life has its source
in the deepest part of our being, viz. feeling. We cannot proceed
through knowledge of religion to religion—this latter is an original fact.
—Emile Boutroux in *Science and Religion in Contemporary Philosophy*,
translated into English by Jonathan Nield (1909.)]

स च रत्यादिवासनां विना नोत्पद्यत इति प्रागेवावोचाम । त एव सामाजिकधुर्यां
ये कविप्रतिभासमुत्थापितकाव्यद्वारेण ब्रह्मास्वादसहोदरस्य रसास्वादस्य विप्रयिणो जायन्ते ।
सामाजिकहृदयेष्वेव कविवाक्याणि वद्वसंस्काराणि सफलानि च जायन्ते । केचिदाधुनिकाः
पाश्चात्यकाव्यानुवृत्तय आम्नायच इव सामाजिकमन्यत्वमेव कवेः स्वप्रतिभोद्भूते चरमं
लक्ष्यं मन्यमाना एवमुद्घोषयन्ति—

[Cf. Spingarn—(*Creative Criticism*) (p.43) :—The identity of genius
and taste is the final achievement of modern thought on the subject of art,
and it means that fundamentally in their most significant moment, the
creative and the critical instincts are one and the same.]

यद्रसोऽप्राकृतगतोऽप्युपभोग्यस्तदात्तमुक्तं मूलेऽत्र इति प्रतीके—तथाहि नटेश्वर-
क्रियमाणेऽस्वादनान्तररसन्दर्भे ।

तथाहि नटेनानुक्रियमाणानुकार्यचरितदर्शनश्रवणजनितचमत्काराति-
शयेन विगलितवेद्यान्तरतया तदेकस्फूर्तिमनाथेन अद्भुतमिदं रामसीतयो-
रतिकलाकौशलम्, अद्भुतमिदं रामरावणयोर्युद्धम्, अद्भुतमिदं प्रेतरङ्गादि-
विचेष्टितम्—इत्यादिना सर्वेष्वेव रसेषु—

रसे सारश्चमत्कारी यं विना न रसो रसः ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्व्वत्रैवाद्भुतो रसः ॥ (ध)

इत्यादिदिशा चमत्कारपूर्व्वकमद्भुतत्वातिशयस्फूर्तौ सम्यङ् मिथ्या-
संशयसादृश्यप्रतयातिरिक्तेन प्रतयविशेषेण चित्रोत्कीर्णाभिरूपप्रतिमाऽदि-
ष्विव 'इमे रामसीते', 'रामोऽयं सीताशोककौर्णः', 'रामरावणावेतो',
'व्याघ्रोऽयं जनोपप्लावकः', 'स्मशानमिदं शवसमूहान्वमांसाद्यशनमत्तोन्मत्त-
पिशाचादिदृष्टप्रसङ्गुल'मिति कृत्रिमेष्वपि तेषु विभावादिष्वकृत्रिमवत् प्रतीय-
मानेषु स्वगतरसवासनाद्यौतरजस्तमस्तथा (ध) स्वच्छतरेषु तेषां चेतःस्वेक
एवानन्दो जायते । न तु तेषामेकस्मिन्नेव चेतसि रतादयः सर्व्वे स्थायिभावाः

सनाथेनेति—रसोपयोगिविभावादिस्फूर्त्तिसहकृतेन क्रियमाणाानुकार्यचरितदर्शनश्रवण-
जनितचमत्कारातिशयेन हेतुना सर्व्वेषु रसेष्वद्भुतातिशयस्फूर्तौ सत्त्वां सम्यङ् निश्चयः ।
तथाच निश्चयमिथाऽदिप्रत्ययातिरिक्तेन केनचिदनिर्व्वचनीयप्रत्ययविशेषेण हेतुना
कृत्रिमेव विभावादिष्वकृत्रिमवत् प्रतीयमानेषु सत्सु सामाजिकानां चेतःस्वेक एवानन्दो
जायत इत्यन्वयः । तेषामिति—उत्साहशोकविस्मयादीनां परस्परविरुद्धानां युगपदेकत्र

(ध) रसस्थालौकिकधर्मिलं चमत्कारप्राणवच्चोपलब्ध प्राचीनमतोद्धारपुरःसर-
मेवमभिधानम् । न तावद्भूतपदेनात्र पारिभाषिकतन्नामकरवशिष्टस्य ग्रहणं, यतः
सर्व्वेष्वेव नवसु रसेषु स एवाद्भुतापरपर्यायश्चमत्कारकारी कोऽपि पदार्थो वरीवर्त्ति ।
रश्मिष्विव वलात् गृहीताऽसम्बन्धोत्तिरलौकिकत्वोपलब्धिसुषुम्भुजानां सान्द्रानन्दलयत्व-
मुपैति । एतदेव रसस्य रसत्वम्, एतावतो च तस्य रस्यता ।

Cf. Longinus—*On the Sublime* (Translated by Dr. Saintsbury in
his *Loci Critici*)—"What is out of the common leads an audience not to
persuasion but to ecstasy....." "I should certainly lay it down that there is
nothing so eloquent as real passion standing, where it ought, in enthusiastic
afflatus, of inspired madness and filling the phrase with a sort of Delphic
rapture."

सन्ति, तेषां परस्परविसदृशानां युगपदेकत्र स्थितेरभावात् । नापि यथादेशेतसि रतिः स्थायित्वं, न च शमिनान्तेषां भयशोकादिसत्ता—अपि तु सर्वरसचमत्कारग्राहक एक एवास्वादकन्दः कश्चन चेतोधर्म इति—अतो भयानकवीभत्सादेः काव्यनाट्ययोरेव रसता, न लोके (न) । अतएवोक्तम्—

स्थितेरभावात् । दोषान्तरमप्याह—नापीति । यतिनां सन्न्यासिनाञ्चित्ते सर्वत्र समदृष्ट्या निर्विकारत्वेन भयशोकादिस्थायिभावानामसम्भवात्तेषां रसास्वादे न स्यात्—इति तु परमतानुसारेणोक्तम् (न) । वस्तुतस्तु तेषां ज्ञानित्वेन चित्तस्य कठोरत्वाद्रसास्वादेश्चिकार एव नास्ति—‘तथाचोक्तन्तृतीयस्कन्धे—‘तच्चापि चित्तवर्द्धिं शनकैर्बिभृशुः’ इत्यादिना चित्तस्य वर्द्धिश्लोका मद्वाकठोरत्वमुक्तम् ।

स्वगत रसवासनेति—एतदेव सुखमुपकरणं रसस्फूर्तिर्मायौ—कलन्तु सर्वत्र समानं लज्जाऽन्तमय इव कश्चनानन्दकन्द इति सारस्वतसारानां धन्यम्भन्यानामनुभूतिः । रसस्फूर्तिश्च सा वास्तवाश्रया वासनास्थितत्वात्, न तु गगनकुसुमगन्धीपलम्बिप्रवृत्तिवत् कल्पनाकलिताऽसत्वाश्रयेति वेदितव्यम्—अत्रैव भावनाभुक्तिवादिनां भट्टनाथकादीनां मतादभुक्तिवादिनामभिनवगुप्तपादादीनामालङ्कारिकोपजीव्यानां मतस्य वैलक्षण्यम् । एतामेव रसस्फूर्तिर्महिलस्य श्रीवाग्देवताऽवतारस्य मम्मटभट्टस्य रसस्वरूपनिरूपणे माधुरीमयी सन्दर्भेऽस्ति—‘पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वान्द्रोणमिवालिङ्गन्त्यत् सर्वमिव तिरोदधदि’—त्यादि । इदानीन्तनानुभूतिसंवेदाऽतोतानुभवप्रत्यभिज्ञास्मृतिजडिता वा स्वगत रसवासनाऽधुनिकैरपि प्रतीयन्तेति चेदः सामाजिकसंस्कारोपशक्तकाले स्वीक्रियते स्मर्यते च ।

(Cf.—Impressiveness consists in greater intensity of present feeling and in taking a strong and permanent hold of the memory.—Bain —, *Rhetoric and Composition*. Part I. p. 258)

(न) रतिहासशमादीनां लोकेऽनुभूतानां स्वत एवानन्दः सम्भविता, काव्ये नाट्ये च निहितानां तेषामानन्दात्मकत्वमानन्दोदोषकत्वञ्च वर्द्धितेराम् । भयानकवीभत्सादितो लोके वैरस्यं विमुखीभावश्च प्रायः सम्पद्यते—तथाहि स तावदल्पसंख्यो मानवसङ्ख्यः सर्वदमनो भरत इव नृगेन्द्रपोतेन चिक्रीडिषुः—‘जिंभ रे सिंहसावध्या जिंभ इताइ’ दे गणइस्सं’ इत्यभिधदन्तरानन्दं विन्दते अत्यल्पाश्च योगिसिद्धसाध्यगणात्मकास्ते ये प्रेतरङ्गसङ्कले ष्मन्मानस्यलेऽमन्दमानन्दसन्दोहमुपभुञ्जते । काव्ये नाट्ये च तेभ्य एव भावेभ्य आनन्दोत्पत्तिरिति न किमपि चित्रम् । पुरःस्थात् वर्मसन्नाहवतो वीराद्वयमेव ज्ञायते, चित्रार्पितारम्भात्तसादानन्द—इति विश्वजनीनाऽनुभूतिरेवात्र निदर्शयन् । यत्तु ‘अथौ नाट्ये रसा’ इति, तदुपलक्षणं, काव्येऽपि नाट्यायमाने ते—उभयत्रापि नवमः प्रास्ताविकः

‘अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥’ Kavyaparakasa—under Ullasa V.

नाट्य एवाष्टौ, लोके तु शृङ्गारादीनां कियतामेव, पूर्वोक्तसलक्षणा-
अयत्नात् ।

अथ नाट्यरसानां भेदेषु शृङ्गारस्यादित्वेन समुचितेऽपि प्राङ्निर्देशे
सविशेषवर्णनीयत्वात्, अलौकिकत्वेनैव प्रतिपादनीयत्वाच्च पञ्चादेव निरूपणं
करिष्यते । सम्प्रति वीरक्रमेणाह—तत्र च प्राकृताप्राकृतत्वेन ज्ञापितेऽपि
भेदेऽप्राकृतमेवोदाहरिष्यामः (प) ।

अप्राकृतोऽपि द्विविधः प्रत्यालम्बनभेदतः ।

सजातीयं विजातीयं प्रत्यालम्बनमिष्यते ॥ ७३ का

तत्र विजातीयालम्बनोऽप्राकृतवीरो यथा—

गुणं कर्णाकृष्टं करकिशलयं तूणशिखरे

धनुश्चक्रीभूतं निपतदिषुवन्दं तत इतः ।

अथेति—यद्यपि शृङ्गाररसस्य परमसुखत्वेनादौ तस्यैव निर्देशः समुचितः, तथापि
तस्याङ्गानामतिबाहुल्येन पञ्चान्निरूपणं भविष्यति । सम्प्रति सूचीकटाह्न्यायेनादौ
वीरादिरसवर्णनमेवाह—तत्र चेति ।

गुणमिति—जरासन्धस्य युद्धे देवसम्बद्धे श्रीकृष्णस्य युद्धलाघवं पश्यति सति श्रीकृष्णस्य
सज्जवैर्यञ्जयति । युद्धलाघवमेवाह II) —यदा देवानां गुणे दृष्टिस्तदा कर्णनिकटे सर्वदा
गुणं पश्यन्ति । यदा तु दक्षिणे करे दृष्टिस्तदा सर्वदेव वाणग्रहणार्थं तूणे कर-
किशलयमपश्यन्ति । यदा तु धनुषि दृष्टिस्तदा सर्वदेवैस्ततो निपतितान् वाणसम्बद्धान्
पश्यन्ति । यदा विपचसम्बद्धे दृष्टिस्तदा सर्वदेव तान् भूमौ निपतितान् पश्यन्ति ।

इति तु दर्शितमेवास्माभिः । ‘वस्तुतस्तु तेषां ज्ञानित्वेनेत्यादि’ टीकायां यच्चक्रवर्त्तिचरके-
रुक्तं तत् ज्ञानयोगतो भक्तियोगस्य श्रेयस्त्वदर्शनाय—निर्विकल्पज्ञानसमाधिमादधाना
चरमानन्दं नास्वादयन्तीति तु तत्त्वतो रिक्तं वचः ।

(प) अप्राकृतमेवोदाहरिष्याम इति—सर्वेषां लक्ष्याणामत्र श्रीकृष्णचरितनिष्ठत्वात्
न तु तावत् ‘प्राकृते रसो नास्ती’ति हेतोः । तच्च ‘प्राकृताप्राकृतत्वेन ज्ञापितेऽपि भेदे’ इति
प्रतीकात् सुस्पष्टमेव ।

(II) एवं (ग) (क) पुस्तकयोः पाठः । “सर्वदेव वाणाक्षिपार्थं गुणं कर्णाकृष्टं पश्यन्ति । यदा गुणे
दृष्टिस्तदे”त्यादि पाठः (क) पुस्तके, “यदा करकिशलये दृष्टिस्तदे”त्यादि (ख) पुस्तके, (ड) पुस्तके
मंशोऽंशतः पतितः ।

रिपून् भूमौ सुप्तान् कलयति समं देवनिकरे

जरासन्धस्याजौ जयति भुजवीर्यं सुरभिदः ॥ १

अत्र प्रकृते उत्साहः स्थायी—स च द्विनिष्ठः । आलम्बनविभावो जरा-
सन्धस्तस्य च कृष्णः । उद्दीपनमन्योन्यशौटीर्यादि । अनुभावो वाणवर्षणे
हस्तलाघवम् । व्यभिचारी गर्वोग्रताऽमर्षचपलताऽदिः । एतैः परिपुष्टः
स्थायी रसतां प्राप्तः । स चानुकार्यं भगवति प्रकृते परोक्षः, काव्य-
श्रवणात् सामाजिके प्रत्यक्ष इति सर्व्वतोन्नेयम् । सजातीयालम्बनस्तूह्यः ।
कैश्चित् सखिभिः सह युद्धमुदाह्रियते—तत्तु लीलाविशेष इति प्रकृते न
लिख्यते (फ) ।

एष च युद्धदानदयाधर्मपूर्वत्वाच्चतुर्धा । सर्व्वतोत्साहः स्थायी ।

जह्याम्युदाहरणानि ।

एवञ्च हस्तस्यातिलाघवात् सर्व्वाः क्रियाः सर्व्वदैवालातचक्रवत् पश्यन्तीति भावः । तस्य
जरासन्धस्य विजातीयालम्बनः श्रीकृष्णः । प्रकृते, न तु नटवत् कृत्रिमे । एवम्भूते भगवति
स रस इदानीन्तल्लीलानां लीलाश्रयाणाञ्च सर्व्वेषामप्राकट्येन परोक्षः, सामाजिकानानु
आखादाङ्गरमूलभूतस्य स्यायिनोऽचिन्त्या प्रस्तिरीडयौ याऽप्रकटामपि तत्तल्लीलां काव्य-
नाटकगतां साक्षात्कारत्वेन प्रकाशयति—अतस्तेषां स रसः प्रत्यक्षरूपः । सजातीया-
लम्बनो महादेवादिः । सखिभिः श्रीदामादिभिः सजातीयालम्बनैः सह श्रीकृष्णस्य
युद्धमुदाह्रियते । लीलाविशेष इति—जरासन्धस्य यथा द्वेषक्रोधादिजन्ययुधुत्सारूप
उत्साहः स्थायी तथा श्रीदामादीनां न, किन्तु कौतुकविशेष इत्यर्थः ।

एष चेति—युद्धवीर दानवीर दयावीर धर्मवीरा इति चतुर्हेष रसो भवतीत्यर्थः ।

(फ) कैश्चिदिति—वेष्णवालङ्कारिकेति शेषः । वस्तुतस्तु सखिभिः सह युद्धे न
तावत्तदुत्थविजयादिकर्मणि तात्त्विकं किमपि तात्पर्य्यम्, अतो तस्यागणनमेव वरम्—
श्रीकृष्णस्य निखिलमेव कृत्यं लीलाविलसितमिति चेत्—दार्शनिकसुलभप्रौढोक्तिस्तु,
स च पक्षः रसस्यैकध्वमेव प्रमापयति, न तदस्माकमवचिरं, परं मेदश्चेत् कर्त्तव्यो रसानां
तदा सखिभिः सह कृतकयुद्धस्य वीररसमध्येऽन्तर्भावो न सुष्ठिति । एषु रसानां लक्षण-
प्रदर्शककारिकासन्दर्भेष्वनुक्तैस्तत्तत्तवर्णदेवतानुभावादीनि तत्त्वाणि दर्पण-रसार्णवसुधाकरा-
दितो लक्ष्याणि । मूले युद्धवीरस्यैवोदाहरणोपन्यासः—इतरेषां सकलसुचरितनिकषायमाशे
श्रीकृष्णे लक्ष्ये सम्भवेऽपि न वैशद्येनेह प्रदर्शनम् । दानवीरो जामदग्न्यः, दयावीरो
मगानन्दनायको जीमूतवाहनः, धर्मवीरो युधिष्ठिर इतीतरे—तत्तच्चरितमूलान्युदाहरणानि
तेष्वस्वीयग्रन्थेषु दर्शितानि ।

अथ करुणः—

दौर्गुमायां मधुविजयिनो हा कथं दारवत्या-

मन्यायोऽस्यामयमुदभवदन्त निष्कल्लाघायाम् ।

जाते जातं सुतमुपहरत्येव मेऽकालमृत्युः

को मां त्राता हरिहरि हहा हा हता हा हताः स्मः॥ २

अत्र शोकः स्थायी । एष एकनिष्ठः । पुत्रनाश आलम्बनम् । पुत्रगत-
ममताऽद्युद्दीपनम् । अनुभावः शिरस्ताडनादि । व्यभिचारी विषाददैव्य-
ग्लान्यादिः । अयन्तु सामाजिकगत एव, नानुकार्यगतः परोक्षेऽपि ।
अयं सामाजिकगतोऽप्यप्राकृतः, कृष्णाश्रयत्वात् ।

अथाहुतः—

आलोकः सखि ! लोकलोचनमुदामुद्रेकमुद्गावयन्

सोमस्तोमनिदाघधामनिवहप्रद्योतसद्योहरः ।

मेघे माघवने मणावपि घृणानिर्व्वाहको नीलिमा

सामानाधिकरण्यमत्र किमहो चित्रं तमस्तेजसोः ॥ ३

अत्र विस्मयः स्थायी । एष एकनिष्ठः । आलम्बनं श्रीकृष्णः । उद्दीपनं
तत्त्वावस्थादि । अनुभावो रोमाञ्चादिः । व्यभिचारी आविगमतिचपलताऽदिः ।
अयं परोक्षोऽनुकार्यगतः, प्रत्यक्षः सामाजिकगतः । अयमप्राकृत एव (ब) ।

अस्यां दारवत्यामयमन्याय उदभवत् । अन्यायमेवाह—जातमिति । नानुकार्यगत
इति—पुत्रमरणजन्योत्कटदुःखमानन्दरूपस्य रसस्याविभावे प्रतिबन्धकमिति भावः ।

आलोक इति—हे सखि ! विरुद्धमपि तमस्तेजसोः सामानाधिकरण्यं कृष्ण एकक्षण
एव वर्तते इत्यहो अत्माश्चर्यम् । श्रीकृष्ण तयोः सामानाधिकरण्यमाह—कृष्णो वर्तमानो
य आलोकः प्रकाशः स लोकलोचनानामानन्दोद्रेकमुद्गावयन् सन् सोमस्तोमश्चन्द्रसमूहः
निदाघधामनिवहः सूर्यसमूहस्तयोः प्रद्योतानामकाशानां सद्योहर्ता । 'आलोकौ
दर्शनोद्द्योता'विति नानार्थः ।

(ब) अत्र प्रकृते विरुद्धधर्मयोरेकत्र स्थितेरेव विस्मयः—स चालौकिकचमत्कारमयः,
अप्राकृतत्वान्नासङ्गताश्रयश्च । 'लोकलोचनमुदा'मिति बहुलोक्तेस्तदन्तर्भावितजनाना-
मखिलानामेवानन्ददायकत्वं, 'स्तोम'निवह'पदार्थां तस्यानुपमत्वञ्च सूचितम् । नीलिम-
प्रशंसनेन तत्रतस्यामवर्णस्य लावण्यललितता सूचिता । नामरूपत एवेष्टदेवस्याह्लादकता

PDF

अथ हासः—

उन्मत्ताभिर्बसन्तोत्सवरभसमदैर्गोदुहां कन्यकाभिः

चोदैः सिन्दूरचन्द्रागुरुमलयरुहां हा धिगन्धीकृतोऽस्मि ।

जाड्यं गन्धाम्बुसेकैरजनि तत इतो धावितुं नास्मि शक्नो

व्यापद्येऽहं वयस्य ! प्रियसखमव मां मास्त्वह ब्रह्मइत्या ॥ ४

अथ भगवत्सखो विदूषको ब्राह्मणवदुर्मधुमङ्गलो वक्ता । हासः स्थायी ।

एष बहुनिष्ठः । आलम्बनं वसन्तोत्सवः । उद्योपनं विदूषकस्य वैकृत्यम् ।

अनुभावो नयनस्फारताऽदिः । व्यभिचारी अममदचपलताग्लान्यादिः ।

उन्मत्तेति—वसन्तोत्सवजन्यहर्षमदैः करणैरुन्मत्ताभिर्गोपीभिर्मलयरुहां चन्दनानां चोदैश्चूर्णैरन्धीकृतोऽस्मि । तथा जलसेकैर्मम जाड्यमप्यजनि, अतः पलायितुमपि न शक्नोऽस्मि । हे वयस्य ! कृष्ण ! अहं व्यापद्ये, म्रिये, अतो मामव रक्ष ।

वैष्णवकविसम्प्रदायवर्णिता—तस्याश्चात्र रूपनिष्ठवर्णमाधुर्येण प्रकटनं, वर्णगौरवं श्रीकृष्णे चेतन्यविग्रहे 'कृष्णवर्णं त्रिषाऽकृष्ण'मित्यादिना सूचिते श्रीकृष्णचेतन्ये च सुमहदुत्तत इति साधनधनानामुपासकानामनुभवसिद्धं, वैष्णवकवीनां परा मोक्षोपनिषच्च तदुपजीविनीति सर्वमवदातम् । 'नवजलधरवर्णं चम्पकोद्भासिकर्णं विकसितनलिनास्यं विस्फुरन्मन्दहास्यम् । कनकरुचिदुकूलं चारुवर्द्धावचूलं कमपि निखिलसारं नौमि गोपोकुमारम् ॥' इति सुकुन्द-सुक्तावल्यान्तस्यैव नवजलधररुचेर्गोपवध्टीडुकूलचौरस्य वर्णस्तुत्यवलम्बित्याराधना । 'अंशालम्बितवामकुन्तलभरं मन्दोन्नतभ्रूलतं किञ्चित्कुञ्चितकोमलाधरपुटं साचिप्रसारे-च्छम् । आलोलाङ्गलिपङ्क्तवैर्मरुलिकामापूरयन्तं मुदा मूले कल्पतरोल्लिभङ्गललितं जाने जगन्मोहनम् ॥' 'कस्तूरीतिलकं ललाटफलके वक्षःस्थले कौस्तुभं नासाऽग्रे नवमौक्तिकं करतले वेणुं करे कङ्कणम् । सर्वाङ्गे हरिचन्दनच कलयन् कण्ठे च सुक्तावलीं गोपस्थी-परिवेष्टितो विजयते गोपालचूडामणिः ॥' इति श्रीकृष्णकर्णान्तादावलौकिकस्यापि तस्यैव रूपप्रकर्षस्य लौकिकवत् प्रत्यक्षायमाणत्वम् । 'अमिया सागरे सिनान करिया साधिव मनेरि साधा । सरिया हइव श्रीनन्दनन्दन तोमारे करिव राधा ॥' 'एल एल काँचा अङ्गेर लावणी अवनी वहिया याय ।' इत्यादि गौड़ीयवैष्णवकवीनामुच्छ्रुसिते प्रतिभाऽन्त-वारिधौ रूपच्छायोद्घाटनेन स्वरूपमाहात्म्याविष्कारश्च निसर्गतोऽत नः स्मृतिपथमारोहति । एवमप्याधुनिककविमूर्द्धन्ये कस्मिंश्चित् भगवत्सत्ताऽनुगृहीतमचिद्रूपमपि जगदस्तुकदम्बक-सुपलक्ष्य विसयरसस्य सुतरामवतार उपभोग्योऽधोनिविष्टसन्दर्भवन्तः—

Into the Elysian fields of thought enters no satisfaction but brings with it youth and strength and ardour ; nor is there a thing in this world

एष त्रिविधः—स्मितं हासः प्रहासश्चेति (भ) ।

अधरोष्ठस्फारतया सूक्ष्मयोरेव विस्फुरत् ।

अलक्षितद्विजं धीरा उत्तमानां स्मितं विदुः ॥

विकसद्दृशनद्योतो गण्डाभोगे प्रफुल्लता ।

किञ्चित्कलः कण्ठरवो यत्र हासः स मध्यमः ॥

सधर्मः साश्रुताम्राक्षः स्पुटघोरकटुस्वनः ।

व्यात्ताननो व्यक्तदन्तः प्रहासो ग्राम्य उच्यते ॥ ७४का

अथ भयानकः—

दंष्ट्राकोटिकठोरकूटकटुना वज्राण्डभागस्थितं

सर्वं चर्वयसीव हन्त वदनेनोद्गोर्पूर्णार्चिषा ।

जिह्वाग्रेण समग्रमुग्रमहसा लेलिह्यसे रोदसी

वस्तं मामिह पाहि पाहि भगवन् पार्थोऽप्यपार्थोऽभवम् (म) ॥५॥

दंष्ट्रेति—वदनेन कथम्भूतेन ? दंष्ट्रायाः कोटिभिरग्रभागैः करणैः कठोरादृचादिपि कटुना । रोदसी दावापृथिव्यौ जिह्वया लेलिह्यसे । अतस्त्वत्सं मां पाहि । पार्थोऽप्यहंम-
पार्थो अर्थोऽभवम् अनुकार्योऽर्जुनेऽपि । व्याघ्रालम्बनेन करणेन मकरन्दस्य भयं विना
नानन्दोत्पत्तिः । यदि शौर्यं सति व्याघ्रदर्शनेऽप्यानन्दस्तदोत्साह एव स्थायी ।

on which the mind thrives more readily than the ecstasy, nay the
debauch, of eagerness, comprehension and wonder. The Buried Temple
of Maeterlinck translated by A. Suro.

(भ) 'भीषणाकृतिविघाणां क्रियायाश्च विकारतः । लौलादिश्च परस्यानामेषामनुकृते-
रिति । विकाशश्चेतसो हास' इति हासलक्षणं रसागर्वसुधाकरे । द्विविधश्चायम्—'आत्मस्यः
परस्यश्च । यदा स्वयं हसति तदाऽत्मस्यः, यदा परं हासयति तदा परस्यः ।' इति भरतीये
नाट्यशास्त्रे । एष चाप्राकृतनिष्ठ उत्प्रासविजृम्भितो वा सुतरां पोषमेति । सुनीन्द्रोऽ-
प्येवमाह—'स्त्रीनौचप्रकृतावेष भूयिष्ठं दृश्यते रसः ।' सुनीन्द्रादीनां मतेऽस्य षड्भेदा
विज्ञेयाः, ते नामतो लक्षणतश्च नाट्यशास्त्रादिष्वाकरेष्वेव द्रश्यः । अप्राकृताश्रितस्यास्य
उत्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदेन वैरूप्यमपि तत्र दर्शितम् । अप्राकृतनिष्ठस्य हासस्य दिङ्-
मात्रमुदाहरणं शार्ङ्गधरपद्धताबुद्धतोऽधोदर्शितः श्लोकः—'भोजनं प्राप्य दुर्वृद्धे मां प्राणेषु
दयां कुरु । दुर्लभानि परान्नानि प्राणा जन्मनि जन्मनि ॥'

(म) विश्वरूपदर्शनवस्तुस्यार्जुनस्य कातरौक्तिरियम्—तथा च श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

अनार्जुनस्य भयं स्थायि । स चैकनिष्ठः । आलम्बनं विश्वरूपप्रदर्शकः
 श्रीकृष्णः । उद्दोषनन्तद्वतदंष्ट्राऽदि । अनुभावः 'पाहि पाही'ति कातर्यम् ।
 व्यभिचारी 'अपार्थोऽभव'मिति दैन्यम् । एष च कृष्णालम्बनत्वात् सामग्री-
 सान्निध्येनानुकार्योऽपि रसतां प्राक् प्राप्त एव । भयेऽपि कृष्णस्फूर्तस्तत्-
 सम्बन्धादानन्द एवेत्यप्राकृत एव । न तु मालत्यादौ शार्दुलाद्यालम्बनेन
 मकरन्दस्य भयं विनाऽनन्दः । सति शीर्ये उत्साह एव स्थायी भवति ।
 तेन कदाचिदानन्दो जायते, न भयतः । तेन प्राकृते न रसता (य) ।

अथ वीभत्सः—

दैत्येन्द्राणां मथितवपुषामन्तमेदोऽस्थिमज्जा-

मांसासृक्त्वक्स्थपुटपटलीखादमोदप्रमत्ताः ।

कौमोदक्या मधुविजयिनः कौर्त्तिमुत्कौर्त्तयन्तः

साहं गृध्रैर्विदधति मुदं प्रेतरङ्गा विशङ्काः ॥ ६

कौमोदक्या गदया मथितवपुषां दैत्येन्द्राणाम् । अन्त 'आत' इति प्रसिद्धः, स्पुटं नाडी-
 ग्रन्थिविशेषः—तेषां पटलीनां समूहानामाखादनैर्ज्जातो यो मोदस्तेन प्रमत्ताः प्रेतरङ्गा
 मुदं विदधति ।

'लिलिह्यसे यसमानः समन्ताल्लोकान् समग्रान् वदनेष्वर्जङ्गिः । तेजोभिरापूर्थं जगत् समग्रं
 भासस्तवोगाः प्रवपन्ति विष्णो ॥' 'दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
 दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥' इति । प्राकृताश्रितो भयानकरसः
 प्रायः स्त्रीनैचप्रकृतिः, परमप्राकृताश्रिते तस्मिन् यथेह ऊर्जस्विनः क्षत्रियोत्तमस्यापि
 भौतिजनने न किमप्यशोभनम् । लोकक्षयकृतः कालाङ्गोतिर्न कदापि कस्यापि गर्ह्यत्वम् ।

(य) न रसता—किमभिप्रायमेतदभिधानमिति पृच्छ्यायां वयं ब्रूमः—यदत्र प्राकृताश्रयिणि
 भयानकरसे रसता न तावदपह्नूयते कौस्तुभकृद्भिः, परं प्राकृतेऽनुकार्ये सञ्चारिभयानन्दस्य
 बाधात् रसस्यानन्दमयत्वात् न रससत्ता सम्भवति । उभयत्रापि सामाजिकानामानन्दो-
 द्बोधाद्रसोपलब्धिरिति तु नान्याय्यमिति प्रागेव दर्शितमस्माभिः । 'भयानकवीभत्सादेः काव्य-
 नाव्ययोरेव रसते'ति (१३८ पृष्ठायाम्) ग्रन्थकृतस्वरसादेतत् सुप्रतीतमपि टीकाकृतां
 मतनिर्वन्धप्रामाख्याप्रकटनाय पुनरुक्तिरुच्यते । सर्वेषां रसानामप्राकृताधिकारित्वकथने न
 काऽपि हानिः—यतो निखिलरसस्फूर्तिरमन्दस्फूर्तिः खानन्दरससदृशाः श्रीकृष्णा इत्येतेकमर्थं
 सर्वेषां, परं तेषां प्राकृताश्रयत्वनिरासे हानिरेव बाधः स्यात् । 'यदभिहितं रचोदानवादीनां
 रौद्रो रसः, किमन्येषां नास्ति ? उच्यते । अस्थान्येषामपि किञ्चधिकारोऽत एव स्यात्, ते हि

अत्र देवासुरसंश्रामावसानमालोकयतां व्योमचारिणां जुगुप्सा स्थायी । स
चैकनिष्ठः । श्वशरीराद्यालम्बनम् । प्रेतरङ्गादुराहीपनम् । अनुभावो मुख-
वैकल्यादिः । व्यभिचारो ग्लानिदैव्यादिः । एतैः परिपुष्टा जुगुप्सा जुगुप्सैव
यद्यपि तथापि भगवतः कतिरियमिति भगवत्स्मरणादेवानन्दः । प्राकृते
नत्वानन्दः, अपि तु नटव्यापारदर्शनात् सामाजिकानामेव तत्र रसः ।

यथा वा—

दृशेव करुणार्द्रया सहचरान् समुज्जीवय-

त्रघस्य जठरं गतो गरलजातवेदोव्यसून् ।

तदन्वधमनीवसारधिरमज्जलालादिभिः

भृतोऽप्यनवल्लिप्तवच्छुचिरुचिः स जीयाद्भरिः ॥ ७

अत्र भगतत एवानन्दत्वात्तदन्तादिदर्शनेनाप्यानन्द एव लीलावतां, तथात्वात्
भक्तानाञ्च तस्य स्फूर्त्ताविव ।

अथ रौद्रः—

सर्शेनापि न वेद्य एव भवता मृत्योर्मुखं गच्छता

किं दोर्मण्डलचण्डिमेष भवते विज्ञापनीयो मया ।

येनाखण्डलशौण्ड्याखण्डनकृता गेण्डूकृतोऽयं गिरिः

किं रे कष्टमरिष्ट दुष्ट तनुषे गोष्ठस्य नस्तिष्ठ रे (र) ॥ ८

इति चेति—गरलरूपेण जातवेदसाऽग्लोना व्यसून् विगतप्राणान् मूर्च्छितानित्यर्थः, तेषां
पार्श्वदत्तेन नित्यत्वान्न वास्तवप्राणत्यागः सम्भवतीति । भृतोऽपि व्याप्तोऽप्यनवल्लिप्त इव
शुचिः शुद्धा रुचिः कान्तिर्यस्य सः, 'सुन्दरे किमसुन्दर'मित्युक्तेः—उक्तञ्च दशमे—
'पङ्काङ्गरागरुचिर'मिति । अत्रेति—भगवत एवानन्दरूपत्वात्लीलावतां पार्श्वदानामपि
तथात्वादानन्दरूपत्वात् । अत्र एवानन्दोद्रेकस्याधिक्येनात्मादिदर्शनेनानन्दोत्पत्तिरेव—

स्वभावत एव रौद्राः (नाथशास्त्रे षष्ठाध्याये) इतिवदेतादृशस्थलेऽपि मतपरिणामः, सुशकः
सुसहस्रैवले पितृपेशणेन ।

(र) अरिष्टवधः, श्रीमद्भगवतसंहितोदितः ग्रन्थकृतकृते एवानन्दरूपावने पञ्चदशे स्तवके
लक्षणीयः । स्वाधिदेवताद्राद्रुगकर्मक्रियात्मकादस्य रौद्र इति संज्ञेति बहवः । क्रोध-
स्याधिभावो रौद्रोदानवोद्धतमनुष्यप्रकृतिकः संग्रामहेतुकश्चायं रसः । रक्षास्थनेवता-
भुङ्कुटोत्तराण-दन्तौष्ठपीडन-गण्डस्फुरण-हस्ताग्रनिष्पेषादिभिरनुभावैरस्य प्रायशः सामाजिक-

अत्र कोपः स्थायी । एष एकनिष्ठ उभयनिष्ठश्च—अत्र तूभयनिष्ठ एव ।
आलम्बनमन्योन्यम् । उद्दीपनमन्योन्यविक्रमः । अनुभावो वागाङ्गस्वर्थादिः ।
व्यभिचारी गर्वादिः । एवं स्फुटोऽयं रसः—स च भगवति परोक्षः, सामाजिके
प्रत्यक्षः । आद्यो विजातीयालम्बनोऽप्राकृतः ; द्वितीयेऽप्राकृत एव ।

अथ शान्तः—

वयो जीर्णं हा धिक् तदपि न हि जीर्णो मदभरः

श्लथं चर्माल्लेभ्यस्तदपि न हि रागः श्लथ इव ।

रदाः शीर्णस्तदपि न हि मोहः, कथमयं

जनः कंसारातेश्वरणकमलाय स्पृहयतु (ल) ॥ ८

न तु प्राकृतानामिव दुःखं, तेषां दुःखरूपत्वेन भयानकवीभूतस्वितवस्तुदर्शने दुःखमेवोत्-
पद्यत इति विशेषो ज्ञेयः ।

स्पृशेति—मत्कर्तृकस्पर्शेनापि हेतुना न्यूनं दुःखं गच्छता भवताऽहं न वेद्यः न
ज्ञातुं शक्य एव—तथा च मद्दिष्यकज्ञानमेव तव न भविष्यति, किं दोषखिन्ना मया भवते
विज्ञापनीय इति भावः । इन्द्रपराक्रमखण्डनकृता येन दोषखिनायं गोवर्द्धनगिरिगण्डूकृतः ।
आद्यो असुरमात्रनिष्ठे कोपे विजातीयालम्बनो भगवान् । द्वितीये उभयनिष्ठे, तदा
सुतरां भगवानप्राकृत एव ।

प्रत्यक्षता । विजातीयालम्बनोऽप्राकृतः—विजातीयोऽरिरालम्बनं यस्य स भगवानप्राकृतः ।

अत्र चतुर्थचरणे 'ट'वर्गयुक्तवर्णानां निवेशनेन रसानुगुण्यं प्रकटम् ।

(ल) वयो जीर्णमिति—एवमप्याचार्यशङ्करो समग्रे मोहमुद्गरे विशिष्य 'अङ्गं' गलितं
पलितं मुण्डं दन्तविहीनं जातं तुण्डमिति' पञ्कटिकायां निर्व्वेदमेवोपदिदेश । तदुत्था-
समाधिमयेकान्तता चात्र विलसति । आह च भगवान् भरतः—'योगीव ध्यानरतो
भवति हि निर्व्वेदवान् पुरुषः ।' भरतीये तु निर्व्वेदस्य व्यभिचारिभावरूपेण परिग्रहः, न तु
स्थायिभावतया—तेन तन्मतेऽष्टावेव रसाः । मतञ्चेतत् प्रागेवालोचितमस्माभिः—सच्चा-
र्यादोनामभावयुक्तिस्तु इत्यमपास्ता दर्पणे—'युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः श्रमः स एव
यतः । रसतामेति तदस्मिन् सच्चार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥' इति । अतएव ध्वनिकारादि-
मतानुसारिभिः श्रमस्य ज्यायस्वमुक्ता शान्तरसस्य प्राधान्यस्थापनाय व्यचेष्टि । एवमभि-
दधुश्चालङ्कारिकचूडामणयो लोचनकृदोऽभिनवगुप्तपादः—'मोक्षफलत्वेन चायं परम-
पुरुषार्थनिष्ठत्वात् सर्व्वरसेभ्यः प्रधानतमः स चायं शान्तरसः' इति । भर्तृहरिकृतवैराग्य-
शातके भक्तवृन्दरचितस्तवकदम्बे च रसस्यास्य बहुलः प्रसारस्तत्रैव स समासादनीयः
सेवनीयश्च सद्दर्शयः ।

अत्र निर्वेदः स्थायी । स चैकनिष्ठः । आलम्बनं संसारदुःखम् । उद्दीपनं पुण्यतीर्थादि । अनुभावो विषयासक्तित्यागः । व्यभिचारी मतिस्मृतिवृत्त्यादिः । एष रसोऽनुकार्यो परोक्षः, सामाजिके प्रतक्षः । चमत्कारी चायम् ।

तथा च—

“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यसुखं महत् । Mahabharata

तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥”

चमत्कारातिशयेनानन्दातिशयः । अयं श्रीकृष्णभक्त्युपयुक्तो यदि भवति तदाऽप्राक्त एव । यथाऽयं निर्वेदो व्यभिचारी सन्नपि शान्तरसे स्थायितां प्राप्य रसतामाप्नोति तथा सैव देवादिविषया रति‘भाव’ इति पारिभाषिकोऽपि भावः ⁽¹²⁾ स्थायी सन् तत्तद्विभावादिसामग्रीसमवेतो भूत्वा ‘भक्तिरस’ इति (व) द्वादश रसा भवन्ति । स पुनर्भक्तिरसः श्रीकृष्णाश्रयो भवन् रतादिभिः स्थायिभिर्दशविधो भवति । तदन्यचोद्धम् ।

वय इति—अङ्ग्रेभ्यः सकाशाच्चर्मे श्लथं, तदपि रागः श्लथ इव श्लथतुल्योऽपि न भवति । केचिच्छान्तस्य रसत्वं न मन्यन्ते, तन्मतं दूषयितुमाह—अयमिति । चमत्कारित्वे हेतुं प्राचीनानां श्लोकमाह—तथा चेति । तृष्णाक्षयसुखरूपचन्द्रस्य षोडशीमेकां कलामप्राप्ते मत्तर्लोकस्थस्वर्गस्थसुखे नार्हतः—तस्माच्चमत्काररसत्वे तस्य रसत्वमवश्यमङ्गीकार्यं ‘रसे सारश्चमत्कार’ इत्युक्तेः । द्वादश रसा इति—पूर्वमेकादश रसा उक्ताः, अयमेको रसो मिलित्वा द्वादश भवन्तीत्यर्थः । कस्यचिन्मतेऽसौ भक्तिरस एव श्रीकृष्णाश्रयो भवन्, स्वातन्त्र्येण दशविधो भवति, तस्य स्वरूपलक्षणोदाहरणमन्यत्र तस्यैव ग्रन्थ ऊह्यम् ।

(व) रतिभाव इति पारिभाषिकोऽपीति—व्यापकवृत्त्या ‘रति’पदेन प्रीतिस्मृतानां निखिलानां चित्तवृत्तीनां परिग्रहः । पारिभाषिकस्य तस्येत्यमर्थो निर्दिष्टो रसान्वतसिन्धौ—‘मिथो हरेर्मृगाख्याञ्च सम्भोगस्यादिकारणम् । मधुरापरपर्याया प्रियतास्योदिता रतिः ॥’ ‘भाव’पदेन रतिशोकोत्साहक्रोधशमादीनां सर्वेषामेव व्यापकवृत्त्या परिग्रहः, पारिभाषिकात्तस्मात् ‘सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः । उद्द्विजमात्रः स्थायो च भाव इत्यभिधीयते ॥’ इत्युक्तलक्षणपदार्थग्रहः । अत्र लक्षणे देवादी‘त्यादि’पदेन पुत्रादिविषया रतिरपि गृहीतेति केचित् । रसगङ्गाधरकृदप्येवम् । तन्मते वात्सल्यस्य रसत्वेन न पृथग्गणना । परं श्रीकृष्णविषया सा परो रसः—भक्तिरस इति तस्य संज्ञा । एतच्च प्रागेवास्माभौ रसस्वरूपसंख्यादालोचनप्रस्तावे सम्यग्विवेचितमिति न पुनरवतारस्तस्यात्र कृतः ।

अथ वात्सल्यम्—

आराज्जानुकरोपसर्पणपरो जातस्मितं सञ्चर-

न्नङ्कारोहमनापुवन् रुददिषाविस्तानचन्द्राननः ।

अभ्यासार्थमुपेक्षितोऽपसरणप्रक्रान्तया सत्वरं

कण्ठेकृतय यशोदया न न न नेतग्राश्लासि बालो हरिः ॥ १०

अत्र ममकारः स्थायी । एष एकनिष्ठः । आलम्बनं श्रीकृष्णः, उद्दीपन-
न्तदुगतचङ्क्रमणादि । अनुभावः कण्ठेकृतयालिङ्गनादिः । व्यभिचारी
हर्षादिः । एष परोक्षो ब्रजेश्वरीनिष्ठः, प्रतप्रत्तः सामाजिकनिष्ठः । उभय-
धेवाऽयमप्राकृतः ।

अथ प्रेमरसः—

प्रेयांस्तेऽहं त्वमपि च मम प्रेयसीति प्रवाद-

स्त्वं मे प्राणा अहमपि तवास्मीति हन्त प्रलापः ।

त्वं मे ते स्यामहमिति च यत्तच्च नो साधु राधे !

व्याहारे नो न हि समुचितो युष्मदस्मत्प्रयोगः ॥ ११

अत्र चित्सद्रवः स्थायी । स चोभयनिष्ठः । आलम्बनमन्योन्यम् । उद्दीपन-
मन्योन्यगुणपरिमलः । अनुभावो विशिष्य निर्व्वचनाभावः । व्यभिचारी
मतगौतसुखादिः । परोक्षः श्रीकृष्णराधयोः, सामाजिकानां प्रतप्रत्तः । प्रेमरसे
सर्व्वे रसा अन्तर्भवन्तीत्यत्र महीयानेव प्रपन्नः । ग्रन्थगौरवभयाद्दिङ्मात्र-

आशङ्कित—आरात्रिकटे जानुकराभ्यां गमनपरो बालः श्रीकृष्णो मातुरङ्कारोद्दणार्थं
सञ्चरन् यशोदयाऽपि गमनप्रक्रियायामभ्यासार्थं पुत्रानयनाय सम्मुखगमनं विहायापसरणे
स्वस्य पृष्ठदेशगमने प्रक्रान्त्युपेक्षितः श्रीकृष्णो मातुरङ्कारोद्दणमप्राप्य रुददिषास्तानसुखः
पञ्चादयशोदया सत्वरं यथा स्यात्तथा कण्ठेकृत्याश्लासितः ।

प्रेयांस्तेऽहमिति—श्रीकृष्ण आह—हे राधेऽहन्ते तव प्रेयान्, त्वं मे प्रेयसी, त्वं मे
प्राणाः, अहमपि तव प्राणा अस्मीति । त्वं मे मम, ते तवाहं स्यामिति च यत् तत् सर्व्वं
न साधु, यतो नावावधोव्याहारे कथाप्रसङ्गे युष्मदस्मत्प्रयोगो न समुचितः—आत्मनोर्हि-

दादशेति कथं भवन्ति ते, तदप्यदाहरणोपन्यासपूर्व्वकन्तत्रैव दर्शितम् । स पुनर्भक्तिरसो
दशविधो भवतीति—ग्रान्त-प्रीति प्रेयो-वत्सल मधुराख्यभेदैः पञ्च, स्वार्था परार्थेति प्रत्येकं
द्वौ । अतो दशैव ते । अन्यत्रोक्तम्—श्रीरूपगोस्वामिप्रभृतीनां निवर्त्येज्जिति प्रेयः ।

मुक्तम् (१३) । केषाञ्चिन्मते श्रीराधाकृष्णयोः शृङ्गार एव रसः (श)—तन्मते-
ऽप्येतदुदारणं नासङ्गतम् । शृङ्गारोऽङ्गी प्रेमाऽङ्गम्, अङ्गस्यापि कचिदुद्रिक्ताता ।
वयन्तु प्रेमाऽङ्गी, शृङ्गारोऽङ्गमिति विशेषः । तथा च—

उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रेम्नाखण्डरसत्वतः ।

सर्वे रसाश्च भावाश्च तरङ्गा इव वारिधौ (घ) ॥ १२

देहत्व एव तादृशः प्रयोगः समुचितो भवति । अत्र तु श्रुत्वा मपोतदेहद्वयोरेक एवात्मा—
यथैकस्मात् कमलनालादुत्पन्नं नीलपीतकमलद्वयं, तददिति ज्ञेयम् । उद्रिक्ताता—अङ्गि-
रसापेक्षयाऽङ्गरसस्याधिक्यम् । एतदभिप्रायेण वयमपि शृङ्गारोऽङ्गमिति ब्रूमः ।

अखण्डरसत्वतोऽखण्डरसत्वात् सर्वे उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति समुद्रे तरङ्गा इव ।

(श) प्रेमरसे चित्तद्रवरूपविशिष्टाया रतेर्बोधोदास्य व्यापकत्वं शृङ्गाररसात् यथा-
कथञ्चिदपि बुद्ध्या साधारणात् रतिभावमयादेष्यमिति केचित्—अपरैस्तु तेनैव मार्गेण
प्रेमरसस्य व्याप्तिरधिक्येन समीयते । (If the connotation decreases, the denotation
increases and vice versa.) तन्मते प्रेमाऽङ्गी, शृङ्गारोऽङ्गमिति । वस्तुतस्तु यत्किञ्चिदपि
पार्थक्यमुपकल्प्यैतावान् विभागविस्तारः । अन्येऽत्र प्राक् सप्तविधगौणरतीनां वीरादारभ्य
रौद्रं यावद्दर्शितानामुपन्यासः, पश्चात् शान्त-वातुसल्या-प्रेयो-भक्ति-प्रीतीनां पञ्चानां
मुख्यरतीनां पृथङ्निर्देशः स्वसमूहायमततात्पर्येण लक्षणायाः । अन्यकृत्स्नितरालङ्कारिका
इव नवैव रसा इति स्वमतं सूचितवान्—स्वेच्छया लिखितं किञ्चित् किञ्चिदत्र परेच्छया ।
यत् पूर्वापरसंबन्धं तत् पूर्वमपरं परम् ॥—अग्रे श्रीकृष्णस्य सर्व्वरसात्मकत्वं सूचयितुं
रचितः श्लोकोऽपि तदाशयक एव । महीयानेव प्रपञ्चः—मधुरोपनामकस्य भक्तिरसस्यैव
महत्प्रपञ्चत्वं श्रीमद्रघोसखामिनां अन्ये—अन्यावसाने सविनयसुतिश्च—अतलत्वाद-
पारत्वादाप्तोऽसौ दुर्लभाह्वताम् । सृष्टः परं तटस्थेन रसाब्धिर्मधुरो मया ॥ इति ।

(घ) 'एते चांशुकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् खय'मितिवत् प्रेमरसस्या-
खण्डत्वमितरेषां खण्डरसताऽन्तर्भावः सूचिता । प्रेमरसे हि भूमस्वरूपस्य भगवतः शक्ति-
निहिता—यदि शृङ्गाररसत इतरेषां रसानां विपरिणामः सुकरः, कथं न तत्साराभूतात्
प्रेम्न एतत्सम्भवः ? अतो नात्र केवलं प्रौढिः । मानवहृदये वैरं तथाऽस्तु, घृणा वाऽस्तु,
सर्व्वेतेव प्रेमप्रकर्षमूलं, प्रेम्नि निलीने हृदये सर्व्वेषां साधीयान् लय इति नासाधारणसंबन्धं
तत्त्वम् । प्रेम्नो वारिधिसाम्यं कथञ्चिदुदाहरणद्वाराऽनुमीयते—वैष्णवकुलप्रेमरजयदेव-
सुहृदुमापतिधरस्याधोदर्शितः श्लोको रसस्यैकस्याखण्डत्वं निपुणमनुमापयतीत्यस्माकं प्रति-
भानम्—'रत्नच्छायाच्छ्रुतिजलधौ मन्दिरे द्वारकाया रुक्मिण्यापि प्रवलपुलकोद्भेदा-

(१३) 'अन्यगौरवतया दिङ्माव' मिति सुद्वतपुरुषे, 'अन्यगौरवादिङ्माव' मिति (क) (ख) पुरुषयोः,

'अन्यगौरवमयादि'त्यादि (ग) (घ) (च) पुरुषकेषु ।

अथ भक्तिरसः—

जय श्रीमद्बृन्दावनमदन ! नन्दात्मज ! विभो !

प्रियाभीरीकृन्दारिक ! निखिलकृन्दारकमणे !!

चिदानन्दस्यन्दाधिकपदारविन्दासव ! नमो

नमस्ते गोविन्दाखिलभुवनकन्दाय महते (स) ॥ १२

अत्र देवविषयत्वाच्चेतोरञ्जकता रतिरेव भावः—स एव स्थायी, आलम्बनं श्रीकृष्णः, उद्दीपनन्तन्माहिमादि, अनुभावो हृदयद्रवादिः, व्यभिचारी निर्वेददेव्यादिः, परोक्षो भक्तानां, सामाजिकानान्तु प्रत्यक्षः ।

यद्यपि भगवान् सर्वरसकदम्बसम्बलितः, तथापि मूर्त्तः शृङ्गार एव, सावर्ण्यात् तदैवतत्वाच्च (ह) । तथाहि—

जयेति—प्रियाभीरीखरूपा बृन्दारिका देवाङ्गना यस्य, हे तथाविध ! 'तत्प्रियार्थं सम्भवन्त्वमरस्त्विह' इति दशमोक्तेः । हे निखिलबृन्दारकाणां देवानां मणे अक्षे ! चिदानन्दस्य ब्रह्मानन्दस्य स्यन्दः चरणं यदि सम्भवति तदा ततोऽप्यधिकशरणारविन्दस्यासवो यशोरूपमकरन्दो यस्य, हे तथाभूत !

सावर्ण्यादिति—श्रीकृष्णस्य यो वर्णः स एव वर्णः शृङ्गाररसस्य—एतेन रसानां साकारत्वमभिप्रेतं, तथाच ङादिनीशक्तेर्वृत्तिरूपा लक्ष्मीप्रभृतयो यथा साकारास्तथा ङादिनीशक्तेर्वृत्तिरूपा एते रसा अपि साकारा एवेति भावः ।

लिङ्गितस्य । विश्वं पाथान्महण्यमुनातीरवानीरकुञ्जे राधाक्रेलीभरपरिमलध्यानमूर्च्छा सुरारेः ॥' अत्र प्रेमा सम्मोगशृङ्गारोपचितो भक्तिरसस्य शान्तिरसस्य च पुष्टिं साधयति—औत्सुक्यस्मृतिमतिहर्षाःसूयाचिन्तानिर्वेदानां बहूनां भावानामाश्रयाविरोधेन मधुरमधुरमुन्मज्जननिमज्जनञ्च सहृदयहृदयसंवेदम् ।

(स) उदाहृते पद्ये इहदेवविषयिणी चेतोरञ्जकता स्तिमितस्तिमितेव विषयान्तरचिन्तया न व्याकुला—सा भक्तहृजतभावविभावानां परां काष्ठामधिरौहति विभौ गोविन्दे प्रयुक्तस्य विशेषणसङ्गस्य चरितार्थतास्वापनायालम् । एवमेव श्रीकृष्णचैतन्यरचितत्वेन कीर्तितेऽधोलिखिते श्लोके—'पुञ्जीभूतं प्रेम गोपाङ्गनानां मूर्त्तीभूतं भागधेयं यदूनम् । एकौभूतं गुप्तचित्तं श्रुतीनां श्यामीभूतं ब्रह्म मे सन्निधत्ताम् ॥' 'तदेकं भजामस्तदेकं स्मरामस्तदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः' 'नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्व्वत एव सर्व्व' इत्यादिषु तस्यैव भक्तिरसस्य शरवत्तन्मयीभावेन वर्त्तनम् । 'सा पराऽनुरक्तिरीश्वरे' इति भक्तिसत्सूचितरङ्गस्य भावस्यैतेषु खलु प्रकाशः ।

(ह) भगवान् हि पुञ्जीभूतं प्रेम (God is Love) । एषेव वैष्णवचिन्ताप्रवाहस्य

‘रसः शृङ्गारनामाऽयं श्यामलः कृष्णदेवतः ।’ Rasasudhakara (P)

एवञ्च सर्वेषामेव रसानां वर्णा देवताश्च बोद्धव्याः ।

सर्व्वरसात्मकत्वं श्रीकृष्णस्य यथा—

शृङ्गारी राधिकायां, सखिषु सकरुणः क्षेपदग्धेष्वघाहे-

बीभत्सी तस्य गर्भे, व्रजकुलतनयाचेलचौर्ये प्रहासी ।

वीरो दैत्येषु, रौद्री कुपितवति तुरासाहि, हैयङ्गवीन-

स्तेये भीमान्, विचित्रो निजमहसि, शमी दामवन्धे, स जीयात् (च) ॥ १३

अथ शृङ्गारः—

धृते पाणिदन्धे भटिति भणितं रत्नवलये-

हृते नीवीग्रन्यो मुखरितममन्दं रसनया ।

शृङ्गारीति—शृङ्गारी शृङ्गाररसविशिष्टः, अघाहेष्विषदग्धेषु सखिषु करुणरसविशिष्टः, तस्माद्घासुरस्य गर्भे प्रविष्टः कृष्णो बीभत्सरसविशिष्टः, तुरासाहीन्ने कुपितवति सति रौद्ररसविशिष्टः, निजतेजसि विस्मयरसवान्—तथाच दर्पणे यदा स्वकान्तिमपश्यति तदा तस्य महान् विस्मयो जायत इति भावः, शमी शान्तरसविशिष्टः ।

हृत इति—श्रीकृष्णस्य स्पर्शाज्जातो य आनन्दस्तस्मै तत् प्रतिहतधियो विगतबोधाया

सारभूता घोरयोः । एवमपि रसान्तरसिन्धादौ सर्व्वरसात्मकत्वेऽपि श्रीकृष्णस्य तस्मिन् मधुररसस्यैव विषयत्वमधिकं सूचितम् । सर्व्वरसकदम्बेति—तस्य नानारसात्मकत्वं तद्वत्-नियतावलम्बनविभावत्तामुपजीय वर्त्तते । एवमाहू रसतरङ्गिण्यां श्रीमन्नारायणभट्टाः—‘शान्ते ब्राह्मण एव स्यात् प्रीते दासः प्रकीर्त्तितः । प्रेयसि स्युः सखायो हि यशोदा वतुसले स्मृता । मधुरे राधिका ज्ञेया हास्ये स्यान्मधुमङ्गलः । सखीयूथोऽङ्गते ज्ञेयो वीरे चानूर-गो-वृषाः । करुणे वतुसदृचादिज्जटिलाद्यास्तु रौद्रके । गोवर्हणोऽभिमन्युश्च भयानक उदाहृतौ । तपस्विन्यादयो ह्यत्र बीभत्से परिकीर्त्तिताः । व्रजस्था नियता ज्ञेया आलम्बनविभावकाः ॥’ रसानां वर्णदेवतानिर्द्देशो भरतीयादिषु द्रष्टव्यः । शृङ्गारे तु नीलमणिः श्यामवर्णो देवते-लुगुभवसाच्चिकं तत्वम् ।

(च) अत्र नव रसा लक्षिताः—एवमपि रुद्रभट्टीयशृङ्गारतिलकस्यावतरणिकायाम् ‘शृङ्गारी गिरिजानने सकरुणो रत्नां प्रवीरः स्मरे बीभत्सोऽस्थिभिरुफणी च भयकर्म्मन्तर्ग-जुतस्तङ्गया । रौद्रो दक्षविमर्द्दने च हसकन्नयः प्रशान्तश्चिरादित्य’ सर्व्वरसात्मकः पशुपति-र्धूयात् स वो भूतये ॥’ इति नव रसा लक्षिताः प्रागुदाहृते ‘मत्तानामग्रनि’रित्यादिश्लोके । अन्यतत्कृतानन्दरुन्दावनचम्पकाथे ‘शृङ्गारी’ति श्लोके उद्दिष्टानां बहुनां वाक्तांशुसन्नेया, “स्वेषान्तु श्रीमद्भागवतपुराण एव कथा लब्धया ।

(१) प्रियायाः स्नानन्दप्रतिहतधियः, किन्त्वपचनो

घनोत्पृष्णं कृष्णं प्रति समतनोत्सर्जनमिव ॥ १४

यथा वा—

मृदुस्पर्शं लीलाकरकिशलयोत्कम्पमुदयत्-

प्रसूनेषुकीड़ाविवशमुदितालित्रजसुखम् ।

अमन्दीकुर्वाणङ्गिमपि कलकण्ठध्वनिकलां

सिधेवे राधाङ्गं हरिरथ वसन्तानिलमिव ॥ १५

चित्तस्य क्षणमात्रनिर्हंतिकृते तस्या मुखं चित्रितं

सद्यः पद्ममभूत्ततः परमहो पूर्णेन्दुरङ्गोज्झितः (१४) ।

आनन्दामृतमण्डलम्पुनरभूद्विड्मां ततोऽभूद्विष-

न्तत्पश्चाद्यभून्न तद्वत् सखे ! मत्संविदो गोचरः ॥ १६

अर्थादानन्दमूर्च्छिताया राधाया अपचनो देह एव सम्भोगे घनोत्पृष्णं कृष्णं निवारयितु-
न्तर्जनमिव समतनोत्, तस्यास्तर्जनेऽसामर्थ्येऽपि तत्परिजनरूपो देह एव श्रीकृष्णं
तत्तर्ज्यत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु साऽनन्दवैवश्येन वान्यादिकमपि कर्तुं न प्रशक्नोत्युत्प्रेक्षा-
ऽलङ्कारगम्यो वस्तुध्वनिः । तर्जनमेवाह—श्लोक्यो न तस्याः पाणिद्वन्द्वे दृते सति रत्न-
वलयेर्भटिति भणितं, तथाच रत्नवलयानाञ्चलङ्कारशब्देनैव हस्तरूपो देहः श्रीकृष्णान्तर्ज ।

यथा वेति—हरी राधाया अङ्गं सिधेवे—यथा 'महाप्रसादान्नं सिधेवे' इत्युक्ते महा-
प्रसादस्य भोजनमेव सेवेति बुध्यते, तथैवात्राप्यस्य सम्भोग एव सेवेति ज्ञेयम् । अङ्गं
कोटिशम् ? वसन्तकालस्यानिलमिव । साधर्म्यमाह—तत्सम्भोगसमये मृदुस्पर्शं,
वसन्तानिलमपि मृदुस्पर्शं, निवारणलीलाया करकिशलयस्योत्कम्पो यत्र, अनिलपक्षे
लीलाकरः कौतुककरः किशलयस्य नवीनपल्लवस्योत्कम्पो यत्र, उदयन्ती प्रसूनेषुः कन्दर्पस्य
या क्रीडा तथा विवशम्, उदितमालोत्रजानां सखीसमूहानां सुखं यत्र, पक्षेऽलित्रजानां
भ्रमरसमूहानाम् । कलो मधुरास्फटो 'न ने'ति कण्ठध्वनिस्तस्य कलां वैदग्ध्यं किमप्य
निर्वचनीयं यथास्यात्तथाऽमन्दीकुर्वाणं सर्वोत्कृष्टं कुर्वाणं, पक्षे कलकण्ठः कोकिलः । ।

श्रीराधाविरहेण व्याकुलः श्रीकृष्णः सुखं प्रत्याह—चित्तस्येति । पद्ममभूदिति—
पद्मदर्शनजन्यसुखसङ्गसुखजनकत्वेन तच्चित्रितं पद्ममभूदित्यर्थः । पश्चात्तच्चित्रदर्शनेन
जाता या तस्याः साक्षाद्दर्शनमहोत्कण्ठा तथा तच्चित्रं विषयवाहकत्वेन विषयमभूत् ।
तदनन्तरं यदभूत्तन्मम संविदो ज्ञानस्य गोचरो न भवति—तथा च विरहपीडया मूर्च्छा
जातेति भावः ।

सुधा सुधांशुकिरणे जालगते भवनदाहचकिताजी ।

आदातुमवधिलेखं प्रविशति भवनं निवार्य सहयान्तोः (ङ) ॥ १७

एषु पूर्वो सम्भोगे, परो विप्रलम्भे । सर्व्वत्र रतिः स्थायी—स चोभय-
निष्ठः, अन्योन्यमालम्बनम्, उद्दीपनमन्योन्यलावण्यादि विजनस्थानादि च,
अनुभावः करग्रहणादिः, व्यभिचारी अमज्जुताऽदिः । विप्रलम्भे च रतिरेव
स्थायी, स चोभयनिष्ठः, विप्रकर्षेऽपि रतेस्तथैव स्वतःसिद्धत्वात्, आलम्बनं
पूर्व्ववत्, उद्दीपनं विप्रकर्षोऽन्योन्यदुःखानुभवश्चन्द्रचन्दनपवनादिषु, अनु-
भावश्चित्रलेखादिः । उभयोरिवानन्दधर्मत्वाद्रसत्वम्—आनन्दस्यात्मधर्मत्वा-
दात्मनश्च बहिरिन्द्रियापेक्षित्वमात्रत्वाभावात् स्फूर्तिपर एवानन्दः (ङ) ।

अथ माथुरविरहेणात्यन्तयाकुलाया राधाया गवाक्षद्वारा गृहमध्ये प्रविष्टां चन्द्रकिरणान्
दाहकत्वादग्नित्वेन जानन्यास्तस्याच्छेष्टमाह । चन्द्रकिरणस्याग्नित्वेन ज्ञानाभ्युत्था । भ्रमर-
सुहिदृश्य राधयोक्तं 'मधुप कितववन्तो' (भागवते १० । ४०।१२) इत्यादि पदसङ्घसुखाच्छ्रुत्वा
याकुलेन प्रीकृष्णेन तस्याः प्राणरक्षार्थं काचिदवधिपत्नी प्रेषितेति ज्ञेयं, जीवनहेतुभता
सा पत्नी गृहमध्ये आसीत्, तदानयनार्थं सा भवनं प्रविशति । सहयान्तोः सखीर्निवार्यति
—अनेन पत्रानयनार्थं महेदस्य दाहो भवति चेद्भवतु, सखीनां दाहो माऽस्त्विति तस्या
अभिप्रायः ।

(ङ) सुधांशुकिरणादाहातङ्को विरहिण्यां समुल्लसतीति हि कविसम्प्रदायसमयः ।
निवार्य सहयान्तोः—मम प्रेम्नो निदारुणं फलमहमेव सहिचेष्ट, कथं मत्प्राणप्रियाः सख्यो
मदर्थेऽन्तर्वाथन्त इति चिन्तया तासां निवारणम्—वस्तुतस्तु तत्रावधिलेखे लिखितस्यावधे-
र्दृशनकौतूहलमपि त्वराया हेतुः—स च लेख इष्टमन्त्र इव प्राणारामः प्रिय इव सुतरां
गोप्यो भवतीति कामिनामाचारः । प्रतिचक्ष्मणुभूता अय्यपूर्व्वायमाणा निरुपधि-
मधुरास्वास्ताः प्रेमलीला लेखतस्ततः स्मारिता वा भवेयुरिति ।

(ङ) उभयोरिवेत्यादि—सम्भोगरतावानन्दः स्फूर्तिर्त्वा बहिरिन्द्रियवृत्तिगोचरः—
विप्रलम्भे प्रियप्राप्ताकाङ्क्षाजनित आनन्द उत्तेजना वा वर्त्तते । तथा च चोरकवेनेम्-
सर्गिनि प्रदो—'प्रासादे सा पथि पथि च सा पृथ्वः सा पुरः सा पर्य्यङ्के सा दिशि दिशि च
सा तद्वियोगातुरस्य । हृदो चेतः प्रकतिरपरा नास्ति ते काऽपि सा सा सा सा सा जगति
सकले कोऽयमहेतवादः ॥' विप्रलम्भे बहिरिन्द्रियगतलभेरभावादानन्दो नास्तीति वक्तुं न
प्राच्यते, यत आनन्द आत्मधर्मः—'न खलु बहिरुपाधौ प्रीतयः संश्रयन्ते' स्फूर्तिपर एव
—प्रकाशशरीर एवानन्दः, स च प्रकाशो बहुधा बहुशो भवति । स्फूर्तिस्तत्र हृजत-
धर्मस्य विलासे परा काष्ठा ।

अनेन शृङ्गारो द्विविधः सम्भोगो विप्रलम्भश्चेति । प्रायः परस्परवलोकना-
धरपानचुम्बननखदशनक्षतादिप्रभूतप्रभेदोऽप्येक एव गण्यते । अपर-
स्वभिलाषविरहेर्वाप्रवासप्रापहेतुक इति पञ्चधा । लोक एव प्रापहेतुः—
तेनालौकिकश्चतुर्विधः (घ) ।

अभिलाषः पूर्वरागस्तस्यावस्था दश स्मृताः । ७५ का

आद्यः सम्भोगः नखदन्तक्षतादिप्रचुरभेदविशिष्टोऽपि सम्भोगत्वरूपसामान्यधर्म्ममेक
एव गण्यते । अत्र तु भेदविवक्षया सम्भोगविप्रलम्भयोः कियन्तः प्रकारा दृश्यन्ते । परन्तु
'प्राग्यागतः क्रमाब्जानप्रेमवेचित्तादूरतः । प्रायः संक्षिप्तसङ्कीर्णसम्पन्नहिंसितो विदुः ।'
इत्याद्यञ्ज्वलनीलमणौ विप्रलम्भसम्भोगयोश्चतुश्चतुर्भेदा उक्ताः, पुनः प्रत्येकमङ्गधा—
एवं विप्रलम्भो द्वात्रिंशत्, सम्भोगश्च द्वात्रिंशत्, समुदायश्चतुःषष्टिः ।

(अ) सम्भोगशृङ्गारस्य परस्परवलोकनाद्यनुष्ठानसहस्रेण प्रभूततमभेदत्वं, परमुज्ज्वल-
नीलमणयादिषु रसतत्त्वसूचकेषु ग्रन्थेषु तस्यैव मुख्यगौणभेदेनादौ हेविध्यम् । 'मुखो जाग्रद-
वस्थायाम्' 'खप्ने प्राप्तिविशेषोऽत्र हरेर्गौण इतीर्यते' इति लक्षणाक्षिप्तं तत्, तत्रादाय
भेदस्य पूर्वराग-मान-किञ्चिद्वरप्रवास-सुदूरप्रवासभेदतश्च चत्वारो विभेदाः, तेषां प्रत्येकं
संक्षिप्तादिटीकाकटुदाहृतभेदान्तरेरुपप्रविभागादयं मुख्यः सम्भोगशृङ्गारः षोडशभेदा-
त्मकः । एवं गौणोऽपि सामान्य-विशेषादिचतुर्विभेदेन संक्षिप्तादिप्रासुक्तिखितावान्तर-
भेदान्तरेषु षोडशविधः । अतएव 'द्वात्रिंशत् सम्भोगाः' इति टीकाकटुहिंशः स्वसम्प-
दायमतांशुमोदितः । एषां प्रत्येकशः लक्षणादाकरे द्रष्टव्यम् । सम्भोगशृङ्गारस्य सङ्गन्तरेण
कामरतिभेदेन हेविध्यं जौवगोखामिक्षतलोचनरोचन्यादिषु सूचितम्—तत्र द्वितीयं नाम्ना-
लौकिकपक्षे ओक्तयो सम्भवान् पुनर्विभेदप्रपञ्चः । विप्रलम्भशृङ्गारस्य टीकाकटुहिंश-
भेदेः पूर्ववन्मुखगौणभेदमार्गेण च द्वात्रिंशद्विधत्वम् । नीलमण्यावभिलाषस्थले पूर्वरागस्य
विरहस्थले प्रेमवेचित्तास्य ईर्ष्यास्थले मानस्योक्तेखो दृश्यते । लौकिकाश्रितविप्रलम्भस्य
चत्वारो भेदा अनर्वाचीनदृश्यरूपकदर्पणादिनिबन्धेषु । तेषु तावत् प्रकाशप्रापयोगं
पृथक् ग्रहणमापातित व्यायतौ चेत्कमलत्वात् । तत्र गृहीतः करुणात्मको विप्रलम्भोऽत्र
प्रवासभेद एव गृह्यते यदाहुर्नीलमणिकृतः—'विप्रलम्भं परं केचित् करुणामिधमन्धिरं ।
स प्रवासविशेषधत्तवान् पृथगौरितः ॥' 'धूनोरेकतरङ्गिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायते यदेकक्षरा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥' इत्युक्तलक्ष्यः शृङ्गारः सद्वैतोभय-
निष्ठऽययान्धरश्रिते ओक्त्यात्रजसुभूरतिपक्षे न सम्भवत्येवेति च तत्त्वम् । स्थायिभावं
इति लक्ष्यत्वात् तदाक्तिविलासाधिक्यहेतुतत्तिसोपजीय साधारणी-चमत्प्रवा-समर्थभेदेन

यथा—

अभिलाषश्चिन्तनञ्च स्मृतिश्च गुणकौर्त्तनम् ।

उद्देगश्च प्रलापश्चोन्मादश्च व्याधिरष्टमः ।

जडता नवमौ ज्ञेया मरणं दशमं स्मृतम् (आ) ॥ ७६ का

विरहस्तु भावी भवन् भूतश्चेति त्रिधा ।

ईर्ष्याशब्दोऽत्र मानपरः—स च द्वेधा । (15)

ईर्ष्याप्रणयसम्भूतो द्वेधा मानः प्रकौर्त्तयते ।

अन्यासक्ते प्रियतमे ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रियाः ॥

द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्पि ।

प्रेमः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना ॥ ७७ का

तथा च—

नदीनाञ्च वधूनाञ्च भुजगानाञ्च सर्वदा ।

Rasasudhakara.

प्रेम्नामपि यतिर्व्यक्ता कारणान्तर् नैष्यते ॥

स च मानो त्रिधा भवति—एक ईर्ष्यासम्भूतः, द्वितीयः प्रणयसम्भूतः । ननु कान्तास्यापराधो माने कारणं, प्रणयकालेऽपराधस्य सम्भावनाऽपि नास्ति, कुतो मानप्रवृत्तिः, तत्राह—द्वयोरिति । कान्ताकान्तयोर्महति प्रमोदेऽपि कारणं विनाऽपि प्रणयमानः स्यात् । प्रेमः कुटिलगामित्वे प्राप्नोतानासुदाहरणमाह—तथा चेति ।

विभागश्चाग्नौ त्वेव लक्ष्यः, न सा भागकल्पनाऽन्ताश्रिता, यतः समर्थाया रतेरेव गन्त्येऽक्षिन् लक्ष्यभेदेषु लोको दृश्यते ।

(आ) समञ्जसरतिरूपस्य पूर्वरागस्येमा एव दशा यथाक्रमं नीलमय्यादौ दर्शिताः । साधारणरतिरूपस्य तु उन्माददिवर्णमभिलाषादिकाः प्रथमनिर्दिष्टाः षट् । समञ्जरतिरूपस्य प्रौढास्यस्य पूर्वरागस्य लालसोद्वेगागागर्थ्यातानवजडिसवैद्यग्राथाध्वन्मादमोह-
मह्यक्रमेण दृशेति च तत्र । न च तावत् प्रवृत्तं किमपि वैलक्षण्यमेतस्य 'नयनप्रतीक्षिन्ते'-
त्यादिग्रन्थ उदाहृतात् कैश्चिद्दर्शितात् दशापारम्पर्यात् । परं स्थलविशेषतोऽवस्थाविशेषतश्च भिन्ना संज्ञा—नातः परं किमपि ।

भूतविरहेण सह प्रवासावान्तरभेदो यथोदाहरणं स्फुटीभवति ।

अथोभयोरिव सम्भोगविप्रलम्भयोः परस्परालोकनाधरपानाद्यभिलाषा-
दीनां क्रमेणोदाहरणानि ।

तत्र परस्परालोकनं यथा—

एहीति पृष्ठगसखीक्षणकैतवेन

व्यावृत्य यो मयि तथा निहितः कटाक्षः ।

प्रत्यस्त्रवन्मम कटाक्षमवाप्य शान्तो-

ऽप्यन्तर्ब्धिभेद स निरुक्तशरार्हवन्मे ॥ १८

अपि च—

तस्याः सखीभिरपि वीक्ष्य मुजातमन्त-

र्भावोदयं कमपि चञ्चललोचनान्तैः ।

धन्यो भवानिति कृता मम सम्मुखीभि-

रिन्दीवरच्छदमयी (१६) मयि पुष्पवृष्टिः ॥ १९

परस्परालोकनं यथा—

पात्रादपि पिबति चासं पेयसि ललिदे कहिं सीति ।

सान्द्रानन्दविनिद्रितराधासप्रायितञ्जयति (ब्र) (१७) ॥ २०

यथोदाहरणमिति—उदाहरणे इत्यर्थः ।

एहीति—पृष्ठस्थितसखीदर्शनमिषेण मयि निहितो यः कटाक्षः स प्रत्यस्त्रवन्मत्कटाक्षं प्राप्य शान्तोऽपि ममान्तःकरणं विभेद । अत्र दृष्टान्तमाह—निरुक्तेति । प्रत्यस्त्रवन्मत्कटाक्षं शरस्य वेधे तथा पीडा न जायते यथा कृत्तश्चिन्नो योऽहंशरत्नस्य वेध इत्यर्थः । इदं च सांग्रामिकाणामनुभवसिद्धमेव । कमपि सखायमुद्दिश्य श्रौतव्यस्योक्तिरियमिति बोध्यम् ।

यथा तस्याः कटाक्षशरेणाहं विह्वस्तथा मत्कटाक्षशरेणापि विह्वयास्तस्याः कमप्यन्तर्भावोदयं वीक्ष्य तस्याः सखीभिरपि धन्यो भवानित्यर्थबोधकैस्तत एव मदाश्वसन-परैस्तासाञ्चञ्चललोचनान्तैः करणैर्मयि नीलकमलदलमयी पुष्पवृष्टिः कृता ।

(१६) अत्रैवोदाहरणे गौणसम्भोगशृङ्गारस्य सूचनम् । न केवलं पदोऽस्मिन्नीर्थादिप्राकृत-जनसुलभस्य भावप्रपञ्चस्याच्छादनं, प्रत्युत भक्तहृदये भगवत्सङ्गसुखानन्दवार्त्तोद्बोधनं,

(१६) 'इन्दीवरच्छविमयी'ति (ख) (ग) पुस्तकयोः पाठः । स च टीकाकदस्वीकारादपेक्ष्यः ।

(१७) 'सान्द्रानन्दविनिद्रितराधासप्रायदं जञ्जदि' इति मुद्रितपुस्तक एव प्राकृतभाषासमयः पाठः ।

स चानर्थक एव—हेतुस्तत्र टिप्पण्यमन्वेष्टव्यः ।

यथा वा—

अर्द्धाङ्गुलितानिमेघनयनं निस्पन्दतारं किय-

द्दीर्घश्वासमलक्ष्यकण्ठनिनदं सानन्दतन्द्रायिता ।

कृष्णे पाययति स्वकीयमधरं प्रागेव पीताधरे

किञ्चित्त्वं ललिते ! पिबेति किमपि स्वप्रायते राधिका ॥ २१

परस्परचुम्बनं यथा—

अङ्गाङ्गि खलनं कराकरि मनःसंवादसंवेदनं

कर्णाकर्णि वृथाकथासु युगपच्चुम्बाः शतं गण्डयोः ।

स्कन्धास्कन्धि भुजौ सुखामुखि मुहुर्माध्वीकपानक्रमो

राधामाधवयोर्मधौ मधुमदक्रीडा जरीजृम्भते ॥ २२

राधायाः स्वप्रायितं जयति । निद्रादशायामसङ्गतसङ्गतनानाङ्गैर्बोधकशब्दोच्चारण-
मेव स्वप्रायितं, तदेवाह । हे ललिते ! प्रेयसि । श्रीकृष्णे स्वीयास्यं मां पाययति सति
ममास्यं स्वयं पिबति सति त्वं क्व गताऽसीति स्वप्रायितम् ।

अर्हति—प्राक् प्रथमं पीतो मदीयाधरो येन तथाभूते श्रीकृष्णे स्वकीयाधरं मां
पाययति सति हे ललिते ! त्वमपि किञ्चित् पिबेति किमपि स्वप्रायते राधिका । स्वप्रायत
इत्यत्र क्रियाविशेषणान्याह—नेत्रार्द्धं व्याप्याङ्गुलिते ईषन्मद्रिते एवं निमेषरहिते नयने
यत्र तदाद्या स्यात्तथा, स्पन्दरहिता नेत्रतारा यत्र स्यात्, कियन्तो दीर्घश्वासा यत्र,
अलक्ष्योऽस्यहः कण्ठनिनदो यत्र ।

मधौ वसन्ते राधामाधवयोर्वसन्तकालीनमदेन जाता या क्रीडा सा जरीजृम्भते
अतिशयेन प्रकाशते । क्रीडामेवाह—तयोः खलनमङ्गाङ्गि अङ्गेनाङ्गेन निर्वृत्तौ, तथा च
मधुमदेन राधाया अङ्गे श्रीकृष्णः पतति, श्रीकृष्णस्याङ्गे राधा पततीत्यर्थः । मनसः
संवादोऽभिप्रायस्तस्य संवेदनं ज्ञानं कराकरि कराभ्यां कराभ्यां निर्वृत्तौ, तथा च
श्रीकृष्णस्य हस्तौ हस्तौ तस्य मनोऽभिप्रायो राधिकया ज्ञातः, एवं राधाया अपीति ज्ञेयम् ।
कर्णाभ्यां कर्णाभ्यां निर्वृत्तासु वृथाकथासु सतीसु परस्परगण्डयोः शतसंख्यकचुम्बनम् ।
भुजौ स्कन्धास्कन्धि—तथाच तयोर्भुजौ परस्परस्कन्धे निक्षिप्तावित्यर्थः । मधुपानोपक्रमो
सुखामुखि मुखेण मुखेण निर्वृत्तः ।

तदुपचितानन्दस्य भागाहरणायान्यधान्यदा च कल्पितानां प्रतिद्विभक्तत्वेन चेतरेषां
प्राणस्यर्शि मधुरमधुरमाकानम् । अत्रार्थाया द्वितीयार्हो न्योक्तिसूचककविवाक्यनिर्मितिः
संस्कृतेनैव भवितुमर्हति । टीकाकृतकृतप्राकृतसन्दर्भगतव्यायापि नात्र प्रसरतीति निखिल-
मवदातम् ।

परस्परनखक्षतानि यथा—

जाताङ्गुराणि किमनूयन्तु रागबीजा-

न्युत्तानि नूनसुरसोरुभयोरुभाभ्याम् ।

पाद्रीणि कोमलतराखरुणानि भुम्भा-

न्याभान्ति पद्म ललिते ! नखलक्षणानि ॥ २३

परस्परदर्शनक्षतं यथा—

माध्वीकाचमनोत्सवे कुतुकिनोरन्योन्यदन्तच्छदा-

वन्योन्येन कृतोपदंशरचनौ श्रीराधिकाकृष्णयोः ।

क्षुण्णौ च द्विजकुञ्जलैरभवतामक्षुण्णलक्ष्मीभरौ

पीतो चारुणितौ बभूवतुरहो प्रेम्नो विचित्रा गतिः (इ) ॥ २४

नीवोमोक्षो यथा—

निर्यातायान्वयि विरमितो मालया रत्नदीपः

कृष्णे चोर्लं क्षपयति मया स्वस्तिकः सन्निवहः ।

तयोः परस्परनखक्षतानि परस्परानुरागरूपबीजस्याङ्गुरत्वेनोत्प्रेक्षते—जातेति ।
आर्द्राणि क्षिप्तानि भुम्भानि किञ्चिदक्रोभूतानि—वल्लीनामङ्गुराण्युत्पत्तिकाले भुम्भानौति
क्षेयम् ।

माध्वीकेति—वृक्षकोटरभ्यो निःसृतोऽत्यन्तमादको रसः माध्वीकः, तस्य पानोत्सवे
कुतुकिनो राधाकृष्णयोरन्योन्योष्ठाधरौ—कथम्भूतौ ? अन्योन्येन कृता मधुपानस्योपदंश-
रचना यत्र तथाभूतौ, मत्तजनेर्मादकवस्तुपानानन्तरं किमपि भृष्टवस्तु मुच्यते, तस्यैव
संज्ञा उपदंशः, लोके 'नखल' इति तस्य प्रसिद्धिः—आभ्यान्तु परस्परधरपानमेवोपदंशत्वे
रचितम् ; द्विजकृष्णकुञ्जलेः क्षुण्णत्वमवतां, तथापि तावोष्ठाधरौ अहो आश्चर्यमक्षुण्ण-
श्रीभाभरौ बभूवतुः—एवमुभाभ्यां पीतावपि परस्परधरावर्णितौ बभूवतुः ।

हे स्वस्ति ! त्वयि कुञ्जग्रहानिर्यातायां स्वयमेकाकिन्या मया खरक्षकान्वकार-
निर्माणायां रत्नप्रदेशो मालया विरमित आच्छन्नीकृतः—तदपि बलात्कारेण मम
कक्षलीं श्रीकृष्णो क्षपयति सति कुचद्वयाच्छादनार्थं हस्ताभ्यां मया स्वस्तिकः सन्निवहः ।
संहृतोऽयं यथास्यात्तथा मयोपविष्टम्, ऊरुद्वयं मिलितोत्थोपवेशनेनैव परिधेयवस्त्र-

(इ) उपदंशस्य गौडभाषायां 'चाट' इति संज्ञा । क्षुण्णवप्यक्षुण्णलक्ष्मीभराविति,
'पीतावप्यवर्णिता'विति च श्लेषगर्भविरोधमयभणितिवशात् प्रेम्नो विचित्रा गतिरुक्त्यन-
सुपादेयमिति । 'कुतुकिनो'रित्यत्र 'पुमान् स्वयं'लोकशेषः ।

नीवीग्रन्थिं हरति सहसा संहतोरूपविष्टं

बुद्धेःवाहं सखि ! समधिका वल्लभस्ये बलेन ॥ २५

आदिशब्दाहनविहार-जलविहार-मधुपान-सङ्गीतादि । तत्र वनविहारो

यथा—

अर्घ्यं कुञ्जलकैर्मरन्दपटलैः पाद्यं परागैर्नैधु-

स्यन्दाद्रेरनुलेपनं किसलयैः पुष्पैश्च भूषां फलैः ।

नैवेद्यं पवनाहतैरवयवैर्नृत्यं मदालिखनै-

र्गीतं कल्पयता हरिर्वनगतो वल्लीचयेनार्चितः ॥ २६

अपि च—

एकेनानिलचपलेन पत्रहस्तेनारौत्सीत् स्तवकपयोधरं परेण ।

आचेपं न न न नेति चञ्चलालिभ्रूमङ्गया व्यधित हरिं विलोक्य वल्ली ॥ २७

सन्नासं किसलयपाणिक्कम्पनेन प्रोत्साहं कुसुममयेन सुस्मितेन ।

रोषञ्च भ्रमरघटाकटाक्षपातैरासन्ने मधुभिदि वीरधोऽभ्यनेयुः ॥ २८

सौमन्तोपरि वन्धुजीवकुसुमं सिन्दूरविन्दूकतं

चित्तेर्नव्यदलेर्वाधाय मकरी गण्डे नखाग्रचतैः ।

चक्रे कञ्चुलिका पयोधरभरे नानाप्रसूनच्छदेः

कृष्णेन प्रणयातिरेकरभसस्तस्यामभिव्यञ्जितः ॥ २९

कार्यमपि कृतमित्यर्थः । अतएव ते तव वल्लभः श्रीकृष्णो बलेनाधिको ननु बुद्ध्या—

बलस्याग्रे बुद्धेः प्रभावो न तिष्ठतीति । यद्भवित्यन्तदभूदिति ध्वनिः ।

एतैः करणैः पादादिकङ्कल्पयता लतासम्बन्धेन श्रीकृष्णोऽर्चितः, एतदेवाह—कुञ्जलकैः

पुष्पस्तवकैः, मधुन्दरणेनार्द्रैः परागैः पुष्परञ्जोभिरनुलेपनम् ।

वल्लीरूपा नायिका सम्भोगोन्मुखं नायकमिव हरिं चञ्चलभ्रमरस्वरूपया प्रणयवीप-
यञ्जकभ्रमङ्गया विलोक्य स्तवकरूपं स्तनमरौत्सीत् रुद्धमकरोत् ।

अधुना वल्लीरूपनायिकायाः कृष्णदर्शनाज्जातमनेकेषां यभिचारिभावानां

प्रावृत्त्यमाह—सन्नासमिति । श्रीकृष्ण आसन्ने सति वीरधो वल्लभो वाच्ययञ्जकसन्नासं

पञ्चवक्त्रपपाणिक्कम्पेनाभ्यनेयुस्त्वासांभिनयश्चक्षुरित्यर्थः । एवं पुष्परूपसिद्धीनाम्भिलाष-

यञ्जकसुत्साहमभ्यनेयुः ।

श्रीकृष्णेन तस्यां राधायामेतैः करणैः प्रणयातिशयवेगोऽभिव्यञ्जितः । प्रणयातिशय-

SGDF

जलविहारो यथा—

कृष्णे कर्षति कीकयुग्मकमियं दोर्भ्यां व्यधात् स्वस्तिकं

कण्ठे चारुमृणालमर्पयति सा बाहू दधे कुञ्चितौ ।

पद्मं जिघ्रति पाणिनास्यमवृणोदित्यं जले खेलतो-

रस्पर्शा सुरतिस्तयोः प्रियसखीवृन्दस्य रस्याभवत् (उ) ॥ ३०

मधुपानं यथा—

‘आलि ! प्रेयान् हरिरतिशठः’ ‘कृष्ण ! मे सम्प्रसीद’

‘श्यामे ! स त्वामभिसरति किं’ ‘नाथ ! दासी तवास्मि ।’

इत्यन्योन्यप्रकृतिविकृतौ भावतोऽनन्वितोक्ती

राधाकृष्णौ मधुमदमुदा मोहितौ वः पुनौताम् ॥ ३१

व्यञ्जकं पुष्पमण्डनमाह—सीमन्तेति । सिन्दूरबिन्दुस्थानीकृतं, नखाग्रक्षतेष्वितेर्नानावर्णै-
र्दलेभ्योऽकारैः मकर्याकारश्चित्तं गण्डे यथायि—नानापुष्पदलैः स्थूलपयोधरे कक्षलिका चक्रे ।

अथ जलक्रीड़ायां राधाकृष्णयोः स्पर्शं विनैव दूरे तिष्ठतोस्तयोः क्रीडामाह—
कृष्णे इति । स्तनस्पर्शकाङ्क्षया चक्रवाकयुग्मं कृष्णे आकर्षति सतीर्थं राधा तत्रा-
सम्मतिव्यञ्जकं स्तनाच्छादकं स्वस्तिकं दोर्भ्यां व्यधात् । राधिकाया हस्ताभ्यां स्वकण्ठ-
स्यालिङ्गनाकाङ्क्षया श्रीकृष्णे स्वकण्ठे चारु मृणालमर्पयति सति साऽपि तत्रासम्मति-
व्यञ्जकौ कुञ्चितौ बाहू दधार । अस्पर्शा स्पर्शाहिता शोभना रतिः सखीसमूहस्य
रस्याऽस्वादनीयाऽभवत् ।

मधुपानजन्येन मदेन कर्ता जितौ । कथम्भतौ ? त्रासात् कुत्रचिद्वाक्येऽधिकाक्षरैः
कुत्रचिद्द्विसिताक्षरैः करणैरन्योन्यं धृत्वा व्याहरन्तौ । ‘धरणिपतिते’ति वक्तव्ये ‘धधे’त्यधि-
काक्षरं रेफणिकारौ न स्तः, अतः द्विसिताक्षरम् ।

(उ) श्लोकोऽयमेतदनन्तरौ द्वौ, ‘एकेनानिलचपलेने’ति (२७) श्लोकश्चानन्दवृन्दावने माध्वीक-
पान-जलविहार-वसन्तोत्सवादिवर्णनप्रसङ्गेषु वर्तन्ते । ‘सङ्केतकालमनसं’मित्यादि श्लोक इव
यद्यपि सूक्ष्मालङ्कारविधायकस्येतरजनतो निरुद्धादिकस्य वैशिष्ट्यं नात्र वर्तते; तथापि
वचनभङ्गा विच्छित्तिरुपभोग्यं तस्योत्तमकाव्यत्वम् । ‘हा कष्ट’मिति परवर्त्तिनि श्लोके
तृतीयचरणे ‘अधिकद्विसिते’रिति द्विकाररूपसंयुक्ताक्षरस्यावस्थानात् ‘प्रद्वेवे’त्यनुशासनात्
पूर्ववर्त्तिनो लघुक्षरस्य वैकल्पिकं लघुत्वमिति कृन्दः प्रासङ्गिकदामाश्रयात्कष्टत्वं न दोषाय ।
एतेषु श्लोकेषु यथायोग्यं श्रीकृष्णो पूर्वरागी सुग्ध ईधत्प्रगल्भो नायको वा नायिका-
शिरोमणी राधा च पूर्वरागवती सुग्धा मध्या नायिका वा—इत्यपि वक्तुं सम्भाव्यते उभयो-
रलौकिकतथेयत्वम् ।

यथा वा—

हा कष्टं द्यौः पपतति कथं हन्त धूधूर्णते भू-

रालम्बे त्वां धधध-पतिता कम्पते गात्रयष्टिः ।

इत्यन्तासादधिकक्रसितैरक्षरेर्व्याहरन्तौ

धृत्वान्योन्यं मधुमदजितौ नोमि राधासुकुन्दो ॥ ३२

अथ विप्रलम्भः—

स्वप्नाद्वा श्रवणाद्वापि चित्वादेर्वा विलोकनात् ।

साक्षादाकस्मिकाद्वापि दर्शनादुर्लभे जने ॥

प्राक्तनौ रतिरुद्धूता सम्प्राप्तेः पूर्वमेव सा ।

पाकद्वयान्तरे पूर्वरागतां प्रतिपद्यते (ज) ॥ ७८ का

पाकद्वयान्तर इति—

भावः पूर्वरागश्चेति पाकद्वयं, तदन्तरे तन्मध्ये । तत्र स्वप्नद्वारा यथा—

इन्द्रीवरादपि सुकोमलमिन्द्रनीला-

दप्युज्ज्वलं जलधरादपि मेदुरन्तत् ।

स्वप्नः स किं सखि ! महो यदहो ममेद-

मद्यापि नो नयनयोः पदवीञ्जहाति ॥ ३३ ॥

श्रीकृष्णस्य प्राप्तेः पूर्वमेव दुर्लभे श्रीकृष्णे प्राक्तनौ अवतारात् पूर्वमेव स्वभावसिद्धाः, किन्त्वेतैः करणैरुद्धूता या रतिः सा पूर्वरागतां प्रतिपद्यते । भाव-पूर्वरागरूपपाकस्यान्तरे मध्ये अर्थाद्वयमपि व्याप्येत्यर्थः ।

अथ स्वप्ने श्रीकृष्णस्य दर्शनं प्राप्य तद्दर्शनस्यातिचमत्कारित्वेन साक्षाद्दर्शनमेव जानती श्रीराधिका सखीं प्रत्याह—हे सखि ! स किं स्वप्नः, अपि तु स्वप्नो न भवति, किन्तु साक्षाद्दर्शनमेव—यद्यस्मादिदं महस्तेजःस्वरूपन्तदस्वप्नधाऽपि नेत्रपदवीं न त्यजति । तन्महः कौडशमित्याह—इन्द्रीवरादित्यादि । मेदुरं स्निग्धम् ।

(ज) प्राक्तनीति—‘अतिप्रजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु’ रिति—स च हेतुः पूर्व-संस्कारभित्तिकः । संप्राप्तेः पूर्वं कथन्तस्य ‘राग’ इति चित्तरञ्जकत्वव्यञ्जिनौ संज्ञेति ? अत्राहुर्नीलमणिकाराः—‘दुःखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव व्यज्यते । ततस्तु प्रथमोत्कर्षात् स राग इति कौत्सप्रति ॥’ भावपाकस्य लक्षणन्तैव—‘अनुरागः स्वसंवेदादशां प्राप्य

श्रवणद्वारा यथा—

तमालनीलं किमपि त्वदुक्ताद्विस्मोष्ठि । कृणोति पदादुदीर्णम् ।

अन्तः प्रविश्य श्रुतिवर्त्मना मे न वेद्मि तद्धाम किमातनोति ॥३४

चित्रदर्शनद्वारा यथा—

व्रजभुवि किमलोकि सच्चरन्त्या यदिह विलिख्य पटे ममोपनीतम् ।

कुतुकिनि ! कुतुकेन ते समस्तं मम गतमेव हि जातिजीवनञ्च ॥३५

साक्षाद्दर्शनद्वारा यथा—

नो वा दृष्टचरी न वा श्रुतचरी नामापि न ज्ञायते

यस्याः काचन सा व्यलोकि विपिने मेघद्युतिर्देवता ।

आनन्दद्रववर्षिणः किमथवा हालाहलील्लासिनः

सौहित्यञ्च रुजञ्च नो विदधते यस्याः कटाचोर्मयः ॥३६

अथास्य दश दशाः । तत्राभिलाषो यथा—

सा किं निशा सखि ! भविष्यति सर्व्वदा मे

स्वापः स किं सुमुखि ! तत्र सदैव भूयात् ।

कश्चित्तमालदलनीलतमः स यस्मिन्-

त्रालोकि लोकरमणो रमणीयमूर्त्तिः ॥३७

हे विस्मोष्ठि । त्वदुक्तात् कृणोति पदादुदीर्णमुद्भूतं तमालवन्नीलं किमपि धाम तेजःस्वरूपं ममान्तःकरणं प्रविश्य किमपि चोभादिकमातनोति, तत्र वेद्मि ।

हे कुतुकिनि । व्रजभुवि सच्चरन्त्या त्वया किमद्भुतमलोकि यदद्भुतं वस्त्विह चित्रपटे विलिख्य ममाग्रे उपनीतम् । तव कुतुकेनैव मम जातिजीवनञ्च समस्तं गतम् ।

यस्याः श्यामदेवतायाः कटाचोर्मयो मम सौहित्यं सुखं कुर्वन्तीति हेतोः किमानन्द-
द्रववर्षिणः, अथवा मम पीडां कुर्वन्तीति हालाहलील्लासिनः ।

तत्र निशायां किं सदैव स्वप्नो भूयात् यस्मिन् स्वप्ने स नीलतमो मयाऽलोकि ।

प्रकाशितः । यावदाश्रयवृत्तिश्चेद्भावं इत्यभिधीयते ॥ अत्र जीवगोखामिमतमधोदर्शितं लक्ष्यं पूर्वरामपक्षेऽप्युदाहृत्यम्—‘अतएवात्र शास्त्रेषु श्रूयते राधिकाऽदिषु । पूर्व्वराग-
प्रसङ्गेऽपि प्रकटं रागलक्षणम् ॥ ततश्चात्र लक्ष्योदाहृते श्लोकत्रये ‘इन्द्रीवरादपो’त्यादौ वैयावकविरचितेषु गीतेषु च तादृशावस्थो रसः सुतरामाखादनीयः । ‘इन्द्रीवरादपो’त्यादि श्लोकः कविकर्णपूरगोखामिचरणानां श्लोकसमूहे प्रत्युत नायकायते ।

अथ चिन्तनम्—

आसंगो सिबिणगओ मम्मप्फंसी महं क्खु अणुराओ ।

पिअपरिअणो ण चउरो जीअण तुह णत्थि जीअणोबाओ (ऋ) ॥ ३८
स्मृतिः—‘इन्दीवरा’दित्यादि (३३ श्लोकः) ।

गुणकीर्तनम्—

धाम श्याममयातयाभमधुरन्तल्लोचनानन्दनं

कस्तूरीघनसारकुङ्कुमरसामोदी स गात्रानिलः ।

आलापः स सुधाम्बुधेरपि तिरस्कारी बभूवाधुना

सम्बोद्धाय विनोदनाय मनसः क्षोभाय लोभाय च ॥ ३९

अथोद्देशः—

नो विद्मः किमु गौरवं गुरुकुले, कौलीन्यरक्षाविधौ

न अहो किमु, दुर्जनोक्तिगरलज्वालासु किं नो भयम् ।

उद्देशादनवस्थितं मम मनः कस्यापि मेघत्विक्षो

यूनः ओन्नगतेः घृणेरिव गुणैरन्तः कृतं जर्जरम् ॥ ४०

आसङ्गः खप्रगतो मम्मसशीं महान् खल्वनुरागः । प्रियपरिजनो न चतुरो जीवन !
तव नास्ति जीवनोपायः ॥ स्वाप्तिकवस्तुनः शीघ्रं विस्मरणं भवत्यत आह—सम्मसशीं
विस्मर्तुं न शक्ताऽस्मोत्यर्थः । कुलाङ्गनायास्तत्राभिलाष एवानुचितस्तत्राह—महाननु-
रागः । परिजनस्य चातुर्येचेत्तदा तेन सह सङ्गसम्भावना जीवनं रक्षितुं समर्थाऽस्मी-
त्यपि नास्तीत्याह—प्रियपरिजन इत्यादि ।

तहाम कान्तिविशेषः । ननु मधुरवस्त्वपि पुनः पुनरास्वादानेन गतरसम्भवति, तत्राह—
अयातयाममधुरं ‘यातयामो गतरस’ इत्यमरः । घनसारश्चन्दनः—एतेषां रसानामामोद
इव य आमोदस्तद्विशिष्टः । अधुना तत्तत् सर्वमेव मनसः सम्बोद्धाद्यर्थमेव बभूव ।

‘नो विद्म’ इत्यादौ शिरश्चालने नष्टं, गुरुकुलस्य गौरवं किं न विद्मः अपि तु जानीम

(ऋ) ‘ज्वलतु रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी’त्यादि मालत्यां स्थितात् भावात्, ‘दुल्लहज्जणा-
णुराओ लज्जा गरुडं परवसो अप्पा । पिअसहि विषमं प्रेम्भ मरणं सरणं णवरि एकं ॥’
इत्यादितो वा रत्नावल्यां नायिकाखेदोक्तिविजृम्भणेनैवात्राप्यन्तरात्तिचिन्ताप्रतानमयजीविता
सुतरामुल्लसतीति तत्त्वम् । ‘आशावन्धः कुसुमसङ्घं प्रायशी ह्यङ्गनानां सद्यःप्राप्तिं प्रणयि
हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि’ इति तु स्वाभाविकातुल्याप्रणयस्थले, यदा तु उत्कटा मनोरुजा,
साहसनिर्भरश्च मनस्तदैव एवम्प्रायमभिधानं, तच्च काव्योत्कर्षं नितरां जनयति ।

पूर्वरागः कृष्णस्यापि स्यात्—इत्यतः परं तथैव दर्शयते । तत्र प्रलापः—

उदयति शशी, श्रीराधाया न तन्मुखमण्डलं

स्खलति तिमिरं, प्राणेश्वर्या न नीलनिचोलकः ।

हसति हरिताञ्चक्रं, तस्या न नाम सखीगणो,

भ्रमति भुवने ज्योत्स्नेवास्या न देहरुचिच्छटा (ऋ) ॥ ४१

उन्मादः—

हे वासन्ति ! विलोकिताद्य सुमुखी राधा त्वयास्मिन् वने ?

वातान्दोलितपल्लवैः करतलैर्ना नेति (१९) किं भाषसे ?

यातानेन पथैव सा परिमलैस्तस्या यदन्वीकृता-

स्त्वत्पुष्पेषु पतन्त्यहो न मधुपा भ्राम्यन्ति सर्वा दिशः ॥ ४२

एव । एवं कौलीन्यरक्षायामपि अङ्गाऽऽख्येव, किं कर्त्तव्यम् । उद्देगान्मम मनोऽनवस्थितं जातं, ततस्तत्तत्करणे प्रतिबन्धकं भवतीत्यर्थः । तस्मात् कस्यापि यनो गुणैर्ममान्तःकरणं जर्जरं कृतम्—घुणेरिवेति—घुणाः कीटविशेषा यथा काष्ठं जर्जरं कुर्वन्ति ।

तदानीमेवोदितचन्द्रं राधिकामुखं मत्वा हर्षो जातः, पश्चात्तस्मिन् वैगुण्यं दृष्ट्वा कृष्णः सखेदमाह—उदयतीति । अयं राधामुखमण्डलं न भवति, किन्तु शशी चन्द्रः, यतोऽधुनैवोदयति, तन्मुखमण्डलं सदा प्रकाशमानमेव । एवमन्वकारं रातिकालीन-वस्त्रं मत्वाऽह । इदं प्राणेश्वर्यां निरुद्धमपि नीलवस्त्रं न भवति, किन्तु तिमिरं, यतश्चन्द्रोदयाद्ब्रूयति, इदं तु न । तस्याः सखीगणो न, अपि तु हरितां दिशाञ्चक्रं, यतश्चन्द्रोदयेनैव हसति प्रकाशते, तेषां तु सर्वदैव प्रकाशः । एवमियन्तस्या देहरुचिच्छटा न भवति, किन्तु ज्योत्स्नेव—यतो भुवनमध्य इतस्ततो भ्रमति, सा तु सदैकरूपैव (१८) ।

हे वासन्तीति । ना नेतीति—मया राधिका न दृष्टेति प्रभाषसे चेत्तदा त्वद्वचनं मिथैव,

(ऋ) निश्चयान्तेन सन्देहालङ्कारेण सूचितो हृद्ग्रणो नायकस्य—‘नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृष्टनिशाचरः’ इतिवदुपभोग्यः । ‘तत्’ ‘असौ’ इत्यादि पदेन पूर्वार्थ-भूतानामामोदमुपजनयतां भावराशीनां परामर्शः । तेन च सूचितेन वैयाकरणेन तदानीन्तन-वैधुर्यस्य प्रकाशः । अत्र विधेयाविमर्शदोषस्पर्शः पदमेतत् कथञ्चित् गर्ह्यं करोति ।

(१८) एवं (ग) (ङ) पुस्तकयोः । ‘सदैकरूपैवेति’ (क) पुस्तके, ‘सदैकरसवरूपैवेति’ (ख) (ङ) पुस्तकयोः ।

(१९) ‘नो नेति’ इति (ग) (घ) पुस्तकयोः पाठः । न जयं ‘ना’ इत्याकारान्ताव्ययस्य ग्रहणं कीदृशं दृश्यते, अतो मूलं वीसादिकृतसामञ्जससाधनाय कथितगौडीयभाषासादृश्योपलक्षणार्थोपरिदर्शितः पाठ एव गेयान् ।

अथ व्याधिः—

नो कथ्यते किमु कथाविषयो यदि स्या-

नो गोप्यते किमु भवेद्यदि गोपनीयः ।

आपच्यमान इव हृद्गुण एष भावः

कृष्णस्य कामपि दशां भजते न विद्मः ॥ ४३

जड़ता—त्वां स्वप्नलब्धमवलोकयितुं विलिख्य

दैवर्ण्यमाप तव वर्णविलोकनेन ।

तूलीग्रहे सति कृशाजनि तूलिकेव

चित्रोद्यताजनि हरे ! स्वयमेव चित्रम् ॥ ४४

मरणममङ्गलत्वेन न वर्ण्यते, भङ्गा तु वर्ण्यते । तद्यथा—

निखिलेन्द्रियसंवर्त्ते श्यामसुधाधाममधुरिमावर्त्ते ।

मग्नानन्दविवर्त्ते मातर्नातः परं वर्त्ते ॥ ४४

केचित्तु—“नयनप्रीतिश्चिन्ता सङ्कल्पः स्वप्नविच्छेदः ।

कार्श्यं विषयनिवृत्तिर्ज्ञानाशः स्यादथोन्मादः ॥

Rasasudhakara

किन्त्वेनेव प्रथा सा राधिका गता, यस्मात्तस्याः परिमलैरन्वीकृता भ्रमरास्वत्पुष्पेषु न प्रतन्ति, किन्तु तस्याः सुगन्धग्रहणार्थं भ्राम्यन्ति ।

यदि कश्चिदर्थः कथाविषयः स्यात्तदा किं सोऽर्थो न कथ्यते अपि तु कथ्यत एव । एवं यदि गोपनीयः स्यात्तदा किं न गोप्यत, अपि तु गोप्यत एव । कृष्णेन तु हृदिस्थ-
भावस्य निर्वचनसामर्थ्यात् स तावन्न कथ्यते न वा गोप्यते । अतः कृष्णस्य भावः कामनि-
र्वचनीयां दशां प्राप्नोतीति न विद्मः । एष भावः कीदृशः ? ईषत्पच्यमानहृद्गुण इव—
स यथा सर्वैरदृश्यः सन्नन्तरे प्रीडां जनयति तद्वत् ।

वर्ण्यते—हे हरे । त्वां विलिख्यावलोकयितुं तव चित्रोपयोगिवर्णादर्शनमात्रेणैव वैवर्ण्य-
स्वरूपसात्त्विकविकारमपि । तदनन्तरश्चित्रार्थतूलीग्रहणे सति कृशाजनि । तदनन्तर-
श्चित्राद्योद्यता सती स्वयमेव चित्रमजनि जड़ा बभूवेत्यर्थः ।

अधुना पूर्वरागावस्थयाऽत्यन्तव्याकुला श्रीराधा सखीं प्रत्याह—हे मातः सखि !
सर्वेन्द्रियाणां संवर्त्तः प्रलयो यत्र तथाभूतानन्दविवर्त्तः । कथम्भूते ? श्यामसुधामयदेहस्य
माधुर्यरूप आवर्त्तो भ्रमिर्यत्र । तत्र निमग्नाऽहमतः परं न वर्त्ते न जीवामीह क्वा । तत्तन्मये
मूर्च्छिता बभूवेति भावः । ‘संवर्त्तः प्रलयः कल्प इत्यमरः । एवं सति नित्यसिद्धानां
मूर्च्छापर्यन्तदशा वर्त्तते, ततोऽधिका नास्तीति ज्ञेयम् (ल) ।

मूर्च्छा मृतिरिति कथिता दशा दशमास्तु पूर्वरागस्य ।

स च ललनायाः पूर्वं पश्चान्नेतुः समाख्येयः (ल) ॥”

अथ नैलः कौसुम्भो माञ्जिष्ठश्चाथ हारिद्रः ।

रागश्चतुर्विधोऽतश्चातुर्विध्येन हि प्रकृतः ॥ ७६ का

अतः पूर्वरागात् पाकत इत्यर्थः । नैलो नील्या रक्तः ।

नैलः स एष कथितो न कदाचिद्भ्रसति शोभतेऽत्यर्थम् ।

कौसुम्भः स हि विदितः स्थित्वाऽपैति प्रशोभते पूर्वंम् ॥

माञ्जिष्ठः स हि यः किल नापैत्येवातिशोभतेऽजस्रम् ।

हारिद्रः स तु बोध्यो यात्यपि न च शोभते यस्तु (ए) ॥ का

स्वप्रविच्छेदो निद्राक्षयः । केषाञ्चिन्मते पूर्वरागस्येमा दश दशाः कथिताः । स च पूर्वराग आदौ नाधिकायाः पश्चान्नेतुर्नायकस्य कथितः । इदानीं पूर्वरागवर्णनप्रसङ्गे पूर्वोक्तो यः पूर्वरागपाकाङ्गातो रागस्तस्य भेदचतुष्टयमाह—अथेति । प्रकृतेर्नायिकानायकयोः स्वभावस्य चातुर्विध्येन । नीलद्रव्यस्य वर्णनेन जातो वर्णको नीलो उच्यते । यथा नीलोवस्तस्य सहस्रचालनेनपि नीलिमा न द्रसति, प्रत्यत शोभते च, तथा नैलरागोऽपि । यथा कौसुम्भवस्तस्य कौसुम्भरागः पूर्वं शोभते पश्चाद्वर्षाकाले तु स्वत एव द्रसति,

(ल) ‘आदौ वाच्यः स्थित्यो रागः पुंसः पश्चात्तदिङ्गितैः’ इति लौकिकपक्षे शोभना रीतिरिहाप्यालङ्कारिकसम्भता, तस्या एवात्राश्रयः कृतः । सकलनायकचूडामणौ श्रीकृष्णे च तस्यैवं निर्देशो दार्शनिकमतविरोधं कमिह बह्वन्नपि सोढ्यः—तथा चोच्चलनीलमणौ दार्शनिकशिरोमणिश्रीरूपगोस्वामिभक्तौ—‘अपि माधवरागस्य प्राथम्ये सम्भवत्यपि । आदौ रागे ऋगाच्चीणां प्रोक्ता स्याच्चारुताऽधिका ॥’ इयानेव काव्यदर्शनयोर्भेदविलासः ।

(ए) लोकरोत्याऽनुमितवर्णस्थितिसाङ्कर्यादिकमुपमानमाश्रित्येवं भेदकल्पना । एवमपि दशरूपकदर्पणादिनिबन्धेषु । ‘न चातिशोभते यन्नपैति प्रेम मनोगतम् । तन्नीली-रागमाख्यन्ति यथा श्रीरामसीतयोः ॥’ इति दर्पणे नीलीरागलक्षणं तदुदाहरणञ्च । “कुसुम्भरागः स ज्ञेयो यश्चित्ते सजति द्रुतम् । अन्यरागच्छेदवियञ्जौ शोभते च यथोचितम् । सदाधारविशेषेषु कौसुम्भोऽपि स्थिरो भवेत् । इति लक्षणप्रणयिषु हानिरस्य न युज्यते ॥” आह्वार्योऽप्यनपेक्षो यः कान्त्या बह्वते सदा । भवेन्माजिष्ठरागोऽसौ राधामाधवयोर्यथा ॥ प्राकृत जनेष्वस्य विरला स्थितिरिति हेतोः कोकलन्मतं सारवदिति ज्ञेयम् । हारिद्ररागस्य ग्रन्थान्तरेषु ‘ग्रामाराग’ इति संज्ञा, परं तत्र किमपि भेदविलसितञ्च वर्तते—स किल लघुव्रजसुम्भगत एव, इच्छेयां न प्रपञ्चः कृतः, नीलमण्यादिष्वत एव बाहुल्यं प्रद्वयम् ।

अथ विरहः—स च त्रिविधः, भावी भवन् भूतश्चेति । तत्र भावी यथा—

यास्यामि श्वः सुमुखि ! मथुरामागतो राजदूतः

प्रतयायातुं कति नु घटिका हन्त भावी विलम्बः ।

नो जानीमः, प्रकृतिकठिनः कार्य्यभावस्तथा चेत्

साहं यान्तः प्रिय ! मदसवः कापि कार्य्यं नियोज्याः ॥ ४६

भवन् यथा—

यामीति कृष्णवचने प्राणैर्व्विनिरुद्धकण्ठकुहरायाः ।

बहिरिव भवितुमशक्तं प्रतुष्टरमन्तरेव विजुघूर्णे ॥ ४७

भूतो यथा—

साहं यन्निजदेवतेन न गतं दौरात्ममेतद्भि वो

जानीतावधिवासरञ्च गणनागम्योऽस्ति लेखासु यः ।

इतप्राकर्ण्य वियुक्तगोपमुदृशः प्राणैः समं सङ्गृह्या-

मेकैकां प्रतिवासरं प्रियसखी रेखां रहो लुम्पति ॥ ४८

तद्वदपि । कौसुमरागः शोभते, माञ्जिठरागस्त्वजसमतिप्रयेन शोभत इति भेदो ज्ञेयः ।

यस्तु न शोभते शीघ्रं याति च स हरिद्रारागो ज्ञेयः । तेषां मध्ये कौसुमः हरिद्रश्च प्राकृते, अप्राकृते तु नैलो माञ्जिठश्चेति भेदो ज्ञेयः ।

अधुना विप्रलम्भसंस्थावान्तरभेदं पूर्व्वरागं वर्णयित्वा क्रमप्राप्तन्तस्तेव भेदान्तरं विरहं वर्णयति—अथेति । प्रत्यायातुमत्र पुनः प्रत्यागमने कति घटिका व्याप्य विलम्बो भावी ? राजकार्य्यभावः प्रकृत्या स्वभावेन कठिनः ।

भवन् वर्त्तमानो विरहः । अधुनैवाहं यामीति कृष्णस्य वचने सति स्वस्थानं हृदयं तत्राका प्राणाः कण्ठगता बभूवुः—अतस्तेरेव प्राणै रुद्धकण्ठकुहरायास्तस्याः कण्ठरोधेनैव प्रत्युत्तरं बहिरिव भवितुमशक्तं सन्तर्हृदयमध्य एव विजुघूर्णे । अत्र विरहजन्यपीडया ऽसामर्थ्यादेव तथा नोक्तं प्रत्युत्तरं, कवीश्वरेण तु प्राणकर्तृककण्ठरोधेनैव प्रत्युत्तर-कृष्णान्निर्गतमित्युत्प्रेक्षितम् ।

हे प्राणा भवद्भिर्निजदेवतेन सह मथुरागमनसमये यत्र गतम्, एतदेव वो युस्माकं दौरात्म्यं मया दान्तम् । सप्रति तेन कान्तेन मत्प्राणरक्षार्थं प्रेषिता या पत्नी तत्र अदारभ्य त्रिंशद्दिवसे त्वन्निकटे मया गन्तव्यमिति योऽवधिवासरौ वर्त्तते स तु भित्तौ मया दीयमानासु रेखासु गणनया गम्यो भवति, अतस्तं वासरं यूयं जानीत, ज्ञात्वा च तस्मिन् दिवसे तस्यागमने सति भवद्भिः शीघ्रमेव महेद्वात् गन्तव्यम्—इति प्राणैः सह वियोगयुक्ताया

अथ प्रणयमानः—

मानस्तिष्ठतु राधिके ! तव हृतं रक्तं मनो देहि मे,
तत् केनापि हृतं, (२०) त्वया, न हि, न हि श्रद्धा परस्वे मम ।
अङ्गे चेत्तव दृश्यते, भवति चेन्नूनन्वयैवार्पितं
नीत्वा गच्छ, मुखे तवास्ति यदयं रागस्तदासङ्गजः ॥ ४९

ईर्ष्यामानो यथा—

सहजमरुणं नेत्रद्वन्द्वं तवाधरपक्षवः

सततमुरलीनादक्रीडाविधौ तव सत्रणः । A little differently read
as Kirana III (sl. 27)

वनविहरणे रात्रौ गात्रं सकण्टकलाञ्छनं

कथमिह विना दोषं जातापराध इव स्थितः ॥ ५०

अथ प्रवासः—भूतविरहप्रवासयोः कालदेशकृत एव भेदः ।

नानाकौशलतः कृतानि सुहृदां हृन्देन नानन्दतो

गम्यान्यस्ति, तथा कवोष्णमधिकं राधे ! श्वसितेव सः ।

गोपसुदृशः कथामाकर्ण्य प्रियसखी प्रतिदिनं रह एकान्त आगत्य भित्तिस्थिताभेकैकां
रेखां त्रिंशद्विवसस्य समाप्तभावार्थं लुम्पति ।

अथेति—मानकारणमौर्ध्वादिकं विनैव प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् प्रणयातिरेकेनैव मान
इत्यर्थः । हे राधे ! तव मानस्तिष्ठतु, मम रक्तं रागविशिष्टं स्नेधेणैव रागस्य रक्तत्वमा-
रोप्य रक्तपदार्थविशिष्टं मनो देहि । राधाऽह—तन्मनः केनापहतम् ? श्रीकृष्ण आह
—त्वयेति । राधाऽह—न ह्येति । पुनः श्रीकृष्ण आह—तवाङ्गं व्याप्य तिष्ठन्मम मनस्त-
वाङ्गे चेदृश्यते तदा किं भविष्यति ? राधाऽह—ममाङ्गे चेद्भवति तदा त्वन्मनस्त्वयैवार्पितं
त्वमेव नीत्वा गच्छ । तच्छ्रुत्वा श्रीकृष्णः सहर्षमाह—तस्य मदीयरक्तमनसस्त्वदधरेण सह
सदासङ्गाज्जातो यो रागः स तु तव सुखमध्येऽधरेऽस्ति, अतो मनोधर्मरागस्य दर्शनेन
मन्मनोऽपि तत्रैव वर्तते, सम्प्रति त्वदाज्ञया तदहं गृह्णामीत्युक्त्वा तदधरं प्रपादिति गम्योऽर्थो
बोध्यः । प्रणयजन्यमाने नाधिकायाः सम्मतिं विनाऽपि स्पर्शं दोषो नास्त्येवमपि ज्ञेयम् ।

सहजेति—तव नेत्रद्वन्द्वं सहजमरुणं, न तु तस्यास्ताम्बूलरागेण । एवन्तवाधर-
पक्षवोऽपि सततं मुरलीक्रीडयैव सत्रणः, न तु तस्या दन्ताघातेन । वनविहरण एव गात्रे
कण्टकचिह्नं, न तु तस्या नखचतम् । अतो दोषं विना कथन्तवापराधसम्भावनाऽपि,
इति नायकं प्रति मानिन्याः सौक्ष्ण्यवचनम् ।

SGDF

त्वत्पत्नीप्रतिवेशपण्यजनताक्रयन्तु दध्यादिकं

क्रीत्वा सम्प्रतिपादितं प्रियजनैरश्नाति हृष्टान्तरः ॥ ५१

अथ सामान्यतो वर्णितस्य विभावस्यालोकिकतया विशेषमाह—

तत्रालम्बनं नायको नायिकाश्च ।

तत्र कोऽसौ नायकः काश्च नायिका इत्यपेक्षायां नायकमाह—

सर्वशुद्धरसवृन्दकन्दलः सर्वनायकघटाकिरीटगः ।

अत्यलौकिकगुणैरलङ्कृतो गोकुलेन्द्रतनयः सुनायकः (ऐ) ॥ ८० का

सर्वशुद्धरसवृन्दकन्दलत्वं यथा—‘शृङ्गारी राधिकाया’मित्यादि (१३३ श्लोके) ।

‘सर्वनायकघटे’ति सर्वशब्दो धूर्तनायकवर्जनपरः । ‘अत्यलौकिकगुणै’-
रिति विरुद्धाविरुद्धचमत्कारिगुणवान् । विरुद्धयद्भासते, न तु विरुद्धः स
विरुद्धाविरुद्धः—‘एकोऽनेकः परिच्छिन्नो व्यापी’त्यादिवदलौकिकगुणवति
लौकिकगुणा अपि ज्ञेयाः ।

एतावद्विषयपर्यन्तं कान्तेन सह विच्छेदो जातः, अवधिवासरे पुनरपि तेन मेलनं
भवित्यतीति कालकृतविरहो भूतविरहः । मां विहाय श्रोत्रकण्ठो दूरदेशे स्थित इति
देशघटितविरहः प्रवासः । हे राधे ! त्वद्विरहेण व्याकुलः श्रोत्रकण्ठः सुहृदां यादवादीनां
वृन्देन कृतानि गम्यानि नानन्देनान्ति । तथा तेरानीतं कवोष्णं दुग्धादिकमधिकं न भुङ्क्ते,
किन्तु प्राणरक्षार्थं यत् किञ्चिदेव—अतएव केवलं श्वसित्वेव जीवत्येव, न तु तस्य किञ्चिदपि
सुखन्तत्र वर्तते । किन्तु तव पत्नीग्रामस्तत्रस्था या प्रतिवेशपण्यजनता क्रयविक्रयादि-
व्यवहारविशिष्टजनसमूहस्तेषां क्रयं क्रये प्रसारितं दध्यादिकं तस्याभिप्रायविज्ञेः
प्रियपरिजनेन्मधुमङ्गलादिभिः क्रीत्वा सम्प्रतिपादितं यत्नेन संस्कृतं तदेव हृष्टान्तरः
सन्नश्नाति ।

(ऐ) ‘तत्रालम्बनं नायको नायिकाश्च’ इत्यत्र नायकपदे यदेकवचनप्रयोग इतरत्र बहुवचन-
विन्यासश्च तत् ग्रन्थकृतो स्वसम्प्रदायमितसम्मतं स्फुटमावेदयति । नचानेन तावद्विरहा-
लङ्कारिकवर्गकल्पिते प्राकृतनायकसङ्घे दोषदृष्टिराघुष्यते यतस्तस्मिन्नपि महनीय-
महिमत्वादिगुणगणभूषितता वरीवर्त्ति । तथापि ‘सर्वशुद्धे’त्यादिपदैस्तावदेकस्येव परामर्शो
भवति—स चादयः साक्षात् भगवान् श्रोत्रकण्ठोऽत्यन्तार्थनामरूपप्रच्छन्नो मन्मथजनकोऽपि
स्वयं मन्मथमन्मथः । श्रीमद्भागवतमहापुराणे भक्तिशास्त्रे च बहुधा विजृम्भित-
स्तस्य निर्दोषक्रम इत्यलम् । ‘सर्वशुद्धरसे’त्यादि पदस्येकधा व्याख्या सखे लक्षिता, अन्वया-
Foundation

ते यथा—

कृतो कुलीनः सश्रीकस्त्यागो यौवनरूपभाक् । A little differently read in Bhagavata-purana. I. 16. 26-29.
दक्षोऽनुरक्त उत्साहो तेजोवैदग्ध्यभूषितः ॥ ८० (क) का

अधिकास्तु—

सत्यं शौचं दया कान्तिरास्तिक्यं धैर्यमेव च ।

श्रीदार्यं प्रश्रयः शीलं क्षान्तिः प्रह्वोऽनहङ्कृतिः ॥ ८० (ख) का
इतयादयो नितयाः ।

तत्र 'नायकघटे'ति तद्भेदानाह—

उदात्त उद्धतश्चैव प्रशान्तो ललितस्तथा ।

सर्वोऽमी धीरशब्दाद्याश्चत्वारो नायकाः स्मृताः ॥ ८१ का

सर्वशब्द इति—धूर्तनायकं वर्णयित्वा या सर्वनायकघटा तस्या मुकुटमणिः । यद्यपि धीरोद्धतस्य गुणाः धीरप्रशान्तस्य गुणाश्च परस्परं विरुद्धा भवन्ति तथापि श्रीकृष्णे तेषां विरोधो नास्ति—यथा श्रीकृष्ण एकः सन्ननेकोऽपि भवति, एवं परिच्छिन्नः सन् व्यापकोऽपि भवति, तथैव विरुद्धगुणाभ्योऽपि भवति । अलौकिकगुणवतीति—लोके न प्रसिद्धा ये गुणास्तदिति श्रीकृष्णे लोकप्रसिद्धा गुणा अपि ज्ञेयाः, किन्तु लोकस्थास्ते मायिकाः, भगवन्निष्ठा अमायिका इति भेदो ज्ञेयः ।

प्रज्ञो नम्रता । अमी उदात्तादयश्चत्वारो 'धीर' शब्द आद्य आदौ येषान्तथाम्भताः । तथा च धीरोदात्त-धीरोद्धत-धीरप्रशान्त-धीरललिता इतिसंज्ञा भवन्तीत्यर्थः ।

च वैष्णवरसप्राप्त्यकारैः पदं तद्व्याकृतं, तथात्वे 'शूरहरस'पदेन मधुररसस्यैव परिग्रहः, सम्भवी—तस्मादितररसानामुत्पत्तिः प्रागेवास्माभिरुक्तिरुक्ता । 'वृन्दारण्ये विहरते' त्यादिस्कन्दपुराणीयं पूर्वप्रदर्शितं पदं, 'कितवरहितं पेम्भो गहि होइ माण्डवे लोण । जइ होइ कस विरहो होन्तमि ण कोवि जीअइ ॥' इति 'जयति ते' इत्यादिकस्य श्रीमद्भागवतीयस्य (१०।३१) श्लोकस्य तात्पर्यप्रकटनप्रसङ्गे तोषणीकता धृतश्च न्यायस्तत्रार्थे प्रमाणम् । 'गोकुलेन्द्रतनये'ति विशेषणोऽत्र व्रजपुरसम्बन्धस्य मुनायकत्वे निदानमिति च सूचितमिति प्रतिभाति । 'रुचिरोष्ठपुटन्यस्ते'त्यादि गौतमीयतन्त्रे श्रीगोपालवर्णनं व्रजपुरश्चाद्याद्योतनाभिप्रायकम् । भक्तिरसस्य प्राथम्येन मुख्यत्वेन च तत्रैवं प्रकटनम् । 'गो-गोप-गोपिकासङ्गे यत्र क्रीडति कंसहा' इति 'व्रजपुरवर्तितानां

धीरशब्दाद्या इति—धीरोदात्तादय इत्यर्थः । तत्र धीरोदात्तो यथा—

आत्मज्ञाधारहितः क्षमो गभीरो महासत्त्वः ।

धीरोदात्तः स्थेयान्निगूढमानो दृढव्रतः सुवचाः ॥ ८२ का

आत्मज्ञाधानिरतो मायौ चण्डश्च चपलश्च ।

धीरोद्धतः स कथितोऽहङ्कृतिभङ्गारनिःशङ्कः ॥ ८३ का

उभयगुणव्यतिरिक्तो भूयान् साधारणैश्च गुणैः ।

धीरप्रशान्तसंज्ञो भवति द्विजवैश्यादिकः साधुः ॥ ८४ का

मृदुलः कलाकलापो निश्चिन्तो मधुरवैदग्ध्यः ।

प्रथमरसप्रधानो ललितकथो धीरललितः स्यात् ॥ ८५ का

सर्वेऽनुकूल-दक्षिण-शठ-धृष्टत्वेन षोडशधा ॥ ८६ का

केषाञ्चिन्मते धीरललितस्त्रैवानुकूलादिभेदाः, न सर्वेषाम् ।

महासत्त्व उदारचित्तः, स्थेयानतिशयस्थिरः । अहङ्कृतिरहङ्कारस्तेन यो भङ्गार आत्मज्ञाधानोपधकशब्दप्रयोगस्तत्र निःशङ्कः । उभयगुणाभ्यां धीरोदात्तगुणधीरोद्धत-गुणाभ्यां रहितो धीरप्रशान्तः साधुर्जगद्वर्त्तिसाधारणगुणैर्विशिष्टः स भूयान्, धीरो-दात्तादिः स्वल्पः, तथा च ब्राह्मण-वैश्यादयो बहव एव धीरप्रशान्ता ज्ञेयाः । कवेति—रसोपयोगिचतुःषष्टिकलाभिर्भूषित इत्यर्थः । मधुरे शृङ्गाररसे वैदग्ध्यं यस्य, शृङ्गाररस एव प्रधानं यस्य ।

वद्वैधनं कामदेवमित्यादि च तद्वैशिष्ट्यं तदैकान्तिकत्वं च सूचयतः । 'सर्वनायक-घटे'ति 'सर्व'शब्दो धूर्त्तनायकवर्णनपरः इति वृत्तौ यत् ग्रन्थकृतो मतं न तत् सार्वत्रिकं सर्ववादिसम्मतश्च । तथा च 'नोक्तो धूर्त्तादिभेदस्तु सुनेः सम्मत्यभावतः' 'शाठ्यधार्ष्ट्य परं नाद्यप्रोक्त उपपत्तिरुभे । कृष्णो तु सर्वं नाद्युक्तं तत्तद्भावस्य सम्भवात्' इति श्रीमतां नीलमणिकृताभाशयख्यापनपुरःसरमभिधानम् । इह कौस्तुभेऽपि च 'लीलावशात् कदाचन धृष्टोऽपि शठश्च कुत्रापि' (८६ का) । नवतारुण्यल-नारीमोहनत्व-नित्यनूतनत्वात्तुल्यक्रीलिसौन्दर्यप्रष्टवंशीखनाङ्कितत्वादयो बहवस्तत्रालौकिक-गुणाः प्रामाणिकरसग्रन्थान्तरतो लज्ज्याः । यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादभुवो भवन्ति । कुर्वन्ति चेष्वां सुहृदरात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने ॥" इति श्रीमद्भागवते साधारण्येन, वृत्तिप्रतीकप्रदर्शितेन विरुद्धाविरुद्धनित्यचमत्कारिगुणवत्त्वेन वा तेषां

एषां लक्षणम्—

एकाश्रितोऽनुकूलः समरागो दक्षिणस्तु सर्वासु ।

शठ एकतैव रतो बहिरन्यत्र प्रियोऽप्रियो मनसि ॥ ८७का

अपराद्धश्च विशङ्को दृष्टे दोषेऽपि मिथ्यावाक् ।

तर्ज्जनताडनयोरपि कृतयोर्निर्झञ्ज एव धृष्टः स्यात् ॥ ८८का

षोडशविधास्त एते पुनस्त्रिधा चोत्तमादिभेदेन ।

अष्टाधिकचत्वारिंशद्भेदा नायकाः कथिताः ॥

पुनरेते स्युर्दिव्या दिव्यादिव्या अदिव्याश्च ।

स चतुश्चत्वारिंशच्छतमेकं तेन तद्भेदाः ॥

एषामनुकूलादीनां लक्षणमाह—एकामेव नायिकामाश्रितोऽनुकूलः, सर्वासु नायिकासु समरागो दक्षिणः, एकस्यामेव नायिकायां रतोऽन्यत्र नायिकायां मनस्यप्रियः, बहिस्तु कपटेन प्रियः शठः ।

पुनरेतेऽष्टचत्वारिंशद्भेदा नायका दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च भवन्ति, तेन चतुश्चत्वारिंशता सद्भेकशतं नायकभेदा भवन्ति ।

परामर्शः । एषान्तु वैष्णवदार्शनिकसिद्धेन 'लीला'पदेन प्रायशः परिग्रहो भवति । आनन्दचन्द्रिकोद्भूतपदो 'लीला' प्रेम्णा प्रियाधिक्यं माधुर्यं वेगुरूपयोः । इत्यसाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम् ॥ 'सैषा लीला नित्यैव—तथा हि "यथा च सूर्यस्य वर्षदेश-विशेषवशात् सदैवोदयः सदैव पूर्व्याह्नः सदैव मध्याह्न इत्यादि तथैव कृष्णस्यापि ब्रह्माह्नभेद-वशात् सदैव जन्म सदैव बाल्यं सदैव वक्राद्यसुरमारणं सदैव मथुराप्रस्थानमित्येवं सर्वा एव प्रकटलीला नित्या एव' इति ग्रन्थान्तरे । लीलैवाभिव्यक्तिर्भगवतो भक्तसाधक-समुदायसकाशे भवति । प्राकृतनायकेषु महामहिमत्वादिलौकिकगुणानां सम्भवेऽपि न तेर्भक्तकविस्त्वान्तं नितान्तं दृष्यतीति नागृह्यं तत्त्वम् । एवमपि च कश्चित् प्रतीच्यभावुक-चूडामणिः (mystic) प्रसङ्गान्तरे—

'If in the emotion that this sight cause you, you do not proclaim that it is beautiful and if turning your gaze into your own heart, you do not then feel the charm of beauty, it is vain for you in such a mood to seek for intelligible beauty, for you would only seek it with what is impure and ugly,'—Plotinus

धीरप्रशान्तशठयोर्दृष्टस्य च भेदवर्जितैरपरैः ।

लौलावशतः सर्वैरविरुद्धत्वाद्विरुद्धेऽपि ।

गोकुलराजकुमारस्तेन परं सर्वनायकाधीशः ॥

धीरोदात्तो गुरुषु ज्ञातिषु धीरोद्धतो विपक्षेषु ।

मायाविषु नियतमसौ व्रजपूर्यां धीरललितः स्यात् ॥

अनुकूलो राधायां सर्वास्वपरासु दक्षिणः कथितः ।

लौलावशात् कदाचन धृष्टोऽपि शठश्च कुत्वापि॥(ओ)८६ का

अथानुकूलादीनां क्रमेणोदाहरणानि—तत्रानुकूलो यथा—

नान्यस्याः सदनं (२१) प्रयाति स मया सम्प्रार्थ्यमानोऽपि च

प्रायो मे हृदयन्दुनीति ललिते ! तासां मनस्तापतः ।

धीरप्रशान्त-शठ भेदभिन्नेरपरैर्द्वैरललितधीरोदात्तादिभिर्भेदैर्विशिष्टो गोकुलराज-
कुमारः कदाचिल्लौलावशाद्विरुद्धाविरुद्धधीरप्रशान्तादिभिः सर्वैरेव भेदैर्विशिष्टश्च
भवति । तेषां परस्परविरोधेऽपि सति श्रीकृष्णोऽविरुद्धत्वात्तेन हेतुना श्रीकृष्ण एव परं
सर्वनायकाधीशः । एतदेवाह—गुरुषु ज्ञातिषु च धीरोदात्तः, विपक्षेषु मायाविषु
च धीरोद्धतः, धीरप्रशान्तो भक्तेषु, व्रजपूर्यान्तु सदैव धीरललितः ।

referred to by Maeterlinck in his *Le Tresor des Humbles* and translated and
discussed by M. Clark in his *Maurice Maeterlinck—Poet and Philosopher.*)

(ओ) नन्दनन्दनस्य वृन्दावनरसकन्दस्यातुल्यगुणवृन्दारिकाधिकतरानन्दचिन्मकरन्दस्य
गोपीरतिरसरोपिणो मेदुरजलधरशोभिनः सकलकलाकलापपीवरस्य पुरुषवरस्य विभिन्नव्यप-
देशाश्रयेणैव तावज्ज्ञानावतो निर्द्वेषः ।

भरतनाट्यशास्त्र-शृङ्गारतिलक-दशरूपक - भावप्रकाश - रसमञ्जरी-रसार्णवसुधाकर-
साहित्यदर्पण-रसामृतसिन्धुञ्जलनीलमण्यादिषु निबन्धेष्विव परमिहापि नायकभेदप्रस्तावा-
वतरणम् । कृष्णस्य भगवतः सुनायकत्वं परमन्येषां प्राक्तनानां नायकत्वं न व्याहृतमिति
प्रदर्शयितुं तद्भेदावतारः कृतो वा । भरतीये रसामृतसिन्धावंशतश्च चतुर्णामेव धीरोदात्ता-
दीनामुल्लेखः । भरतीये तु नाट्यप्रोक्तेषु नायकभेदेषु 'देवा धीरोद्धता ज्ञेया स्युर्द्वैरललिता

SCDF

आरामे रमते ममेव सततं महत्तमं संवीक्षते

स्वप्नेऽपि प्रतिकूलतां न गतवान् कृष्णः सट्णो मयि ॥ ५२

एवमेकत्र रतोऽप्यलौकिकनायकत्वाद्दक्षिणोऽपि । तद्यथा—

श्यामाङ्गे चरणौ कलोरुफलके शीर्षं सुरेखाङ्गुलौ

केशांश्चामरचालिकाभुजतटे दृष्टिं प्रियोक्तौ श्रुतिम् ।

ताम्बूलार्पणिकाकरे करपुटीं कस्तूरिकोरसुर-

श्चन्द्रावक्षसि पृष्ठमर्पयदहो निद्राति नीलं महः ॥ ५३

एवं दक्षिणोऽपि लीलावशात् कदाचिद्दृष्टोऽपि भवति । तद्यथा—

चन्द्रावलीति कपटेन निगद्य राधां

जातापराध इव सङ्कुचितः सखीभिः ।

सन्तर्जितोऽपि स तया श्रवणोत्पलेन

सन्ताडितोऽपि विजहास न सम्बिभाय ॥ ५४

स ममेव आराम उपवने रमते ।

महारासान्ते स्वयमेव बहुचक्षुः नर्त्तित्वा विश्रामं कुर्वतः श्रीकृष्णस्य वर्णनमिदं 'श्यामाङ्गे' इति पदम् । कला चन्द्रावल्याः सखी तस्या ऊरुप्रदेशे शीर्षम्, एवं सुरेखा काचिन्नोपी तस्या अङ्गुलौ केशान् समर्पयत् सन्नीलं महः श्रीकृष्णो निद्रातोयन्वयः । प्रिया श्रीराधिका, तस्या उक्तौ क्षणमत्र स्वपिहीति वाचि श्रुतिम् । कस्तूरिका श्रीराधिकायाः सखी तन्निदेशवशात्, अतएव तस्या वक्षःस्थले श्रीकृष्णस्योरः वक्षःस्थलम् । अत्र दक्षिणपार्श्वे वामपार्श्वे वा सुप्तस्य श्रीकृष्णस्य पृष्ठदेशलग्ना चन्द्रावली, तन्मुखे वक्षःस्थललग्ना कस्तूरिका, शीर्षलग्नः कलाया ऊरुदेश एव—एवमकारेण श्रयनक्रमो ज्ञेयः ।

राधासुद्दिश्य 'हे प्रिये चन्द्रावली'ति कपटेन निगद्य जहासिव, नत्वपराधेन कदापि भीतो बभूवेत्यर्थः ।

'नृपाः । सेनापतिरमात्याश्च धीरोदात्ताः प्रकीर्त्तिताः । ब्राह्मणा वणिजश्चैव प्रोक्ता धीर-
प्रशान्तकाः ॥' इति कथञ्चित् विभिन्नप्रणालीविलसितक्रमः कोऽपि विभागो दर्शितः ।
दशरूपके धीरोदात्तादिभेदैरनुकूलादिचतुर्भिर्विभेदैरुद्भूतः षोडशधा भागो लक्षितः ।
साहित्यदर्पणरसमञ्जर्यादिषु सर्वेषामेवामुत्तमादिप्रविभेदेनाष्टचत्वारिंशन्नायका इत्युक्तम्, परं
नीलमणौ वैष्णवावलङ्कारिकवर्थकते घस्रवतिर्नायकानामिति स्वमतं प्रतिष्ठापितम्, इह
चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतमेकमिति भेदः । 'पतिश्चोपपतिश्चेति प्रभेदाविह विभ्रुतौ' इति

एवं कुत्रचिच्छोऽपि । यथा—

एकत्रैव कृतासने निजनिजेरालीजनैः कुत्रचित्
क्रीडाकुञ्जगृहाङ्गने व्यवहितो दूरेण दृष्टः प्रिये ।
वंशीकूजितसूचितातिनिभृतं चन्द्रावलीं लम्बयन्
सङ्केतन्तरसा रसादभिसरन् राधां हरिः पातु वः ॥ ५५

अथ विभावप्रसङ्गे नायकस्य सहायाः सखायः, एवं नायिकायाः सख्यः ।
तेनादौ नायकस्य सहाया लक्ष्यन्ते ।

सहायाः स्युः सहचरास्ते भवन्ति चतुर्विधाः ।

सखायश्च प्रियसखास्तथा नर्मसखा अपि ॥

अथैकस्मिन् कुञ्जे सखीभिः सह राधाचन्द्रावल्यौ । लताऽदिव्यवहितः श्रीकृष्णो
दूरत एव दृष्ट्वा राधां चन्द्रावलीवियुक्तां कर्तुं दूरे सङ्केतकुञ्जं गत्वा सुरलोप्रभेदेन चन्द्रावली-
माजुहाव, तं शब्दचन्द्रावल्येव शृणोति, नान्या तस्या अचिन्त्यप्रभावत्वात् । तच्छ्रुत्वाऽति-
हृष्टा चन्द्रावली सखीभिः सहिता केनचिन्निषेण तत उत्थाय तदेव सङ्केतस्थलं जगाम ।
ततः श्रीकृष्णः सुखेन राधिकामभिसरन् । एतदेवाह-एकत्रैति । एकत्रैव कृतमासनं
याभ्यामेवम्भूते प्रिये राधाचन्द्रावल्यौ लताऽदिव्यवहितः श्रीकृष्णो दूर एव दृष्ट्वा वंशी-
शब्देन सूचितमतिनिभृतं सङ्केतस्थलं लम्बयन् स्वयन्तरसा वेगेन रसादानन्दात् राधा-
मभिसरन् वो युष्मानु पातु ।

‘उदात्तादौश्चतुर्भेदैस्त्रिभिः पूर्णतमादिभिः (पूर्ण-पूर्णतर-पूर्णतमास्थैरिति) । दादृशात्मा
चतुर्विंशत्यात्मा प्रत्यादिशुम्मतः । नायकः सोऽनुकूलादौः स्यात् षष्वतिधोचितः ॥’
इत्युच्चलनीलमणौ । तत्र नीलमणौ कृष्णो उत्तमादिभेदकल्पनं न सम्यक्, अतस्तत्स्थले
पूर्णतमादितारतम्येन भेदकल्पना । दिव्यादिभेदस्यापि स न विषयः—इतरनायकेष्विव न
तत्रौपप्रत्यासङ्गतिरपि, अतः संख्यानयनवैमत्यमित्यलं बहुना । एषां भेदानां प्रत्येकशो
भिन्नान्युदाहरणानि दर्पणनीलमण्यादिषु निबन्धेषु स्पष्टानि । अनुकूलनायकस्य विश्वप्रसिद्ध-
मुदाहरणं रामायणकथानायकः सुचरितनिकषो दिव्यादिव्यः श्रीरामचन्द्रः, वेष्णवतन्त्र-
स्थितौ तु ‘राधायामेव कृष्णस्य सुप्रसिद्धाऽनुकूलता । तदालोके कदाप्यस्य नान्यासङ्गः स्मृतिं
व्रजेत् ॥’ इति कृत्वा तस्यैव तथात्वेन निर्द्वैशो ज्ञेयः एवमेव श्रीगीतगोविन्दे ‘राधामाधाय
हृदये तव्याज व्रजसुन्दरीः ॥’ अनुकूलस्य दक्षिणस्य च तस्य देशपात्रकालादिप्रभृततमभेद-
कलनया दृष्टत्वं श्रुत्वं वा कादाचित्कमिति नान्यायम् । मधुररसकदम्बस्य भगवतो दृष्टत्वेन

प्रियनर्म्मसखाश्चान्ये तेषु दूतस्त्रिधा मतः ।

निश्छार्थो मितार्थश्च ^(२२) तथा सन्देशहारकः ॥

द्वयोरिङ्गितमादाय स्वयमुत्तरदायकः ।

सुश्लिष्टं कुरुते कार्य्यं निश्छार्थः स उच्यते ॥

प्रमितं वक्ति कार्य्यस्य चान्तं याति मितार्थकः ।

यथोक्तमेव वदति यः स सन्देशहारकः ॥ ६० का

एवं दूत्योऽपि—यथोदाहरिष्यस्ते (श्री) ।

तेषु सखिषु मध्ये प्रियनर्म्मसखा एव दूताः, नान्ये—ते दूतास्त्रिधा भवन्ति । निश्छो दत्तोऽर्थः कार्य्यभारो यस्यै तथा चावाभ्यां किमपि न वक्तव्यम्, आवयोर्मिलनं यथा भवति तथा त्वयैव बुद्ध्या कर्त्तव्यमिति विन्यस्तकार्य्यभारो निश्छार्थ इत्यर्थः । प्रमितन्ताभ्यां यद्यदुक्तन्तदेव परिमितं वक्ति, किन्तु द्वयोर्मिलनरूपकार्य्यस्यान्तं सीमानं याति प्राप्नोति, तथा च कार्य्यमवश्यङ्करोतीत्यर्थः । ताभ्यां यथोक्तं तथैवोभयोर्निर्गते गत्वा वदति, कार्य्यं भवतु मा भवतु वेति कोऽपि भारस्तस्मिन्नास्तीति सन्देशहारकः । यथा पुरुषा दूतास्तथा स्त्रियोऽपि दूत्यः सन्ति । उदाहरणे तासां दूत्यं यत्कीमविष्यतीत्यर्थः ।

प्रगल्भेन वा वर्णनया नायिकास्थानोयभक्तचयखान्तेष्वधिकतरा चमत्कृतिरुदेतीति च निपुणविभाव्यं तत्त्वम् ।

(श्री) मधुरापरपथ्यायश्ङ्गाररसमेव सुखरसं प्रकल्प्य चेट-विट-विदूषक-पीठमर्द्द-प्रियनर्म्मसखाः पञ्च नायकसहाया इति बहवः—‘चतुर्विधाः सखायोऽत्र चेटः किङ्कर इष्यते’ इति नीलमणौ । सहायगुणाश्च तत्रैव सोदाहरणं दर्शिताः । अत्र चेटविटानां न प्रस्तावविस्तारः । गोकुले कङ्कारादा विटाः, भङ्गर-भङ्गारादाश्चेटाः, मधुमङ्गलो विदूषकाः, श्रीदामा पीठमर्द्दः, सखीभावं समाश्रितः सुवलः प्रियनर्म्मसख इति वैष्णवतन्त्रोद्या स्थितिः, रघु ‘उत्तमा पीठमर्द्दाया मध्यौ विटविदूषकौ । तथा प्रकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्त्तिताः ॥’ इति दर्पणे ॥ दूतदूतीविभागविस्तारो नीलमणावेव लक्ष्यः । द्वियमवगच्छ गृहेभ्यः कर्षति राधां वनाय या निपुणा । सा जयति निश्छार्था वरवंशजकाकली दूती ॥

इत्युक्तं लक्षणा ॥ वंश्रीदूती, वीराष्टन्दादिराष्टदूती, पौर्णमास्यादिर्लङ्घिनी दूती—एतास्ति सो नायिकासख्योऽपीति निखिलमवदातम् ।

(२२) ‘निश्छार्थोऽमितार्थश्चेति (ख) (घ) (ङ) प्रसङ्गे पाठः । एवं कारिकाया अन्विसृष्टीकस्य पूर्वाहं ‘यात्यमितार्थक’ इति तेषु पाठः । स च पाठ उज्जलनीलमणिकारसंज्ञानुसारी ।

अथ नायकानामुक्तनियतसामान्यगुणादतिरिक्ताः सत्त्वजा गुणा उच्यन्ते—

शोभा विलासो माधुर्यं गान्धीयं धैर्यतेजसौ ।

औदार्यं ललितञ्चेति गुणा अष्टैव सात्त्विकाः ॥ ६१ का

तत्र शोभा (23)—

शौर्यं दाक्ष्यञ्च सत्यञ्च महोत्साहोऽनुरक्तता ।

घृणा नीचेऽधिके अद्वा (A) सा शोभा मिलितोच्यते ॥ ६२ का

यथा— शौर्यं शत्रुषु दाक्ष्यमात्मकुहके सत्यं भुवो धूःक्षये
रागो गोकुलमध्यवर्त्तिषु महोत्साहो गिरिर्धारणे ।
अह्येयं पितृमातृबन्धुषु हरे शौभैव ते सर्वथा (24)
नीचे मय्यष्टेति केवलमसावेकाङ्गहीनाऽभवत् ॥ ५६

सत्त्वजा इति— शुद्धसत्त्वाचित्ताज्जाता इत्यर्थः ।

मिलितेति—शौर्यादयः परस्परं मिलिताः सन्त एकाधिकरणे वर्त्तन्ते चेत्तदा शोभोच्यते ।

आत्मकुहके रासारम्भे गोपीभिः सह प्रेमपरीक्षार्थं खड्गतकपटे दाक्ष्यं सम्यक्तया
चिप्रकारित्वमित्यर्थः । भुवः पृथिव्या भारक्षये । हे हरे ! मयि नीचे ते तवाघृणा अकृपा,
अतस्तव शोभैकाङ्गहीनाऽभवत् ।

(A) भरतनाट्यशास्त्र दशरूपक-रसार्णवसुधाकरादिविषां विस्तारः । यदप्यर्वाचीन-
ग्रन्थेष्वकारादितो लक्षणलक्षणे किमपि वैलक्षण्यं न तत् सर्वत्रानुपादेयम् । वस्तुतस्तु
मुनिमतलक्षणानां भित्तिमूलत्वे स्वीकृतेऽपि स्मृतिमान्धात् व्याख्यानभेदात् मतान्तर-
कल्पनस्याप्यादरणीयत्वान्न किमपि निहान्तपक्षे लक्षणवैलक्षण्यविवादावसरे वक्तव्यमस्ति ।
लक्षणवैलक्षण्यमग्निसगुणलक्षण एव सुतरां वरीवर्त्ति । 'अधिके सङ्घे'ति दर्पणकदादीनां
लक्षणे-पाठो लक्ष्यते । 'अधिके अङ्घे'ति कौस्तुभकतः । इदानीन्तनलभ्ये भरतीये नाट्यशास्त्रे
२४शाध्याये (निर्णयसागरमुद्रिते तु २२शाध्याये) शोभालक्षणमित्यमुद्दिष्टम्—'दाक्ष्यं शौर्यं
मयोत्साहो नीचार्थेषु जुगुप्सितम् । उत्तमैश्च गुणैः सङ्घा यत्र शोभेति सा स्मृता ॥'
सङ्घास्थाने अद्वायाः गृह्येण वैष्णवाचारसम्मतमिति नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिः, उदाहरणे
च चमत्कारिताप्रसङ्गोऽस्मादेव कारणात्तच्च । एवमपि विलासादिगुणानां प्राचीनमत-

(23) अयमंशः (ख) (क) पुस्तकयोर्नास्ति ।

(24) 'सर्वदेति, (क) (ख) (क) पुस्तकेषु पाठः ।

रम्यवेशविभूषादौर्विलासः शिल्पकौशलम् । ६३का-

तच्च स्वविषयमन्यविषयञ्च । यथा

कचिद् गुञ्जाधातुस्तबकदलवर्धप्रभृतिभि-
र्वनेऽनल्पाकल्पैः प्रणयिसखिभिर्भूषिततनुः ।
स्वयञ्चैषां वेशानतिकुतुकतः शिल्पकुशल-
स्ततोऽप्युच्चैश्चितान् हरिरहह तैरेव तनुते ॥ ५७

अन्यविषयेऽन्यदपि ।

गुञ्जाशिखण्डगिरिधातुदलप्रसूने
राधां विभूष्य मुरलीञ्च करे निधाप्य ।
पीताम्बरञ्च परिवेष्ट्य हरिः प्रसीद
हे कृष्ण मय्यनुगते कृपयेत्यवादीत् ॥ ५८

‘संचोभेऽपि निरुद्देगभावो माधुर्यमिष्यते ।’ इति केचित् ।

केचित्तु ‘सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ।’

Sahityadarpana.
Chap. III. under

नायिकाऽलङ्कार ।

वस्तुतस्तु

येन केनापि वेशेन माधुर्यं रमणीयता (A) । ६४का

यथा—

कचे बर्हीतंसो, वपुषि गिरिधातुः, किसलयं
श्रुती, गुञ्जादामस्तबकितलताखण्डमुरसि ।

अनल्पाकल्पैर्गुञ्जादनेकभूषाभिरेषां सखीनां तैरेवाकल्पैर्वेशांस्तनुते । कथंभूतान् ?
ततोऽपि सखिकृतवेशादप्युच्चैश्चितानल्यङ्गुतान् ।

अथान्यविषयस्वविषययोरेकस्मिन् पद्य उदाहरणमुक्ता केवलान्यविषयेऽन्यदप्युदाहरण-
माह—गुञ्जिति । श्रीकृष्ण एव श्रीकृष्णवेशधारिणीं राधिकां श्रीकृष्णरूपेण सम्बोध्य हे
कृष्ण ! मयि अनुगते कृपया प्रसीदेत्यवादीत् । गिरिधातुर्गैरिकः ।

वादतो लक्षणेभ्योऽन्यथाकल्पनाकारणं सुधीभिरूच्यम् । श्रीकृष्णगुणानां वैक्यवशाद्वादि-
समुद्भावितानां प्रकृते यथा यथा निवेशः साधः सुकरञ्च तथा तथैव लक्षणकल्पनेति दिक् ।
माधुर्यलक्षणे केचिदिति यद्वैमुख्यप्रकटनं तदपि तत्तत्कारणनिवहादेव भूतम् । संचोभेऽ-

क रत्नालङ्काराः कचन वनवेशो (५) सुरहरे

न तत् पश्याम्यस्मिन् यदतिमधुरत्वं न लभते ॥ ५८

भौशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यमविकारिता । ६५ का

‘नो कथ्यते किमु कथाविषयो यदि स्या’दित्यादि (४३ श्लोके) ।

स्वभावादप्रतिच्यावो धैर्यं शोके महत्यपि ॥ ६६ का

यथा— किमेषा ताषिच्छद्मलतिकया महुजधिया

स्वकण्ठं तन्वङ्गी शिवशिव दृढं पीडितवती ।

स्थिता वा कालिन्दीपयसि मम वक्षःस्थलधिये-

त्यमुष्यते तर्काः परमहृह जीर्यन्ति हृदये ॥ ६०

अवचेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

निर्वापकं भवेत्तेजः— ६७का

यथा— मदाम्बेनेन्द्रेण स्वमखविधिभङ्गव्यसनिना

महावृष्टिं सृष्टां व्रजनगरनाशाय कलयन् ।

गिरीन्द्रं श्रीकृष्णः करकिसलयाग्रेण सृदुना

सलीलस्त्रिभ्राणो व्रजमवितवांस्तच्च जितवान् ॥ ६१

स्वमतमाह—वस्तुतस्त्वित्यादि । उरसि वक्षःस्थले गुञ्जादाम एवं स्तवकयुक्तलताखण्डश्च
—अस्मिन् श्रीकृष्णे तद्वस्तु न पश्यामि यदतिमधुरत्वं न लभते ।

महत्यपि शोके स्वभावादप्रतिच्यावोऽचलनं धैर्यम् । माधुरविरहेऽत्यन्तव्याकुलां
राधां स्मत्वा स्वयमपि व्याकुलः श्रीकृष्णः स्वगतमाह—किमेवेति । एषा मङ्गजबुद्ध्या
तमालवृक्षस्य शाखया स्वकण्ठं पीडितवती, अथवा मदक्षःस्थलधिया कालिन्दीजले स्थितेति
नानाविधतर्का अमुष्य श्रीकृष्णस्य हृदय एव जीर्णा भवन्ति—न तु बहिः कोऽपि विकारः
प्रकटोभवतीति भावः ।

परेण कृतस्यावचेपावमानादेः प्रतिकारं विनैव स्वत एव निर्वाणजनकं यद्भवति
तत्तेजः । स्वस्य मखस्य भङ्गाज्जातं व्यसनं श्रीकृष्णे कटूक्त्यादिकं यस्य । तेन सृष्टां वृष्टिं पश्यन् ।

पौत्यादि लक्षणं दशरूपकादिसम्मतं, द्वितीयन्तु नाट्यशास्त्रादौ नायिकासात्विकभावानामन्य-
तमस्य माधुर्यस्य निदर्शकम् । इत्थं कुत्रचित् ग्रन्थकृद्भिर्नायकगुणलक्षणविचारे प्राचीनोक्त-
नायिकागुणसंवादश्चेहितः, स च न सर्वथा प्रोभन इत्यलम् ।

दानं प्रश्रयभाषणम् ।

अमितेषु च मितेषु साम्यमौदार्यमिष्यते ॥ ६८ का

साम्यन्तु फलगतम् । यथा—

आपीय पूतनायाः सहचरजननीगणस्य च स्तन्यम् ।

सदयः सममेव ददौ जननीत्वं यः स एव वः पायात् (B) ॥ ६२

वाग्वेशयोर्मधुरता शृङ्गारे ललितन्तु तत् । ६६ का

यथा— विपिनलतादलकुसुमेर्विभूष्य राधां हरिः प्राह ।

त्वं सुमुखि कृष्णपक्षप्रणयवती कुञ्जदेवता काऽपि (C) ॥ ६३

अथान्येऽप्यस्य च तद्व्यतिरिक्ता जह्याः । तत् दिग्दर्शनम्—

मुरलीविनोदविद्या हृद्या सङ्गीतभङ्गिरनवद्या ।

अविकलमखिलकलाकुलमविरामं रासलास्यमभिरामम् ॥ ६४

साम्यमिति—अमितमितयोरेकफलदाहत्वांशेनैव भगवतः साम्यं, न तु स्नेहादां-
शेनेति । सदयः श्रोतृणाः ब्रह्ममोहनप्रसङ्गे ब्रजवासिनोसमूहस्य च स्तन्यमापीय ।

शृङ्गाररसे वाग्वेशयोर्वा मधुरता तदेव ललितम् । वनलतादलादिभिः सामान्यवस्तु-
भिरिति, वेशमधुरतामाधुर्यलक्षणे तथैवोक्तत्वात् । सुमुखि ! हे राधे कृष्णस्य मम पक्षे
प्रणयवती, देवतापक्षे जनैर्देतं कृष्णपक्षे ह्यवकायादिकं सुद्धं । अत्र 'कृष्णपक्षे प्रणयवती'ति
वाङ्मधुरता ।

अविरामं निरन्तरमखिलवस्तुषु शिष्यनैपुण्यादिकलाकुलमविकलं वैकल्यरहितम्
अभिरामं मनोज्ञम् ।

(B) स्तन्यपानाज्जननीत्वसुभयत्र, परममित्रभूतायां पूतनायां मित्रभूतासु सहचर-
माहृतमखिलोद्भिन्न व्यवहारो भगवतो महिमद्योतकः, यतः स सर्वमङ्गलमङ्गलोऽहितानपि
हितत्वेन विपरिणमयति ! पूतनायाः स्तन्यपानं तद्वधप्राक्कालकं, ब्रजवासिनानीन्तु
ब्रह्ममोहनदशायाम् । तथा च श्रीमद्भागवते दशमे “गोगोपीनां माहृताऽसिन्नासीत्
स्नेहद्विकां विना । पुरोवदाखपि हरेस्तोक्ता मायया विना ॥” तृतीयेऽपि—“अहो वकी
यं स्तनकालकूटं जिघांसयाऽप्राययदप्यसाध्वी । लेभे गतिं धात्र्यचित्तां ततोऽन्यं कं वा दयालुं
प्रारणं ब्रजेम ॥”

(C) भरतीये तु ललितमित्यं लक्षितम्—‘अबुद्धिपूर्वकं यत्तु सुकुमारं स्वभावतः ।
शृङ्गाराकारचेष्टत्वं ललितं तदुदाहृतम् ॥’ कौसुमकतामुदाहरणं भरतलक्षणावति,
लक्षणात्तु द्वाविशिष्टम् । एषैव पद्धतिरितरत्रापि । अतोदाहरणे चैषः शेषः सुतरां शोभां

अथ नायिकाभेदाः—

तत्र-‘परोढां गणिकाश्चापि वर्जयित्वाऽच नायिका’इति परोढागणिकयोः साधारण्येन रसाभासपरत्वमेवेति (26) लौकिक एव । अलौकिके तु कृष्णाधिकरणक-रतेस्तदेकमात्रनिष्ठत्वान्न रसाभासः, ‘अनौचित्यप्रवर्तिता आभासा’ इति, तदभावात् (27) (D), प्रत्युत्तौचित्यमेव । तेन परकीयाऽवान्तरभेदप्राप्तं परोढात्वमङ्गीकृत्य नायिकाभेदानाह—

स्वकौया परकीयेति नायिकाऽदौ द्विधा मता ।

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्वकौया तु त्रिधा भवेत् ।

मध्याप्रगल्भयोर्भेदाः षड् धीरादिप्रभेदतः ॥ १०० का

धीरा, अधीरा, धीराधीरा — इति भेदास्तयः ।

कनिष्ठजेष्ठरूपत्वात्तयोर्द्वादशधा मतम् । १०१ का

अनौचित्येन नरकसम्पादकत्वपारिमित्यादिदोषेण प्राकृते प्रवर्तिता रसा आभासा भवन्तीत्यर्थः । पारिमित्यन्तु स्त्रियाः सम्पूर्णग्रहसमये पुरुषस्यासामर्थ्यरूपं, श्रीकृष्ण त्वनन्तकोटिगोपीभिः सह विहारेऽपि सम्पूर्णसामर्थ्यम्, अतस्तासामेव पराभवो न तु कृष्णस्य, अतोऽत्र सम्पूर्णरस एव, अतएव कृष्णो तदभावादीश्वरत्वेनानौचित्यदोषाभावात् । परोढात्वमिति—अप्राकृते परोढरमण्यामपि रसमङ्गीकृत्येत्यर्थः ।

पुष्पाति । देवानां कृष्णपक्षप्रणयवत्त्वं कल्प्यम् । देवतानां मध्ये कुञ्जदेवता सा श्यामतखदलशोभिनी ।

(D) अत्र ‘तद्भावादि’ति पाठे कृष्णाधिकरणक रतेरनौचित्यभङ्गेन प्रकृतरसपरत्वादित्याकारोऽर्थः कल्प्यः । अप्राकृते रसाभासादिविचारोऽस्माभौ रसस्वरूपोद्घाटन एव विहितः । अत्र तत्त्वे ‘आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्ललतौषधीनाम् । या दुःखजं सखनमार्यप्रथञ्च हित्वा भेज्मुकुन्दपदवीं श्रुतिमिर्विन्दयाम् ॥’ इति श्रीमद्भागवतपुराणीयो ग्रन्थः, ‘नेष्टा यदङ्गिनि रसे कविभिः परोढा तत् गोकुलाम्बुजदृशां कुलमन्तरेण । आशंसया रसविधेरवतारितानां कंसारिणा रसिकमण्डलशेखरेण ॥’ इति प्राचां मतञ्च प्रमाणम् ।

(26) ‘परत्वमेवेति प्रवादी लौकिक एवे’ति पाठः (क) (ग) (घ) पुस्तकेषु ।

(27) ‘तदभावादि’ति (क) (ख) (घ) पुस्तकेषु पाठः । स च टीकाकदम्बत इति प्रतिभाति ।

तयोः षट्प्रकारयोर्मध्याप्रगल्भयोः कनिष्ठजेष्ठत्वं श्रीकृष्णप्रेमतारतम्येनैव,
न तु वयसा । सुग्धाया एकरूपत्वेनानयोर्द्वादशत्वेन—

तेन त्रयोदश स्त्रीयाः—१०२ का

परोढा स्यादलौकिके ।

तयोदशविधा साऽपि—१०२ (क) का

यतोऽलौकिके परोढाऽपि सम्मन्यते, ततः साऽपि त्रयोदशविधा ।

तेन षड्विंशतिभिर्दा

। १०२ (ख) का

तेन मिलित्वेत्यर्थः ।

अवस्थाभिरथाष्टाभिरष्टोत्तरशतद्वयौ ।

कन्याज्येष्ठकनिष्ठत्वान्मृदुमध्यमृदुत्वतः ॥

चतुर्भेदास्ततस्तासां सद्वादशशतद्वयौ ।

अत्युत्तम-प्रकृत्यादितया ताः स्युः पुनस्त्रिधा ।

षट्विंशत्सहिता तेन षट्शतौ नायिकाभिदा॥१०२(ग)का

अत्युत्तमा, उत्तमा, मध्यमेति त्रैधम् ।

तत्र सिद्धाः सुसिद्धाश्च नित्यसिद्धा इति त्रिधा ।

स्त्रियोऽवतीर्णास्तेन स्युर्वसुशून्यग्रहेन्दवः (१६०८)^(E) ॥ १०३का

सुग्धाया एकरूपत्वमेव, अतो मध्याप्रगल्भयोरेव धोराऽदिभेदतः षड् भेदा उच्यन्ते ।
अनयोर्मध्याप्रगल्भयोः । तेनेति—स्त्रीयायास्त्रियोदशभेदैः सह मिलित्वा षड्विंशतिर्भेदा
उक्ताः, अभिसारिका-वासकसञ्ज्ञेत्वाद्यष्टाभिरष्टोत्तरशतद्वयौ ।

परोढाभिन्ना कन्या केनाप्यविवाङ्गिता—तस्या भेदचतुष्टयमाह—कन्येति । ज्येष्ठा
कनिष्ठा, अत्यन्तमृद्वी मध्यमृद्वी च ।

नित्यसिद्धा इत्यस्य व्याख्या स्वभावसिद्धाः । एताः स्त्रियो गोकुलेऽवतीर्णाः, तेन
पूर्वोक्तसंख्यायास्त्रिगुणीकृतेन वसुशून्यग्रहेन्दवो नायिकाभेदा भवन्ति ।

(E) सिद्धाः सुनिरूपिता इत्यादि—इदञ्च वैष्णवागमस्य मतानुसारेण । भक्ताः सर्वे भगवतो
नायारूपाः—प्रोत्येव भगवान् लभ्यः । ऋषिभिः श्रुतिरूपाभिः देवीभिश्च स लभ्यः,
अतोऽयमूहः । स्कन्द-ब्रह्मवैवर्त-दिपुराणेभ्यो विस्तरो ग्राह्यः ।

सिद्धा मुनिरूपाः साधनसिद्धाश्च, सुसिद्धाः श्रुतिरूपा देव्यश्च, नित्यसिद्धा
राधार्या रुक्मिण्याद्याश्च स्वभावसिद्धाः । अथैतासामादितो लक्षणानि--

स्वकौया तु कृतोद्वाहा पित्रादौः स्वयमर्पिता ॥

या तु व्यूढाऽपि गोपेण लोकधर्मानपेक्षिणी ।

कृष्णौकताना रागेण परोढा व्रज एव सा (F) ॥

पित्रादिदानात् प्रागेव पित्रादेरप्यसम्मतौ ॥

जातानुरागा या कन्या सा भैष्मी कुण्डिने यथा ॥

पितृभ्रात्रादिसङ्कोचात् स्वधार्ष्ट्यादिभयादपि ॥

गूढा यस्या रतिर्गाढा सर्वथा सुरसायते ।

कात्यायनीव्रतपरा सा कन्या सर्वदा व्रजे (28) ॥ १०४ का

अथ मुग्धादर्लक्षणम्—

अभिनवविकसितयौवनमदनविकारा मृदुमर्नि ।

वार्त्तायामपि सुरते पराङ्मुखो सवपा मुग्धा ॥ १०५ का

कुण्डिनपुरे भैष्मी रुक्मिणी । व्रजस्यकात्यायनीव्रतपराणां कन्यानां स्वरूपमाह—
पितृभ्रात्रेति । परोढानामिव रसोत्कर्षहेतुभूतस्य पित्रादिकृतनिवारणदुर्लभताप्रच्छन्न-
कामत्वादेः सत्त्वात् गोपान्तरेण विवाहाभावेऽपि न क्षतिः ।

(F) परकौयानामपि तासां औकण्यपतित्वं दर्शितं बहुशो भागवतसंहितायां
यथाऽवोचाम प्राक् । तथा चानन्दचन्द्रिकायाम् 'न हि पत्यादिशब्दानां परिणेतव्यैव केवलं
शक्तिः सर्वत्रैव रसग्रन्थेषु ।' एवमेव स्वकौयासु स्वाघोर्नभर्त्तृकाऽदिरन्तर्मुक्ता ।

(28) इतः परम् 'एवंविधैव कविभिः परकौयेव वर्ण्यते ।

परपाणिशङ्खीव तु कृष्ण एव हि शोभते ।

नैवान्यनायके यक्षाक्षसान्नायव सा किल ॥'

इत्यधिकोऽंशो मुद्रितपुस्तक उपलभ्यते । स चांशः प्रजिप्त इव प्रतिभाति ।

तत्र नवयौवना यथा—

पदोः पारिप्लव्यं नयनमहरन्मध्यगुरुतां

स्तनश्रोणी मान्द्यं धिय इव (G) क्रियो वाग्वावसितिः ।

शिशुत्वे राधाया विगलदधिकारे सति तनौ

किमङ्गान्यन्धोऽन्यं दधत इव लुण्ठा रूपदवीम् ॥ ६५

नवमदनविकारा यथा—

कटाक्षं सोष्यन्ती (G) व्यथत इव नेत्रान्तलहरी

निरातङ्गं वक्षो जननयनतः शङ्कत इव ।

शिशुत्वं तारुण्योदयमपि नयन्त्यास्तनुतुलां

स्मारोऽस्या निःसन्दं कलयति मनः कण्टकमिव ॥ ६६

अथ बाल्ये सर्वत्र स्वच्छन्दगमनागमनेन पदद्वयस्य चाचल्यमासीत् नेत्रद्वयस्य कन्दर्पविकाररूपचापल्यं नासीत्, यौवनारम्भे तु वैपरीत्यमभूदित्युत्प्रेक्षाालङ्कारेणाह—
पदोरिति । बाल्ये स्थितं पदोच्चाचल्यं यौवनारम्भे नयनमहरत्, एवं बाल्ये स्थितां मध्ये गुरुतां स्तनश्रोणौ अहरताम्, यौवने स्तननितम्बयोः पुष्टताभूदिति भावः । तथा च बाल्ये यथा बह्वेस्तथा लज्जाया अपि मान्दाम्, एवं वचनस्याधिक्यमासीत् यौवनारम्भे तु तयोर्मान्दं वाग्वावसितिर्वाक्प्रयोगोऽहरत् । यथा च बुद्धिलज्जयोराधिक्यं वचनस्याल्पत्वमभूदिति भावः । राधायान्तनुरूपदेशे बाल्यरूपराज्यस्याधिकारे गते सति ।

एवं यौवनारम्भे बाल्यस्य यत्किञ्चिन्मात्रसत्वात् क्षीणत्वं, यौवनस्याप्यारम्भमात्रत्वात् क्षीणत्वम्—एवं सति शिशुत्वं तारुण्योदयश्च तनुतुलां क्षीणवस्तुतुलनां नयन्त्याः प्रापयन्त्यास्तस्या राधाया नेत्रान्तलहरी कटाक्षं सोष्यन्ती व्यथत इव । षड् प्रसवे धातुः । तथा च कटाक्षरूपापत्यप्रसवं करिष्यन्ती तत्पूर्वं यथा प्राप्नोतीव, यथार्भकप्रसवपूर्व्वे काचिदथां प्राप्नोति । यौवनस्यारम्भात् कटाक्षे चिकीर्षा, बाल्यस्य श्लेषात् मर्त्तुं न शक्नोतीति यथा जायत इति भावः । पूर्वं निरातङ्गं निःशङ्कं वक्षःस्थलमधुना जननयनतः शङ्कते, तथाऽस्याः स्मरः कन्दर्पः निःसन्दं निष्क्रियमर्थात् कन्दर्पक्रियारहितं मनः कण्टकमिव पश्यति ।

(G) सुग्धालक्षणकारिकाऽनन्दचन्द्रिकायामुद्धृता प्रामाणिकतया—वयःसन्धर्वणं-
माहात्म्यं वैष्णवसाहित्यरत्नागारेऽखिल एव विलसति । एवञ्च दर्पणकृतस्वातपादानं श्लोके-
‘मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं’मित्यादौ नवयौवनाया सुग्धाया उद्देशः । अत्र चोदाहरणे
कविप्रौढोत्तिसम्भृतोत्प्रेक्षा कामपि चमत्कारतुलां पुष्पातीति सुधीर्भवेदम् । Digital Foundation

माने मृदुर्यथा—

सख्या शिञ्चितपाठितानि सुभृशं वास्योपदेशाचरा-

ण्यद्यावश्यमभीष्टसङ्गसमये सम्पादनीयानि हि ।

इत्थं चेतसि निश्चयो व्यजनि यः कृष्णस्य सन्दर्शने

सद्योऽसौ सह चेतसाऽपसृतवांस्वस्तास्मि तस्या हृदः ॥ ६७

सुरतपराङ्मुखी यथा—

अयि प्राणेभ्योऽपि प्रणयवसतिस्त्वं प्रियसखी

ममेवेति प्रायो निरणयमहं पङ्कजमुखि ! ।

इदानीन्तु ज्ञातं व्रजपतिसुतस्येव भवतौ

यतस्तत्प्रोत्थर्थं मदनभिमताय सृहयते ॥ ६८

अनभितमत्र सुरतम् ।

सतपा यथा—

आपृष्टा नमयति वक्तृभीक्ष्यमाणा नेत्राञ्जे मुकुलयति व्रजेशजेन ।

यान्तीषु प्रणयिसखीषु याति पञ्चान्नानङ्गो नमयति कोमलं मनोऽस्याः ॥ ६९

मध्या मुललितसुरता मध्यमसमुदौर्णयोवना नोच्चैः ।

व्रीडावतोषदौषट्प्रागलया निभृतवैदग्ध्या ॥ १०६ का

तत्र मुललितसुरता यथा—‘निर्यातान्त्वयो’त्यादि (२५ श्लोकः) ।

मध्यमसमुदौर्णयोवना यथा—

काचिदूयेश्वरी खातमाह—सख्येति । असौ निश्चयश्चेतसा सह हृदो मम हृदयादप-
सृतवान्, अतस्तस्याः सख्याः सकाशादहं तस्माऽस्मि, न जाने सा किं वदिष्यतीति
शङ्काकुलाऽस्मीत्यर्थः ।

अयि पङ्कजमुखि ! प्राणेभ्योऽपि प्रेमपात्रो त्वं ममेव प्रियसखीत्यहं निरणयं निर्णयं
कृतवती । यतस्तस्य श्रीकृष्णस्य प्रीत्यर्थं ममानभिमतं सुरतं वाञ्छति ।

श्रीकृष्णेन पृष्टा सा वक्तुं नमयति, तेनेक्ष्यमाणा सती नेत्राञ्जे मुकुलयति मुद्रिते करोति,
तस्मादस्याः कोमलं मनः कन्दर्पो न नमयति, कोमलत्वान्मनः कदाचिच्छटाव्यपीति भयान्न
नमयतीत्यर्थः ।

मध्याया लक्षणाह—नोच्चैरपि तु ईषद्ग्रीडावती ।

हे राधे ! त्वं कन्दर्पस्य सुवि स्थिता कल्पवल्ली भवसि । कल्पवल्लीसाधर्ममाह—तव

स्तनौ स्तवकविभ्रमौ विहसितं प्रसूनोद्गति-
 वैचो मधुरसो दृशावभिमुखस्थितौ खञ्जनौ ।
 भ्रुवौ भ्रमरमण्डली करपदं नवाः पल्लवा-
 स्त्वमेव सखि राधिके ! मदनकल्पवल्ली भुवि ॥ ७०

नोच्चैर्व्रीडावती यथा—

आकृष्टे रमणेन नीलवसने (२९) निर्मोचितैरायतैः
 केशौघैर्निरवाहयं सखि ! तनोः साम्मुख्यसङ्गोपनम् ।
 जिह्वेमि स्मरणेऽपि तस्य यदियं कृष्णाष्टमी यामिनी-
 वासीत् सुन्दरि ! सम्मुखार्द्धतिमिरा पश्चार्द्धचन्द्रप्रभा ॥ ७१

ईषत्प्रागल्भ्या यथा—

मम श्रोत्रे शब्दः सुरतमिति हे कृष्ण ! न गतः

सखीभ्यो याचित्वा यदि भवति दास्यामि भवते ।

इति खोक्तं प्रातः शुकयुवतिभिर्भाषितमसौ

कयेदं वः प्रोक्तं वच इति सखीष्वेव निदधे ॥ ७२

स्तनौ स्तवकविभ्रमौ पुष्पगुच्छविलासरूपौ । परस्परसम्मुखतया स्थितौ कल्पवल्लीनिष्ठ-
 खञ्जनौ तव दृशौ । तव भ्रुवौ कल्पवल्लीस्थितभ्रमरमण्डलो । 'करपद'मिति प्राग्यङ्गत्वान्
 समाहारदन्तः ।

श्रीकृष्णेन मम नीलवस्त्र आकृष्टे सति तदाऽस्मान् नग्नां दृष्ट्वा निर्मोचितैः केशसमूहैः
 करणैः सम्मुखदेशस्य सङ्गोपनं निरवाहयं निर्वाहं कृतवती । तस्य सङ्गोपनस्य ।
 यत् यस्मादियं मे तनुयामचतुष्टयात्मिका कृष्णाष्टमी यामिनीवासीत्—सा यथा पूर्वं
 महरदयं व्याप्य चन्द्राभावेनार्द्धतिमिरा पश्चार्द्धचन्द्रप्रभा तथैवाहमप्यभवम् ।

हे सुरतरङ्गिणि ! सुरतमिलाषिणे मच्च' सुरतं दास्यसि नवेति श्रीकृष्णेन पृष्टा काचित्
 यूथेश्वरी आह—'सुरत'मिति शब्दः मम श्रोत्रगतोऽपि न इति प्रथमवचनं, तदनन्तरं
 'युष्मासु सुरतमस्ति मया श्रुत'मिति श्रीकृष्णस्य वचनं श्रुत्वा सा पुनराह—'मयि सम्भावना-
 ऽपि नास्ति, किन्तु सखीषु भवति चेत्ताभ्यो याचित्वा दिनान्तरे भवते दास्यामि ।' एतदङ्ग-
 प्रदान्तदानीन्तन स्थिताभिः शूकाङ्गनाभिः कण्ठस्थं कृत्वा प्रातःकाले सखीनामगे पठितं,
 तच्छ्रुत्वाऽसौ यूथेश्वरी खोक्तमपि वचो वो युष्माकं मध्ये कयोक्तमित्युक्त्वा सखीष्वेव निदधे ।
 तथा च खोक्तं वचस्तथा सखीनां शिरसि निक्षिप्तम् ।

निभृतवैदग्ध्या यथा—

परीरम्भं सेहे कथमपि मुखाभोजमधुनः

प्रपाणे ना नेति (३०) व्यधित करकम्पं किमपि या ।

स्वयं लब्धोच्छ्वासं जघनभुवि वासः स्थगयितुं

स्वयं सा श्रोत्राक्षं किमपि परिरेभे दृढतरम् ॥ ७३

अथ प्रगल्भा—

तरुणी मदनमदाभ्या रतिरणकुशला दरव्रीडा ।

भावोन्नता प्रगल्भा वैदग्ध्याक्रान्तनायका कथिता ॥ १०७का

तत्र तरुणी यथा—

दाहोत्तीर्णसुवर्णपूर्णकलसौ वचोजयोर्युग्मकं

क्षेत्रेन्द्रीवरदामतोरणततिः स्निग्धाः कटाक्षोभयः ।

श्रीणिः शिल्पतरङ्गमङ्गलमयं सिंहासनं निर्मिता

त्वं कामोत्सवमण्डलेकरचना केनासि चन्द्रावलि ! ॥ ७४

मदनमदाभ्या यथा—

श्लिष्टा श्लिथ्यति गोकुलेन्द्रतनयेनाचुम्बिता चुम्बति

स्वच्छन्दं लिखिता नखैर्नखपदैराभूषयत्यङ्गकम् ।

अथ कुञ्जग्रहात् किञ्चिन्निषेण सखीषु निर्गतास्वेकाकिनीं यूथेश्वरीं प्राप्य श्रीकृष्णस्तया सह विलासारम्भं कृतवान्, गवाच्चद्वारा तं विलासं दृष्ट्वा काचित् सखी स्वसखीं प्रत्याह । या श्रीकृष्णकृतपरीरम्भं कथमपि कृत्रिमदुःखव्यञ्जनेन सेहे अधरमधुपानेऽपि 'ना ने'ति वाम्यबोधककरकम्पञ्चकार, अधुना सा वाम्यं विहाय श्रीकृष्णस्य व्यापारं विनैव कामोन्मादेन स्वयमेव नीवीवम्यनाल्लभ्यमोक्षं परिधेयवस्त्रं जघनदेशे स्थायितुं स्थिरीकर्त्तुं तन्निषेण स्वयमेव श्रीकृष्णं दृढतरं परिरेभे ।

वैदग्ध्याक्रान्तो नायको यथा सा प्रगल्भा कथिता ।

श्रीकृष्ण आह—हे चन्द्रावलि ! त्वं कन्दर्पस्योत्सवे केनापि मण्डलरचनानिर्मिताऽसि । तस्या रचनास्वरूपत्वमाह—इति । आद्यसुत्सवे पूर्णकुम्भोऽपेक्षितो भवति तत्स्थानीयं तव स्तनयुग्मकम्, एवमीषदिकसितेन्द्रीवरमालया बन्धनमालातरिपेक्षिता भवति, तत्स्थानीयास्तव कटाक्षोभयः ; एवमुत्सवे नानाविधशिल्पकौशलविशिष्टं सिंहासनमपेक्षितं भवति, तत्स्थानीयन्तव नितम्बदेशो भवति ।

शिक्षित्वा तत एव पुष्पधनुषः संग्रामविद्यामियं
तस्य चोभकरी यदेष्ट तदियं विद्या गुरुचोभिका ॥ ७५

रतिरणकुशला यथा—

अन्योन्यप्रणयप्रकाशपरयोरन्योन्यनिर्मात्ययोः

श्यामामाधवयोर्निरीक्ष्य वपुषोर्लक्ष्मीं रजन्याः जये ।

सख्या एव मनोजसङ्गरजयश्रीसूचकाचार्य्यके

सामानाधिकरण्यमप्रतिहतं मेने सखीनां गणः ॥ ७६

इयमेव दरव्रीडाभावोन्नताऽदिः ।

अथ मध्याप्रगल्भयोर्धोरादिभेदकथनम्—

तत्र मध्याधीरा—

प्रियं वैदग्ध्यवक्रोक्त्या मध्याधीरा वदेद्दुषा । १०८

सा यथा—

‘पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल सैव सत्य’मित्यादि (श्य किरणे ३८ श्लोकः) ।

धीराधीरा तु रुदितेः— १०९ का ।

यथा—

उत्खातं गुरुगौरवं कुलवतीनीतिश्च निःसारिता

कृष्ण ! त्वत्प्रणयेन, तत् कथमिदं कापट्यमालम्बसे ।

इत्यालप्य तदीयपोतवसनेनाहत्य वक्ताम्बुजं

बाला केवलमश्रुमिश्रितमुखी चारुस्वरं रोदिति ॥ ७७

श्रोक्थो न खलिंखिता चिह्निता सती स्वयमपि न खचिह्नैः श्रोक्थान्जामाभूषयति
यदेस्मादियं ततः श्रोक्थान्देव कन्दर्पयुद्धविद्यां शिक्षित्वा तस्य श्रोक्थस्य चोभकरी सती
रेष्ट ऐश्वर्यं कृतवती तस्मादस्या इयं विद्या गुरुचोभिका भवति ।

अन्योन्यनिर्मात्ययोः परस्परसम्भक्तयोरतः सम्भोगजन्यश्रमेण सुप्तयोः श्यामाकृष्णयो-
र्वपुषो नखचिह्नादिजन्यशोभां गवाक्षद्वारा निरीक्ष्य द्वयोर्मध्ये सख्या एव कन्दर्पयुद्ध
जयसम्पत्तिस्सूचकाचार्य्यत्वे सामानाधिकरण्यमवैयधिकरण्यमप्रतिहतं सखीगणो मेने ।
तथा च सख्या एवावैयधिकरण्ये जयहेतुर्न तु कृष्णस्य, तस्य तु युद्धे पराभवेऽपि त्वयैव
जितमिति वैयधिकरण्येन जयसम्पत्तिरिति भावः ।

अथ धीरत्वादिकं मानदशायामेव प्रकटीभवतीत्यतो मानिनीष्वेवोदाहृतं धोरादिभेद-
माह—यथेति ।

—अधीरा निष्ठुरोक्तिभिः । ११० का

यथा—

साक्षाद्वर्त्तिनि जीविते मम कथं शाश्वन्त्वमालम्बसे ?
धिष्ठां त्वाञ्च, धिगावयोः सुजनतां, धिक् प्रेम, धिक् तद्यशः ।
किं ब्रूमः, पुरुषोत्तमोऽसि, जगतां भर्त्तासि, मय्येव ते
धूर्त्तत्वं, न हि तेन ते गुणगणः किञ्चित्तरां ह्रीयते ॥ ७८

सत्यभामोक्तिः ।

अथ प्रगल्भाधीराऽदिलक्षणम्—

यदि प्रगल्भा धीरा स्यादवहित्याऽवहेलया ।

उदास्ते प्रकृतात् कोपादादरं दर्शयेद्वहिः ॥ १११ का

यथा—

किं पादान्तमुपैषि, नास्मि कुपिता, नैवापराद्धो भवान्,
निर्हेतुर्न हि जायते कृतधियां कोपोऽपराधोऽय वा ।

योग्या एव हि भोग्यतां दधति, तन्नानीचितो कापि नौ,
तेनाद्यावधि गोकुलेन्द्रतनय ! स्वातन्त्र्यमेवासु ते (३१) ॥ ७९

धीराधीरप्रगल्भा तु साकूतैर्वचनैर्मुहुः ।

प्रियमुच्चैः खेदयति—११२ का

अथैकस्मिन् दिवसे नारदो दारकाऽमागत्यैकपारिजातपुष्पं श्रीकृष्णाय ददौ । तत्
पुष्पं श्रीकृष्णेन रुक्मिण्यै दत्तं, नारदेन कौतुकार्थमेतदृत्तान्तं सत्यभामायै कथितम् । तच्छ्रुत्वा
सत्यभामा मानिनी बभूव, तदनन्तरं तस्या मानभङ्गार्थं निकटे गत्वा श्रीकृष्ण आह—हे
प्रिये, एकपुष्पस्य का कथा, पारिजातवृक्षकमेवेन्द्रपुरादानीय तुभ्यं दास्य इति वदन्तं श्रीकृष्णं
कुपिता सत्याह—साक्षादिति । सत्यभामायाः प्रेम्नोऽधोनः श्रीकृष्ण इति यशोऽपि धिक् ।

उदास्ते—नाहं कोपवतीत्युदासीना भवति !

योग्या एव तव भोग्यतां दधति भोग्या भवन्तीत्यर्थः, तथा चायोग्यत्वान्न तत्रागस्त्योचित
इति भावः । स्वातन्त्र्यमिति—यत्र तवेच्छा तत्रैव गच्छ । सम्प्रत्यक्षम् देशादियुक्ता भवि-
ष्यामीति ध्वनिः ।

SGDF

नैतावताऽपि समयेन तवोपलब्ध-

चेतो यदन्तरगतैव तदावृणीते ।

तप्तेऽपि चेतसि ममाविरतं यदास्मे

पूर्णाऽस्मि तेन, किमनेन बहिःस्थितेन ॥ ८०

— पराऽवीक्ष्यैव निन्दति । ११३ का

परा अधीरप्रगल्भा । अवीक्ष्यैव अदृष्टैव । यथा—

‘सख्यः ! कथं परिमलो विमलः प्रसर्पी’

‘श्यामो निलीय चिरमस्ति’ ‘कुतः स वामः ? ।’

‘तल्पान्तिके तव’ ‘निवारयताशु, यातु,

‘धूर्तस्य तस्य वदनं न विलोकयामि’ ॥ ८१

अथासां ज्येष्ठकनिष्ठत्वभावो यथा—

एकत्रैव कृतासनं स्थितवती राधा समं श्यामया,

श्यामिन प्रहितं समं सुमनसामासाद्य दामद्वयम् ।

एतावताऽपि समयेनैतावत्कालपर्यन्तं तव चेतो मया नोपलब्धं न प्राप्तं, यद् यस्मात् सा मम वैरिणी तवान्तःकरणं गता सतो त्वच्चेत आवृणोति, तथा च सर्वदेव त्वच्चेतो व्याप्य सा तिष्ठति । अतो मतुस्करणं तव कथं भवेदिति ध्वनिः । किन्तु त्वदिरहेण तप्तेऽपि ममे चेतसि त्वं तादृशतापमध्ये यत् सततमाससे तेन हेतुनाऽहं पूर्णाऽस्मि, ततस्तवानया बहिःस्थित्या किम् ? तथा च सम्प्रति तवात्मागमनं व्यर्थमिति भावः । तेन च त्वत्स्मरणमहं सततं करोमि, त्वया तु स्वप्नेऽपि न स्मर्येत इत्युपालम्भो ध्वनिः । स्थितमिति भावसाधनं ज्ञेयम् ।

‘सखीयूथेश्वर्योऽस्तिप्रत्यक्ती आह—सख्य इति । सर्वत्र प्रसर्पी श्रेष्ठपरिमलः कुत आयाति ? सख्याह—ओक्कणश्चिरं व्याप्य निलीयास्ति । यूथेश्वर्याह—स मम वामः प्रतिकूलः कुत ? यूथं निवारयत मन्त्रिकटात् शीघ्रं गच्छतु ।

एकत्रैवासने श्यामया सह स्थितवती राधा ओक्कणेन प्रहितं सममेकाकारं माल्यद्वयं

(H) “यत्र निषेधविशेषो दुर्लभत्वञ्च नृगाक्षीणाम् । तत्रैव नागराणां निर्भरमासदते हृदयम् ॥” इत्यभिजातोक्तेः ओक्कणे आपातदारुणे तद्गतचित्तानां गोपीनां प्रणयार्द्धिः, राधाऽदासु रमणीश्रोमणिषु वाम्यकलुषास्त्रि ओक्कणस्य स्वतो भावप्रसादश्च । एवमपि गोपीषु ओक्कणसङ्गममुदाकृतानां राधाचन्द्रावल्यादिव्यन्यासामसुभगानां तदानीं ओक्कणविरहितानां प्रकटं परां कोटिमापदमानं सेवाऽहमहमिकाविलसनं प्रीत्यञ्जित-

श्यामावक्षसि दातुमैच्छदुभयं, साऽक्तथ तद्वक्षसि

प्रादादेकमथावतीर्थ कबरीपूजां (H) चकारात्मनः ॥ ८२

अत्र श्यामायाः कनिष्ठत्वं व्यङ्ग्यं 'कबरी' 'पूजा' शब्दाभ्याम् ।

मुग्धा मध्या प्रगल्भा च मिश्रभावात् पुनर्नव । ११४का

आदिमुग्धा मध्यमुग्धा अन्तिममुग्धा—एवमन्येऽपीति नव ।

अत्र मुग्धात्रैविध्यं यथा—

मानग्राहणसायहप्रियसखीशिक्षोपरोधादसौ

तूष्णीमिव चिरं निमोक्ष्य नयने नम्राननैव स्थिता ।

रोषान्वस्य मदीयदूषणकथावेशेन (I) वाचालतां

श्रुत्वा बन्धुजनस्य कातरमुखी कर्णं करेणारुणत् ॥ ८३

नेत्रे किं विनिमीलयामि, दयितस्तत्रापि सन्दृश्यते

चेतः किं कठिनोकरोमि, सततन्तत्राप्यसौ खेलति ।

प्राप्तोभयमेव श्यामाया वक्षसि दातुमैच्छत् श्यामा तु माल्यदयमाक्तथ राधाया वक्षसि प्रादात् पश्चादेकं माल्यं राधायाः कण्ठादवतार्य तेन माल्येनात्मनः कबरीपूजां चकार तन्निर्माणेन स्वस्य मस्तकस्य संयतकेशपूजाकरणेन श्यामायाः कनिष्ठत्वमायातमिति ज्ञेयम् ।

मिश्रभावात्—आदिमुग्धेन सह मिलनादादिमुग्धेत्यादि भवति । आदिमुग्धाऽत्यन्त मुग्धा, अन्तिममुग्धाऽल्पमुग्धेत्यर्थः ।

श्रीकृष्णः सुवलं प्रत्याह । मानग्राहणायहेण सह वर्त्तमाना या प्रियसखी तस्याः शिक्षोपरोधात् । रोषान्वस्य सखीजनस्य वाचालतां श्रुत्वाऽत्यन्तमौग्धवशात् प्रत्युत्तर-दानेऽसामर्थ्यात् केवलं कर्णमेव रुद्धं चकारेत्यर्थः ।

मेव न कृत्रिमम्, यतोऽवरा एताः श्रीकृष्णदयितानां सेवातात्पर्येनैव सार्यकम्मन्यजीविता भवन्ति । चित्राललिताश्यामाऽया वक्त्रा एव निष्पातास्ताः श्रीकृष्णलीलासूक्ष्मिण्यन्ते । आसामवरत्वं प्रेमतारतम्येन वैष्णवागमे व्यवस्थितत्वेऽपि क्वचित् कविर्भरितरैश्च वयोभावादि-नाऽपि दृश्यते । लक्ष्यत्वेन लक्षितेषूदारणेष्वेवमेव लक्ष्यलक्षणसङ्गतिर्भक्तिप्राणभित्ति-मवलम्ब्य सुधीर्भविभाषा ।

(I) उपरिदर्शिते श्लोके राधाया समधिकलज्जावत्त्वमेवादिमुग्धास्वभावं तस्या विनिगमयति । तदव्यवहितोत्तरे च श्लोके कोपप्रवृत्तावप्यसहायत्वव्यपदेशः स्वकीयं मध्यामुग्धत्वम्, एवमन्तिमे च प्रदो श्रीकृष्णोपरि प्रणयरसोर्जितत्वात् क्लेशलवकात्प्यतो

दोषान् किं गणयामि तस्य, गुणतां गच्छन्ति ते तत्क्षणा-
न्मानोऽन्येन पथा भवेद्यदि, तदा सख्यः स एवोच्यताम् ॥ ८४

रोमाञ्चैः समसुखितं प्रथमतो, मानेन साङ्गं दृशो-

रश्चु च्यावितमाननेन च समं नीतं ममाहोऽप्यधः ।

सख्यश्चाभरणैः समं मुखरितास्तूष्णीकतां प्रापिता (I)

मामालोक्य चिरार्जितोऽपि सुदृशा कोपस्तया विस्मृतः ॥ ८५

तत्रापि—निमीलितनेत्रेऽपि दयितः सन्दृश्यते । ते दोषास्तत्क्षणे दोषत्वेन दर्शनक्षणे
गुणतां गच्छन्ति । हे सख्यः भवतीभिरुपदिष्टान्मार्गत्रयादन्येन पथा यदि मानः सम्भवेत्तदा
स एव पन्था उच्यताम् ।

सखीभिर्यदच्छिचितं मम दर्शने तत् सर्वं विपरीतमभूदिति श्रीकृष्ण आह । प्रथमतो
मामालोक्य सुदृशा तयाऽसनादुत्थितं, 'रोमाञ्चैः समसुखितं'मित्यनेन रोमाञ्चोऽपि जातः,
मानस्य का कथेति भावः । च्यावितं भूमौ पातितं, 'मानेन साङ्गं'मिति मानोऽप्यधः
पातित इत्यर्थः । अहो ममापराधोऽपि सुखेन सहाधो नीतं लज्जया सुखमपि नम्रीकृत-
मिति ज्ञेयम् । अस्माकं निकटे माऽगच्छ, इतो दूरीभवत्यादि वाक्यमुखरिताः सख्योऽप्यत्या-
ग्रहेण तया तूष्णीकतां प्रापिताः । 'आभरणैः सम'मिति हस्तादिचालनेन निवारण-
समये तासां कङ्कणादलङ्कारा अपि मुखरिता बभूवुः—तासां तूष्णीकत्वे ते तूष्णीं
बभूवुरित्यर्थः ।

त्रिविधुमुग्धा एव मानग्रहणेऽसामर्थ्यान्मानाच्चमा इति पूर्वसुक्तम् ।

ऽप्यभिनन्दनभरो राधाया अन्तिममुग्धाप्रकृतिमनुमापयति । एषु लक्ष्येष्वेवंविधेष्वन्येषु
च पदेषु क्वचित् प्रश्नोत्तरकौतुककृतो लेखः कचिदुचितभाववर्णनानिवन्धो वा सुतरा-
मास्वादः । आसां भावतादात्म्यनिर्द्धारणे कृष्णप्रेमगरिमेव वरीवर्त्ति । आविष्कृतञ्च
तदानन्दवृन्दावने कैशोरादिलीलाप्रस्तावे कयाचिदनतिप्रगल्भया गोपललनया—

मां धवो यदि निहन्ति हन्यतां बान्धवो यदि जहति हीयताम् ।

साधवो यदि हसन्ति हस्यतां माधवः स्वयमुरीकृतो मया ॥

अग्रिमदृशास्थितप्रगल्भादृष्टान्ते 'दूरादुत्थित'मित्यादौ यच्छत्राकोपाकृतेश्चन्द्रावल्याः
सुचारु भावाकारवर्णनं तदमरुशतकीयस्य 'एकत्रास्थनसंस्थितिः परिहृते'त्यादिकस्य
'चतुरया कोपः कृतार्थीकृत' इत्यन्तस्याकरग्रन्थेषूद्धृतस्य पदस्यापाततो विभिन्नकक्षा-
गतमपि स्वरूपतः समं समञ्जसञ्च । वस्तुतश्चत्रकोपाकृतेः पृथक् पृथक् विकाशः ।
गङ्गमानिका नायिका, इतरा तु अतिगूढमाना, यथोक्तमेवेह सूत्रे ।

अथ मध्याह्नैविध्यम्—

पादान्तंगमिना चिरानुनयिना नीता प्रसादं शनै-

राहार्यस्खलितं (३३) मया निगदिता भूयः कृते साहसे ।

न्यञ्चत्कन्धरमुत्स्मितं मयि मनाग्व्यापारयन्ती दृशं

सीमन्ताग्रनिवेशिताञ्जलिपुटं राधा व्यधाहन्दनम् ॥ ८६

आलि ! त्वं वनमालिना निगदिता, प्राणेश्वरि ! प्रीयतां,

देवादेश ममानयः समजनि, चन्तव्य एष त्वया ।

इत्याकर्ण्यं सखीमुखात् प्रियवचो मूर्धनमाधुन्वती

सा स्मित्वैव शिखामणिप्रणयिनं चक्रे प्रणामाञ्जलिम् ॥ ८७

दूराद्वाचयते स्तनपटं लोलाङ्गुलीमुद्रया

प्रत्यासेदुषि मथ्यसौ करयुगेनापादयत्यञ्जलिम् ।

आपृष्टाऽननपद्ममानयति स्पृष्टा समुत्कम्पते

दाक्षिण्यं किमु वामताऽथ सुतनोर्नावेदि किञ्चिन्मया ॥ ८८

अथ प्रगल्भाह्नैविध्यम्—

दूरादुत्थितमन्तिकं मयि गते पीठं करणार्पितं

स्मिता भाषिणि भाषितं सृदुसुधानिस्यन्दि मन्दं कियत् ।

श्रीकण्ठः सखायं प्रत्याह । अद्य कुञ्जगृह उपविष्टां राधां सम्बोध्य 'हे प्रिये चन्द्रानने !' इति वक्तव्ये देवान्मुख्यात् 'चन्द्रावली'ति वाक्यं निर्गतं, तच्छ्रुत्वा सा मानिनी बभूव । ततो मया नानायत्नेन सा प्रसादं नीता, पश्चात् कौतुकवशादाहार्येण स्वेच्छयैव पूर्वोक्तं 'हे चन्द्रावली'ति स्खलितं निगदिता मया भूयस्तस्या मानोत्पत्तार्थं साहसे कृते सा मच्चतुर्थ्यं बुद्ध्वा 'हे धूर्त्तशिरोमणे ! तुभ्यं नमः' इत्युक्त्वा सीमन्ताग्रनिवेशिताञ्जलिपुटं यथा स्यात्तथा वन्दनं व्यधात् ।

काचित् सखी स्वयं देवेश्वरीमाह—हे आलि ! श्रीकण्ठेन त्वं निगदिता । श्रीकण्ठस्योक्ति-मेवाह—देवादेव ममापराधः समजनि । मस्तकस्थशिखामणिसंयुक्तं 'धूर्त्ताय तस्मै नमः' इति प्रणामबोधकाञ्जलिं चक्रे ।

श्रीकण्ठ आह—हे सखे ! सा मां दूरादोच्य लोलाङ्गुला याऽङ्गुलीमुद्रा तयाऽवगुण्ठनं दीर्घाकरोति । मयि प्रत्यासेदुषि निकटवर्त्तिनि सति आदरबोधकं करयुग्मेनाञ्जलिं करोति । मया हस्तेन स्पृष्टा सा...

आरूढे ऽहमथासनं प्रकटितं सौभाग्यमाश्लिष्यति
प्रत्याश्लिष्टमवामतैव सुदृशो वामत्वमख्यापयत् ॥ ८८

अतिगूढमानत्वादियं प्रगल्भाऽग्रिमदशास्थितेव ।
नो सङ्गीतकमालपन्ति, न शुकीरध्यापयन्त्यालयो,
नानन्दस्तव मन्दिरेऽद्य किमिति स्वं दोषमाच्छादयन् ।

यदूचेऽहमिदन्तयापि जगदे भुग्नारूपापाङ्गया
'तुभ्यं' धूर्त्तधिये नमोऽस्तु भगवन् मद्यच्च वीतक्रिये' ॥ ८९

अन्तिमप्रगल्भा यथा(३४)—

'श्लिष्टा श्लिष्यति गोकुलेन्द्रतनय'मित्यादि (७५ श्लोके) ।

अथासामवस्थाभेदेनाष्टविधत्वमुच्यते । लक्षणेनैव संज्ञा गम्या ।

तत्र विरहोत्कण्ठिताऽदिक्रमः—

गाढानुरागा प्रागेव लब्धसंज्ञाऽपि हैतुके ।

विरहे वर्द्धितोत्कण्ठा विरहोत्कण्ठिता मता ॥ ११५का

यथा—अन्तः कृन्तति मर्मं सुर्मरयति, प्राणान् पिनष्टीव मे,

दौरात्मगायदनादरोऽद्य विहितः कृष्णे मया मृदया ।

दूरादेव मां दृष्ट्वा तयाऽसनादुत्थितं, पश्चान्नयि निकटं गते सति । मयि स्मिता
भाषिणि सति तया मन्दं यथा स्यात्तथा क्रियद्भाषितम् । कथम्भूतम् ? सुधायाः
मृदुत्तरणमिव । तस्या अङ्गीसनं मयि आरूढे सत्वात्मनः सौभाग्यं तया प्रकटितम् ।
मयि तामाश्लिष्यति सति तयाऽपि प्रत्याश्लिष्टं, सा प्रत्यालिङ्गनं कृतवतीत्यर्थः । सुदृशश्चन्द्रा-
वल्या अवामताऽशुकूलतैव ।

श्रीकृष्णः सुवलमाह—हे सखे ! स्वेन मयैव कृतं यदोषं तमाच्छादयितुं तां मानिनीं
प्रति 'तव मन्दिरेऽद्यानन्दः कथं न भवती'त्यहं यदूचे तदा क्रोधेनारूपापाङ्गया तयाऽपीदं
वक्ष्यमाणं जगदे । त्वदुक्तिश्रवणमेव निर्लज्जत्वचिह्नमिति ज्ञेयम् ।

अथेति—आसां प्रेयसीनामुत्कण्ठितादवस्थाभेदेनाष्टविधत्वमालङ्कारिकैरुच्यते । तासां
मवस्थानां लक्षणकरणेनैव नामान्यपि ज्ञेयानि ।

प्राक् पूर्वं गाढः पूर्वानुरागो यस्याः सा पश्चालब्धसंज्ञाऽपि प्रथमतः कोपाधीनमान-
जन्मविरहे पश्चात् कोपे शान्ते च सति तेन सह मिलनेन वर्द्धिता उत्कण्ठा यस्याः सा
विरहोत्कण्ठिता ज्ञेया ।

तं वा सङ्गमयस्व सुन्दरि ! मया मञ्जीवितन्तेन वा,
 ज्ञाभ्यां नापरमस्ति किञ्चिदपि मे सन्तापनिर्वापकम् ॥ ८१
 सङ्केतस्थं प्रियं ज्ञात्वा सह सख्यैकिकाऽथ वा ।

गतभौर्याऽभिसरति सा भवेदभिसारिका (J) १६ का

यथा—श्याम त्वामभिसर्तुमन्धतमसे पादार्पणप्रक्रमे

स्वस्तो नीलानिचोलकस्तनुरुचा निर्दूतमन्धन्तमः ।

विश्वन्तावदिलावतायितमभूदगौरिऽमिलदगौरिमा

तेनालक्षितमाजगाम सुतनुः, प्रेम्नस्त्ववेदं यशः ॥ ८२

अन्यासक्तेन कान्तेन खण्डिताशा तु या निशि ।

प्रातस्तद्भोगचिह्नानि वौच्योद्दिग्ना तु खण्डिता ॥ ११७ का

यथा—‘पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल सैवे’त्यादि (श्य किरणे ३८ श्लोकः) ।

मयाऽद्य कृष्णे योऽनादरो विहितः स समान्तःकरणं क्विन्ति । सुमेरस्तुषाम्निः,
 मर्मे तादृशाम्निवत् करोति । हे सुन्दरि ! मया सह श्रीकृष्णं सङ्गमयस्व अथवा तेन
 मञ्जीवितं सङ्गमयस्व ।

सख्या सह किंवा एकाकिन्यभिसरति ।

हे श्याम ! सुतनुर्मेम सखी त्वामभिसर्त्तुं गाढान्वकाररात्रौ पादार्पणारम्भे त्वराऽति-
 शयादङ्गान्नीलवस्त्रं स्रस्तं, वस्त्ररूपावरणे गते तनुकान्त्याऽन्वकारोऽपि गतः, अतोऽभिसारे
 महान् विघ्नो बभूव । पश्चाद्भाष्येन तस्य देहस्य पीतकान्त्या विश्वमेवेलावतायितं पीतवर्ण-
 मभूत्—सुमेरोनिकटवर्त्तिभूमेरिलावतसंज्ञा, सा भूमिः सुमेरोः पीतकान्त्या सदा
 पीतवर्णवेति । गौरवर्णवृन्दावनप्रदेशे तस्या देहस्य गौरताऽमिलत्, तेन हेतुनाऽलक्षितं
 यथा स्यात्तथा तव निकटमाजगाम । तद्विषयकप्रेम्न एवेदं यशः ।

अन्यनायकाऽसक्तेन अतएव निशि तन्निकटागमनेऽसमर्थेन श्रीकृष्णेन खण्डिता
 सम्भोगाशा यस्या एवम्भूता या प्रातःकाल अपराधमार्जनार्थमागतस्य श्रीकृष्णस्य
 सम्भोगचिह्नानि वौच्य कोपेन मानिनी बभूव (J), सा खण्डितोच्यते ।

(J) विरहोत्कण्ठितादृष्टविधनार्थिकाभेदलक्षणं कचिन्मूलतो भरतकृतादर्वाचोना-
 दृशरूपक-दर्पणादि-व्याख्यातादा मनाङ् मित्रम्—प्रेमवैचित्र्यघटनायां विभिन्ना दृशा वैष्णव-
 रसशास्त्रकारैः स्वसम्प्रदायमतमनुवर्त्तमानैराकरादितो विभिन्नसंज्ञाभिर्विहितः, अप्राकृता-
 श्रितरसत्वेन च तथा संस्थाप्रस्थानं तेषां नासङ्गतमिति च ज्ञेयम् । एवमभिसारिकालक्षणे
 याऽभिसरति सैव केवलमभिसारिका न पुनः प्राचीनमतमनुसृत्य ‘अभिसरत्येते कान्ते’

दूतौभिः प्रार्थयमानोऽपि गन्ताऽस्मौत्युक्तवानपि ।

दैवान्नायाति यत्कान्तो विप्रलब्धेति सा स्मृता ॥ ११८ का

यथा— 'सुमुखि ! स किमवादीदेष यामीति, तस्मात्

कथमजनि विलम्बो' 'मास्म भूः सन्दिहाना' ।

'कथय किमु भवत्या यास्यते तत्र भूयः,

किमथ मदसुभिर्वा, तुल्यमेतद्द्वयं मे ॥

(35) कोपेनान्तरिता या तु कलहान्तरिता तु सा । ११९ का

यथा— अस्माभिः सह चाटुकुन्न गणितः पादानतो माधवः,

कोपोऽयं बहु मानितो, न च वयं, प्राणेश्वरो नाप्यसौ ।

चन्द्रश्चन्दनमारुतः पिकरुतं सम्भूय सर्वं यदा

त्वामुद्देजयिता तदैष सकलं कोपः समाधास्यते ॥ ८४

वासगेहे वेशभूषाताम्बूलवसनादिभिः ।

सुसज्जापेक्षते कान्तं सा स्याद्वासकसज्जिका ॥ १२० का

एष श्रीकृष्णः यामीति किमवादीत् । यदावादीत् तदा विलम्बः कथमजनि । हे सखि ! तस्यागमने सन्दिग्धाऽपि त्वं मा भूः । स तु नागत एव, अधुना किं कर्त्तव्यं कथय । तदानयनार्थं भवता यास्यते किं वा मत्प्राणैर्वा—त्वं मे प्राणाश्चेतद्द्वयं प्रेमास्पदत्वेन मम तुल्यमेव । तथा च विरहज्वालाया स्थातुममर्थाः प्राणा यदि मद्देहात् गतास्तदा मद्भिच्छेदेन तव मद्देहः खं भविष्यति, अतस्त्वद्गमनमेवोचितमिति ध्वनिः (J) ।

कोपेनान्तरिता रहिता (J) ।

मानभङ्गार्थं तन्मन्दिरे गत्वा प्रणयनत्यादिपरं श्रीकृष्णं कोपविशेन खण्डहान्निष्काश्य कोपे गते सति पञ्चात्तापवती सा सखीमाह (36) । 'हे सखि ! श्रीकृष्णः क गतः शीघ्रं तमानयेत्युक्तवती यूधेश्वरी प्रति सखाह—अस्माभिरिति । मारुतो वसन्तानिलः । एतत् सर्वं सम्भूय मिलित्वा यदा त्वां विरहिणीमुद्देजयिता उद्दोषनत्वेन खेदयिष्यति तदैष कोप एव सकलं समाधानं करिष्यति, किमस्माभिर्निकृष्टाभिरिति सखीनामाक्षेपो ध्वनिः ।

या सा च । मानिनो बभूवेत्यादि—प्राकृते रसो नास्तीत्येवं यत्र लट्प्रयोगः सोऽप्यतीतार्थे

(35) अत्र 'पादान्तं प्रियत्यक्ता पथात्तापत्रिसंशुला । कोपेनान्तरिता या तु कलहान्तरिता तु सा ॥' इति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

(36) 'सखीमाहेति पाठः केवलं मुद्रितपुस्तक एवोपलभ्यते । Sri Gargashwari Digital Foundation

यथा—

ताम्बूलमाख्यवसनाभरणानुलेपाः

सम्पादितास्तव कृते स्वयमेतया ये ।

ते ह्येव तान्त्वयि विलम्बिनि तत्क्षणेन

सन्तापयन्ति वितुदन्ति विमोहयन्ति ॥ ८५

कार्यान्तरेण प्रावासं गते सति मनोऽधिपे ।

तन्मनस्कैव या तिष्ठेत् सा स्यात् प्रोषितभर्तृका ^(K)॥ १२१ का

यथा—

न वाणी न स्यन्दो न च नयनपङ्केजलहरी

न वीणादेर्गानश्रुतिरपि न चालीजनकथा ।

कुरुन् याते कृष्णे पुरि पुरि महिष्यः समभवन्

पटे चित्रोत्कीर्णा इव विरहवैधुर्यतनवः ॥ ८६

निरन्तरं प्रेमवशात् पार्श्ववर्तीव यत्प्रियः ।

वाग्वशः प्राय आभाति सा स्यात् स्वाधौनभर्तृका ^(K)॥ १२२ का

पाण्डवदर्शनार्थं कृष्णे कुरुदेशान् गते सति महिषीणां नयनकमलस्य लहरी कटाक्षादिकं नास्तीति । एवं वीणादेर्गानश्रवणमपि नास्ति, किन्तु ता महिष्यः पटे चित्रपुत्तलीवज्जडाः समभवन् । कथम्भूताः ? विरहस्य वैधुर्येण प्रातिकूल्येन कृपाः ।

निखलीलाप्रकटनमिवेण वा कृत इति बोध्यम् । विरहज्वालाया स्थातुमसमर्था इत्यादि— यदा भवङ्गमनकृतविलम्ब एव न सहनीयो भया यथा विप्रलब्धादृष्टान्तेऽवालाकोहते 'याऽतः परमपि जीवेज्जोवितनाथो भवेत्तस्याः' इति पदार्हः । रक्षिता—न तु रक्षितैव तदानीन्तनक्षणे, अपि तु रक्षितकल्पैवेति, पश्चात्तापवत्वमेव सुखं लिङ्गं न कोपापसरण-मिति दिक् ।

(K) अत्रार्वाचीने वैष्णवनये अप्राकृततरतिमवलम्ब्य यो रसविकाशप्रकारः स आदि-माकरे भरतीये इतोऽन्यथा कल्पितात् कारणनिबन्धाज्जातोऽपि तद्दर्शितमार्गादुयाचीति न तत्त्वतो वेलक्ष्यम् । तथा च सुनिर्दिष्टाष्टनायिकासंज्ञाप्रसङ्गावतरणिकायामर्वाचीन-वैष्णवनयसंवाद्भावद्वन्निव कारिकाप्रकारः—'यदप्यस्ति नृपाणाम् कामतन्त्रमनेकधा । प्रच्छन्ने कामिनं वत्सं तदे रतिकरं भवेत् ॥ यदामाभिनिवेशितं यतस्त्वेव निवार्यते । दुर्लभत्वं च यत्रास्याः सा कामस्य रतिः परा ॥' (इति निर्णयसागरमुद्रिते २२शाध्याये) । एवमपि तत्राष्टनायिकालक्षणे दशरूपक दर्पणादिकतामिव न कदापि यादृच्छिकः वैवाहिक-लक्षणसंश्लिष्ट'पति'शब्दप्रयोगः परिलक्ष्यते, अपि तु सर्वत्रैव 'मनोऽधिप'-'प्रिया'दिपदानां

यथा— इयं मम सखी प्रिया, रचय वेशमस्याः स्वयं,
 प्रसादय सखीमिमां मयि वृथैव जातक्रुधम् ।
 इति प्रणयकौतुकादिव नियोजितो राधया
 चकार रसिकाग्रणीरथ तथा तथा माधवः ॥ ८७

अथाऽसामलङ्काराः—

यौवने सत्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।

अलङ्कारास्तत्र भाव-हाव-हेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥

शोभा कान्तिश्च दौमिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ।

ओदाय्यं धैर्यमित्येते सप्तैव सूरयत्नजाः ॥

लौला विलासो विच्छित्तिर्विव्वोकः किलकिञ्चित्तम् ।

मोहायितं कुट्टांमतं विभ्रमो ललितं मदः ॥

विकृतं तपनं मौग्ध्यां विक्षेपश्च कुतूहलम् ।

हसितं चकितं केलिरनुभावादिमे पृथक् ^(L) ॥ १२३ का

श्रीराधिका श्रीकृष्णमाह—इयं सखी ललिता ममात्यन्तप्रिया । किन्तु त्वया कृतं
 यदस्या विडम्बनं तन्मत्प्रेरितं ज्ञात्वा मयि वृथैव जातक्रुधमिमां प्रसादय । एवं कामोन्मत्तेन
 त्वया खण्डितमस्या वेशं पुनस्त्वमेव रचयेति राधया नियोजितो रसिकाग्रणीः श्रीकृष्णस्तथा
 तथा चकार ।

सत्वजा इति—कृष्णसम्बन्धिचेष्टोत्थभावैराक्रान्तं चित्तं सत्त्वं तस्माज्जाताः ^(L) । अङ्गजा
 इति—नेत्रान्तर्भ्रुग्रीवाभङ्गादीनां तत्सूचकत्वात्तेभ्य एवाङ्गेभ्यो जाताः प्रतीता इत्यर्थः,
 न तु वस्तुतोऽङ्गजाः, 'सत्वजा' इत्युक्तत्वात् । अयत्नजा इति—शोभाऽदर्थं वेशादिप्रयत्ना-
 भावेऽपि शोभादयः सूरयत्यर्थः । इमे भावादयोऽनुभावाङ्गिणा भवन्ति । तेऽनुभावा
 रसादिव्यङ्गका गौणा एव, अलङ्कारास्तु रसाभिव्यञ्जकत्वेऽपि स्वतःसमर्थाः—रसोत्पत्तौ
 'तेषां प्राधान्येन भानमस्तीत्यर्थः ।

थवहारः । संज्ञायां यो भर्तृशब्दः स तु इत्यसुद्दिष्टो जीवगोखामिप्रभृतिभिः—'अत्र भर्तृ-
 शब्द-प्रयोगो दाम्पत्यस्थेवाङ्गिनि रसे रसशास्त्रकर्तृभिः स्वीकृतत्वात् युक्त एव ।' 'सर्वत्रैवा-
 लङ्कारशास्त्रे प्राचीनेऽर्वाचीने वा पद्यप्रपञ्चोरेव भर्तृशब्द-प्रयोगो दृष्ट' इत्यानन्दचन्द्रिकाकृतः ।
 एकमपि खाद्योभर्तृकालच्योरेव इशरूपकादिकृतलक्षणात् यद्यदेतत्तद्व्यवहितं तदेष्टव्यम् ।

यद्यपिषु केचिदनुभावसदृशाः सन्ति, तथापि पृथक् । ते तु रसादिव्यञ्जकाः,
एते तु व्यञ्जकत्वेऽपि स्वतःसमर्थाः—तेनालङ्कारा एव । तत्रैषां लक्षणम्—
भावो यथा—

‘निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ।’

आलम्बनोद्दीपनोत्थभावादपि स च द्विधा ॥ १२४ का

तत्रालम्बनोत्थो यथा—

आधूलिकेलि शतशः सह येन येयं

प्रागल्भ्यचारु सुचिरं कलहायते स्म ।

तं श्यामसुन्दरमपूर्वमिवेक्षमाणा

सा गण्डयोः पुलकमण्डलिकां तनोति ॥ ८८

उद्दीपनोत्थो यथा—

एतानि तानि नलिनीविपिनानि वाप्या-

मेते त एव मधुपा नलिनाननेषु ।

आवाप्यमेव कलितानि किमरा राधा

नैवावकर्षति विलोचननेषु लग्नम् ॥ ८९

येयं राधिका बाल्ये येन श्रीकृष्णेन सह धूलिकैलिकालमभियाप्य शतशः परस्परं
हस्ताभ्यां ताडनेन यत् प्रागल्भ्यं तेन चारु यथा श्यात्तथा कलहायते स्म सा
राधिकाऽधुना वयःसन्धौ श्रीकृष्णमपूर्वमिवेक्षमाणा सती गण्डयोः पुलकरूपभूषणं तनोतीति
पौर्णमासीवाक्यमिदं ज्ञेयम् ।

वाप्यां जलाशये एतानि प्रवृत्तविषयोभूतानि कमलिनौविपिनानि बाल्यमभियाप्य
यानि श्रीराधया कलितानि दृष्टानि तान्येव, एवं कमलिन्याः कमलरूपाननेषु विद्यमाना
एते मधुपा बाल्ये दृष्टान्त एव । अद्य वयःसन्धौ किं न आकर्षतीति चित्रम् । देहस्थानीया
कमलिनी, मुखस्थानीयं कमलं, कृष्णस्थानीयो भ्रमरः, तस्मादेते उद्दीपका भवन्ति ।

तन्त्रस्य श्रोत्राघातत्वाद्दीपनपरतन्त्रस्यानुकूल्यविजृम्भितमधिकतरोर्जितरमणोद्यभावसम्पत्ति-
सन्दृष्टेति कोविदानामूहः । लक्ष्येष्वेवनेकतैषामन्योन्यसाङ्ग्यमपि लक्ष्यते ।

(L) उज्ज्वलनोलम्बनावनुभावप्रकरण एषां मध्ये प्राग् दर्शितानां विंशतिसंख्यकानां
सन्निवेशः । भरतमतमनुसृत्य तत्रैषामङ्गजास्त्रयः, अयत्नजाः सप्त, लीलाद्या मदं विहाय
विकृतान्ता विहृतान्ता वा दश स्वभावजा लक्षिताः । कौस्तुभे तु दर्शयकृतां कारिका-
मनुसृत्य आकृता एते । तत्राद्यकच्चादयमन्तर्भक्ता दश पुरुषाणामपि भवन्ति यथोक्तिश्चित्

हृन्नेवादिविकारैस्तु व्यक्तोऽसौ याति हावताम् । १२५ का

असौ भावः ।—

लोलेन किञ्चिदलसेन च किञ्चिदक्षणा

सा यद्विभेद हृदयं व्रजराजसूनोः ।

तस्यास्तदेव हृदयेन समं तदन्त-

स्तेनाध्वनैव नु विवेश नवोऽनुरागः (L) १००

हेला स एवाभिलक्ष्यविकारः परिकौर्त्तते । १२६ का

स एव हाव एव ।

एकमप्यतिरहोऽपि तमेकाऽपुत्रमुकाऽपि सखि ! नाहमपश्यम् ।

कोमलं कुवलयदपि हृत्प्रात् साहसेन कतमेन कटाक्षः ॥ (L) १०१

असौ भाव एव वयस आधिक्ये कमपुत्रकर्म प्राप्य हावो भवेत्, पूर्वापेक्षयाऽत्र नेत्रादेर्विकाराधिक्यं बोध्यम् । एवमुत्तरोत्तरहेलादावप्येवमेव ज्ञेयम् ।

सा राधिका किञ्चिच्चक्षेण किञ्चिदलसेन मन्यरेण चाक्षणा श्रीकृष्णस्य यद्दृश्यं विभेद, तेन विद्वद्दृश्यस्य द्विरूपमार्गेण तस्या राधाया हृदयेन सह नवानुरागस्तस्य श्रीकृष्णस्यान्तःकरणं विवेश । तथा च श्रीकृष्णो राधिकाया नेत्रमङ्गुरीं वीक्ष्य तस्या हृदयेन सह (३७) स्वविषयकानुरागो जात इत्यन्तःकरणे निश्चिकायेति भावः ।

ललिता राधिकामाह—हे सखि ! अद्य सुवलसुखान्मया अतं, कुत्राप्येकान्ते त्वया दृष्टः श्रीकृष्णो विचित्र इव बभूव—स अति भोजनं सखिभिः सह खेलनं गोचारणादि तत् सर्वं किमपि तस्मै न रोचते, अत एतादृशोऽसमञ्जनस्त्वया कथं कृतः । इत्युक्तवतीं ललितां प्रति श्रीराधिकाऽह—अत्यन्तरहस्यस्थले तमेकमपि अहमप्येका, एवं तद्वर्णने उत्सुकाऽपि तस्य क्लेशो भविष्यतीति बुद्ध्या नापश्यं किन्तु मङ्गलान्ममानयन्मत्कटाक्ष एवानर्थकारी तं कोमलतनुं हृत्प्रात्, मया किं कर्त्तव्यं त्वयैव विचार्यतामिति भावः ।

साकारादा । यावन्निमित्तका एते इति न काऽपि विप्रतिप्रतिः । 'चित्तस्थाविकृतिः सत्त्वं' विवृतेः कारणे सतीति दर्शितात् कारणात् सत्वजा अपि । मदादीनां विकृतो नानां क्लेशप्रेषाणामभ्यासानां न सर्वलोक्तेः, अतएवात्र परिसङ्ख्यानवैशिष्ट्यम् । 'लोलेने'त्यादि श्लोके नैषधीयप्रदस्य 'नाकलोकभिषजोः सुषमा ये'त्यादौ दर्शितस्य 'तद्द्वारसंक्रमित-वैदकविद' इत्यन्तस्यानुरूप्यं नातिनिगूढम् । कोमलमित्यादि—कटाक्षलोन्तविलासस्यापाततो निष्ठुरत्वेनाभिवर्णनं रमिकगम्येषु बहुलं परिलक्ष्यते ।

SGDF

(३७) 'तस्या हृदयेन स्वविषयके'त्यादि पाठः (क) पुलके, 'तस्य हृदयेन स्वविषयके'त्यादि पाठः (क)

(ङ) पुलकयोः ।

हेलैव शोभा लावण्यरूपवेशादिभिर्युता ^(M) ॥ १२७ का

वेशो नवः प्रतिनवञ्च^(M)वयो, नवीनं

लावण्यकं, मधुरिमाऽपि नवीन एव ।

कृष्णानुरागसरसीसततावगाहे

तस्या बभूवुरतिधौतनिराविलानि ॥ १०२

शोभैव मन्मथोन्माथात् कान्तिरुद्घोषितद्युतिः ॥ १२८ का

यथा—को वेद रे सखि ! लगिष्यति दृष्ट एव ।

को वेद जीवमपनेष्यति लग्न एव ।

प्रेङ्खोलिभिः परिमलेः सहसाऽन्वयाऽसौ

श्यामो रसः ^(M) परिचितो वद कोऽपराधः ॥ १०३

कान्तिरेवातिविस्तौर्णा दौमिरित्युच्यते बुधैः ॥ १२९ ।

यथा—धौताश्रुभिः प्रसव एव कटाक्षभूमि-

रुच्छ्वास एव कुचरत्नखनिः प्रतप्ता ।

बालं वयस्तदनुरागभरक्षमत्वं-

मध्याप्य केन गुणिनैवमकारि राधे ! ॥ १०४

नवीनो वेशः, प्रतिक्षणं नवं वयः (38) तस्या राधायाः श्रीकृष्णविषयकानुरागरूप-
सरस्यां सततावगाहे सति वेशवयोलावण्यानि अतिधौतान्युज्ज्वलान्येवं निराविलान्यल्प-
त्वादितोषरहितानि बभूवुरित्यर्थः ।

मन्मथस्यालक्ष्मणे काडुहीप्ता दुःप्रतिर्यस्याः सा शोभैव कान्तिरुच्यते । 'श्रीकृष्णस्वया-
ऽस्मिन्निषेधमनादित्य कथं दृष्टः ? यदि दृष्टस्तदा तत्फलमपि भुङ्क्ते'त्युक्तवतीं सखीं प्रत्याह—
को वेदेति । प्रेङ्खोलिभिः सर्वत्र प्रसरद्भिस्तस्य परिमलेः श्यामस्वरूपो रसो मया दृष्टः ।

पौर्यमास्याह—हे राधे ! तत् प्रौढवयसोऽपि दुःसहमनुरागभरक्षमत्वं केनापि गुणिना
तव नवीनं वयोऽध्याप्येवमकारि ? किं कृतमित्यपेक्षायामाह—येन कटाक्षरूपा भूमिः प्रसव
एव प्रसूतिकाल एवाश्रुभिर्घौताऽकारि तथाच कटाक्षस्यारम्भ एवाश्रुजलैः सर्वं ज्ञावितमिति
भावः । एवं कुचरूपरत्नखनिरुत्तम एव कामप्रतप्ताऽकारि ।

(M) क्रमपारम्पर्येण स्फुटतामेतेषां नायिकाऽलङ्काराणां मनस्तत्त्वसरणिमनुसृत्य
निर्द्देशो भरतीये, तदाश्रितेऽन्वितरेष्वालङ्कारिकनिबन्धेषु च । सुकुमारे ललितात्मके च
प्रयोगेऽभिनयजीवातुभूत एवैषां विलाससम्भूतकारकोटिमावहति, ललितोद्धारशिल्पकल्पे
भास्कर्ये केषाञ्चनैषां समुद्भेदोऽपि निरधारि । एषां निदानं शरीरविकारजम्—'देहात्मकं

‘सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता’ । (M) Sahityadarpana III. 132. १३० का

यथा—जलावगाहे च्युतमेखलायाः शैवालवत्त्रैव बभौ नितम्बः ।

अकैतवं रूपमहेतुहार्दं सर्वास्ववस्थासु सदैकरूपम् ॥ १०५

प्रगल्भता निर्भयत्वम्— १३१ का

यथा—‘श्लिष्टा श्लिष्यती’त्यादि (५म किरणे ७१ श्लोकः) ।

औदार्यं विनयः सदा ॥ १३२ का

सख्यो निजैरेव गुणैर्मवद्विधा मयेव तन्वन्त्यनुरागसौरभम् ।

न चान्यसाद्गुणमपेक्ष्य सौहृदं प्रकाशयन्तीह निसर्गसाधवः ॥ १०६

मुखे दुःखेऽपि महति धैर्यं स्यान्निर्विकारता ॥ १३३ का

यथा—आस्तां तदीयनवयौवनपूर्णवापी

काऽपीथमत्र न करोमि निमज्जनेच्छाम् (N) ।

इच्छामि तं कमपि कालमलज्जमुखै-

राक्रन्दितुं सुमुखि ! हा प्रिय ! हा प्रियेति ॥ १०७

अङ्गैर्वेशैरलङ्कारैर्लीला कान्तानुकारिता ॥ १३४ का

सा च द्विविधा—स्वगता सखीगता च । स्वगता च द्विधा, स्वकर्तृका प्रियकर्तृका चेति । क्रमेणोदाहरणे—

वर्हेण वदचिकुरा करक्लृप्तवेणुसमुच्च पीतवसनं वनमालिकाञ्च ।

कस्तूरिकाचिततनू रभसादियेष राधा स्वमङ्गमुपगूढितुमङ्गकेन ॥ १०८

अहेतुहार्दं वेशादिहेतुं विनैव हृदयङ्गमं, अतएवाकैतवमकृत्रिमम् ।

पीतवसनमामुच्य नितम्बे बद्धा, एवं वनमालिकां कण्ठे बद्धा रभमात् कौतुकात् स्वीयाङ्गमङ्गकेन स्वाङ्गेन सखीभ्यो गोपयितुमियेषैच्छत् ।

भवेत् सत्त्वं सत्त्वाङ्गावः समुत्थितः । भावात् समुत्थितो ह्यव’ इत्यादि भरतोक्तिः सहृदय-
संवित्तिश्च तत्र प्रमाणम् । संवित्तिकाले तादात्म्येन लयस्य घटितत्वादनुप्रेरणादशया-
मिवैषां विश्लेषणद्वारा पृथक्सत्तापत्तं न कच्चोक्तुर्वन्त्यात्मप्रत्ययोत्थचित्तवृत्तय इति तु
नासमञ्जसम् । (Cf. Carlyle’s remarks about Schiller as a critic—‘I now

see myself create and form ; I watch the play of inspiration ; and my
fancy, knowing she is not without witnesses of her movements, no
longer moves with equal freedom’). श्रीकृष्णाश्रितत्वे तु परमोक्तैः स्वाभाविकः ।

काञ्चित् सखीं कुवलयोदरसोदराङ्गीं
कृष्णाकृतिं समुपकल्प्य विभूषणाद्यैः ।
आलिङ्गितुं कृतमतिः स्वयमेव राधा
देधा विभक्तमुपलब्धवती प्रमोदम् ॥ १०८

स्वगतप्रियकर्तृका यथा—

सीमन्तचारु दयितस्य बबन्ध वेणीं
राधा शिखण्डबलयैः स च मौलिमस्याः ।
अन्योन्यवेशपरिवर्त्तनकौशलेन
द्वाभ्यामलभ्यत विशेषरतेः प्रमोदः ॥ ११०

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

विशेषो दयितालोके विलासः परिकल्प्यते ॥ १३५ का

यथा—

कैश्चिच्चाभरणपाणिभिः कतिपयैस्ताम्बूलपात्रीकरैः
कैश्चिच्चासनधारिभिः परिजनेर्द्यूतातपत्रैः परैः ।
संवीता मणियानतोऽवरुरुहुः श्रीशे निखातेक्षणा
योषिन्मौलिमणिवरा इव कुरुक्षेत्रं समेत्याङ्गनाः ॥ १११

इयं सखी श्रीकृष्ण इव सहजप्रियामा ; तां वेशादिना कृष्णाकृतिमुपकल्प्य देधाविभक्तं
प्रमोदं कृष्णालिङ्गनमुखं सख्यालिङ्गनमुखचोपलब्धवती ।

राधा श्रीकृष्णस्य सीमन्ते चारु यथा स्यात्तथा वेणीं बबन्ध । श्रीकृष्णोऽप्यस्या
राधाया मस्तकभूषणचूडां शिखण्डपिच्छादिभिर्बबन्ध । राधयाऽत्मानं श्रीकृष्णकर्तृकौडव्या-
दिना रतिविशेषजन्यप्रमोदोऽलभ्यत, एवं श्रीकृष्णेनाप्यात्मानं राधां मत्वा राधिकाकर्तृक-
वान्धादिना रतिविशेषजन्यप्रमोदोऽलभ्यत ।

योषितां मुकुटस्थमणिवरा इत्याङ्गना श्रीकृष्णस्य महिष्यः सूर्योपरागे कुरुक्षेत्रमागत्य
कृष्णे निक्षिप्तानोत्क्षेपानि यामिरर्थाद्भूरादेव तं दृष्ट्वा मणिमययानतो रथात् । कथङ्गताः ?
परिचारिकारूपपरिजनेर्थाप्ताः । पात्री चूडपात्रं, शिरसि धृतच्छत्रैः परैः ।

‘प्रतिनव’मिति तु दुर्बलः प्रयोगः । ‘श्यामो रस’ इत्यत्र तु रसघने श्रीकृष्णो ‘रस एव रस’ इत्यभेद-
प्रतीतिः । रमणीयतालक्षितलक्षणे माधुर्यं चेष्टाया अनुल्लगलनिर्द्देश एव । रसव्यापृति-
करः, स तु अर्वाचीनग्रन्थलक्षणे लक्ष्येषु च न स्फुरति । ‘केचिदिदं रतिप्रकाशार्थमिदम्’

यथा वा—

सख्यैकया मूर्द्धि धृतांशुकाञ्चला संवीज्यमाना दलमालयाऽन्यथा ।

अवेक्षमाणा दयितं विदूरतश्चिनोति मन्दं कुसुमानि राधिका ॥ ११२

केचित्तु—यानं गतिः, स्थानं स्थितिः, आसनमुपवेशः (M) । तन्मते यथा—

स्थितिर्मदभरालसा न गरिमाणमालम्बते

गतिः प्रकृतिमन्यरा त्वरत ईषदेव क्रमात् ।

सलीलमवलोकितं नमति वङ्कते शङ्कते

स्वभाव इव लङ्घितः प्रियसमीपतो राधया ॥ ११३

‘स्तोकाऽप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिपोषकतः’ Sahityadarpana III. 138.

१३६ का

यथा—द्वित्राणि पाण्योर्मणिकङ्कणानि कृत्वा परित्यक्तसमस्तभूषा ।

एकं दधे वक्षसि नीलरत्नं तेनैव राधा नितरां विरेजे ॥ १४४

गर्वेण वस्तुनौष्टेऽपि विव्वोकः स्यादनादरः ॥ १३७ का

यथा—सौरभ्यहानिवंपुषोऽनुलेपनैः सौन्दर्यञ्चासौ मणिभूषणैरिति ।

अनादरा तेष्वपि तानि सख्याः प्रेमोपरोधेन बभार राधा ॥ ११५

यथा वा—कृष्णेन हर्षादुपढौकितानि निर्माय पुष्पाभरणानि यानि ।

उच्चैरभौष्टान्यपि तानि राधा नेच्छद्भीरुप्रणयस्मयेन ॥ ११६

अमर्ष-हास-वित्तास-शुष्करोदन-भर्त्सनैः ।

निषेधैश्च रतारम्भे किलकिञ्चित्तमिष्यते ॥ १३८ का

राधिकायाः स्वभावतोऽवस्थितिर्यौवनादिमदभरेणालस्ययुक्ता भवति, ओकृष्णदर्शने सति गुरुतां नालम्बते, किन्तु सम्भ्रमयुक्ता भवति । एवमवलोकनमपि स्वभावतः सलीलं तस्य दर्शने कदाचिन्नमति, कदाचित् वङ्कते, कदाचिच्छङ्कते ।

वपुषो यः सहजगन्धस्तदपेक्षयाऽनुलेपनस्य गन्धो नूनः, एवं वपुषः सौन्दर्यापेक्षया भूषणस्य सौन्दर्यं नूनम् । देहे तत्तदस्तुनो दाने स्वाभाविकसुगन्धसौन्दर्ययोर्द्वाव एव स्यात्, अतस्तेषु तस्या अनादरः, तथापि सख्याः प्रेमोपरोधेन तानि बभार । अलङ्कारा-दीनामधारणे वयं दरिद्रा इति जना वक्ष्यन्ति, अतो लोकाशुरोधेनैव सुखोवाप्तायुहो ज्ञेयः ।

अराला भ्रूवक्षो स्मितसुमधुरा भर्त्सनगिरी
मृषा कम्पः शुष्कं रुदितमभिलाषेऽपि महति ।

निषेधो नेत्यस्याः करकमलरोधेन सकलं

हरैरासीदेतत् कुसुमधनुषोऽनुग्रह इव (N) ॥ ११७

तद्भावमुग्नमनसो वल्लभस्य कथाऽदिषु ।

मोहायितं समाख्यातं कर्णकण्डूयनादिकम् ॥ १३६ का

यथा— भङ्गुर्वाणविलोककङ्कणभृतो वामस्य दोषः शनै-

रुत्कम्पेन कनिष्ठया विदधती कर्णस्य कण्डूयनम् ।

पुष्पेषोः पृतनेव सङ्गरजयश्रीसूचनं व्यातनो-

दृष्टानादमियं कुरङ्गनयना दर्पेण कृष्णान्तिके ॥ ११८

जृम्भादि (N) यथा—

अन्योन्यग्रथिताङ्गुलीकिसलयामुन्नीय बाहुद्वयं

जृम्भाऽरम्भपुरःसरं विदधती गात्रस्य संमोटनम् ।

मीलन्नेतसुरोजयोर्नखपदव्यादानदीनानना

ना ना नेति पुनर्नखक्षतधिया सा कृष्णपाणी दधे ॥ ११९

रमणार्थं श्रीकृष्णेन स्वाभिलाषे प्रकटीकृतं सत्यमर्षहासादीनामेकस्मिन् समये मिलनमेव किर्त्तयितव्यमिति । भ्रूवक्षो अराला कुटिलेवनेनामर्षः, खहस्ताभ्यां श्रीकृष्णस्य करकमलरोधेन न नेति निषेधः । एतत् सर्वं श्रीकृष्णोपरि कन्दर्पस्यानुग्रहे कारणमिवाभूदित्यर्थः ।

श्रीकृष्णस्य कथादर्शनादिषु जातेषु प्रादुर्भूतो यो भावस्तेन मुग्धं कन्दर्पस्यावेष्टेन व्याकुलं मनो यस्यास्तस्या राधायाः श्रीकृष्णेन सह सङ्गार्थं स्वाभियोगरूपं कर्णकण्डूयनादिकं मोहायितं समाख्यातम् । प्रातःकाले बाहुद्वयमुन्नीय जृम्भाऽरम्भपुरःसरं गात्रस्य संमोटनं विदधती राधिका उरोजयो रात्रिसम्बन्धिनखक्षतस्य गात्रमोटनसमये व्यादानेन मुखप्रसारणेन यत् किञ्चिद्ःखयञ्जकं दीनमाननं यस्यास्तथाभूता सती ।

(N) न करोमीत्यादि—एतच्च वैष्णवमतानुसारेण कामगन्धमुक्तस्यात्मसङ्गर्षसर्वस्वस्य प्रेम्नो महिमख्यापनाय । विष्णोः द्वितीयोदाहरणमेवोपयोगिनं प्रथमम् यतः श्लोकोक्तयुक्ताऽनुलेपनादीनामिष्टत्वं याहतमेव । कुसुमधनुषोऽनुग्रह इति—‘आयुधवृत्तिवत् फललक्षणा । जृम्भाऽदीनां भावहावादितो भेद उद्भासराभिधानुभावाप्रकरणं निरदिष्टं नीलमणिकृता यथा—‘उद्भासते स्वधाम्नीति प्रोक्ता उद्भासरा इति । नीलमणिकृता यथा—‘उद्भासते स्वधाम्नीति प्रोक्ता उद्भासरा इति । नीलमणिकृता यथा—‘उद्भासते स्वधाम्नीति प्रोक्ता उद्भासरा इति ।

यथा वा—संगोपाय्य पटाञ्चलेन तनुना निःसारिदन्तावली-

ज्योत्स्नाभिः स्त्रपितेन दक्षिणकराकण्ठेन वक्त्राभ्युज्जम् ।

लीलोत्तासितकन्धरं मृदुकलैर्वामाङ्गुलीच्छोटिका-

निःस्वानैश्चलकङ्कणस्वनसखैः श्रीराधिकाऽजृम्भत ॥ १२०

यथा वा—अलसवलितमूर्द्धीकृत्य मूर्द्धोपकण्ठे

वलयितमिदमन्योन्येन संसक्तपाणि ।

त्रिकविबलन-⁽³⁹⁾भङ्गीसङ्गि मोट्टायितायाः

परिधिरिव मुखेन्दोर्भाति दोहन्ममस्याः ॥ १२१

स्तनग्रहास्यपानादौ क्रियमाणे प्रियेण चेत् ।

बहिः क्रोऽधोन्तरप्रोतौ तदा कुट्टमितं विदुः ॥ १४० का

यथा—स्तनकनकघटीं पटीमुदस्य स्पृशति हरो बहुभङ्गिभङ्गरभूः ।

इयमसरसवाणि पाणिरोधात् कृतकरुषा परुषा कषायिताऽसीत् ॥ १२२

गात्रमोटनसमये स्तनयोः शोभां दृष्ट्वा तत्स्पर्शं व्याकुलचित्तस्य कृष्णस्य पाणिद्वयं पुनर्नखचतं भविष्यतीति बुद्ध्या व्याकुला सा ना ना नेत्युक्ता । संगोपाय्येति—ज्जावतीनां जम्भाऽरम्भसमये स्वभाव एवायमिति ज्ञेयम् । लोलया किञ्चिदुच्चैकृता कन्धरा तत्र तदथा स्यात्तथाऽजृम्भत । जम्भाकाले शब्दत्रयमाह—मृदुकलैर्धृत्किञ्चित् कण्ठशब्दे-स्तथा वामहस्तस्याङ्गुलिद्वयकृतच्छोटिकाशब्देऽपि । कोदृशैः ? चलकङ्कणेति—छोटिका-शब्दसमये वामहस्तस्य कङ्कणशब्दोऽपि जात इति ज्ञेयम् । मोट्टायिताया गात्रमोटन-शुक्ताया अस्या राधाया हस्तद्वयं मूर्द्धोपकण्ठे मस्तकोपरि आलस्ययुक्तं यथा स्यात्तथोच्चैकृत्य मुखचन्द्रस्य परिधिरिव चन्द्रनिकटवर्त्तिमखलमिव भाति । कण्ठस्य पूर्वभागस्थिकपदार्थस्तस्य या भ्रमणभङ्गी, तत्सङ्गि यथा स्यात्तथा । आलस्यव्यागस-ये त्रिकयुक्तस्य मस्तकस्य भ्रमणं भवतीति ज्ञेयम् ।

पटीं कञ्चलीम् । कुटिलभ्रूरिधं राधिका असरसा कदचरा वाणी यत्र तथाभूतं यथा स्यात्तथा कषायिता दुःखिताऽसीत् । कथम्भूता ? कृष्णकर्तृकपाणिरोधात् कृतक-रुषा कृत्रिमरोषेण परुषा कटोरा ।

संसर्गं गात्रमोटनम् । जम्भा त्राणस्य फुल्लत्वं निःश्वादाश्च ते मताः ॥ यदप्येते विशेषाः स्युर्मोट्टायितविलासयोः । शोभाविशेषप्रोषित्वात्तथाऽपि पृथगौरिताः ॥ इति ।

‘त्वरया हर्षरागादेर्द्वयितागमनादिषु ।’ Sahityadarpana III. 143

भूषाणां स्वपदादन्यपदे न्यासस्तु विभ्रमः ॥ १४१ का

यथा—अधात् काञ्चीं कण्ठे, जघनभुवि हारं, चरणयोः

कशाङ्गी केयूरे, भुजलतिकयोर्नूपुरयुगम् ।

किमङ्गैरन्योन्यं मधुमथनसङ्गोत्सवविधौ

प्रसादो व्यातेने प्रणयपिशुनः स्वस्वविभवैः ^(०) ॥ १२३

‘सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् ॥’ S. Darpana III. 144 १४२का

यथा—प्रसूनतल्योदरसङ्गदृनं नूनं वपुर्मे सखि ! नेति निद्राम् ।

इति स्मरायासविशीर्णचित्ता सखीधियाऽसौ हरिभालिलिङ्ग ॥ १२४

‘मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः’ ॥ S. Darpana III. 145. १४३ का

यथा—दूतीभिरात्मगुणगौरवसम्प्रयोगैः शक्नो न सङ्गमयितुञ्च कलावतीभिः ।

अभ्यर्थितोऽपि स मया परसङ्गं गन्तुं नापेति मे सखि ! गृहात् क्षणमप्यधारिः ^(४०) ॥

१२५

वक्तुं योग्येऽपि समये न वक्ति क्रौडया तु यत् ।

तदेव विकृतं वाच्यम्— १४४ का

किमङ्गैरिति—श्रीकृष्णेन सह सङ्गोत्सवकर्मणि श्रीराधायाः कण्ठाद्यङ्गैः परस्परं हारादिरूपस्वविभवैः करणैः किं प्रणयसूचकः प्रसादो व्यातेने ।

पुव्यश्रयासङ्गेनापि वपुर्नमित्यनेन पुव्यादयङ्गस्य सौकुमार्यमायातमिति ज्ञेयम् । रातिसम्बन्धिकन्दर्पक्रौडानन्यायासेन विशीर्णचित्ताऽसावालस्यदूरीकरणार्थं सखीबुद्ध्या ।

श्रीराधिका ललितामाह—‘आलि ! वैदग्ध्यदिमतोभिर्गोपीभिः कर्त्तव्यमिदं तौभिर्दूरीभित्ताभूताभिः सम्प्रयोगैरन्यद्वारा सम्यक् कथनेरपि करणैः कृष्णः सङ्गमयितुं न शक्नोति, किं पुनः कृष्णेन सह तासां विलासवार्त्ताऽपि—अप्यर्थं चकारः ।

(०) प्रसादो व्यातेने इति—अत्रान्योन्यकृतस्पर्शकृत इव प्रतीयमानो व्यत्यासस्तज्जनिताऽङ्गानां परस्परप्रेमसूचिका चमत्कृतिः । यथैतदनु रूपे रासलीलावर्णनप्रसङ्गायिता नन्ददृष्टावनचम्पूपद्ये—‘उत्तरीयमपि चान्तरीयतामन्तरीयमपि चोत्तरीयताम् । यज्जगाम किमभूत् परस्परं पूजनन्तदिव नूनमङ्गयोः ॥’ त्वरकृतवृत्तिल्लु लक्षणसर्वस्वभूतम् । लक्ष्ये तत्तु गुणीभूतम् । उत्सवकाले सर्ववैराग्यनामुत्कृष्टवस्तून्वोत्कृष्टव्यन्ते, अतो रास-

यथा—संप्रार्थ्यमानाऽपि मयाऽनुवेलं न वक्तुमिष्टामपि वक्ति वाणीम् ।

रूपा क्रिया वेति न वेद्मि सख्यो ! जानन्तु राधाहृदयं भवत्यः ॥ १२६

—चेष्टा स्मरविकारजा ।

तपनं प्रियबिच्छेदे—

१४५ का

यथा—शीतप्रयोगैर्बहिरीक्ष्यमानैरन्तर्गतो वर्द्धत एव दाहः ।

बहिर्विलेपैर्बहिरप्रकाशी प्रोज्ज्वलतेऽन्तः पुटपाकजोऽग्निः ॥ १२७

—प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

अप्रतीतवदापृच्छा प्रियाग्रे मौग्ध्यमेव तत् ॥ १४६ का

प्रियाग्र इत्युपलक्षणम् सख्या अग्रे च । यथा—

‘हु’ (४१) मातरन्तर्बहिरिति का तव’ ‘प्रिये ! त्वमेव प्रतिबिम्बिता मयि ।’

‘अन्यैव’ ‘तत् किन्तव तुल्यमीहते’ ‘धूर्त्तैय’मित्याप भियं चलेक्षणा ॥ ११८

यथा वा—कयाऽत्ममूर्त्तिर्लिखिता नखेन वामस्तनाङ्गे तव पङ्कजाक्ष ! ॥

न माति न स्नायति दिव्यरूपां यामुदहन् हन्त न लज्जसे त्वम् ॥ १२८

बहिरीक्ष्यमानैः क्रियमाणैश्चन्दनलेपनादिशीतप्रयोगैरन्तर्गतः श्रीकृष्णविरहजन्य-
कन्दर्पदाहो वर्द्धत एव । तत्र दृष्टान्तः संपुटस्थपित्तलादिवस्तूणां द्रवीभावरूपपाकजनको
वह्निरन्तरेवातिशयेन प्रकाशते । बहिर्विलेपैः—तत्रापि संपुटस्थ दृष्टीकरणार्थं,
सृष्टिकाभिः पुनः पुनः क्रियमाणैरपि बहिर्विलेपैरिति ।

श्रीकृष्णेन सह कौतुकाद्यं श्रीराधिका तमाह—हुं मातरिति । ब्रजवासिनीनां विस्मय-
दर्शने स्वभावोत्तिरियम् । हे कृष्ण ! तवान्तःकरणाद्बहिः का एति । श्रीकृष्ण आह—
प्रिये इत्यादि । श्रीराधिकाऽह—नेयं मत्प्रतिबिम्बरूपा किन्त्वन्येव । पुनः श्रीकृष्ण
आह—यदि तव प्रतिबिम्बरूपा न भवति, तत् किं तव तुल्यं चेष्टते, त्वं यथा हस्तादिचालनं
करौषि तथेयमपीति । पुनः श्रीराधिकाऽह—इयं धूर्त्ता स्वस्याः प्रतिबिम्बस्थापनायैव मत्तुल्यं
चेष्टते इति कृत्रिमभियमाप ।

रसोत्सवेऽङ्गतो योग्यभरणोत्सर्गः सङ्गत एव, अलङ्कार्याणामङ्गानामलङ्कारान्तरस्वीकारश्च
दुर्वार इत्यस्यानन्यासप्रयासः सुगमः । विकृतमिति—विहृतमिति मुद्रिते भरतीये संज्ञा ।
श्रीमद्रूपगोखामिचरणैस्तु एतत्प्रतियोगिकानामालापोदानां वचनारम्भकानामनुभावानां
स्फुटमुद्देशो व्यधाधि । नात्र तेषां तथा विस्तारः ।

सखीं प्रति यथा—

वनं निधुवनं नाम क्व नाम सखि ! वर्त्तते ।

यदर्थं तव कृणोऽयमुन्नना दुर्मनायते ॥ १३०

अर्द्धार्द्धभूषारचना गात्रे विष्वग्विलोकनम् ।

रहस्योपत्कथारम्भो विक्षेपः स्यात् प्रियागमे ॥ १४७ का

आदर्शोऽनुचरोकराञ्चलगते संवीक्षमाणा सुखं

द्वित्राभिः क्रियमाणमण्डनविधौ राधा सखीभिर्मिथः ।

उत्थायार्द्धविभूषितैव परितो व्यापारयन्ती दृशं

दृष्ट्वा देवत आगतं प्रियमयो सम्पूर्णभूषाऽभवत् ॥ १३१

कुतूहलं रम्यवस्तुसमालोके विलोलता ॥ १४८ का

यथा—घटाम्बुसितां निजहस्तरोपितां श्रुत्वा लतां पुष्पवतीं सखीमुखात् ।

उद्यानसीम्नि त्वरयाऽभिगामिनो ददर्श राधां पथि नन्दनन्दनः ॥ १३२

हसितं स्याद्दृष्ट्वा हासो नवयोवनगर्वजः ॥ १४९ का

यथा—आष्टहेतु शिरसः शपथैः सखीभिराकस्मिकं स्मितमरोचत राधिकायाः ।

अन्तःप्रफुल्लदनुरागलताप्रकाण्डादेकं प्रसूनमिव किं बहिरुन्मिली ॥ १३३

कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं स्याद्भयोदयः ॥ १५० का

यथा—मुखमनु निपतन्तं वारयन्ती द्विरपं

भयचकितचलाक्षी न्यङ्मुखीयं करेण ।

निधुवनशब्दः स्त्रीपुरुषयोः कामक्रोडावाचो । स्वयमवगत्याऽपि कौतुकार्थं श्रीराधि-
काऽह—हे सखि ! अस्माभिस्तु वृन्दावनादिकं ज्ञायते, किन्तु निधुवनसंज्ञकं वनं वर्त्तते
क्व यदर्थं 'निधुवनमहं कदा प्राप्स्यामी'त्युत्कण्ठया निधुवनप्राप्तार्थम् ।

आदर्श इति । भूषाफलेन औक्त्यकृतुं कदम्बनेनैव भूषायाः पूर्णत्वं जातमिति भावः ।

ओराधाया यौवनजन्यगर्वोत्थमाकस्मिकं हास्यं दृष्ट्वा सख्यः प्रपञ्चुरित्याह—आष्टहेति ।

सखोभिः कर्त्रोभिः शिरसः शपथैराष्टो हेतुर्यस्य तत् स्मितमरोचत । अत्रोत्प्रेक्षामाह—

अन्तरिति । अन्तः प्रफुल्लन्ती याऽनुरागलता तस्या देहादेकं प्रसूनमिव ।

मुखमनु सुखे पतन्तं भ्रमरमियमधोमुखी सती करेण वारयन्ती पञ्चान्मुखं विहाय

करे पतन्तमात्रं तेन भ्रमरेणाभिभूतं तमपि करमपि सङ्कचितभ्रूः सा धृनोति कम्पयति ।

तत्रोत्प्रेक्षामाह—स च करः कङ्कणीनां भङ्गतेः करणे रूपमभिनिन्द्य रोषाभिनये

तमपि तदभिभूतं कृणितभूर्भुनोते

स च कृषमभिनिन्ये भङ्गनैः कङ्कणोनाम् ॥ १३४

यथा वा—सललितमुपनीतां पृष्ठतो वाममंसं

चलदसितभुजङ्गीभङ्गिमांलोक्य वेणीम् ।

‘हु’मिति कृतकशङ्कापङ्किलतासमेषा

दयितमुपजुगृहे द्रोहिणं कालियस्य ॥ १३५

विहारे सह कान्तेन क्रोडितं केलिरिष्यते ॥ १५१ का

यथा—अपि सह विहरन्त्या कृष्णमुलङ्घ्या रम्ये

सुरभिणि कुसुमेऽहंपूर्विकाकीतुकेन ।

अनियतगतिभङ्गा पार्श्वसंचटनेन

स्तनहतिपरिभूतो राधयाऽसौ व्यधायि ॥ १३६

प्रत्येकं सप्तविंशत्या योगेऽष्टाविंशतिस्त्वमौ ।

रसवाणधि-(७५६) संख्यात स्ते पुनः सेङ्गिता यदि ।

पक्षेन्द्रिष्विन्दु-(१५१२)-संख्याः स्युरन्योन्यगुणिता ननु ॥ १५२ का

तेऽन्योन्यगुणिता अलङ्कारा वक्ष्यमाणेरिङ्गितेः सहिता यदि भवन्ति ।

ग्रन्थगौरवभयान्नोदाक्रियन्ते । न च वक्तव्यं ‘निर्विकारात्मके चित्ते भावः

प्रथमविक्रिये’ति (१२४ का) भावस्य तथाविधत्वात् कथं हावादिसाङ्ग्यम् ?

यतः कन्यानामेव तथाक्रमः (P)—परोढामध्याऽदोनां श्रीकृष्णं प्रति प्राङ्

निर्विकारात्मके चित्ते यदैव भाव उत्पन्नस्तदैव हावादिसाङ्ग्यमपि ।

चकारित्यर्थः । सललितं यथास्यात्तयोपनीतां प्राप्तामालोक्येषा कृतिमाशङ्क्यापन्नत्वां

यथा स्यात्तथा संप्रजन्यनयनिवर्तकं श्रीकृष्णमालिलिङ्ग ।

येऽष्टाविंशत्यलङ्कारा उक्तास्तथा प्रत्येकं सप्तविंशत्याऽलङ्कारैः सह योगेऽमी त्वन्योन्यगुणिता

अलङ्कारा रसवाणधिसंख्याः स्युः । यथा भावे भावरहितानां हावादीनां सप्तविंशतेर्योगः,

तथा च हावे हावरहितानामिति (P), स्वस्ति स्तस्य योगाभावात् ‘सप्तविंशत्ये’त्युक्तम् ।

तेऽलङ्काराः केवलाः, एवमिङ्गितनहिता यदि भवन्ति, तदा पक्षेन्द्रिष्विन्दुसंख्या भवन्ति ।

ननु वयस्यो भावस्योदाहरणं दत्तं, तदपेक्षयाऽधिकवयस्य हावस्योदाहरणमेव,

(P) अत्र सङ्ख्याऽनयनवैशिष्ट्ये कारणमुपरिदर्शितायां टीकायां प्रागुक्तं तृतीय-
किरणस्य ध्वनिसंख्यानप्रस्तावे मौक्तिकावल्याच्च स्फुटं दर्शितम् । कमलदलानां अतिभेद-

तथाहि—व्यरचि न यदपेक्षा पत्रिकादूतिकादे-

रतनि न च (42) विचारो यत्त्वया सार्द्धमन्यैः ।

हृदय ! यदनुरक्तं माधवे युक्तमेतत्

किमिति (42) युगपदाज्जीत् सर्वशौख्यं मनोभूः ॥ १३७

अत्र भावहावहेलाऽदीनां साङ्ख्यमनया दिशोक्तप्रकारं ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते ।

अथ कानि तानीङ्गितानि यैरेषां द्वैविध्यमङ्गीकृतम्—इति त्रिविधा-
णीङ्गितानि दर्शयन्नाह—

मुग्धामध्याप्रगल्भानां त्रिविधानीङ्गितान्यपि ॥ १५३ का

मुग्धाऽदीनां त्रैविध्ये इङ्गितानामपि त्रैविध्यं, न तु प्रत्येकम् । तत्र
मुग्धाकन्ययोरैकरूपाणि । तथाहि—

दृष्टा तनोति मन्दाच्चं सम्मुखं नैव वीक्षते ।

प्रच्छन्नं तत्प्रतिकृतिं चित्तादौ स्पृहयेक्षते ॥

बहुधा पृच्छमानाऽपि रमणेन न जल्पति ।

तत्कथायां श्रुतौ दत्ते नैव त्वन्यत्र यच्छति ॥ १५४ का

तदपेक्षयाऽधिकवयस्वे हेलायाः, एवं क्रमेण भिन्नभिन्नकाले प्रादुर्भूतानां भावानां कथं
साङ्ख्यं सम्भवेदित्याह—न चेति । तत्र समाधानमाह—यत इति ।

तथाहीति । माधवे यत्त्वयाऽनुरक्तम्—एतत् सर्वं युक्तमेव, किन्तु युगपदेकस्मिन्
काले मनोभूः कन्तौ भावहावादिसर्वशौख्यमाज्जीत् यत्तं चकारेत्याख्यर्थम् ।

मुग्धादीनामिति—मुग्धाया इङ्गितानि भिन्नानि, तथा मध्याया इङ्गितानि भिन्नानि,
एवं क्रमेणेङ्गितानि त्रिविधानि । न तु प्रत्येकमिति—एकस्या मुग्धायाः सर्वाणीङ्गितानि,
तथैकस्या मध्यायाः सर्वाणीङ्गितानीत्येवंक्रमेण न तु त्रिविधानीत्यर्थः ।

श्रीकृष्णेन दृष्टा मुग्धा मन्दाच्चं लज्जां तनोति ।

तुलनामधिराहतुल्यत्वव्यवहारेषु एकत्रावस्थितान्तरकसाङ्ख्यसम्भावना न दूरापास्ता—नापि
कन्यानामत्र संख्यातप्रसङ्गे वर्जनमिष्टमिति प्रसङ्गम् । वयोभेदकतत्प्रकृतिविकृतेरसार्धविक-
त्वात्, श्रीकृष्णजीलासु मध्याप्रगल्भानामिव मुग्धानामप्यधिकारदर्शनात् ।

(42) अत्र द्वितीय चरणे 'न तु विचारो वदित्व्यवयवः पादो मुद्रितपुस्तके । चतुर्थे चरणे 'किमिति'
युगपदि त्यादि पाठः (ग) पुस्तके ।

दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

अन्यैः संप्रतिपादितां प्रियकथामन्यत्र दत्तेक्षणा

स्निग्धाऽकर्णयति प्ररुद्धपुलकान्यङ्गानि गोषायति ।

पश्यन्ती पटचित्रितं प्रियवपुर्दृष्टा जनैर्लज्जते

निर्वीजः कुत आविरिति सुदृशः कृष्णानुरागाङ्कुरः ॥ १२८

अत्र भाव एव हावहेलाभ्यां शबलोभूयेङ्गितेन सह संसृष्ट इत्ययं
सेङ्गितोऽलङ्कारसङ्करः । एवमन्येऽप्यनुसर्त्तव्याः ।

अथ मध्येङ्गितानि—

अकाण्डे नौविधस्मिन्नमोक्षसंयमनक्रियाः ।

अलकोल्लासनमिषाङ्गुजामूलप्रदर्शनम् ॥

सखीभिः सह संवादो निर्हेतुर्मधुराक्षरः ।

परस्परं परीहासो मन्दमन्दः प्रियान्तिके (९) ॥ १५५ का

यथा—उल्लास्य नौवी पुनरावबन्धे निर्मोच्य वेणी पुनराङ्गुगुम्फे ।

शनैरकाण्डे ललितं जजृम्भे कयाऽपि कृष्णं पुरतो निरीक्ष्य ॥ १३९

अत्रापि हावोऽलङ्कारः शोभया शबलोभूयेङ्गितेन संसृष्टः । प्रगल्भेङ्गितानि

यथा —

चुम्बति लौलाकमलं परिरभते प्रियसखीमपि च ।

मुकुरे निजमुखकमलं निरीक्ष्य तिलकं करोति कृष्णाग्रे ॥ १५७ का

अन्यैः कथ्यमानां (४३) औकृष्णकथामन्यत्र दत्तेक्षणा साऽकर्णयति प्रहसति । अस्यां

औकृष्णानुरागाङ्कुरो बीजं विनैव कुतः सकाशादाविरिति आविर्बभूव ।

अकाण्डेऽनवसरे मोचनबन्धनादेः कारणं विनैवेत्यर्थः कयाऽपि अङ्गुलमार्था उल्लास्य
मध्यदेशात् किञ्चिदुत्थाप्य नौवी पुनरावबन्धे ।

(९) यथा केषामप्यनुभावमध्येऽन्यत्र परिगणनमित्युक्तमेव प्राक् । एतान्यन्यानि च
साधारणानौङ्गितानि सकलनायिकानामनुरागलक्षणे 'चिराय सविधे स्थान'मित्यादिना
दर्पणकृता सूचितानि । परं तत्र भेदमूलक्षेत्यं कारिकान्ते दर्शितम् 'एतेष्वधिकलक्ष्यानि
लक्ष्यानि नवस्थिताः । मध्यत्रोङ्गानि मध्याया' इत्यादिना । आङ्गुलज-मालतीमाधवादिदृश्य-

यथा—वाहुं दक्षिणमालिकण्डवलये (44) विन्यस्य लीलाऽलसं

वामेनैव करेण केलिकमलं घ्राणच्छलाच्चुम्बति ।

अस्यन्ती निपतन्तमास्यकमले भृङ्गं शिरःकम्पनैः

कृष्णाद्ये कुसुमेषुविभ्रमभरैः आन्तेव काचिद्वभौ ॥ १४०

अत्र विलास एवालङ्कारो मदेनालङ्कारेण शबलीभूयेद्भित्तेन संसृष्टः ।

सङ्गीतादिकौशलमप्यासां विलास एव पर्थ्यवस्यति(Q), तेन पृथङ् न दर्शितम् ।

आदिशब्दात् कलाकौशलमपि यथा—

अन्तर्मोदमदेन काकलिकया वर्णैरनाविष्कृतैः

सद्गामस्वरमूर्च्छनाश्रुतिपरिष्कारेण कण्ठस्पृशा ।

गायन्ती ललितं तथैव ललितादत्तश्रुतिः श्यामया

प्रत्येकं निहितैः करे कुरवकै राधा स्त्रजं मृज्यते ॥ १४१

अङ्गावत्कर्तृकात् मृजो यक्चिणौ, कर्त्तरि यक्(Q) ।

मुखकमले पतन्तं भ्रमरं शिरःकम्पनैः करणैरस्यन्ती क्षिपन्ती काचिद्वभौ । कन्दर्पस्य विलासभरैः आन्तेव । यथा कथञ्चत् आन्तो जनेऽन्यस्य स्तन्यमवलम्बते कदाचिद्, सहेन भरेण शिरःकम्पनं करोति च तद्विदित्यर्थः ।

अन्तरानन्दामोदेन सद्गामादीनां परिष्कारेण कण्ठस्पृशा काकलिकया मधुरास्फुटध्वनिना एवमनाविष्कृतैर्वर्णैः स्पष्टमनुचारितैः करणैर्ललितं यथा स्यात्तथा गाधन्ती राधा श्यामया निहितैः कुरवकैर्मिष्टपुष्पैः स्रजं मृज्यते, कर्त्तरि यक् । 'काकलिकये'ति 'अनाविष्कृतै'रिति पदाभ्यामेतज्ज्ञानं निकटवर्त्तिसखोनामेव कर्णग्राह्यं नान्येषामिति ज्ञेयम् । कथम्भूता? गानेन साहाय्यार्थं ललितया दत्ता श्रुतिर्यस्यै सा । अष्टादश श्रुतयस्तु कफवातपित्तवर्ता प्राकृतानां कण्ठेषु न स्फुरन्ति, किन्तु तद्रहितानां गोपीनामिति बोध्यम् ।

काव्येषु भूयसामेषां विलासः । वाचिकार्वाङ्गकचान्तर्यरेवमादिभिरभियोगैः नायिकाः स्वाकृत-सुदारमन्ति, नौलमणौ विस्तरतस्त्रिंशं भानमपि । कलाकौशलमध्ये आलेख्यनिर्माणं सङ्गीत-ललितञ्च काव्येष्वलङ्कारग्रन्थेषु च समं प्रथितमेव । 'कुरवक' इति पाठः, 'कुरवका रवकारणतां ययुरिति माघपदप्रामाण्यमत्र । पाणिनि-कलापपरिशिष्टादिमते न यक्, अपि तु श्यनेवात्र विकरणस्यानीयः—तथा च वार्त्तिके 'युजिस्त्रजोः श्यन्' । 'स्त्रजः अङ्गोपपन्ने कर्त्तर्ये'ति वाच्यम् ।

(44) 'कण्ठकुहरे विन्यस्य'ति पाठः (ग) (घ) पुस्तकयोः । 'दक्षिणमाकानिभ्रवकयोः इत्यनवधानादुष्टः' पाठः (क) पुस्तके । अन्यत्रोदाहृत एवास्मिन् श्लोके (अस्यैव किरणस्यानिर्गम्ये) 'दक्षिणमालिकण्डवलये' इत्येव पाठः ।

अथासां सखीभेदाः । तत्र सखीलक्षणम्—

निरुपाधिप्रौतिपरा सदृशो सुखदुःखयोः ।

वयस्यभावादन्योन्यं हृदयज्ञा सखी भवेत् ॥ १५७ का

यथा—‘पतत्यस्ते सास्त्र’मित्यादि (इय किरणे ३२ श्लोके) ।

क्यायेव याऽनुसरति सैव प्रियसखी स्मृता । १५७ (क) का

यथा—कचिदग्रे कचित् पश्चात् कचित् पार्श्वपदान्तयोः ।

सूर्यानुरोधात् क्यायेव सा राधामनुवर्त्तते ॥ १४२

सुरसे नर्मणि रता सैव नर्मसखी भवेत् ॥ १५८ का

यथा—वृथाऽक्षया यावकमङ्घ्रिपङ्कजे ख एव रागोऽस्य दृशां रसायनः (R) ।

किन्त्वेक एवास्ति गुणोऽस्य राधिके ! यः केगवस्यापि च केशरञ्जनः ॥ १४३

(45) न सङ्कोचं यथा याति कान्तेन शयितोत्थिता ।

आत्मनो मूर्त्तिरन्येव प्रियनर्मसखी तु सा ॥ १५६

यथा—अन्योन्यशयिताङ्गुली किसलयो विन्यस्य सख्यंसयो-

बाह्व गात्रविमोटनं विदधती कृत्वा स्तनाग्रे स्तनौ ।

यत् कृष्णस्य जये समर्जितवतो पौष्पाटुधे सङ्गरे

तत् सौभाग्यधनं न्यधादिधुमुखो स्वाङ्गात्तदङ्गे प्विव ॥ १४३

यथा जनस्याग्रे सूर्यस्तेजसा च्छाया पृष्ठदेशे तिष्ठति, सूर्यः पृष्ठदेशे वर्त्तते चेत्तदा च्छाया सम्मुखे तिष्ठति कदापि न त्यजति तथेत्यर्थः । हे राघे ! त्वमङ्घ्रिकमले यावकं वृथाऽक्षयाः यतोऽस्याङ्गेः स्वतःसिद्धो रागः । किन्त्वस्य यावकस्य समयविशेषे गुणः—
श्रीकृष्णस्यापि केशं रञ्जयिष्यति ।

कान्तेन सह सुप्ता पश्चादुत्थिता कान्तस्याग्रे निर्वस्त्रमङ्गं दृष्टवत्या यथा कारणभूतया यूथेश्वरोसख्या सङ्कोचं न प्राप्नोति सा प्रियनर्मसख्यात्मनो द्वितीयौ मूर्त्तिः ।

रात्रिसम्बन्धिविलासोत्पन्नश्रेण जातस्यालस्यस्य दूरीकरणार्थं सख्याः स्वान्यदेशे बाहु विन्यस्य कट्पथुङ्गे श्रीकृष्णपराजये यत् सौभाग्यमर्जितं तद्वै सौभाग्यं धनं स्वाङ्गात् सकाशात् सख्या अङ्गेषु न्यधादिव ।

(R.) केशरञ्जन इति—अत्राद्याग्रेशमासम्पन्नरत्नभूतस्य यावकस्य न पुनरुक्तदोषत्वं प्रज्ञायाम्, अपि तु ‘देहि प्रदप्रज्ञवसुदार’मिति नयेन ओलकागिरोधार्यतयाऽत्युत्कृष्टकेशराग-

45) इतः प्राक् कारिकाऽयमग्रे ‘कान्तेन शयनेनापि यत्समचं भयं न हि’ । इत्यधिकोऽयः कुतश्चिदस्येति ।

एता अपि चतुर्विधाः सख्यौ नायिकाशुणैरन्यूना एव । विशेषतस्तु—

दूतौभावः समये परिजनभावस्तु वैशभूपाऽदौ ।

उपदेष्टृता च माने तस्मिन् गाढे तु गहकत्वञ्च ^(R) ॥१६०॥

तासामिति भावः । दूतौभावस्तु विधा । लक्षणस्तु प्रागुक्तसमानमेव ^(R) ।

तत्र निम्नष्टार्था यथा—‘उच्छून स्तनिते’त्यादौ (३५ किरणे ३८ श्लोके) । मिताथार्था

यथा—‘ताम्बूलमाली’त्यादौ (५५ किरणे ८५ श्लोके) । सन्देशहारिका यथा—

त्वदुक्तमुक्तं सखि ! कृष्णसन्निधौ तदुक्तमेतच्च निवेदयामि ते ।

‘प्रसादनेनालमनेन निग्रहोऽप्यनुग्रहोऽयं सम यः कृतस्तथा’ ॥ १४५

परिजनभावो यथा—‘आदर्शेऽनुचरो’त्यादि (५५ किरणे १३१ श्लोके) ।

मानोपदेष्टृता यथा—‘सख्याः शिक्षितपाठितानी’त्यादि (५५ किरणे ६७

श्लोके) । तस्मिन् गाढे गहकत्वं यथा—‘कति न पतितं पादोपान्त’ इत्यादौ

(४४ किरणे १० श्लोके) । ‘अस्माभिः सह चाटुकुदि’त्यादौ वा (५५ किरणे

८४ श्लोके) । उक्त आलम्बनविभावः ।

उद्घोपनविभावो ^(R) यथा—

वृन्दावनं षडृतवः सह वर्त्तमानाः

कुञ्जा मणौन्द्रगृहतोऽपि मनोविनोदाः ।

कर्पूरभांसि यमुनापुलिनानि हंस-

कारण्डवादिललितं नलिनौवनञ्च ॥

मानभङ्गार्थं प्रणत्यादिनाऽनुनयन्तं श्रौकष्यं तिरस्कृत्य विमुखौ बभूव, पश्चात् श्रौकष्यो गते ‘दुर्बुद्धिरहं’ किमकरवम्, ब्रजराजनन्दनो मया तिरस्कृत इति पश्चात्तापवती काचित् श्रौकष्यं प्रसादयितुं सन्देशहारिणीं दूतीं श्रौकष्यनिकटे प्रेषयामास इत्याह—त्वदुक्तमिति ।

श्रौकष्यस्यास्तिमेवाह—अनेन मम प्रसादनेनालं, तथा कृतो यो निग्रहः स ममानुग्रह एव, सख्यौ प्रीतिमञ्जन एव निग्रहोऽनुग्रहं करोति, अन्यथा मयि तस्या औदासीन्यमवस्थात् ।

कर्पूरतोऽपि दोषमिति यमुनापुलिनानि । दिशो हृत्वाः, ‘अपि’कारात्तेषां शब्दा अपि हृत्वा इत्यर्थः ।

सम्पादनेन वाऽपाततस्त्वारितार्थम् । ‘नखरञ्जनपदस्थेव (‘नख’ इति यस्य गोड्या भाषा) ‘केशरञ्जन’पदस्यापि योगरूपिताऽपि सूचिता । सख्यौनामेषामपि नाविकीर्तनामिव प्रखर-मध्यगुदत्वेन, नित्यानित्यादिकल्पनया च विभागविस्तर इतरत्र शब्दाः, वेद्यप्रमाणमन्वयेन

चन्द्रश्च चन्दनमरुच मनोहराणि
गोवर्द्धनादिगिरिकन्दरमन्दिराणि ।

रोलम्बकोकिलमयूरनिनादमिश्रै-

नानाविहङ्गविरुतेर्हरितोऽपि हृद्याः ॥ १६१ का

तत्र षष्ठाऽनृतूनामेकत्रवर्त्तिता यथा—

शिरौषेणासक्ता स्थलकमलिनी, कुन्दलतिका

रता लोध्रे, नौपः स्वयमनुमृती माधविकया ।

अहो वृन्दाऽरखे विटपिमिथुनानां विहसतां

किमीदृग् दाम्पत्यं स्फुरति रचिते कुञ्जभवने (R) ॥ १४६

एवमन्तेऽप्यनुसर्त्तव्याः । अथानुभावाः—

स्थायिभावस्य कार्याणि कटाक्षादीनि यानि तु ।

अनुभावास्तानि बोध्या न संख्या तेषु वर्त्तते ॥

ग्रीष्मे शिरौषः प्रफुल्लो भवति, स्थलकमलिनी तु शरदि, एवं सति पुष्पवता शिरौष-
रूपपुरुषेण सहासक्ता पुष्पवती स्थलकमलिनी । एवं हेमन्ते प्रफुल्ले लोध्रे शिशिरप्रफुल्ला
कुन्दलतरता । प्रावृषि प्रफुल्लो नौपः स्वयं वसन्ते प्रफुल्लया माधविकयाऽनृत्यतः । तथा
सति वृन्दावने षष्ठाऽनृतूनामेकत्रैव एवावस्थितिरिति ज्ञेयम् ।

तानि कटाक्षादीन्यनुभावा बोध्याः तेषु कटाक्षादिषु संख्या नास्ति, अतोऽलङ्कारादिव-
त्तेषां संख्या न कर्तव्यः । काले समयविशेषे केचनालङ्कारा अनुभावतां प्राप्नुवन्ति, तथा
तान्यलङ्कारसहितानोद्भितानाप्यनुभावतां प्राप्नुवन्ति ।

सखीभ्य एव प्रेमलीलाविहाराणां विस्तारो जायते, ताः खलु नीलमणिकृतो भाषायां 'विसम्भ-
रत्तपेयः' । अतस्तासां साचित्र्यं दौत्यं परिजनत्वञ्च नासिद्धम् । वैष्णवपदावल्याभितरत्वाप्य-
मरुशतकार्यासप्तशतो ग्राहासत्तसई-वज्जादि-काव्येषु चैषां भावानां प्राचुर्यं परिदृश्यते ।
प्रागुक्तसमानमेवेति—दूतलक्षणे 'दूत्यञ्च यथोदाहरिष्यन्ते' इति मूलप्रतीकमत्र विनिगमकम् ।
'तदथाऽलम्बनविभावः' श्रीकण्ठः 'सर्वनायकप्रटाकिरोटगः' तथा नित्यलीलामयस्य तस्य
निरवधिदेशकालाद्यतिन्यनत्वं रसदृष्टेः परिपन्थि—अतएव निरवधौ काले लीलाप्रपञ्चः,
देशोऽपि सदैव ऋतुषट्कोक्तासविलासवान् मधुरवृन्दावनाख्यः । विटपिमिथुनानां दाम्पत्य-
कल्पने कविकर्णपूरप्रतिभा 'तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो वसन्तलक्षणा शिशिरः समेत्य
चेति रमणीयमाधकविप्रदसुप्रजोयत्वेन कल्पयतीति सुवचमनुमानम् । शाङ्गिकानां क्रकच
द्वय—गौडभाषायामपि वैष्णवपदकदम्बकेऽस्य भावस्यानुरूप्यं प्रचुरमुपलभ्यते ।

अलङ्काराय ये प्रोक्तास्तेषां मध्ये च केचन ।

कालेऽनुभावतां यान्ति तथा तानीङ्गितानि च ॥ १६२ का

तत्र कटाक्षो यथा—

तस्यास्त्रपाभयविषादविवेकधैर्यदैन्याभिलाषभरकोरकितः कटाक्षः ।

उन्मादमोहमददाहविसर्पशूलदृष्ट्याऽन्वितो ज्वर इवात्मनि मे प्रविष्टः ॥ १४७

क्षणोक्तिः । यथा वा—

तव शशिमुखि राधे ! दक्षिणादक्षिणाभ्यां श्रवणपथमुपास्यः प्रेङ्क्षयाऽयं कटाक्षः

निभृतरभसवेगारोपितः शाङ्गिकानां क्रकच इव ममोच्चैः क्लृप्तान्ति स्वान्तशङ्कम् ॥

(R) १४८

एवमन्येऽपानुसर्त्तव्याः ।

सात्त्विका अपि येऽन्येऽष्टौ तेऽपि यान्यनुभावताम् ॥ १६३ का

ते यथा—

स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदश्च वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः (S) ॥ १६४ का

उदाहरणम्—स्त्रिणा गद्गदभाषिणी पुलकिता स्तब्धा स्फुरद्द्वेषुः

साश्रुक्तांनरुचिर्यदय जलदालोकेऽभवज्ञाविनी ।

तन्मन्ये स्फुटमिन्द्रनीलमहसः कस्यापि लीलानिधे-

र्हन्दाऽरुणविलासिनो दुरतिभरैरेषा पराभूयत ॥ १७८

श्रीकृष्णः सुबलं प्रत्याह—राधायास्त्रपाभयादिरूपकलिकाभिः कोरकितः कटाक्षरूपः पुष्पगुच्छो मम हृदि प्रविष्टः । तत्र दृष्टान्तः—उन्मादेति । विसर्पशूलौ आधिविशेषो, दृष्ट्या सान्निपातिकी । तैरन्वितो ज्वरो यथा हृदि प्रविष्टः सन् दहति तददित्यर्थः ।

हे राधे ! तव दक्षिणवामनेत्राभ्यां जातः कटाक्षः प्रेङ्क्षया गत्या कार्ग्यस्वरूपं पन्थानं प्राप्तः सन् मम मनोरूपं शङ्खं क्लृप्तं क्षिण्वति । तत्र दृष्टान्तः—निभृतरभसान्ते हर्षाणां वेगेनारोपितश्चञ्चलीकृतः 'शांखारौ'ति प्रसिद्धानां 'करात्' इति प्रसिद्धः क्रकच इव । अन्यक्रकच आगमनसमय एव क्लृप्तं, शाङ्गिकानां क्रकचस्तु गमनसमय एव क्लृप्तंतीति विशेषो ज्ञेयः ।

'स्त्रिणा'त्यादिना प्रखेदादिसात्त्विकविशिष्टाऽभवत्, 'स्तम्भ'रुचि'रित्यनेन वेपथुश्चेत् ।

अथ व्यभिचारिणः—

निर्वेदग्लानिशङ्काश्च मदसूयाश्चमा अथ ।

आलस्यदैन्यचिन्ताश्च मोहः स्मृतिधृतौ अपि ॥

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगजडते तथा ।

विषादौत्सुक्यगर्वाश्च निद्राऽपस्मार एव च ॥

विमर्षमुत्तममर्षाश्चाप्यवहित्योग्रतेत्यपि ।

उन्मादव्याधिमतयो वितर्कमरणे पुनः ।

वासश्चेति त्रयस्त्रिंशदुच्यन्ते व्यभिचारिणः (S) ॥१६५॥ का

अथैषां लक्षणम्—

स्वजुगुप्सा तु निर्वेदो, ग्लानिर्विकृतिराकृतः ।

अनिष्टाशङ्कनं शङ्का, मदो मध्वादिमत्तता ॥

दोषदृष्टिरसूया स्यादप्रायामक्लान्तता श्रमः ।

शक्तौ च कर्मवैमुख्यमालस्यं, दैन्यमात्मनि ॥

मधुजुगुप्सा मत्तता मदः—आदिशब्देन यौवनादिरपि । विचित्तता चित्तवृत्तिशून्यता मोहः । त्वरया मदस्वरान्ज्यमत्तताऽवेग इत्यर्थः । उदाहरणे यत्कीर्तिविव्यति । तत्त्वज्ञानो-

(S) एवमपि कारिकाप्रकारो भरतीये । अन्ये तु जृम्भासहिता नवैते इति कथयन्ति । तत्र जृम्भाया अन्यत्रान्तर्भक्तिरत्र दर्शिता । न च वस्तुतः सात्त्विकानामेव बहिर्विकारमयत्वमपि तु सर्वेषामनुभावानाम्—तथापि, सात्त्विकानां सर्वजनसुबोध्यत्वमिति तेषां पृथक्त्वेन निर्धारणम् । एवमपि समाधानप्रकारो भरतीये । 'किमन्ये भावाः स्वत्वेनाभिनीयन्ते येनैते सात्त्विका उच्यन्ते' इति पूर्वपक्षरूपेण, उत्तरपक्षरूपेणाह रसायनसिन्धौ रूपगोखामिपादाः—'अनुभावान्नु चित्तस्थभावानामनुबोधकाः । ते बहिर्विक्रियाप्राया' इति । आधुनिका मनस्तत्त्वविदोऽप्येवं मन्यन्ते । (Cf. Spencer's *Principles of Psychology* :—'Every feeling has for its primary concomitant a diffused nervous discharge which excites the muscles at large, including those that move the vocal organs in a degree proportional to the strength of the feeling). वस्तुतस्तु निखिलमेव रसतत्त्वनिष्कर्षणमालङ्कारिकप्रत्येष्टूपलभ्यमानमाधुनिकानामेतद्विषयकप्रासङ्गिकसत्यसत्ताकचापौलौमधिरोहति । धूमायित-ज्वलित-दीप्तोद्दीप्तादिपृथक्त्वलक्ष्यतयेषां

अयोग्यबुद्धि, श्रिन्ता तु किं भावीति विचिन्तनम् ।

विचिन्तता तु मोहः स्यात्, स्मृतिः प्राग्वृत्तचिन्तनम् ॥

धैर्यं धृति, स्वप्ना व्रीडा, लौल्यं चपलता मता ।

हर्षश्चित्तस्य विस्फार, आवेगस्त्वरया मदः ।

निष्पन्दत्वन्तु जडता, विषादस्तु विषमता ॥

उत्कण्ठैवौत्सुक्यमाहुः, गर्वोऽहङ्कार एव हि ।

निद्रा निद्रैव, स्वलनं फेननिष्ठीवपूर्वकम् ॥

अपस्मारः, परामर्षी विमर्षी, निद्रया विना ।

स्वप्नस्तु सुप्तिरित्याहुः, रमर्षः कोप एव च ॥

अवहित्याऽकारगुप्ति, रुग्णता तीव्रतैव हि ।

अनवस्थितचित्तत्वमुन्मादो, हृदयथाऽदिकः ॥

व्याधि, र्यथार्थस्मरणं मतिः, संशय एव हि ।

वितर्को, मरणं प्राणत्यागस्त्वासौ भयोदयः ॥

यो निर्वेद एव ऋद्धारे न व्यभिचारी—श्रीकृष्णे स्वस्योदासीन्येन जातो यो निर्वेदः स तु व्यभिचारी भवेदेव ।

विचारोऽन्यत्र कृतः—स च विश्लेषणमुखेनेतच्छास्त्रस्यानुभवसाक्षिकतां कूटतामप्यनुमापयति । त्रयस्त्रिंशद्वाभिचारिणोऽष्टौ सात्विका अष्टौ स्थायिनः—एवमेकोनपञ्चाशद्भावा इति गणना । स्थायिव्यतिरिक्तानामेषां भावानां सञ्चारिपदेन ग्रहणं बहुशो भवति यथा नाच्यशास्त्रे—‘सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु । स संगतो रसः स्थायी प्रेषाः सञ्चारिणो मताः ॥’ रसतत्त्वे मुख्यस्य ऋद्धारस्य करुणबौभतुसरौद्रादिभिर्विरोधितया प्रोक्तस्थायिनमवलम्ब्य वर्त्तमानस्य करुणस्यामङ्गलसूचकस्यापायस्य शान्त्यङ्गस्य निर्वेदस्य च नात्र ग्रहणम् । नचाखिलस्यैव निर्वेदस्य महार्त्तिविप्रयोगेर्ष्याननितस्य निष्काशनमिति ‘तत्त्वज्ञानोत्थ’ इत्यादिमूलप्रतीकत उपलभ्यते । रूपगोस्वामिप्रभृतयस्तु केवलयोरोग्यालस्ययोर्वारणमिच्छन्ति । ‘औग्रालस्ये विना तेऽत्र विज्ञेया व्यभिचारिणः ।’ मरणादीनां साक्षादङ्गतयैव निषेधः—‘साक्षादङ्गतया नेष्टाः किन्त्वत्र मरणादयः ।’ वितरस्तु नीलमणि-तस्तट्टीकाभ्याश्च ग्राह्यः । एषां वर्ज्यावर्ज्यत्वनिर्धारणे तु स्थितिज्ञानोभयात्मको विरोधबोध एव आवश्यक इति दिक् ।

अपस्मारञ्च निर्वेदं मरणञ्च विना किल ।

विंशदेवात्र विज्ञेयाः शृङ्गारे व्यभिचारिणः ॥ १६६का

अपस्मारादयस्त्रयः क्रमादमङ्गलत्वात् शान्ताङ्गत्वात् करुणाङ्गत्वाच्च न गृहीताः । तत्त्वज्ञानोक्तो निर्वेद एव केवलं न गृहीत इति केचित् । (46)

भवन्त्येकैकशस्त्वेते स्वातन्त्र्येण पृथक् पृथक् ।

उदयः प्रशमश्चापि पृथगेव निरूप्यते ॥

द्वाभ्याञ्च बहुभिश्चापि शाबल्यं संहिता द्वयोः ।

सन्धिलक्षणमेतेषां यथास्वमुपदर्श्यते ॥

तात्कालिकं हेतुमेव तत्कालोद्भूततोदयः ।

प्रशमो निजसामग्र्या प्रागुद्भूतस्य सञ्चयः ॥

अन्योन्यानुग्राहकानुग्राह्यत्वात् सह संस्थितिः ।

अन्योन्यनिरपेक्षत्वात् स्वस्वस्वातन्त्र्यतोऽप्येव ।

सपक्षाणां विपक्षाणां शाबल्यं परिकीर्तितम् ॥ ^(T)

एकस्य गमनारम्भो ह्यन्यस्यागमनोदयः ।

सन्धिः स्यादथवा तुल्योदयस्तुल्यप्रशमो द्वयोः ॥ १६७का

द्वयोस्तुल्यकालीन उदयः प्रशमो वा सन्धिरित्यर्थः ।

एते व्यभिचारिणः शाबल्यादिकं विनैवैकैकशः स्वातन्त्र्येण ग्लान्यादिनामभिः पृथक् पृथक् भवन्ति । एभ्यः पृथक्पृथक्नामभ्यः पृथग् भावोदयो भावप्रशमश्च निरूप्यते । तथा द्वाभ्यां बहुभिर्भावेः परस्परमिलनं शाबल्यम्, एवं द्वयोर्भावयोः संहिता सन्धानं सन्धिः । भावस्य तत्कालोत्पन्नतैवोदयः । सपक्षाणां विपक्षाणाञ्च भावानामेकस्मिन्

व्यभिचारोति संज्ञया निर्दिष्टा अप्येते नोपेक्ष्याः—तथा च तत्स्वरूपप्रदर्शने भावप्रकाशकतः 'मज्जन्तश्च निमज्जन्तः कल्लोलस्ते यथार्णवे । तस्योत्कर्षं वितन्वन्ति यान्ति तद्भूतामपि ॥ एवं स्थायिनि निर्मग्ना ह्युन्मग्ना व्यभिचारिणः । पुष्पान्ति स्थायिनं स्थाञ्च त्रयान्ति स्वात्मताम् ॥' एवमपि प्रदीपे गोविन्दठक्कुराः—'ये तूपकर्तृमायान्ति स्थायिनं रसमुत्तमम् । उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥' इति ।

उदयाद्यैश्चतुर्भिस्तु शाबल्यमपरं भवेत् ।

तत् स्यात् षोडशधा तत्र प्रस्तारक्रम दृष्यते ॥ १६८का
षोडशधा यथा—

सम्प्रुत्तराः सुश्रुत्वारस्तथाऽन्ये श्रुवलोत्तराः ।

चत्वार एवं प्रश्नोत्तरा अप्युदयोत्तराः ॥ १६९का

प्रस्तारदर्शनम्—

(T)

उ प्र श स । श उ प्र स । प्र श उ स । प्र उ श स । एते सम्प्रुत्तराश्चत्वारः ।
स उ प्र श । स प्र उ श । प्र उ स श । उ प्र स श । एते शाबल्योत्तराश्चत्वारः ।
उ श स प्र । स उ श प्र । श स उ प्र । स श उ प्र । एते प्रश्नोत्तराश्चत्वारः ।
श स प्र उ । स श प्र उ । प्र श स उ । स प्र श उ । एते उदयोत्तराश्चत्वारः ।

एवं स्याद्विंशतिः—१७०का

केवलैरुदयाद्यैश्चतुर्भिः प्रस्तारगतैः षोडशभिस्तु विंशतिप्रकाराः ।

—सन्धेः सन्धिनाऽप्युदयस्य च ।

उदयेन शमस्यापि शमेनापि त्रिधा पुनः ॥ १७१का

शाबल्यमिति शेषः—सन्धिशाबल्यमुदयशाबल्यं प्रश्नशमशाबल्यमिति त्रिधा ।

काले संस्थितिः शाबल्यम् । सा संस्थितिर्दिधा भवति—परस्परानुग्राहकानुग्राह्यत्वात्
अथवा परस्परनैरपेक्षेण स्वस्वसातन्त्र्यात् । एकस्य भावस्य गमनस्यान्तर्धानस्यारम्भोऽन्यस्य
भावस्यागमनोदयः सन्धिः, अथवा द्वयोर्भावयोस्तुल्यकालीनोदयस्तुल्यकालीनप्रश्नः सन्धिः ।

अपरं पूर्वोक्तशाबल्यभिन्नं प्रस्तारक्रमप्राप्तमपरं शाबल्यं भवेत् । सन्धोत्तरा इति—
सन्धिरुत्तरे श्लोकस्य पञ्चाङ्गागे येषां ते चत्वारः—तथा चायं क्रमः—श्लोकस्य पञ्चाङ्गागे
सन्धिरुत्तरे पूर्व शाबल्यं तत्पूर्वं प्रश्नस्तत्पूर्वमुदय इत्येकक्रमः । एवमन्ये त्रयः । अस्यैव
प्रस्तार इति संज्ञा । एवंरीत्या शाबल्योत्तरादयोऽपि ज्ञेयाः ।

(T) एषाऽपि प्रथाऽलङ्कारमिश्रणजनितचारुत्ववैशिष्ट्यालोचने । भेदस्योत्कटकोटितया
संयोगान्वायेन वक्तुमानत्वं एकः प्रकारः, अङ्गाङ्गिभावादिकत्वे समवायान्वायेन विद्यमानतां-
दशायामपरः । सन्धिश्चलतयोर्भेद इत्यं लक्षितः पण्डितराजेन—‘एककालमेव तुल्यकक्षत्वे-
नास्वादः समकालमेव विरुद्धयोरपि तुल्यरूपयोरस्वादो वा सन्धिः—पूर्वपूर्वोपमर्देन
परपरोदयः श्रवणता ।’ एतेषां चतुर्णां मिश्रणजनिते प्रस्तारक्रमे तथा शाबल्यवैतिरिक्तानां
त्रयाणां प्रत्येकमात्मभेदेन योगेऽपि ‘शाबल्य’पदमतिदिश्यते । ‘सन्धेः’ सन्धिर्नाद्यादौ तु
कारिकायां ‘शाबल्य’पदं पूर्वत ऊच्यम् ।

तथैवोदयसन्धिश्च शमसन्धिरिति स्मृतेः ।

पञ्चविंशतिरेते स्युरन्योन्यस्थितिभेदतः ॥

प्रत्येकमेकैकयोगे मिथोऽङ्गाङ्गित्वभावतः ।

एकोनविंशता विंशद्विन्दुसिन्धुमतङ्गजाः (८७०) ॥ १७२का

निर्वेदादित्रितयवर्जितस्य विंशद्व्याभिचारिभावस्योनविंशता गुणितस्यैते प्रकारा इत्यर्थः ।

एतैश्च पञ्चविंशत्या बाणग्रहमतङ्गजाः (८६५) ॥ १७३का

ते विन्दुसिन्धुमतङ्गजाः पञ्चविंशतियुक्ताः सन्तो बाणग्रहमतङ्गजा भवन्ति । पुनरेतैः प्राग्गणितैस्तैः सेङ्कितनिरिङ्कितैः ॥

अलङ्कारैः शबलितैः पक्षचन्द्रशरेन्दुभिः ।

शावलीन भवन्त्येते विन्दुवेदकरद्विपैः ? (विन्दुवेदकराग्निभिः) ।

वेदाग्नि ?—(बाणाग्नि) चन्द्रसंख्याका-

(१३४८२४० ?—१३५३२४०) स्तेषां दिग्दर्शनं भवेत् (U) ।

एतान् कातृस्तेन निर्वक्तुं वाणो शक्नोति नो नरः ॥ १७४का

तत्र शुद्धास्त्रिंशद्व्या—

ग्लानिः—स्नानानीव मृणालानि धत्तेऽङ्गानि यदङ्गना ।

ततः कृष्णानुरागोऽस्यामन्तज्ज्वर इव स्थितः ॥ १५०

प्रवासादागतमत एव कार्श्यमाजिन्यादियुक्तं प्राणनाथं कथं पश्यन्ति ? तथा च प्रवास-
गमनसमय एव तासां प्राणानामपि तेन सह गमनमुचितमिति भावः ।

(U) शबलताप्रस्तारगणनायां त्रुटिस्तु सहजानुमेया—सन्ध्यादुत्तराणां प्रत्येकमेव घट्
भेदाः स्युः, न चत्वार इति । तथा च सन्धुत्तरप्रस्तारदर्शने 'उ प्र प्र ख' 'प्र प्र उ स' इति
द्वयोरेतयोरेतन्तर्भावो न सम्बद्धः । एवमन्यत्र । वस्तुतत्त्वयं सूक्ष्मातिसूक्ष्मभेदव्यतिकरप्रकाशः
न सदा गणनापद्धतिदार्ढ्यमावेदयति, नाप्यालोचनचारुतादीतिका रीतिः—निययोजनमेतत् ।
ध्वनिकिरणे मौक्तिकावल्यामेतददर्शितं । कौस्तुभकदनुष्टतगणनायां रससामान्ये (३३ × ३२
+ २६) × १५१२ भेदाः स्युः । श्लेषसंख्याऽनयने यत् गुणनदोषः स सर्वेष्वेव पुस्तकेषु वर्तमानः
—भवेदयं ग्रन्थकारस्य दोष इति । अस्माभिस्तु मूले प्रकृतसंख्या कारिकांमप्येव बन्धनीभि-
निर्दिष्टा ।

शङ्का—प्रोष्यागतं प्राणनाथं कथं पश्यन्ति सुभ्रुवः ।

इति शङ्कितचित्तैव कृष्णं पृच्छति सा सखीम् ॥ १५१

मदः—रूपयौवनगर्वेण नोर्व्यां पतति ते पदम् ।

तत्रापि मधुपानन्ते राधे ! किं स्यादतः परम् ॥ १५२

असूया—प्रसादिता चाटुकारैः स्वप्ने साऽजनि राधिका ।

लभेय यावदाश्लेषं तावद्बोधो विरोधभाक् ॥ १५३

श्रमः—पुष्पावचयनेनालं कुञ्जे विश्राम्य राधिके ! ।

क्लमः कमलपत्राक्षि ! मुखेन तव कथ्यते ॥ १५४

यथा वा—कायाऽपि गमनश्रान्ता तव सुन्दरि राधिके ॥

आगत्य चरणोपान्तं विश्रान्तिमिव याचते ॥ १५५

आलस्यम्—विलासनिःसहतनोर्निमीलनयनभ्रुवः ।

निशान्ते नीविबन्धादि राधायाः कुरुते हरिः ॥ १५६

दैन्यम्—काहं कासौ बल्लवेन्द्रकुमारो बहुवल्लभः ।

कथं मय्यनुरज्येत वृथा त्वं सखि ! खिद्यसि ॥ १५७

चिन्ता—कृष्णो दुर्लभः एवासौ मनो बहुमनोरथम् ।

इति चिन्ताश्चिन्तायास्तस्मिन् मे गरीयसी ॥ १५८

मोहः—कृष्णोऽतिदुर्लभः प्रेम नवं वपुरिदं मृदु ।

सहायोऽस्या न कोऽपीति मूर्च्छैवाधात् सहायताम् ॥ १५९

स्मृतिः—विस्मृत्तं व्याः कथममी राधाया नयनोर्मयः ।

यैः समुन्मूलितचेतः सखे ! नैव प्ररोहति ॥ १६०

धृतिः—धैर्यं भजत भोः प्राणा ! गतैः कृष्णः क लप्स्यते ।

अवधिं दिनमीक्षध्वं तदेवास्थास्थलं हि वः ॥ १६१

व्रीडा—पश्य वक्षसि मे राधे ! स्वमूर्त्तिं प्रतिबिम्बिताम् ।

कोपात् पराङ्मुखी वेति कृष्णोक्त्या सा तु तत्रापि ॥ १६२

निद्राभङ्गाज्जातो यो बोधः स मया सह विरोधभाक् बभूवेति शेषः । विश्राम्य विश्रमणं कुरु ।

‘अतिदुर्लभ’ इत्यनेन प्राप्तप्रयोग्यत्वं ‘नवं प्रेम’ इति त्यक्तमसमर्थत्वं, ‘मृदु वपुः’ इति विच्छेद-
जन्यज्वालासहनेऽसमर्थत्वमिति ज्ञेयम् ।

चपलता—कृष्णागमनमाकर्ण्य वनात् सायं व्रजाङ्गनाः ।

मनसोऽपि पुरश्चक्रुर्वातायनपथे दृशः ॥ १६३

हर्षः—कृष्णवंशीनिनादेन सङ्केताच्चरशालिना ।

रोमाञ्चैः सममुत्तस्थुर्व्रजस्त्रीणां मनोरथाः ॥ १६४

आवेगः—वेगविश्वयया काञ्चरा लग्नया पादपद्मयोः ।

मृणालरुद्धा हंसीव काचित् कृष्णान्तिकं ययौ ॥ १६५

जड़ता—फलके लिखितं कृष्णमीक्षमाणं नवाबलाम् ।

सख्यस्तामेव पश्यन्ति गगने लिखितामिव ॥ १६६

विषादः—अयं सखि ! गतो यामः श्यामो वामः स नागतः ।

उदितो यामिनीनाथो विषीदन्ति ममासवः ॥ १६७

श्रौत्सुक्त्वम्—धन्यास्ताः सखि ! भाविन्यः स्वप्ने पश्यन्ति या इरिम् ।

अभूत् कं दोषमालक्ष्य निद्राऽपि विमुखी मम ॥ १६८

गर्वः—मुनीन्द्राणाञ्च या वन्द्या ध्वजवज्रादिलाञ्चना ।

मदालिपच्चद्वारान्ते नित्याऽसौ पदपद्धतिः ॥ १६९

नयनोर्मयः कटाक्षाः, यैः कटाक्षैरुन्मूलितं मूलसहितमेवोत्पाटितचेतो न पुनः प्रादुर्भवति चित्तस्थालम्बनशून्यत्वमेवोन्मूलितत्वमिति बोध्यम् । मानजन्यकोपाद्यथा मयि पृष्ठं दत्त्वा त्वं पराङ्मुखी भवसि तथैव मम वक्षसि प्रतिबिम्बितां तव मूर्त्तिं पश्य ।

फलके चित्रपटे लिखितं श्रीकृष्णं काचिन्नवीणा बाला पश्यति । श्रीकृष्णमूर्त्तिर्दृशना-
ज्जडीभूता सा, अतएव कौतुकवशात् सख्यः श्रीकृष्णमूर्त्तिं विहाय गगनरूपफलके लिखितां
मूर्त्तिमिव तामेव पश्यन्ति ।

हे सखि ! यामः प्रहरो गतः, यतो यामिनीनाथश्चन्द्र उदितः । कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां चन्द्रोदयेन प्रहरज्ञानं जायते । वामः प्रतिकूलः कृष्णो नागतः । भाविन्यः सुन्दरस्त्रियः । असौ ध्वजादिलाञ्चना मदाले राधायाः 'खिड़की'ति प्रसिद्धे पच्चद्वारान्ते सदा विद्यमाना सती पदानां पद्धतिमार्गरूपा भवति—तथा च मुनीनां वन्द्यं श्रीकृष्णचरणचिह्नम्, अस्माददयः सर्वे जनास्तदाक्रम्य गमनागमनं कुर्वन्तीत्यर्थः । विपक्षां प्रति ललिताया उक्तिरियमिति ज्ञेयम् । मदेन सौचित्येन भेषोपरि खूता प्रोता चपलेव ।

किंवा यथाऽहन्तद्विच्छेदे प्रेम्णा विवशा भवामि, तथैव मद्विच्छेदे प्रेम्णा सोऽपि विवशः
सन् यत्र कुत्रापि भवति (47) ।

निद्रा—राधा निधुवनश्रान्ता निद्राति श्यामवक्षसि ।

- मदननेव निःस्यूता चपला जलदोपरि ॥ १७०

विमर्शः—श्रितः किमन्यां किं वाऽस्य सङ्केतस्थलविस्मृतिः ।

किं वाऽहमिव विक्लान्तः प्रेम्नेति विममर्श सा ॥ १७१

सुप्तम्—‘पात्रादि पिबदि चास्म’मित्यादि (५म किरणे २० श्लोके)—

निद्रासुप्तयोरयं भेदः ।

कोपोऽवहित्या च यथा—

उत्तिष्ठ मुच्यतां कृष्ण ! चरणग्रहनिग्रहः ।

नैवास्मि कुपिता नापि भवान्मय्यपराध्यति ॥ १७२

उग्रता—धिक् प्रेम भवतः कृष्ण ! वक्षसः सहजः सखा ।

यत्पादालक्तकैस्तस्याः कौस्तुभोऽप्यधरीकृतः ॥ १७३

उन्मादः—इतस्ततस्त्वां पश्यामि पाणिभ्यां न तु लभ्यसे ।

किमिन्द्रजालं जानासि राधे ! किं वा मम भ्रमः ॥ १७४

अयन्तु बहुधा भवति । तथा च—

भावान्तरसमावेशादुक्तिवैचित्र्यतोऽपि च ।

उत्तरङ्गतयाऽङ्गित्वादुन्मादो बहुधा मतः ॥

तत्र प्रलाप आलापः संलापो विप्रलापकः ।

अनुलापः सुप्रलापः परिलापो विलापकः ।

अप्रलापः प्रतीलापो वैचित्र्यं दशधा गिराम् ^(V) ॥ १७५ का

उद्धान्युदाहरणानि ।

व्याधिः—भ्रमो दाहस्तयोन्मादो वर्द्धन्ते यदनुक्षणम् ।

आधिरेवावियुक्तोऽपि व्याधिरस्याः स्फुटोऽभवत् ^(V) ॥ १७५

सुप्तौ पाथयति चेति पिबति चेति खप्रायितं वर्त्तते, निद्रायां तन्नास्तीति भेदो ज्ञेयः ।

हे कृष्ण ! मत्प्रतिपक्षगोपीविषयकं भवतः प्रेम धिक् यत् यस्माद्धेतुभूतात् सर्वश्रेष्ठः

कौस्तुभोऽपि नौचीकृतः । कथम्भूतः ? वक्षःस्थलस्य सहजः स्वभावसिद्धः सख्य सदा तत्र धृतत्वात् ।

यस्मादनुक्षणं भ्रमादयो वर्द्धन्ते तदस्या अविद्युक्तो विच्छेदरहितोऽप्याधिर्मनःप्रोडेव देहसम्बन्धिव्याधिः सन् स्फुटो वर्द्धिर्युक्तोऽभवत्, श्लेघेण वि-उपसर्गान्नायुक्तोऽप्याधिर्याधि-रभवदिति विरोधात्कारो ज्ञेयः ।

मतिः— गोकुलेन्द्रकुमारस्व' गुणरत्नाकरः स्वयम् ।

वक्तुं कर्तुमभिज्ञोऽसि त्वयि का चतुरायताम् ॥ १७६

वितर्कः— किं पीयूषं किमु विषं किं हिमं किमु वाऽनलः ।

अभूत् कृष्णानुरागोऽस्यां विरोधिद्वयधर्मकः ॥ १७७

वासः— उच्चैर्गर्जति मेघौघे राधा चकितलोचना ।

वस्यन्ती माधवं कण्ठे भुजाभ्यां परिषस्वजे ॥ १७८

अथैषामङ्गाङ्गिभावत्वे दिग्दर्शनं यथा—

आगच्छन्नामभूः कृष्ण ! परासक्तः पथीति माम् ।

केवलं नायशः प्रैति त्वाच्चेत्याशङ्कि मे मनः ॥ १७९

अत्र पूर्वाहं ग्लानिभावोऽङ्गी शङ्का त्वङ्गम् । एवम्—

सर्वत्र समवर्त्तित्वं युक्तमेव महात्मनाम् ।

मथ्येव समवर्त्तित्वं नान्यत्र पुरुषोत्तम ! ॥ १८०

अत्र मतिभावोऽङ्गी असूयाऽङ्गम् । एवमेकस्याङ्गिनो बह्व्यङ्गानि भवन्ति ।

यथा — इयं गाढोत्कण्ठा विषमविषदिग्धेव हृदि मे

प्रसूनेषोर्भग्ना विशिखफलिकेव स्थितवती ।

अतो मे प्रत्यङ्गं ज्वलयति तुदत्याकुलयते (V)

धुनीते मुष्णीते जड़यति च सञ्चर्वयति च ॥ १८१

अस्यां कृष्णानुरागो विरोधिद्वयधर्मको भवति—तथा चानन्दहायकत्वेन पीयूषधर्मकत्वं विच्छेदजन्यदाहकत्वेन विषधर्मकत्वञ्चेत्यर्थः । काचिन्मानिनी श्रीकृष्णमाह । त्वन्नु सर्वत्र समवर्त्तित्वं विहाय मथ्येव समवर्त्ती नान्यत्र—स्त्रेण दुःखप्रदत्वात् समवर्त्ती यमः । समवर्त्ती परेतराङ्गित्यमरः ।

इयं श्रीकृष्णविषयकगाढोत्कण्ठाविषमविषेण लिप्तेव मम प्रत्यङ्गं ज्वलयति । कथम्भूता ? कन्दर्पसम्बन्धिवाणस्य भग्ना लोहमयी फलिकेव मे हृदि स्थितवती । अभग्मायाः फलिकायाः कदाचिद्वाणनिष्काशनात्तस्या अपि हृदयाद्बहिर्निःसरणं सम्भवति, भग्मायास्तु सर्वथा नेति ज्ञेयम् । मुष्णीते चोरयति मां देहानुसन्धानरहितं करोतीत्यर्थः ।

(V) एष मन्थत्र कदाऽपि संज्ञाऽन्तरैश्च गणना यथा नौलमणौ । तत्र ते वाचिकानुभावा दादशेति कीर्त्तिताः । अत्र तून्मादानुभावस्य व्यक्तित्वमाश्रिता इति भेदः । 'अपि' युक्त इत्यत्र शेषः परां चमत्कारकोटिं पुष्पाति । 'आकुलयते' इति तड् कथमपि घटनीयः ।

अत्र स्मृतिभावोऽङ्गी, मोह चपलता-ग्लानि-जडताप्रभृतौ न्यङ्गानि । अङ्गत्वेन नैतद्भावशाबल्यम् ।

अथ भावोदयादि—तत्र भावोदयो यथा—

आलीजनैर्मण्डनकेलिकाले विभूष्यमाणा वृषभानुपुत्री ।

उरोगते नीलमणीन्द्रहारे खिन्ना सकम्पा पुलकाकुलाऽसीत् ॥ १८२

अत्र हर्षादयः । प्रशमो यथा—

‘स्नानाऽसि किं प्रेयसि !’ ‘मामकौनं हृत् पृच्छ’ ‘पृच्छामि तदि’त्युरोऽस्याः ।

सृष्ट‘न्निदं स्वस्थ’मिति स्म कृष्णी ब्रवीति सा नम्रमुखी बभूव ॥ १८३

अत्र विषादप्रशमः । शाबल्यं यथा—

क्रोधान्धा गुरवो जनास्तरलितं दुर्वारमेतन्मनो

मर्मच्छेदकरी खलोक्तिरचना रम्यः स वंशीखनः ।

कीनाशो भवनेश्वरस्त्रिजगतीलावण्यलक्ष्मीपतिः

प्रेमानन्दरसः स एव तनुमान् कृष्णः किमीहे सखि ! (W) ॥ १८२

हर्षासृयौत्सुक्यानि पृथक् पृथगेव स्थितानि ।

अथ सन्धिः—‘स्नानाऽसि किं प्रेयसी’त्यदौ (५म किरणे १८३ श्लोके) चतुर्थपादादौ ‘सा नम्रमुखी बभूवे’ति विषादनिर्गमे लज्जाऽगमः, अनयोः सन्धिः । यथा वा—

सुचिरमनुचरीभिः पाठितां कृष्णगाथां सदसि शुक्रवधूभिः शृण्वती गीयमानाम् ।
प्रणयसदयमेकन्तासु विन्यस्यतीयं चकितचकितमन्यन्नेत्रमास्ये गुरुणाम् ॥ १८५

अत्रौत्सुक्यत्रासयोः सन्धिः ।

मोहादीनामङ्गत्वेन परस्परप्राधान्याभावान्नेतेषां भावशाबल्यामिति ज्ञेयम् ।

श्रीराधाऽह—मामकौनं हृन्मानसं पृच्छ । श्रीकृष्णस्तु ‘हृ’च्छब्दस्य हृदयवाचित्वमभि-
प्रेत्याह—तत्तव हृदयं पृच्छामि ।

भवनेश्वरो गृहपतिः स्वामी कीनाशः कर्षक इत्यस्या । किमीहे किं चेष्टे किं करोमीति यावत् । ‘क्रोधान्धा’ इत्यनेन भयम्, इत्येवंरीत्या सर्वत्र यथासंख्यं समन्वयो ज्ञेयः ।

एतानि पृथक् पृथगेव स्थितानि, न त्वङ्गाङ्गिभावतया ; अतः शाबल्यामिति बोध्यम् ।

(W) अत्र ‘कीनाश’पदे श्लेषोऽपि भवितुमर्हः—कीनाशः क्षतान्तः । भवन्पतिः

क्षतान्तदारुणः ग्रामीणश्च, प्राणपतिस्तु अपरूपवेषरूपसम्पत्तिमान् नागरः कलावेदग्या-

भूषितश्चेत्यहो महाननयोभैदः । स्वत एव चेतस्वदभिमुखं धावतीत्यौत्सुक्यं भाषः ।

एते चोक्तप्रकाराः स्वयंव्यङ्गा अपि भावान्तरव्यञ्जकाः स्युः । यथा—
'क्वाहं गोपवधू'रित्यादौ (४र्थ किरणे प्रम श्लोके) । दैन्यादिभिः प्रतिपद-
व्यङ्गीर्भावैरवहित्याभाव एव व्यज्यते । यथा वा—

‘नाभ्यञ्जनीयं सखि ! मे भवत्या नोद्वर्त्तनीयञ्च वपुः कदाऽपि ।

‘न सावधाना स्वनखेष्वसी’ति ननान्दुरग्रे निजगाद गोपी ॥ १८६

अत्र स्वगात्रलग्ननखक्षतगोपनं प्रत्यवहित्या व्यङ्गा, तथा च न मे
गृहपतेः सङ्गः कदाऽप्यभूत् येनैतत् सम्भावनीयं, तेन कृष्णसङ्गजमेवेति ब्रौडा
—तेनैते व्यङ्गा व्यङ्गान्तरव्यञ्जकाश्च भवन्तीति () ।

अथ प्रस्तारप्रकारेणोक्तानां षोडशविधानां शाबल्यानां भेदानाह ।

तत्र सन्धुत्तराः—

उ प्र श स—‘पादं मुञ्च’ ‘विमुञ्च मानिनि ! रुषं’ ‘प्रत्येहि, रुष्मे गता,

‘श्रीगोपेन्द्रसुते स्वभावकुटिले का रोषमाकाङ्क्षति ?’

इत्यन्योन्यकथासु केशिमथने भूयः पदं धित्सति

अङ्गाऽधिकवृत्तेन तत्करयुगेनास्यं रुदत्यप्यधात् ॥ १८७

अत्र ‘पादं मुञ्चे’त्यमर्षोदयः, ‘विमुञ्च मानिनि ! रुष’मिति कृष्णवाक्या-
कृतेन, ‘रुष्मे गते’ति रोषप्रशमः । ततः ‘श्रीगोपेन्द्रसुते,’ इति मतिः,
‘स्वभावकुटिल’ इत्यसूया, ‘का रोषमाकाङ्क्षती’त्यवहित्या—एभिः शाबल्यम् ।
‘अङ्गे’त्यादिनौत्सुक्यं, ‘रुदती’ति दैन्यम्—अनयोः सन्धिश्च ।

अथ श उ प्र स—‘हे मुग्धाक्षि ! परिष्वजस्व, कठिना वज्रादपि त्वं, गुणा-

स्ते ते ते क्व गता’ इति क्षणमभूत्तूष्णीन्तती निर्दहतः ।

एते उक्तप्रकारा यमिचारिभावाः स्वयं ‘क्वाहं गोपवधू’रित्यादिपदैर्व्यङ्गाः । एतेषामपि
व्यङ्गोऽवहित्यादियमिचारो । इदमादि वस्तुव्यङ्ग्यमुत्तमोत्तमकाव्यं भवतीति ज्ञेयम् ।

स्वगात्रेति—ननान्दप्रभृतिगुरुजन प्रति नखक्षतगोपनमवहित्या—इदं नखक्षतं श्रीकृष्ण-
सङ्गजन्यमिति ब्रौडोदयः । ध्वनेध्वन्तरोहोरादिदमप्युत्तमोत्तमकाव्यं भवतीति भावः ।

मानिनीं श्रीराधिकां प्रति तस्या विच्छेदेनातिव्याकुलः श्रीकृष्ण आह—हे मुग्धाक्षि !
तव ते ते गुणाः सम्प्रति क्व गताः ? इत्युक्त्वा विच्छेदजन्यदुःखेन जडोद्भूतः सन् क्षणं

(X) तच्च काव्यलक्षणोद्देशनिरूपणकिरणे प्राक् प्रदर्शितमेव । सर्वमेतत् ध्वनिकार-
भाषायां ‘मनेकाग्रः स्फुरितप्रसुप्तकल्प’ विद्यत इति सङ्गदयानामसङ्गदयानाञ्च चित्तवृत्तितो
व्याक्रियतेतराम् । कालिदासादिकविक्ररचनासु आदिममहाकाव्ययो रामायणमहा

स्फूर्त्याऽनन्दलयेन तेन महता स्वाभाविकेनाप्यहो

तद्विच्छेददोषणा च युगपद्देधाऽभिभूतो हरिः ॥ १८८

अत्र 'परिष्वजस्वे'त्यौतुसक्यं, 'कठिने'त्याद्यसूया, 'ते ते गुणा' इति स्मृतिः—त्रिभिः शबलता । 'तूष्णी'मिति जड़तोदयः । 'ततो निर्हृतः स्फूर्त्ये'ति पूर्वपूर्वभावप्रशमः । ततः स्फूर्त्यनन्तर'मानन्दलयेन' 'विच्छेद-दोषणा' च 'देधाऽभिभूत' इति हर्षविषादयोः सन्धिः ।

प्र श उ स—'गतो मे सन्तापो' 'भवति ! हि मनस्यागत इव

प्रियन्ते' 'हा कष्टं ! मनसि कथमद्यागत इति' ।

'पुरः पश्चात् पार्श्वे मनसि च सदैवे'ति पुलकि-

न्यभृद्वाधा पश्चादमृतविषनयोः किमविशत् ॥ १८९

अत्र स्फूर्त्या स्वास्थ्यानुभवे 'गतो मे सन्ताप' इति ग्लानेः प्रशमः ।

ततः सखीवाक्यानन्तरं 'हा कष्ट'मिति विषादः, 'मनसि कथ'मित्यादि सखीं प्रत्यसूया, 'पुरः पश्चादित्युन्मादः—एभिः शाबल्यम् । 'पुलकिनी'ति हर्षोदयः । 'अमृतविषनयो'रिति हर्षमोहयोः सन्धिः ।

तूष्णीमभूत् । ततस्तदनन्तरं स्फूर्त्तिप्राप्तया तथा सह मानसालिङ्गनेन निर्वृतः—तथा चागन्तुकानन्दजन्यलभ्यसात्त्विकेनैव स्वाभाविकेन तेन महता विच्छेददोषणा च युगपदे-कस्मिन्नेव काले हृद्यो विषमस्येति द्विधाभूतो हरिरभूदिति ।

माथुरविरहेणात्यन्तयाकुलचित्ता श्रीराधिका सखीं प्रत्याह—मयाऽद्य श्रीकृष्णो दृष्टः, ततो मे सन्तापो गतः । सख्याह—हे भवति राधे ! तव प्रियो मनस्यागत इव, कुतस्तस्य साक्षाद्दर्शनम् ? इति सखीवाक्यानन्तरं साह—'हा कष्ट'मिति विषादः । पश्चादुन्माद-स्यातिशयप्राबल्योदयेन सखीवाक्यमयथार्थं मत्वा कुप्यन्ती सख्याह—हे सखि ! मम मनस्येव श्रीकृष्ण आगत इति त्वया कथमुक्तम्—स तु मम पुरोऽग्रे पश्चात् पार्श्वेऽपि मनसि च सदा तिष्ठत्येव, तद्दर्शनमपि मया प्राप्यत एवेत्यागन्तुकानन्देन कदाचिदमृतनद्यां तस्याः प्रवेशः, साहजिकविरहस्फूर्त्ता च विषनद्यां प्रवेशः । उन्मादावसानेऽङ्गवाह्ये अविचारविचारोत्थौ संयोगवियोगौ तत्त्वन्योर्हर्षमोहयोः सन्धिरित्यर्थः ।

भारतयोस्ततोऽप्यादिमे अनादिकालतो वर्त्तमाने वेदवाक्ये चापीयं प्रथा वरीवर्त्तते न चित्रम् । कचिच्छब्दतोऽपरत्वार्यतो वा यङ्ग्यात् यञ्जकानुयञ्जकता । तेन 'सर्वगुणो सन्तौ सुहृदाविव सङ्गतौ । परस्परस्य प्रोभायै शब्दार्थौ भवत' इति राजानकञ्जन्तोक्तदिशा शब्दानां यञ्जकानुयञ्जकत्वम् । अर्थस्यापि परस्परोद्भूतत्वजनितचमत्कारातिशयः कदापि यथा, 'अलिङ्गन्ते गुणवति मया ! ते तुषारान्निवाताः पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तथैव' इति

प्र उ श स—पञ्चादेत्य शनैररिष्टमयनस्तां सखजे साहसा-

त्ततसंस्पर्शरसेन सा स्मितमुखी सद्योऽविचारादभूत् ।

आलिभ्यः परिशङ्कयाऽरुणमुखी 'धिग् धूर्त्ततां धूर्त्त ! ते,

'धिक्ते'ति त्वरयाऽपसारिततनुर्व्यावृत्त्य तूष्णीं स्थिता ॥ १८०

अत्र 'स्मितमुखी'त्यमर्षप्रशमः । 'आलीभिः परिशङ्कये'ति शङ्कोदयः ।

'अरुणमुखी'ति 'धिग् धूर्त्तता मिति 'धिक्ते'ति पुनरमर्षोयताग्लानिभिः
शाबल्यम् । 'त्वरयाऽपसारिततनु'रिति चपलता, 'व्यावृत्त्य तूष्णीं स्थिते'ति
धैर्यम्—अनयोः सन्धिः । एते सन्धुत्तराश्चत्वारः ।

स उ प्र श—अक्रूरोऽद्यागत इति मुखस्नानिहृत्कम्पभाजः

स्तम्भो जातश्चिरमथ सखीसान्वनैर्बोध आसीत् ।

'प्रातः कृष्णोऽप्यहह मथुरा'मित्यपूर्णं जनोक्ते

प्रत्यावृत्तैस्त्रिभिरथ पुनः सैव पूर्णा बभूव ॥ १८१

अत्र 'मुखस्नानिहृत्कम्पभाज' इति ग्लानि-शङ्कयोः सन्धिः, ततः
'स्तम्भो जात' इति जड़तोदयः । 'सखीसान्वनै'रिति तत्प्रशमः । 'प्रत्या-
वृत्तैस्त्रिभि'रिति ग्लानि शङ्का-जाड्यैः शाबल्यम् ।

स प्र उ श—मेघालोके पुलकिततनुर्विद्युदालोकने सा

व्याभुग्नभ्रूस्तदुपशमने सुप्रसन्नाननेन्दुः ।

भूया विद्युदलयकलने लोहिताक्षौ मृगाक्षी

धारापाते रुदितमलिनीभावमूर्च्छाः प्रपेदे ॥ १८२

तस्या मानो गतप्राय एव, किन्तु सखीनामनुरोधेन मानाभास एव वर्त्तत इति
द्वितीयाक्येन जातो यत् साहचर्यमन्तस्मात् श्रीकृष्णत्वां सखजे । अविचारादिति—अहं मानिनी,
मम स्मितमनुचितमिति विचारं विनैवेत्यर्थः । त्वरयाऽपसारिता श्रीकृष्णाद्विद्युत्कीकृता
तनुर्थया तथाभूता सती व्यावृत्त्य श्रीकृष्णं पृष्ठं दत्त्वा स्थिता ।

प्रातः कृष्णो मथुरा'मित्येव न तु व्यास्यतीत्यपूर्णं जनानामुक्ते सति प्रत्यावृत्तैः पुनरागतै-

स्त्रिभिर्मुखस्नानिहृत्कम्पस्तम्भैर्भावैः सा पुनः पूर्णा बभूव ।

मेघस्यालोके श्रीकृष्णज्ञानात् पुलकिततनुस्तत्र विद्युदालोकने सति प्रतिपच्चरमणी-
ज्ञानेन कोपेन व्याभुग्नभ्रूस्तस्या विद्युत उपशमने क्रोधाभावात् प्रसन्नमुखेन्दुः । धारापाते
सति 'नायं कृष्णः, किन्तु मेघः' इति ज्ञानादुदितम् ।

मेघश्लोकस्य भावच्छायाऽनुसारिणि' शक्योऽरविन्दसुरभिः कणवाहौ मालिनीतरङ्गाणा'

मित्यादि प्राकृतलपदो शक्यताऽनुमापककारणकार्यपरम्पराभूतभावव्यञ्जनप्रपञ्च । एषो

SGDF

Shri Gargeshwari Digital Foundation

‘मेघालोके’ कृष्णागमनभ्रमात् ‘पुलकिततनु’त्वेन हर्षः, ‘विद्युदालोकनेन’ विपक्षरमणीबुद्ध्याऽस्या—अनयोः सन्धिः । ‘तदुपशमने’ ‘सुप्रसन्ने’त्यस्या-प्रशमः । ‘भूय’ इत्यादिना ‘लोहिताक्षी’त्यमर्षोदयः । ‘धारापाते’ सति मेघ एवायमिति ‘रुदित’मिति विषादः, ‘मलिनौभावे’ति खानिः, ‘मूर्च्छे’ति मोहः—एभिः शाबल्यम् ।

प्र उ स श—‘असाक्षादेव त्वं भवसि न हि साक्षा’दिति रुषे

प्रकुप्यन्ती कृष्णे गतवति निरागस्यपि पदम् ।

त्वराऽतङ्क्यग्रा कपटमिति तस्मिन् विदितव-

त्यहो नानाभावव्यतिकरवतीयं विजयते ॥ १८३

अत्र ‘साक्षान्न भवसो’ति प्राग्जातस्यामर्षस्य प्रशमः । ततो ‘रुषे कुप्यन्ती’ति रोषं प्रति कोपोदयः । पश्चात् कृष्णपादपतने ‘त्वराऽतङ्क्यग्र’ति चपलता-शङ्कयोः सन्धिः । ततो ‘नानाभावे’ति ब्रोड़ा-मद-स्मृति-शङ्का-त्रासा-दिभिः शाबल्यम् ।

उ प्र स श—गण्डे कुण्डलपद्मरागमहसो बिम्बं प्रति (X) प्रेयसः

पारक्योऽधरराग इत्यरुणितापाङ्गी चलं वीक्ष्य तम् ।

स्निग्धाक्षौ ‘दयितो रुषं विदितवान्नो वे’ति दोलायिता

न्यञ्चदत्ततया विचार्य च मृषा मानं दधे राधिका ॥ १८४

काचित् स्वक्रोधं प्रत्याह—श्रीकृष्णस्यासाक्षादेव त्वं प्रादुर्भवसि, न तु तस्य साक्षात् । इति रुषे स्वक्रोधाय कुप्यन्ती सा निरपराधे श्रीकृष्णे स्वपादं गतवति (48) सति त्वरा-शङ्काभ्यां व्यग्रा बभूव । स्वकर्तृकपादग्रहणे सति तस्या वैद्यग्रदर्शनेनाहो अयं मानो न क्रोधजन्यः, अपि तु कपटमिति तस्मिन् कृष्णे विज्ञापिते सतीत्यं ब्रोड़ामदादिनानाभाव-समूहवती विजयते ।

प्रेयसः श्रीकृष्णस्य गण्डे कुण्डलपद्मरागकान्ते रक्तं प्रतिबिम्बं पारक्योऽधरराग इति मत्वा मत्प्रतिपक्षरमण्यधरसम्बन्धितास्त्वराग इति मत्वेत्यर्थः । आदौ क्रोधेनारुणापाङ्गी पश्चात्तं प्रतिबिम्बं चक्षुर्लं वीक्ष्य अहो ! नायमधररागः किन्तु प्रतिबिम्ब इति ज्ञानात्

विलासोऽलङ्कारनिबन्धेषु द्राक् यथा लक्ष्यत न तथा काव्यनाटकादिष्वति सुविदितमेव जिज्ञासुनामित्यलं पल्लवितेन । ‘बिम्बं प्रनौ’ति प्रतेबिम्बार्थोऽल्लक्षम् ।

अत्र 'गण्ड' इत्यादिनाऽमर्षोदयः । 'चलं वीक्ष्ये'ति तस्य प्रथमः ।
 'रुषं विदितवानो वे'ति शङ्कावितर्काभ्यां सन्धिः । 'न्यञ्चदत्ततये'ति व्रीडा ;
 'विचार्ये'ति मतिः । 'मृषा मान'मित्यवहित्या—एभिः शाबल्यम् । एते
 चत्वारः शबलोत्तराः ।

उ श स प्र—प्रियाऽलोके दृष्टिं नमयति तमन्यां प्रति लस-

दृशं स्निग्धारक्तप्रचलनयना पश्यति वधूः ।

पुनः पश्यत्यस्मिन् स्मितपुलकसङ्कोपनपरा

हठात्तेनास्निष्टा सपदि गतवाग्या समभवत् ॥ १८५

अत्र 'दृष्टिं नमयती'ति व्रीडोदयः । 'स्निग्धा रक्तप्रचलनयने'त्यौत्सुक्य-
 क्रोधचपलतानां शाबल्यम् । मामनादृत्यान्यां पश्यतीति क्रोधः, 'स्मितपुलके'ति
 मद-हर्षयोः सन्धिः । 'सपदि गतवाग्ये'ति क्रोधादिप्रथमः ।

स उ श प्र—यदालोके पूर्वं भुजग इति सम्भ्रान्तचकिता

प्रियाग्रे तामिव स्रजमुरसि सद्यो विदधती ।

सखीषु स्मेरासु भ्रुकुटितरलारक्तनयना

परिष्वक्ता तेन द्रुतविशदचित्ता समजनि ॥ १८६

अत्र 'सम्भ्रान्तचकिते'ति तासचपलताभ्यां सन्धिः । 'प्रियाग्रे तामे'वेत्या-
 द्यौत्सुक्योदयः । 'भ्रुकुटितरलारक्तनयने'ति 'भ्रुकुटि'रित्यसृगा, 'तरले'ति
 चपलता, 'आरक्ते'ति क्रोधः—तैः शाबल्यम् । 'द्रुतविशदे'ति प्रथमः ।

क्रोधाभावेन स्निग्धाक्षी । 'अहो अज्ञानाधीनोऽयं मत्क्रोधः श्रीकृष्णेन ज्ञात एवे'ति
 लज्जयाऽधोमुखत्वेन विचार्य 'अहो ! स्वप्रतिभारक्षार्थमधुना मया किं कर्त्तव्यं', किन्तु
 कृतिममानग्रहणमेव ममोपाय' इति विचारं कर्त्तव्यः ।

प्रियकर्तृकस्वकर्मकालोके सति लज्जय दृष्टिं नमयति पञ्चान्नम्रसुखी दृष्ट्वा तां
 विहायास्याः प्रतिपन्नामन्यां प्रति लसन्ती इ यस्य तथाभूतं श्रीकृष्णं सा वधूः पश्यति ।
 'कथम्भूता ? आदौ श्रीकृष्णदर्शनस्यायं स्वभावो यत् क्रोधादिसहस्रप्रतिबन्धकमप्यगणयित्वा
 ऽवश्यमेवानन्दं जनयतीत्यत आनन्देन स्निग्धनयना, पञ्चान्नामनादृत्यान्यां पश्यतीति
 क्रोधेनारक्तनयना चपलनयना च । श्लोकस्थारक्तपदव्यङ्ग्यक्रोधस्य बीजमाह—
 मामनादृतेति ।

सखीभिर्दत्तेयं माला मया यदि वक्षःस्थले धार्यते तदा श्रीकृष्णविच्छेदेन तस्यां सर्प-
 वन्मामधिकं ज्वलयिष्यतीति यदा लोके चकिता पूर्वसुत्कण्ठितादप्रायां सर्पबुद्ध्या सम्भ्रमेण

श स उ प्र— 'मां पश्यन्तास्तव किमरुणाभुग्नभग्ना दृगन्ता

'निसन्देऽत्राधरकिशलये गूढलक्ष्या विवक्षा ।

'हासो जाताङ्कुर इव कियत्तेन चित्ते प्रमोदो

'वामत्वन्ते बहिरिति हरेर्वाचि राधा जहास ॥ १६७

अत्रा'रुणे'ति कोपः, 'आभुग्ने'त्यसूया, 'भग्ने'ति त्रपा—ताभिः
शाबल्यम् । 'निसन्दे'त्व'गूढ'विवक्षा'भ्यां धृति-चपलतयोः सन्धिः । 'हासो
जाताङ्कुर' इति हर्षोदयः । 'जहासे'ति कोपप्रशमः ।

स श उ प्र— 'त्वं मे प्राणाः' 'कथमिव विभो !' 'त्वां विना नैव वर्त्ते'

'नाहं, या ते वसति हृदये सैव ते प्राणहेतुः ।'

'त्वं मे नित्यं वससि हृदये' 'ना न ने'त्यश्रुपूर्णां (49)

कृष्णो दोर्भ्यां हृदि विनिदधे सा विसम्भार वाग्यम् (Y) ॥ १६८

अत्र 'कथमिवे'ति वितर्कः ; 'विभो' इत्यसूया—हाभ्यां सन्धिः ।

'नाहं'मिति दैन्यं, 'या ते वसति हृदये सैवे'त्यसूया, 'प्राणहेतु'रित्युग्रता—
एभिः शाबल्यम् । 'अश्रुपूर्णा'मित्यौत्सुक्योदयः । 'विसम्भार वाग्य'मिति
कोपप्रशमः । एते प्रश्नोत्तराश्चत्वारः ।

स श प्र उ— 'कोट्ग्वेणुमवीवदो ब्रजपुरी'त्याष्टृ एव प्रियो

रुक्मिण्या ब्रजकेलिकौतुककथासंवेदनासंविदोः ।

सन्धौ बन्धुरमानसः पुनरहो रोमाञ्चनेत्राम्बुनी

संवृणुन् प्रकृतो बभूव स पुनः पारिप्लवात्माऽभवत् ॥ १६९

चकिता पश्चात् श्रीकृष्णे मिलति सति तामेव मालामौत्सुक्यादक्षमि धृतवती । आदौ
यस्यां सर्पबुद्धिरधुना तामेवान्तबुद्ध्या दधारेति सखीषु स्मरसु सतीषु ।

हे राधे ! तथा तव निष्क्रियाधरे वक्तुमिच्छा गूढाऽतएव लक्ष्या यत्नेन लक्षयितुं
शक्या । 'कियद्'िति जनिक्रियाविशेषणम् । वाग्यन्तु बहिः काल्पनिकम् ।

संवेदनं ज्ञानमेवं जाष्यवशादसंविद् ज्ञानाभावः, तयोः सन्धौ बन्धुरमानसः सन् पुनश्च
जाते रोमाञ्चनेत्रजले संवृण्वन् स्वस्थो बभूव ।

(Y) विमुर्निग्रहानुग्रहसमर्थः— मयि निग्रहः, 'या ते वसति हृदये' तस्यामनुग्रह इति
निग्रहानुग्रहयोः स्थानमाननिर्धारणे तवैवाद्याहतोऽधिकार इति ज्ञत्वेव । किमिति त्वं मयि

अत्र 'व्रजकेलिकौतुककथासंवेदनासंविदोः सन्धा'विति स्मृतिजडतयोः सन्धिः । 'रोमाञ्चे'ति हर्षः, 'नेत्रास्तु' इति विषादः, 'संहृणु'न्नित्यवहित्या— तैः शाबल्यम् । 'प्रकृतो बभूवे'ति तत्तत्प्रशमः । 'पारिव्रतात्मे'त्यौत्सुक्योदयः ।

श स प्र उ—लिखित्यामीत्यग्रे स्फुरदभिनिवेशात्ततरला

ततोऽश्रुस्नाताक्षी धिगिति विधिनिन्दां विदधती ।

अवष्टभ्य स्वान्तं(Y) प्रकृतिमिव याता क्षणमसौ

लिखन्ती प्राणेशं शिवशिव विसस्मार सकलम् ॥ २००

अत्र 'स्फुरदभिनिवेशे'ति स्मृतिः, 'आर्त्ते'त्यावेगः, 'तरले'त्यौत्सुक्यम्— एभिः शाबल्यम् । 'अश्रुस्नाते'ति विषादः, 'धिगिति विधिनिन्दा'मित्यस्या, तयोः सन्धिः । 'अवष्टभ्य स्वान्तं'मित्यादिप्रशमः । 'विसस्मार सकल'मिति मोहोदयः ।

प्र स श उ—'विश्रान्तः सखि ! संशयः, स रमते, नैकाऽपि तस्य क्षपा

'व्यर्थे'त्यालपनप्रयोगसमये कृष्णं विलोक्यागतम् ।

हृष्टा किं श्रुतमश्रुतं किमथवेत्याशङ्कमाना नम-

दक्ता तेन विचुम्बिताऽथ सुमुखी सन्देन मन्दाऽभवत् ॥ २०१

अत्र 'विश्रान्त' इत्यादि वितर्कप्रशमः । 'स रमते' इत्यस्या, 'नैकाऽपि तस्य क्षपा व्यर्थे'त्यमर्षः—अनयोः सन्धिः । 'हृष्टे'ति हर्षः, 'श्रुतमश्रुतं वेति' वितर्कः, 'आशङ्कमाने'ति शङ्का, 'नमदक्ते'ति व्रीडा—एभिः शाबल्यम् । 'सन्देन मन्दाऽभवत्'दिति जडतोदयः ।

माधुरविरहेणात्यन्त्याकुला काचित् स्वचित्तस्य क्षणिकविनोदार्थमग्रे प्रथमतः श्रीकृष्णं लिखित्यामीति स्फुरन्नभिनिवेशो यस्याः पञ्चादार्त्ता तरलाऽश्रुस्नाताक्षी चाभवत् । ततश्च लिखने विघ्नं दृष्ट्वापायान्तरमपश्यन्ती विघ्ननिर्मातुर्विधेर्निन्दां विदधती स्वान्तमवष्टभ्य मनः स्थिरीकृत्य क्षणं प्रकृतिं स्वभावं प्राप्ताऽसौ सुस्था भूत्वा प्राणेशलिखनसमये मूर्च्छादयेन सकलं विसस्मार । शिवशिवेति खेदे । सन्देन मन्दा रहिता जडाऽभवदित्यर्थः ।

निष्ठुरोऽसीत्याकृतपूर्णमावेदनम् । तृतीयचरणे 'हृदयेऽन्ये'ति पाटे, न ते सर्वङ्कषतेव सुग्धानां मादृशमभाग्यहेतुरपि तु घृष्टनायकमुलभोत्कटा कपटताऽपीति सरलमन्दमात्मनिवेदनम् ।

अथच काकुताऽश्रयि किमपि वक्रोक्तिचातुर्यं लक्ष्यम् । अवष्टभ्य स्वान्तमिति—वस्तुतस्तु चित्तस्यैवैव स्वप्राणेशाधिगमो नासुलभः, निर्वेदस्याधिभावे प्रदष्टन्तेऽप्यवमादिक्रमेण बहूनां भावानां शृङ्खलान्यायेन सन्निवेशः, यथा 'अहौ वा हारे वा' इति काव्यप्रकाशोदाहृते, 'पृथ्वीरेणुरणः पयांसि कणिकाः फल्गुस्फलिङ्गोऽलघु'ति दक्षिणाप्राणेशखरेण भक्तिरमणी

श प्र स उ—मनो रागज्वालाज्वरकवलितं भस्मतु चिरा-

दयं प्रेम्ने बद्धोऽञ्जलिरजनि दुःखस्य विगमः ।

गुरुणामाक्षेपः खलहसितमित्यपैतु पृथुता-

मिति खालीवन्दे रुदति समरोदीदय बधूः ॥ २०२

‘राग’ इत्युत्कण्ठा, ‘ज्वाले’ति ग्लानिः, ‘कवलित’मिति मोहः, ‘भस्मत्व’ति ग्लानिः—एभिः शाबल्यम् । ‘अयं प्रेम्ने बद्धोऽञ्जलि’-रित्याद्यौत्सुक्यप्रशमः । ‘गुरुणामाक्षेप’ इति शङ्का, ‘खलहसित’मित्यसूया—अनयोः सन्धिः । ‘समरोदीदि’ति विषादोदयः । एते उदयोत्तराश्वत्वारः ।

अथालङ्कारसाङ्ख्येण ये प्रकारा भवन्ति तेषामपि दिग्दर्शनम्—तत्र ‘हु’ मातरि’त्यत्र (१२८ श्लोके) ‘मात’गति चासः, ‘धूर्त्तय’मित्यसूया, ‘आप भिय’मित्यवहित्या—अत्र शाबल्यं मौग्ध्यालङ्कारसङ्कीर्णम् । तेषामपि सेङ्गितनिरिङ्गितत्वेन पुनर्यद्वैविध्यमुक्तं तत्र निरिङ्गितमुदाहृतं, सेङ्गितस्य दिग्दर्शनं क्रियते । तत्र ‘बाहु’ दक्षिणमालिकण्डवलय’ इत्यादौ (१४० श्लोके) सेङ्गितो विलासनामाऽलङ्कारः । तत्र ‘प्रौढमनोजविभ्रमभरैः आन्तेव विभ्राजते’ (Y) इति अमर्गवयोः सन्धिः ।

एवमुदयशाबल्यादोनां दिग्दर्शनं (Z) यथा—

निश्चितं परिसमापितमेव प्रेमशास्त्रपरिशीलनमालि !

श्यामनाम कथमद्य गृहीतं वृत्तयो यदखिलाः समुदीयुः ॥ २०३

अत्रा‘खिला वृत्तय’ इति सर्वे एव प्रागनुभूता विषादव्याधिग्लान्युन्मादा-मर्षासूयाऽदयः समानकालमुदितवन्तः । एवं ‘श्यामनाम्नि विरता भव,

काचित् स्वस्य देहव्यागं निश्चिन्वती सखीः सनिश्चयमाह—मन इति । अनुरागज्वाला-रूपज्वरेण ग्रस्तं मनश्चिरकालं व्याप्य भस्मतु भस्मेवाचरतु, अहन्तु न जीविष्यामीति ध्वनिः । देहं त्यक्त्यन्त्या मम दुःखस्यापि विगमोऽजनि । इत्येवं अ. त्वाऽलीवन्दे रुदति सति ।

प्रेमशास्त्रपरिशीलनं मया समापितमिति त्वद्ये निश्चयं कृत्वा बहुधोक्तम्, हे आलि ! तथापि मद्ये श्यामनाम त्वया कथं गृहीतम् ? यतः कृष्णनाम्नो हेतुभूतान्मम ग्लान्यादयो-ऽखिलवृत्तयः समुदीयुः ।

मणिविशेषकैण कुलशेखरवृषेण प्रण्यौताया सुकुन्दमालाया उत्तरार्द्धनिबद्धे पद्ये च । ‘बाहु’ दक्षिण’मित्यादि पूर्वपठितश्लोकेऽत्र किञ्चिन् बालवैलक्षण्यम् आविष्कृतम्—तत्त लक्ष्यलक्षण-सङ्गति’ प्रत्यनुकूलमिति निगदेनैव व्याख्यातम् ।

शान्तिं यान्तु हन्त हृदयस्य विकाराः' इति प्रश्नशाबल्यम् । एवं
सन्धिशाबल्यं यथा—

उन्मादमोहावपि दैन्यचिन्ते वितर्कशङ्के समकालमेव ।

द्विशो द्विशस्तस्य कथाप्रसङ्गे पूर्वानुभूत्या कुरुतोऽतिदुःखम् ॥२०४

'द्विशो द्विश' इत्यवस्थाभेदात् । तथाहि—विरहे 'उन्मादमोहौ', विप्रलब्धा-
वस्थायां 'दैन्यचिन्ते', वासकसज्जावस्थायां 'वितर्कशङ्के' दुःखमेव कुरुतः,
तत्तत्प्रसङ्गं त्यजतेत्यर्थः (50) ।

एवं स्वबुद्धिकौशल्यादनुमेयाः सुदुर्बिभिः ।

ग्रन्थगौरवभीत्यैव मया नोदाहृताः परे ॥

अनेनैव हि मार्गेण कवयो भावकोविदाः ।

विदधुर्भावकाव्यानि () तिनायं प्रक्रमः कृतः ॥

* ॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे रसभावतद्भेदनिरूपणो नाम पञ्चमः किरणः ॥ *

एवमिति—पूर्वश्लोकस्यैवोत्तरार्द्धस्थले यदि 'श्यामनान्नि विरते'त्याद्यर्द्धपदं पठ्यते
तदा प्रश्नशाबल्यं भवतीति । ***

(Z) उदयशाबल्यस्य 'समुदीयुरिति पदादेव परामर्शः, प्रश्नशाबल्यस्य 'विरता भव
शान्तिं यान्ति'ति पदाभ्यामापातत एव प्रतीतिः । भावकाव्यानि विदधुः—न केवलं भाव-
काव्यनिर्मितावेव ग्रन्थकृतां तात्पर्यमपि तु बहुधा वितन्त्यमानेनानेनानालोचनपथा
काव्यास्वादस्य गौरवज्ञानेऽपि । 'भावकाव्यानी'ति पदादस्वलङ्कार-ध्वनि-प्रतिष्ठापितकाव्यतो
रसजीवातुभूतानामुत्तमोत्तमकाव्यलक्षाणां व्यावृत्तिरपि । इति

वेष्णवमतमाहात्म्ये श्रीकृष्णचरितनिलीनतादात्म्ये ।

अरतिर्यदि बत कलिता न नृवा सुष्ठुशार्थगर्ही सा ॥

बालिश्यतो मदभरादुत युक्तिसुक्तं निर्वन्धतो यदथवाऽत्र दुरुक्तसुक्तम् ।

एको रसः श्रुतदुरन्तहृदार्तिवस्तुभोगौकृतः प्रकृतितः स निहन्तु तत्तु ॥

रागो द्वेषश्चान्तरं चोभजातं जार्तिं यातं यत्र लीनश्च जातु ।

भावद्वैताद्वैतलीलाप्रपञ्चे साक्षीभूतः सोऽस्तु भूतान्तरात्मा ॥

इति मौक्तिकावल्यां पूर्वार्द्धमवसितम् । श्रीः—०—

SGDF

षष्ठकिरणः ।

अथ 'गुणा माधुर्याद्या' इति (१म किरणे १म कारिकायाम्) कृतोद्देशस्य गुणस्य लक्षणपरीक्षे करिष्यन् प्रथमतो लक्षणमाह—

रसस्योत्कर्षकः कश्चिद्धर्मोऽसाधारणो गुणः ।

शौर्यादिरात्मन द्वव वर्णास्तद्व्यञ्जका मताः ॥ १७६ का

आत्मन इति—यथा शौर्यादिकमात्मन एव नाकारस्य, (क) तथा माधुर्यादिकं रसस्यैव, न त्वाकाररूपयोः शब्दार्थयोः^(१) । न ह्ययमाकारः शूरः स्थूलत्वादिति सहेतुः, अस्थूलस्यापि शूरत्वदर्शनात्, यथा महामतङ्गजपञ्चाननयोः । यत्तु वीरसूतयोः शिशूयूनोराकारगतमेव शूरत्वं तच्च वयःकृतमेव, तेन सव्यभिचारदोषादाकारस्य शौर्यादिगुणो न भवति किन्तु तस्य व्यञ्जक

अथ गुणरूपपदस्योद्देशलक्षणपरीक्षा इति त्रय एव व्यवहाराः, तत्र कायरूप-पुरुषवर्णनप्रसङ्गे 'गुणा माधुर्याद्या' इत्यनेन (१म कारिकायाम्) गुणस्योद्देशः कृतः । सङ्क्षेपतो नाममात्रेण कथनसुद्देशः । उदाहरणं परीक्षा—साऽग्रे वक्ष्यते । अधुना गुणस्य लक्षणं करोतीत्याह—अथेत्यादिना । यथा जीवात्मन उत्कर्षजनक आत्मनिष्ठः कश्चिद्धर्मविशेष एव शौर्यं तथा रसस्योत्कर्षजनको रसनिष्ठः कश्चिद्धर्मविशेष एव माधुर्यम् । यथा नानाविधासाधारणगुणक्रिया एवात्मनः शौर्यव्यञ्जकाः, तथा कठोरवर्णभिन्नाः सुकुमारवर्णा एव रसनिष्ठमाधुर्यव्यञ्जका भवन्तीत्याह—वर्णा इति । तस्य माधुर्यस्य । नन्वनुमानादेव शौर्यमपि देहधर्म एव भवत्वित्याह—नहीति । तत्र हेतुः यतोऽस्थूलस्य सिंहस्य शौर्यं, तथा स्थूलस्य मतङ्गजस्य न सिंहवच्चौर्यम् । वीरं सृते वीरसूतस्याः

(क) अथ गुणदोषालङ्काराणां स्वरूपनिर्णये मुख्यतस्तत्त्ववद्द्वयं गतिरभ्युपगम्यते । प्राचो दण्डिवामनादयस्तदनुसारिणः केचन नवीनालङ्कारशास्त्रविदश्च संघटनाश्रयत्वादि लौकिकन्यायमनुस्त्वाना अदृष्टस्वरूपं रसमभावपक्षे स्थापयन्तो गुणानां प्रागल्भ्यं शब्दार्थगतत्वचैवोद्घोषयन्ति । तेषामयमाश्रयः, गुणादिविवेचने प्रत्यक्षतः शब्दार्थचमत्कारित्वप्रतीतिरेव मुख्यं लिङ्गं रसस्य कथञ्चिदनुभवसिद्धत्वेऽपि निवृत्तिसिद्धस्यावयवस्यायत्तिक्रमस्यास्य चोत्कर्षापकर्षोपकाराः कथङ्कारं सम्भवयुः, कायकर्तृणां कायकारणं शब्दार्थद्वयवचमत्कृतमतो प्रवृत्तिश्चात्र प्रमाणम् । अर्वाचो ध्वनिकारममटविश्वनाथप्रभृतयस्तु कायस्य

आकारः । अत 'उत्कर्षकत्वं गुणत्व'मिति मुख्यं लक्षणम् । सदैकरूपस्या-
नन्दस्य रसत्वेनोत्कर्षापकर्षयोः प्रमाणाभाव इति रसशब्दोऽत्र तदास्वादार्थः
(क), तेन रसास्वादोत्कर्षकत्वं गुणत्वम् ।

गुणस्य व्यञ्जका वर्णाः—१७७ का

यथाऽयं शब्दार्थव्यतिकारः काव्यतया व्यवहरणीयो रसात्मकत्वादु इति
रसात्मकत्वहेतुमतोरेव शब्दार्थयोः काव्यव्यवहारः, तथाऽयं वर्णसमूहो मधुर-
रसादिव्यञ्जकः सुकुमारादित्वात् इति सुकुमारत्वादिहेतुमतामेव वर्णानां
रसस्य माधुर्यादिव्यञ्जकत्वे व्यवहारः । तेन समुचितमेव वर्णानां माधुर्यादि-
व्यञ्जकत्वम् (क) । ननु 'उत्कर्षकत्वं गुणत्व'मिति चेत्तदाऽलङ्काराणामप्युत्-
कर्षकत्वं वर्त्तते, तेषामपि गुणत्वमसु । सत्यं, यथा हारादयो ह्यलङ्काराः
कण्ठाद्यङ्गान्येवोपकुर्वन्ति नात्मानं, तथाऽनुप्रासस्वभावोक्तादयोऽलङ्काराः
शब्दार्थमेव, नतु काव्यम् । एवञ्चेत्तदा श्रुतिकट्टपुष्टार्थादिदोषाणां शब्दार्था-
श्रयत्वेन तदपकर्षकत्वमेवासु, कथं रसापकर्षकत्वं, यन्मूला तेषां दोषता ?

पुत्रयोः शिशुबनोर्मध्ये शिशोरपेक्षया युवा भूर इत्यत्र यद्देहगतभूरत्वं तत् वयःकृतमेव,
न तु गुणकृतमित्यतो निगुणकृतप्रार्थ्य एवात्र दृष्टान्तो बोद्धव्यः । तेन स्थूलत्वरूप-
हेतोर्द्यभिचाराद् स प्रार्थ्यादिगुणो देहस्य न भवति, तस्य प्रार्थ्यस्य नानाविधगुणक्रिया-
विशिष्ट आकारो व्यञ्जक इत्यर्थः । अत इति—रसोत्कर्षजनकताऽवच्छेदकधर्मत्वं गुणत्व-
मित्यर्थः । न च 'गोपौभिः सह विहरति हरि'रित्यत्र प्रङ्गाररसात्मकत्वं वर्त्तते, न तत्र
काव्यत्वव्यवहारः, अतोऽत्र व्यभिचारात् कथं रसात्मकत्वस्य हेतुत्वमिति वाच्यम्, यतोऽत्र
हेतौ (२) काव्यत्वजातिमत्त्वं इति विशेषणं देयम् । 'गोपौभिः सह विहरती'त्यत्र काव्यत्व-
जातिरभावादेव न व्यभिचार इति भावः ।

तावत् स्वरूपोपेक्षाविजृम्भितमेतदवज्ञामयं कुमवदुर्ललितमित्यरोचयमानाः स्वाश्रयोत्कर्षादि-
द्वारा रसोत्कर्षादिस्ततजनित्वं गुणादीनां निर्दिशन्ति । प्राचीनपक्षीयानां युक्तित्रयमन्वय-
वतिरेकाभ्यां, लौकिकन्यायाद्व्यवहारणीयस्य रसशब्दस्यालङ्कारिकत्वनिर्वचनेन, काव्यघटना-
ऽनुकूलशब्दार्थोपस्थितिनिर्भरत्वेऽपि सवस्त्रन्यायेन रसाव्यभिचारित्वं प्रतिपादयतां कवी-
नामाश्रयोदृङ्क्षेण च कवीकुर्वन्ति । तत्र प्रकाशकृतां मसूटभट्टानां 'तददोषौ शब्दार्थौ

(२) एवं (ग) पुरुषे । 'अतोऽत्र हेतौ'वित्यादि (क) पुरुषे, 'यतोऽत्र हेतौ' काव्यजातिमते विशेषणं
'देय' मिति (क) पुरुषे, 'यतोऽत्र हेतौ' काव्यत्वजातिसत्त्वे न^१ इत्यपरत्र । Sri Gargashwari Digital Foundation

उच्यते—यथैव शौर्यादयो गुणास्तथैव कातर्यादयो दोषा अप्यात्मन एव धर्माः, तस्यैवोत्कर्षोपकर्षहेतव उपलभ्यन्ते । एवमेव माधुर्यादयो गुणाः श्रुतिकटादयो दोषा अपि रसस्यैवेति(३) ।

वर्णा माधुर्यादिव्यञ्जकाः सुकुमारत्वादिति, अत्र न तु सुकुमारत्वं कोमलत्वं, तस्य शिथिलत्वात् । यथा 'शिथिलं, मालतीमाला लोलालि-
कलिला (४) यथे'त्याचार्यदण्डिनः (क) । Kavyadarsa. Chapt 1. Verse 43

एवञ्चेदिति—तयोर्देहरूपयोः शब्दार्थयोरपकर्षकत्वमस्तु यन्माला रसापकर्षकत्वमाला तेषां श्रुतिकटादीनां दोषता । तथा च 'रसापकर्षकत्वं दोषत्व'मिति दोषलक्षणात्तेषां रसापकर्षकत्वाभावेन माऽस्तु दोषत्वमिति पूर्वपक्षः । ननु सुकुमारत्वं यदि कोमलत्वमुच्यते तदा वर्णनिष्ठकोमलत्वं शिथिलत्वमेव भविष्यति, तत् कठोरवर्णमित्रे सर्वत्रैव वर्तते । एवञ्चेत् यत्र कवितायां लकारबाहुल्यमात्रं तत्र माधुर्यं नास्ति, किन्तु भवन्मते माधुर्य-
व्यञ्जका बहुतरलकारघटितकोमलवर्णा वर्तन्ते, इत्यतः सुकुमारत्वं न कोमलत्वमित्याह—
न तु सुकुमारत्वमिति । तस्य कोमलत्वस्य शिथिलरूपत्वात् । यथा लोलालिभिः कलिला युक्ता मालतीमालेति दण्डिनोक्ते पदे माधुर्याभावेऽपि कोमलवर्णा वर्तन्ते, एवमत्रापि शृङ्गाररसवर्णनप्रसङ्गे ।

सगुणावित्यादिना काव्यस्वरूपं प्रकटयतां गुणानां विवेचनमाभावेन निर्दिशतां पुनः 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः' 'आत्मन एव हि यथा शौर्यादयः, नाकारस्य, तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणा' इत्यादि चाभिदधतां प्राचीनपक्षीयसङ्गतित्यागे काऽप्यनिच्छा स्फुटमेव वरोवर्त्ततेति नवीनानां मध्ये तेषामनन्यतन्त्रत्वम् । कौस्तुभक्तो मम्मटमतानु-
सारिणोऽप्यत्र विषये न द्वैधीभावकातराः यथोक्तमेव तेः 'शरीरं शब्दार्थौ ध्वनिरसव
आत्मा किल रस' इत्याद्यादिमकारिकायाम् । एवञ्च 'रसोत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वं,
तथात्वे सति रसाद्यभिचारिस्थितित्वम्, अयोग्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वमिति लक्षणतयं
गुणानां द्रष्टव्य'मिति प्रदीपोक्ते न केषामपि तेषामाधुनिकानां विमतिः । वर्णाद्याश्रयत्व
प्रक्षोऽपि नासम्यङ् व्यतो विवक्ष्यवर्णघटनेनापि गुणत्वं भावि, एवं सति वर्णादीनां व्यञ्जकत्व-

(३) इत ऊर्ध्वं 'देहस्य काणलखञ्जत्वादित्येऽपि 'काणोऽयं देह' इति न कश्चिदपि वदति अपि तु काणोऽयं देवदत्त इत्याद्येव, न तु देवदत्तो देहः, देवदत्तस्य देहोऽयमिति प्रतीतिः, तेनोपचारादेव दोषाणां रसापकर्षकत्वं, वस्तुतस्तु शब्दार्थयोरिव । एवमलङ्काराणामुपपत्तौ रसोत्कर्षताऽस्तु तथा सति तेषामपि गुणत्वे न भूयताम् ? नैवम्, तेषां शब्दार्थावलम्ब्यैवोपचीणत्वात्, कथं रसापेक्षत्वं, येनोपचारेण भवितव्य' मिति मुद्रितपुस्तके एवातिरिक्तः पाठः ।

(४) 'कलिते'ति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

SGDF

अत्रापि—लीलाऽलसललिताङ्गी लघु लघु ललनाललाममौलिमणिः ।

ललिताऽदिभिरालीभिर्विलसति ललितस्मिता राधा ॥ १

तेन सौकुमार्यं नाम रञ्जकत्वम् (५) ।

यदुक्तमन्यैः, 'कर्त्तारः काव्यशोभाया धर्मा-एव गुणाः स्मृताः ।

अलङ्कारास्तदुत्कर्षहेतवः सुप्रति क्रमः ॥' इति

ललनाया उत्कृष्टसुकुटमणिः श्रीराधिका सखीभिः सह लघु लघु यथा स्यात्तथा विलसति—इत्यत्र माधुर्याभावेऽपि बहुतरलकारघटितकोमलवर्णा वर्तन्ते । रञ्जकत्वमिति—चेतस्वचमत्कारकारित्वमित्यर्थः । यथाऽङ्ग, तवस्तुदर्शने सति नेत्रस्य स्फारकताजनक-चमत्कारो जायते तथेवाङ्गतसुकुमारवर्णानां श्रवणे सति चित्तस्य स्फारकताजनक-चमत्कारो भवतीति ज्ञेयम् ।

मेव, नेतरदिति राहान्तः सुष्ठु । गुणालङ्कारविवेके च तयः पक्षः—तत्र 'न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनितासुख'मिति लौकिकन्यायसुपजीवतां भामहारीनामलङ्कार एव काव्य-स्वरूपे प्रधानं लिङ्गमिति व्यपदेशिनासुभयोर्भेदकल्पनेत्येकः पक्षः । तथा च तदुपजीव्य वर्त्तमानानामाचार्योद्भटानां साकूतसूक्ती 'समवायवृत्त्या श्रौत्यादयः संयोगवृत्त्या तु द्वारा-दयः इति गडुलिकाप्रवाहेणैवेषां भेदः' 'केनापि प्राप्तनालङ्कारिकेण गुणालङ्कारौ कयाचिद् भ्रान्त्या भिन्नत्वेनोक्तौ, इतरे आधुनिकास्तु विनैव हेतुविचारं तदनुसारेण तद्भेदं वदन्तीति चाचार्यदण्डिवामनयोरुपरि कलङ्कपङ्कलेपाय । द्वितीयः पक्षो रीतिगुणात्मवादिभि-रुदितो वामनादिमतं 'यदुक्तमन्यै'रिति प्रतीकेन मूले आक्षिप्तः । चन्द्रालोकप्रतापरुद्रीयादि-निबन्धानां मतमात्मविघातकारोत्याभासश्चात्रैव मूले । 'निर्दोषा लक्षणवतो सरीति-गुणभूषिता । सालङ्काररसनेकवृत्तिर्वाक् काव्यनामभाक् ॥' इति स्वरूपनिर्देशकारिकायाः विद्यानाथौयलक्षणस्य वा 'कर्त्तारः काव्यशोभाया धर्मा एव गुणाः स्मृता' इत्यादिकारिकया सह सन्वाधः । तृतीयपक्षस्तु नवीनानां मतानुयायो 'शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः अलङ्कारास्ते' इत्यलङ्काराणां गुणतः स्वरूपतो भेदः । वामनोऽपि कचिदस्फुटतयाऽत्र तदौयसम्पत्ति- (३।१।३ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति) सुहाटयामास । तथाच तत्र तट्टीकाकारा-स्तिप्पभूपालचरणाः—'निबानित्यत्वाभ्यां गुणालङ्कारभेदः सिद्ध' इति । अलङ्काराणा-सुपचाराद्रसोत्कर्षता, वस्तुतस्तु ते गुणोत्कर्षतोऽभिन्ना इति पक्षः 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव' इति नयेनालङ्कारस्योपचीणत्वे प्रवृत्तकल्पः । अतोऽयामप्रति-व्याप्तिवारणाय वर्णानां गुणयुञ्जकत्वमायातीत्यनूद्यते । दण्डिपदांशस्तु स्पृष्टशैथिल्यस्याप्य-श्लिथिलस्य तन्मतेऽश्लेषगणस्वरूपस्य निदर्शनम्-अत्रेदमवधेयम्, न तावदाचार्यदण्डिमतेऽत्र श्लिथिलत्वदोषस्यार्शः—परमयं गुणगुम्फित एवेति कश्चित् । 'ऊज्ज्वलं तूज्ज्वलं' इत्यत्र प्रथम-किरणे खल्यः पाठभेदः । 'अथैकस्ये'त्यादि टीकाकतामात्रेपस्तत्समाधानञ्च प्रागुक्तदिशा सूचितकल्पमिति विरम्यते ।

SGDF

तदपि नातिललितम्—यतः खलु गुणालङ्कारादिमहाङ्गनिर्मितिविशेष-
स्यैव (६) काव्यत्वाङ्गीकारे न गुणालङ्कारादिभ्योऽन्यः काव्यनामा पदार्थोऽस्ति,
नापि काव्यादन्ये गुणालङ्काराः, के कस्य शोभायाः कर्तारो भविष्यन्ति ?
किञ्च काव्यशोभायाः कर्तार इत्येकस्यैव काव्यस्य किं सर्वे गुणा शोभा-
कर्तारः, किं पृथक् ? आद्योऽसमयगुणयोः पाञ्चालीगौडोः काव्यशोभाकर-
त्वानुपपत्तिः । यदि वा पृथगेव तदा 'उर्जत्स्फूर्जद्गर्जनै'रित्यादौ (१म किरणे
६ श्लोके) सत्यप्योजोगुणे नास्य शोभा । तेन वर्णा एव माधुर्यादिव्यञ्जकाः,
माधुर्यादयो मधुररसाद्युत्कर्षका इति स्थितम् (क) ।

—ते माधुर्यादयः पुनः (७) ॥ १७८ का

अथ कति ते इत्याह (७)—

माधुर्यमपि चौजस्य प्रसादश्चेति ते त्रयः ।

केचिद्वशेति ब्रूवत एष्वेवान्तर्भवन्ति ते ॥ १७९ का

ते गुणाः सप्त एष्वेव माधुर्यादिष्वेव । के ते सप्तेति दर्शयति—

कस्यचिन्मते माधुर्याद्या गुणाः काव्यपुरुषस्य शोभाकर्तारः, अलङ्कारास्तस्योत्-
कर्षहेतवः, तन्मतं दूषयितुमुत्थापयति—यदुक्तमिति । एतन्मतं दूषयति—यत इति ।
गुणालङ्कारविशिष्टस्यैव तन्मते काव्यत्वाङ्गीकारे गुणालङ्कारावपि काव्यपुरुषान्तर्भूतावेव,
तत् कथं गुणस्य काव्यशोभाकरत्वं कथं वाऽलङ्कारस्य काव्योत्कर्षकत्वं, स्वस्य स्वशोभाजनक-
त्वादभावात् । दोषान्तरमाह—किञ्चेति । अथैकस्य काव्यपुरुषस्य सर्वे गुणा एव शोभा-
कर्तारो नान्ये (क), किंवा गुणजन्यशोभां प्रति गुणस्य कारणत्वं, गौडीप्रभृतिरीतिजन्य-
शोभां प्रति रीतेः कारणत्वमिति पृथक् पृथक् कारणत्वम्—इति पक्षद्वयं क्रमेण दूषयति ।
आद्य इति । नापि द्वितीयः पक्ष इत्याह—यदि वेति । पाञ्चाल्यादीनां पृथक्
शोभाजनकत्वाङ्गीकारे पाञ्चाल्यादीनामपि गुणत्वापत्तिः, यदि तत्र गुणत्वधारणाय
'पाञ्चाल्यादिरीतिभिन्नत्वे सति काव्यशोभाकरत्वं गुणत्व'मित्युच्यते तदा 'उर्जत्स्फूर्ज-
दिव्यवौजोरूपगुणोऽयमि', तत्र काव्यशोभाजनकत्वाभावात्—माधुर्यप्रसादगुणयोरेव
काव्यशोभाजनकत्वं न तु ओजोगुणस्येति ज्ञेयम् ।

पुनः स्वमतमाह (ख)—ते इति ।

(६) '—महाङ्गनिर्मितः काव्यमिति विशेषस्यैव काव्यत्वाङ्गीकार' इति (ख) पुस्तकेऽद्वयः पाठः ।

(७) 'अथ के ते माधुर्यादयो गुणा' इत्यसमाप्तश्लोकांशकारिकावर्जितः सुतरासङ्गतः पाठः (ख)

(क) पुस्तकयोः ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वं श्लेषश्च समता तथा ।

कान्तिः प्रौढिः (ख) समाधिश्च समैते तैः समं दश ॥ १८० का

तैर्माधुर्यादिभिः । समानां लक्षणमाह—

प्रसाद एवौजोमिश्रशैथिल्यात्मा भवेद्यदि ।

तदाऽर्थव्यक्तिरिष्येत, विकटत्वमुदारता ॥

पदानामेकरूपत्वं सन्ध्यादावस्फुटे सति ।

श्लेषो, मार्गाभेद एव समतौ, ज्वलमेव हि ।

कान्तिः, साभिप्रायतया समासव्यासयोः सतोः ॥

वाक्यार्थे पदविन्यासः पदार्थे वाक्यनिर्मितिः ।

प्रौढिः, आरोहावरोहक्रमः समाधिरिष्यते ॥ १८१ का

तदन्तर्भावे युक्तिं वक्ति ।

तेष्वेवान्तर्भवन्त्येक एके वैचित्र्याबोधकाः ।

एके दोषपरित्यागाद्गतायां इति (४) नो दश ॥ १८२ का

अर्थव्यक्तिः प्रसादान्तः प्रौढिर्वैचित्र्याबोधिका ॥ १८२ (क) का

न तु गुण इत्यर्थः (ख) ।

समता तु क्वचिद्दोषः—१८३ का

समता तु क्वचिद्दोषोऽपि भवति । कुत इत्याह—

वैषम्यं यत्र वाञ्छ्यते ।

सजातीयविजातीययुगपद्वर्णने सति ॥ १८४ का

समानामिति—परमतसिद्धानां समानां लक्षणमात्रं कृतं, न तु तेषामुदाहरणम्—
अतस्तदिना लक्षणव्याख्याऽपि सम्यक्तया न भविष्यतीति । यत्र न तथेति—न वैषम्यमभीष्टं

(ख) प्रौढिरिति—दण्डिवामनादिगणिते गुणगणे गृहीतस्य सौकुमार्यस्य स्थलेऽस्यो-
द्देशः । ग्रहणबोजन्तु अर्थगुणविवेचनप्रस्तावे वामनेन 'अर्थस्य प्रौढिरोजः' (१।१।२) इति
कृतनिर्द्देशस्यौजसो विभेदप्रदर्शनसुररीकृतेति ज्ञेयम् । माधुर्यसौकुमार्ययोः प्राचीन-
परिलक्षितयोर्लक्षणे नवीनानां भेदानुपलब्धिरपीह प्रमा । समतमाहेति—स्वरसमेवेति
वक्तुं युक्तम् । एतन्मतन्तु कौस्तुभकता प्रकाशकदादीननुसुरता दर्शितम् । गुणानां

यत्र परस्परविसदृशयोर्युगपद्वर्णने वैषम्यमभीष्टं तत्र समता दोष एव ।
यत्र न तथा तत्र गुणः । यथा—

ऊर्ध्वोर्ध्वस्थिर्गोवर्द्धन (ख) शिखरिवरोद्धारसारोद्गुरोऽहं
शङ्के पङ्केजनेत्रे ! तव कुचमुकुलालोकने जातकम्पः ।
उद्गण्डे कालियस्य स्फुटविकटफणामण्डले ताण्डवाट्टः
सोऽयं (९) राधेऽभिभूतस्त्व तरलितया हन्त वेणीभुजङ्गया ॥ २

इत्यादिष्वसमतैव गुणः ।

ग्राम्यकष्टत्वादिहानादपारुष्योरौकृतौ ।

अौज्वल्यरूपा या कान्तिः सा माधुर्यान्तरस्थिता(ख) ॥

अन्ये त्वोजसि वर्तन्ते तेन ते न पुनर्दश ॥ १८५ का

अन्ये श्लेषसमाधुरदारता ओजस्येवान्तर्भवन्तीत्यर्थः । नन्वेवं चेत् क्लिष्टत्व-
दोषनिरसनैव प्रसादगुणस्यापि माधुर्य एव लब्धेः किं प्रसादगुणस्य पृथक्
निर्देशः ? नैवं, प्रसादस्य स्वतःसिद्धत्वात् कान्तर्भावः ? अन्यथाऽनवस्थाप्रसक्तेः ।

तत्र समता गुण एव । वैषम्यवर्णनमेवाह—ऊर्ध्वोर्ध्वेति । ऊर्ध्वोर्ध्वस्थितान् मेघादीनपि स्पृष्ट्वेति
यो गोवर्द्धनो गिरिश्रेष्ठस्तस्योद्धारो सारोद्गुरः श्रेष्ठभारवाहकोऽहम् । शङ्के शङ्काविशिष्टो
भवामीत्यर्थः ।

ग्राम्यत्वकष्टत्वादिदोषाभावादपारुष्यस्याकठोरत्वाङ्गीकृतौ या कान्तिः सा माधुर्य-
स्यान्तर्भूता न पृथक् । नैवमिति—यथाऽयं घटोऽयं पट इति पृथक् पृथक्प्रवह्णार एव घट-
पटयोः पृथक् प्रमाणं तत एव नैकस्मिन्नन्यस्यान्तर्भावः सम्भवति, तथैवायं प्रसादगुणोऽयं
माधुर्यगुण इति पृथक्प्रवह्णार एव पार्थक्ये प्रमाणमित्यर्थः—अन्यथा सर्वेषां पदार्थानां
सर्वेष्वन्तर्भावप्रसक्तेरनवस्था स्यादिति ज्ञेयम् । नन्वेवं चेत् सप्तानां गुणानामपि माधुर्यादि-
ष्वन्तर्भावो न सम्भवति तेषामपि पृथक् पृथक्प्रवह्णारा वर्तन्ते एव इत्यत आह—किञ्चेति ।
उभयमिति—त्रिविधत्वं सप्त ? (दशः) विधत्वमित्युभयमित्यर्थः ।

त्रैधत्वमेवोपपादयन्त उद्गोतकतो नागोजीभट्टा इत्यमेघां रसधर्मत्वमपि प्रतिष्ठापयामासुः—
'सामाजिकानां नवरसजन्यास्तिस्रोऽवस्था द्रुतिर्विस्तारो विकाशश्चेति । तत्र शृङ्गारशान्त-
करणेभ्यो द्रुतिश्चित्तस्य । वीररौद्रवीभत्सेभ्यो विस्तारस्तस्य । ह्यास्याद्भूतभयानकेभ्यो
विकाशश्चेति । विकाशश्च ह्यास्थे वदनस्य अङ्गते नयनस्य भयानके द्रुताप्रसरणरूपो
गमनस्य । स च क्वचिद्विस्तारेण युक्तः विभाववैचित्र्यात् । प्रसादस्तु सर्वप्रामादिक्यकारण-

(९) 'सोऽह'मिति (क) (ख) (क) (ज) पुस्तकेषु पाठः ।

किञ्च मतान्तरकथनमेवैतत्, तेन दशविधत्वं न दुष्टमित्युभयसंस्कार-
मभीष्टम् ⁽¹⁰⁾ (ख) ।

अथ माधुर्यादयः के ते इत्याह—

रञ्जकत्वं हि माधुर्यं चेतसो द्रुतिकारणम् ।

सम्भोगे विप्रलम्भे च तद्देवातिशयोचितम् ॥ १८६ का

चकारात् करुणादौ च (ग) ।

चेतोविस्ताररूपस्य दीप्तत्वस्य हि कारणम् ।

ओजः स्याद्दीरवौभत्सरोद्रेषु क्रमपुष्टिकृत् ॥ १८७ का

दीप्तत्वं शैथिल्याभावः गाढतेत्यर्थः । तच्च चेतसो विस्तारहेतुर्विस्तार-
कारणम्—क्रमाद्दीरादिषु पुष्टिमर्हतीत्यर्थः ।

श्रुतिमात्रेण यत्रार्थः सहस्रैव प्रकाशते ।

सौरभ्यादिव कस्तूरी प्रसादः सोऽभिधौयते ॥

स सर्वेषु रसेष्वेव सर्वास्वपि च रीतिषु ।

उपयुक्तः (ग)—१८८ का

स प्रसादनामा गुणः ।

व्यञ्जकाः स्युर्वर्णाश्च रचना अपि ॥ १८९

तेषामित्यर्थात् । तत्र वर्णानां व्यञ्जकत्वमिदानीं दर्शयते, रचनाया
रीतिनिरूपणे दर्शयितव्यम् ।

ते माधुर्यादयः के किंस्वरूपा इत्यपेक्षायां लक्षणमाह—रसनष्टमाधुर्यं रञ्जकत्वम् ।

सौरभ्यादिति—यथा कस्तूरीगन्धो वस्त्रादिभिरावृतोऽपि सहसा कस्तूरीं प्रकाशयति

‘त्यवस्थान्यरूपकार्यवैचित्र्यानि यामकतया कारणतयमेव कल्पयति—कारणवैचित्र्येण तयाणा-
मेव स्फुटमुपलम्भात्, अवान्तरगुणानामङ्गाङ्गिभाववैचित्र्येणानन्त्यादस्फुटत्वाच्चेति भावः ।’
न तु गुण इति—न गुणान्तरमिति यावत् । एतेषां प्राचीनोक्तानां कचिद्दोषत्वमिति
अतत्तैरेव वामनादिभिर्वैशेषिकगुणत्वेन स्वीकृतिमुपलक्ष्यीकृत्य । गोवर्द्धनेति—अत्र यत्विभज्यो
लक्ष्यः । उभयमेवेति—मतान्तरकथनं नानवदमित्यलम् ।

स्पर्शाः स्वपञ्चमाधःस्था अटवर्गा लघू रणौ ।

माधुर्य्यव्यञ्जका वर्णा नैकरूपाः क्रमेण चेत् ॥ १६० का

नैकरूपा इति पृथक् पृथक्वर्गजा एव । अटवर्गा इति टवर्गः केवलो वा स्वपञ्चमाधःस्थो वा ओजस्येव । उदाहरणम्—

विधाय पुष्पावचयं चलन्त्या मञ्जीरनादो मदखञ्जनाद्याः ।

मन्दोऽप्यमन्दं हरिमञ्जनाभं कुञ्जेशयं जागरयाञ्चकार ॥ ३

नैकरूपाः क्रमणेत्येकरूपत्वे दूषणम् । यथा—

कान्ते निशान्त एकान्ते पादान्ते क्लान्तिमन्तति ।

अञ्जस्ते गञ्जनव्यञ्जी मञ्जीरो मञ्जुभिः रूनैः ॥ ४

इत्यादेः खल्वनुप्रासरीतिरुदस्य वर्त्मनः ।

माधुर्य्यबहुलत्वेऽपि गौडीया रीतिरिष्यते (ग)॥१६०(क)का
किन्तु—कृशते तव कञ्जाक्षि ! कान्तिः काञ्चनबन्धुरा ।

अम्बुदोपरि शम्भेव नन्दनन्दनवक्षसि ॥ ५

तद्वदित्यर्थः । तेषां माधुर्य्यादीनाम् । स्पर्शा इति—कादयो मकारपर्यन्ता वर्णाः स्पर्शा इत्यर्थः । तत्र स्वस्य कवर्गस्य पञ्चमो डकारः तदधःस्थाः ङ्ङ-ङ्ङ-ङ्ङा वर्णा माधुर्य्यव्यञ्जका भवन्ति—एवं चवर्गादपि ज्ञेयम् । अटवर्गा इति—टवर्गास्तु सर्वथैव न माधुर्य्यव्यञ्जकाः । रेफ-णकारौ लघू एव माधुर्य्यव्यञ्जकौ ; चेत् यदि ते पञ्चमाधःस्था वर्णा एकरूपा न भवन्ति तदा माधुर्य्यव्यञ्जकाः—यदि चेकस्मिन्नपि काव्ये ङ्ङ-ङ्ङादिसजातीयवर्णानां धारावाहिक-तया निवेशस्तदा दोष एव—उदाहरणे यत्कीर्तिरिविद्यति । तस्मात् पृथक्वर्गजा एव पञ्चमाधःस्थसंयुक्तवर्णा ग्राह्या, न त्वेकवर्गजा इत्यर्थः । एकवर्गस्थसजातीयवर्णानां निवेशो दोषो यथा 'कान्ते निशान्त' इति । कान्ते श्रीकृष्णे एकान्ते निशान्ते मन्दिरे त्वामन्विष्य पदान्ते क्लान्तिं श्रममन्तति दध्नाति सति । अति अदि बन्धने धातुः—श्रमं प्राप्तवतीत्यर्थः । त्वन्मञ्जीर एवाञ्जः शीघ्रन्तव गमनस्यात्रैव त्वं वर्त्तस इत्याक्षेपस्य व्यञ्जी प्रकाशकः ।

अनुप्रासरीतियुक्तस्यास्य मार्गस्य मधुरवर्णबहुलत्वेऽपि गौडीया रीतिरेवात्र, न तु रसनित्यं माधुर्य्यमिति ज्ञेयम् । प्रम्या विदुर्दिव । तत्तेदेव माधुर्य्यमयमेवानुप्रास इति

(ग) चकारात् आदिपदेन शान्तोऽपि गृहीतः । इदानीं रसनित्यधर्मत्वमेवां दर्शयति ।

त्रिधा विभागस्य तत्त्वमूलसुद्गोतकदुक्तमत्र स्मरणीयम्, तच्च प्राक् दर्शितम्, प्रसादगुणस्य रस-विशेषातिरिक्तत्वम् । प्रसादश्च खलु वाक्यनिष्ठो गुण इत्यन्याभ्यां भिन्न इति ज्ञेयमेवादिपदम् ।

गौडीया रीतिरिति—अयमुपविभागे रीतिगुणस्वरूपनिरूपणकाले व्यक्तमित्येवमस्मात्प्राप्तम् ।

इत्यादौ शुष्कमाधुर्यम् । अथौजोव्यञ्जना वर्णा उच्यन्ते—

योग आद्यतृतीयाभ्यां चेद्वितीयचतुर्थयोः ।

उपर्यधो हयोर्वाऽपि रेफेण सह चेदुतिः ॥

शषौ टवर्गश्चानन्त्यो वृत्तिदैर्घ्यन्तयौजसि ॥ १६१ का

कक्खटं, रुक्खेला, अक्खं, कक्खः उत्थानं, ककुप्फेनः (ग) । एवं रग्घासः, उज्झितं, बद्धः, ककुब्भासः, अर्काः, शक्राः, दुर्ग्रहः । शषौ स्पष्टौ । टवर्गश्चानन्तर इति किम् ? रुट रुड् । उदाहरणम्—

ऊर्द्धोर्द्धं सर्वमूर्द्धं सुकुटतटलुठद्रुदीप्तिच्छटाभि

म्बन् यत् पादपीठं प्रकटितपटिमप्रोद्विगमैर्महोमिः ।

गुणालङ्कारयोरविवेको न वाच्यः । वर्णाणामन्तरमूर्द्धत्वेनैव शृङ्गारोत्कर्षान्माधुर्यम्, अनुप्रासस्तु तत्तदनपेक्षोऽपि सिध्यतीत्यनयोर्भेदोपलब्धः ।

योग इति—आदौनाचरेण द्वितीयाक्षरस्य योगः, एवं तृतीयाक्षरेण चतुर्थीक्षरस्य । रेफेण सह वर्णस्योपरि युतिर्धो गो यथाऽर्कः, तथा वर्णस्याधो योगो यथा शूलः, उपर्यधोदेशे च रेफेण योगो यथा दुर्ग्रहः । अनन्त्य इति—अकारादिरसहिता एव (II) टटादयो वर्णा औजोव्यञ्जकाः, न तु अकारादिरहिता रुट् रुड् इति वर्णाः ।

न तथाऽकरसम्मतोऽपि । नेयं सूक्ष्मेच्छिकेति निपुणमेव टीकाकृतां कस्यचिन्मतत्वेना-
नादेयतासूचनम् । गुणानां मुख्यत्वं एव रसनित्यत्वं, रीतीनानुपदसङ्घटनाऽङ्गद्वारेति भेदः ।
मूलोदाहृतेऽनुप्रासवत्पदकदम्बकघटनादेव विच्छितिरिति रीतित्वेन अपदेश एव व्याघातः,
'प्राधान्येन अपदेशा भवन्ती'ति न्यायात् । अतोदाहरणे एकरूपप्रशब्दप्रयोगाद्वैचित्त्याहानि-
रतो न माधुर्यं गुणः । कखटमिति कठिनस्य नाम । रुचो दीप्तेः खेला । ककुप्फेन इत्यत्र
प्रकपार्थिवादिसमासाश्रयेण कथञ्चिदर्थबोधः । रुचो हासः, ककुभां दिग्भां भासो दीप्तयः ।
भयो ह्येऽन्यतरस्यामिति (८:१६२) पूर्वसवर्णादेशः । इयमेव दृष्टिवामनाद्यालङ्कारिक-
सिद्धाऽसमग्रगुणा गौडीया रीतिः । गौडीयादिर्ज्ञानां देशसिद्धिमूलत्वेऽपीयं प्रथा
गौडीयकविचक्रस्यसामाग्यं न सदा स्मृत्कस्मिन्नुपलब्धमिति यथा तथाऽस्माभिरितरत्र सूचिता ।
यद्वाद्यस्तात् कौस्तुभकृतां गाढवन्धुलक्षणस्यौजसः पुनर्दीप्तमध्यन्तदुत्वाभिधैरुद्धतमध्यम-
मधुराख्यैर्वाऽद्यस्तादुपदर्शितैर्भेदैरेन्तर्दिभागरूत् काचित् प्राचीनमहाकविपदलक्ष्याणां समा-
धानाय कचिज्जयदेवाद्यर्वाचीनकविगीतकवितानां गौरवरक्षामात्रमिषकमेवेति च मन्यामहे ।

(II) 'अकारादिरहिता एव' 'अकारादिरहिता एवेति' पाठौ यथाक्रमं (क) (ग) पुस्तकयोः, अन्यत्र
'अकारसहिता एव' 'अकाररहिता एवेति' पाठ उपलब्धते । द्वितीयपक्षे तु 'अकारपदे स्वरोपलक्षणमिति

ज्ञेयम् ।

शर्वादेगर्वखर्वीकरण(12)-चणभुजादण्डशौटीयचण्डः

शिष्टाभौष्टं कषीष्ट प्रचुरघनष्टणाविक्रमश्चक्रपाणिः ॥ ६

एष ओजोभागः ।

अटवर्गैररेफैश्च क्खग्घाभ्याञ्च विवर्जितैः ।

अयुक्तश्च महाप्राणैर्मध्यतां प्रतिपद्यते ॥ १६२ का

मध्यतां मध्यौजस्वम्(ग) । क्खग्घाभ्यामिति—अच्छादिवर्जनं न कार्य-
मित्यर्थः । महाप्राणैरिति हकारेण सह वर्गचतुर्थैस्तैः, अयुक्तैः केवलैरित्यर्थः,
चकारात् क्वचित् संयुक्तैश्च ।

शृङ्गारेऽप्येष चारुः स्यात् करुणादौ भवेन्न वा ।

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैर्युक्तश्चेदतिमुन्दरः ।

गाढबन्धः स आख्यातः पाठे वदनपूर्तिर्लुप्त (घ) ॥ १६३ का

यथा—कस्तूरीतिलकायितं त्रिजगतीसौभाग्यलक्ष्म्या घन-

स्निग्धश्याममयातयाममधिकश्लाघ्यं सुहुः पातु वः ।

आभीरीस्तनकुम्भकुहुमरसासङ्गेन सौगन्ध्यभाग—

ब्रह्मानन्दमहासुधासुधिरहःसन्दोहदोहं महः ॥ ७

ऊर्द्धोर्द्धं यस्य पादपीठं सर्वेषां देवराजप्रभृतीनां मूर्द्धां सुकुटसम्बन्धिरत्नदीप्ति-
च्छटाभिश्चन्नं प्रकटितपटुतायाः प्रौढिर्गर्भं येषां तैर्महोभिस्तेजोभिः करणैर्महादेवादेरपि
गर्वैस्व खर्वीकरणे ख्यातो यो भुजादण्डस्तस्य शौटीयं पराक्रमे प्रचण्डश्चक्रपाणिः शिष्टाना-
मभौष्टं कषीष्ट । कथम्भूतः ? प्रचुरो मेघतुल्यक्रपाविक्रमो यस्य सः ।

एष मध्यमौजोव्यञ्जकवर्णः वरुणरसे कस्यचिन्मते चारुः स्यात् कस्यचिन्मते न । ब्रह्मा-
नन्दस्वरूपमहासुधासुधेः सकाशादपि यो रहःसन्दोहो रहस्यप्रेमानन्दसमूहस्तं पूरयति
यन्महस्तेजःस्वरूपं वस्तु तदो युष्मान् पातु । कथम्भूतम् ? मेघतुल्यस्निग्धश्यामं पुनश्चायात-
याममगतरसमेकरसमित्यर्थः । पुनः त्रिजगतीसौभाग्यसम्पत्तिरूपनायिकायाः कस्तूरी-
तिलकायितम् ।

(घ) 'गाढबन्धत्वमोज' इति वामनकृतं शब्दगुणत्वेन निर्दिष्टस्थौजसो लक्षणम् । 'बन्धः
प्रदरचना, तस्य गुणा ओजःप्रभृतय' इति कविप्रियायाम् । स च बन्धो दृढमिश्रशिशिलभेदेन
तैविध्यमापन्नो यथायथं चमत्कारमावहतीत्याकरे सूचितम् । अत्र सौन्दर्यं च न पाठधर्मवशात्

(12) —'करणचलमुजै'त्यशुद्धः पाठः केवलम् (क) पुस्तक एवोपलभ्यते ।

यथा वा—सान्द्रानन्दघनं घनाघनघटास्त्रिग्वोज्ज्वलप्रशामल-

ज्योत्जालजटालमालय इव प्रेम्नान्तिलोकीश्रियः ।

कृष्णस्याङ्गमनङ्गसङ्गरलसङ्गोपाङ्गनाऽपाङ्गक-

व्यासङ्गेन तरङ्गितं मम मनः सङ्गित्वमङ्गीक्रियात् ॥ ८

प्रसादस्य व्यञ्जिका तु केवलं रचना मता ।

न तत्र वर्णप्राधान्यं प्रसादो विशदार्थता ॥ १६४ का

सर्वेष्वेव रसेषु प्रसादस्योपयुक्तत्वान्न वर्णगतनियमः । उदाहरणम्—
कोपे यथाऽतिललितं न तथा प्रसादे वक्तुं विधे ! सततमातनु मानमस्याः ।
इत्याकलय्य दयितस्य वचोविभङ्गीं राधा विवर्त्तितविनम्रमुखी बभूव ॥ ९ ॥

यद्यपि गुणपरतन्त्रा रचनाद्यास्तदपि वक्तादेः (घ) ।

औचित्यात्तदधीना भवन्ति तस्माद् गुणोऽपि तदधीनः ॥ १६४ (क) का

तस्माद्देतोः, वक्तादेर्वक्तृवाच्यबोद्धव्यानां, तदधीनो वक्ताद्यधीनः । उद्धते
वक्तरि उद्धतमोजो धीरोदात्ते वक्तरि मध्यममोजो धीरललिते वक्तरि माधुर्यं,
प्रसादसु सार्वत्रिक इति ।

* इत्यलङ्कारकौस्तुभे गुणविवेचनो नाम षष्ठः किरणः ॥ *

यथा वेति—कन्दर्पयुद्धे लसत्गोपाङ्गनायाः स्निग्धापाङ्गव्यासङ्गेन चञ्चलं त्रिलोच्याः
श्रीभारुपस्य श्रीकृष्णस्याङ्गं कर्त्तुं मम मनःसङ्गित्वमङ्गीक्रियात् मम मनसि सदा स्फुर-
त्वित्यर्थः । कथम्भूतम् ? सान्द्रानन्दनिविडं पुनश्च वर्षुकमेघघटातुल्यास्निग्धप्रशामलज्योत्-
क्तासम्बुद्धैः जटालं युक्तमित्यर्थः ।

विशदार्थता—अत्र कष्टं विनाऽर्थबोधकता प्रसादः, तस्य व्यञ्जिका रचनैव ।

हे विधे ! अस्या राधाया मानं सदा विस्तारयेति श्रीकृष्णस्य वचसो भङ्गीमाकर्त्तव्यम् ।

यद्यपीति सूत्रम् । औचित्यादिति—यथा वक्तरधीना रचनाद्यास्तदुक्तप्रदोऽप्योजो-
माधुर्यादिगुणादयोऽपि तथा भवितुर्महन्तीति । * *

अपि तु सहृदयसंविदालम्बनतया विशेषोपेक्षत्वेन । वन्यघटितस्य चमत्कारस्य प्राकप्रश्यादि-
विषयतत्त्वस्य च स्वरूपं रीतिकिरणविवेके प्रपञ्चयिष्यते । 'सान्द्रे'तत्र 'प्रेम्नान्तिलो' इत्येता-
न्लोकाकृता न वराख्यातः सहजसिद्धत्वात् । 'कोप' इत्यादि श्लोके चतुर्थकिरणतो यत् पाठ-
वैकल्यं न तत् क्षतिस्तत् । औचित्यादिद्यादि—औचित्यविचारचर्चादिव्यस्य विस्तर इति—

SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

ಹೆಚ್ಚುವರಿ ಸಂಖ್ಯೆ.....T 1434

SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

SRI CHAMARAJENDRA SANSKRIT COLLEGE

LIBRARY

Class

R. 37. 59

Ac. No.

1699
1839

Author

Title

Havi - Harnapuna
- Chh. 800 8 24 26

Lent	Returned	Lent	Returned	Lent	Returned
31/3/57	13/5/57				

SRI CHAMARAJENDRA SANSKRIT COLLEGE LIBRARY

This book was loaned on the last date mentioned below and it is returnable within a fortnight therefrom unless the loan is renewed.

--	--	--	--	--

1041.30 B.P.

SGDF

Sri Gargeshwari Digital Foundation

